ئەدەبی بەراوردکاری

ئەدەبی بەراوردکاری

(لێکۆڵینەوەیەك لە بارەی تیۆری ئەدەبی و شیعری داستانی)

د. محەمەد عەبدولسەلام کە فافی

وەرگێڕانی

هەژار رەحیمی

هەولێر - ٢٠١١

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **ئەدەبی بەراوردکاری (لێکۆڵینەوەیەك لە بارەی تیۆری ئەدەبی و شیعری داستانی)**
- نووسینی: د. عەبدولسەلام کە فافی
- وەرگێڕانی بۆ فارسی: د. سەید حوسێن سەیدی
- وەرگێڕانی بۆ کوردی: هەژار ڕەحیمی
- نەخشەسازی ناوەوە: ڕێدار جەعفەر
- بەرگ: هۆگر سدیق
- ژمارەی سپاردن: (٧٣)
- نرخ: (٣٠٠٠) دینار
- چاپی یەکەم: ٢٠١١
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی ڕۆژهەڵات (هەولێر)

زنجیرەی کتێب (٥٤٣)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەڕۆك

وتەیەکی کورت ٧
پێشەکی وەرگێڕی فارسی ٩
پێشەکی نووسەر ١١
بەشی یەکەم/ لە بارەی تیۆری ئەدەبەوە ١٣
پێشەکی ١٥
ئەدەبی بەراوردکاری و چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی ١٨
پاژی یەکەم/ مانا و ئامانجەکانی ئەدەبی بەراوردکاری ٢١
پاژی دووەم/ پەیوەندی نێوان ئەدەب و هونەرە جوانەکانی دیکە ٣١
پاژی سێیەم/ ئەدەب و ژینگە ٤٣
پاژی چوارەم/ هونەر لەنێوان ئازدی و دەروەستیدا ٥٧
سۆسیالیزم و هونەر ٧٥
ڕەخنە و هەڵسەنگاندنی "ئیمپرسیۆنیزم" سەبارەت بە ئازادی و دەروەستی ٧٩
پاژی پێنجەم/ شێوەو ناوەڕۆك ٨٧
پاژی شەشەم/ چێژی (زەوق) هونەری ١٠٣
١- سروشتی هونەر ١٠٨
٢- ئاگاداربوون لە شێوازی شاعیر یا هونەرمەندێك، کە بەرهەمە هونەرییەکەی بەدیهێناوە ١٠٩
٣- ئاگاداربوون لە بابەتی بەرهەمی هونەری ١١١
٤- کولتووری گشتی ١١٢
٥- پلەی ئاگایی هەستی و زەینی ١١٤
٦- ئاگایی سۆزداری (عاطفی) ١١٤
بەشی دووەم/ لە بارەی شیعری داستانی ١١٧
پاژی حەوتەم/ شیعری داستانی (١): داستان لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاوادا ١١٩
شیعری داستانی ١١٩
هۆمیرۆس ١٢٣
ڤێرجیل ١٢٨
لۆکان و داستانی فەرسالیا ١٣١
داستانەکانی خەڵکی باکور لە سەدەکانی ناوەڕاستدا: ١٣٣

١- داستانی بیۆوۆلف ١٣٣
٢- سروودی نیشتەجێیانی تریکی ١٣٧
٣- داستانی "سەرزەوی کالیڤا" ١٤٠
٤- سروودەکانی شەڕ لە فەرەنسادا ١٤٠
٥- داستانی ئەلسەید ١٥٢
داستانەکانی پێش ڕێنسانس ١٥٤
داستانەکانی سەردەمی ڕێنسانس ١٥٦
١- ئۆرلاندۆی عاشق (رۆلان) ١٥٨
٢- ئۆرلاندۆی شۆڕشگێر ١٥٩
٣- داستانی ئازادی ئیتالیا لەدەستی گۆتی ١٦٠
٤- ئازادی قودس ١٦٠
٥- داستانی مندالآنی لوسۆس ١٦٣
٦- داستانی ئارۆکانا ١٦٤
قسەی کۆتایی لەبارەی داستانەکانی سەردەمی ڕێنسانس ١٦٥
پاژی هەشتەم و نۆیەم/ شیعری داستانی (٢): داستانە ئەدەبییەکان........................ ١٦٧
دانتێی و کۆمیدیای یەزدانی ١٦٨
میلتۆن و داستانی بەهەشتی ون بوو ١٨١
پاژی دەیەم/ شیعری داستانی(٣): جۆرەکانی شیعری داستانی ئەورووپا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا ٢١٥
١- داستانەکانی چینی ئەشراف ٢١٧
ئەلف — داستانەکانی پێشینان ٢١٨
ب- داستانە بریتانییەکان ٢٢٢
ج — داستانە سەرهاتەییەکان (Adventures) {Romancs de aventures} ٢٢٧
د- هۆنراوە داستانییە کورتەکان ٢٣٠
٢- شیعری فێرکاری — چیرۆکی گیانلەبەران - حەکایەتەکان ٢٣١
٣- هۆنراوە داستانی — فێرکارییەکان، لە سەدەکانی نێوەڕاستدا ٢٣٧
ئەلف — داستانی گولێ سوور ٢٣٨
ب — داستانە ڕێوی ٢٤٢
٤- فابلەکان ٢٥٠

وتەیەکی کورت

خوێنەری بەڕێز ئەوەی لە بەردەستتدایە کتێبێکی تایبەتە بە تیۆری ئەدەبی و ئەدەبی بەراوردکاری. ئەم کتێبە لە ڕاستیدا لە سێ بەشی سەرەکی پێکهاتووە. بەشی یەکەم تایبەتە بە هەندێ بابەتی تیۆری و بەشی دووەمیشی تایبەتە بە سەرهەڵدانی داستان(Epic) لە ئەدەبی ئەورووپی و بە گشتی ژمارەیەکی بەرچاو لەو داستانانەی لە خۆ گۆتووە کە وەك بەشێك لە کولتووری تایبەتمەندی ئەو نەتەوانەیان لێهاتووە و دواجار بوونەتە بەستێنێکی شیاو بۆ دروست کردنی پێوەندی لەنێوان هەست و سۆزی تاکەکان و دواجار نەتەوەکانیان. بەشی سێیەمیشی تایبەتە بە داستان لە ئەدەبی نەتەوە موسوڵمانەکان.

من لێرەدا تەنیا دووبەش لەو کتێبەم وەرگێڕاوە. هەرچی بەشی سێیەمە تایبەتە بە بەراوردی نێوان ئەدەبی فارسی و ئەدەبی عەرەبی و کاریگەری و کارتێکەرییەکانی هەریەك لەو دوو ئەدەبە لە سەر یەکتری و دواجار سەرهەڵدان و پێکهاتنی ژانر و جۆرە ئەدەبییەکان، بە تایبەتی داستان.

دیارە ئەوەی کەوای کرد خۆم لە وەرگێڕانی ئەو بەشە ببوێرم زۆرتر ئەو هۆیە بوو کە بەشێکی زۆری بابەتە بەراوردکراوەکان شیعر بوون و لە ڕاستیشدا نەمدەوێرا خۆم لە قەرەی وەرگێڕان و گواستنەوەی مانای شیعرەکان بدەم.

بابەتێکی دیکە کە بە پێویستی دەزانم لێرەدا ئاماژەی بۆ بکەم زاراوەی(Epic)ی ئینگلیزی و (حماسە)ی فارسی و (ملحمە)ی عەرەبییە. لە کوردیدا هەریەك لەو سێ زاراوەیە بە شێوەی جیاواز بەکار دەهێنرێن. بەڵام بە ڕاوێژ کردن لە گەڵ چەند مامۆستایەکی بەڕێز و پسپۆڕ وام بە باش زانی کە زاراوەی (داستان) بەکاربێنم. ئەگەرچی زۆر جار (داستانە شیعر)یش بە کاردەهێنرێ. ڕەنگە ئەمەش بە شێوەیەکی گشتی لە بەر ئەو هۆیە بێت کە حەماسەی پێ دەناسرێت، چونکە حەماسە بریتییە لە گێڕانەوەی داستانێك کە بە شیعر دەهۆنرێتەوە.

لە کۆتاییدا هیوادارم کە ئەم کتێبە بتوانێ کەلێنێك لە ناو دنیای ئەدەب و بە گشتی کتێبخانەی کوردیدا پڕ بکاتەوە.

هەژار ڕەحیمی

پێشەکی وەرگێڕی فارسی

ئەدەبی بەراوردکاری لە تێکەڵی و بەیەك گەیشتنی ئەدەبی لەنێوان زمانە جیاوازەکان و پەیوەندی ئاڵۆزی ئەو تێکەڵییە لە رابردوو و ئێستادا و پەیوەندییە مێژووییەکەی لە ڕووی کاریگەری و کارتێکەری لەنێوان جۆرەکانی هونەر، قوتابخانە ئەدەبییەکان، رەوتە هزرییەکان، بابەت و تاکەکان... هتد، دەکۆڵێتەوە. گرنگی ئەدەبی بەراوردکاری لەو لایەنەوەیە کە پەردە لەسەر سەرچاوەی رەوتە هزری و هونەرییەکانی ئەدەبی نەتەوەیی لادەدات، چونکە هەر رەوتێکی ئەدەبی، لەسەرەتادا لەگەڵ ئەدەبی جیهانیدا بەرەوڕووە و هاوکاری ئاراستە بەخشین بە ئاگایی مرۆیی یا نەتەوەیی دەکات. ئەڵبەتە ئەم گرنگییە تەنیا لە چوارچێوەی لێکدانەوەی رەوتە هزرییەکان و جۆرە ئەدەبییەکان و بابەتە مرۆییەکاندا(لە هونەردا) بەرتەسك نابێتەوە، بەڵکو پەردە لەسەر کارلێکراوی شاعیر و نووسەرانیش لەلایەن ئەدەبی جیهانییەوە لادەدات.

دەبێ ئەدەبی بەراوردکاری لە لقەکانی دیکەی زانیاریی ئەدەبی بەتایبەت: مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی، ئەدەبی گشتی، ئەدەبی جیهانی، تیۆری ئەدەبی و رەخنە، جیا بکەینەوە. لە لایەکیشەوە دەبێ چوارچێوەکەی دیاری بکەین، واتە لە کوێوە دەست پێ دەکات و لە کوێش کۆتایی پێ دێ؟ ئایا تەنیا دەبێ پشت بە لێکدانەوەی بەڵگە و نموونەکانی کاریگەری و کارتێکەری ئەدەبی ببەستین؟ خاڵی گرنگ لێرەدا، سوود و چوارچێوەی ئەرکی ئەدەبی بەراوردکارییە، لەبەر ئەوەی هەر لە سەرەتای پەیدابوونییەوە ـ کە لە سەدە و نیوێك زیاتر تێناپەڕێت ـ گفتو گۆی زۆر لەبارەی ماناکەیەوە لە ئارادا بووە. هەندێك لێکۆڵەر مانا و چەمکی ئەدەبی بەراوردکارییان بەناڕوون دەزانی و ناوگەلێکی وەك مێژووی ئەدەبی بەراوردکاری و مێژووی بەراوردکاری ئەدەبییان، پێشنیاز دەکردن. هەندێکیش ناونیشانی مێژووی پەیوەندی ئەدەبییان بەگونجاوتر دادەنا. سەرەنجام یەکەمین جار لەساڵی ١٨٢٧دا، فیلمان[1] (مامۆستای زانکۆی سۆربۆن) زاراوەی "ئەدەبی بەراوردکاری" پێشنیاز کرد و دواجار پەسند کرا، بەڵام لە دوو توێی چەمکی ئەدەبی بەراوردکاریدا، چەمکگەلێکی وەك "ئەدەبی زارەکی بەراوردکاری" واتە

---

(١) Filman

لێکدانەوەی ئەدەبی زارەکی، بەتایبەتی گواستنەوەی "سینە بە سینەی"ی داستان، ئەفسانە، سروودە نەتەوەییەکان و ئەدەبی فۆلکلۆری و چەمکی (کاریگەری و کارتێکەری) لە ئارادان. لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی بەراوردکاریدا، لەم چوارچێوانەی خوارەوەدا ئەنجام دەدرێت:

١ـ هۆکارەکانی گواستنەوەی کاریگەرییە جۆراوجۆرەکان لە ئەدەبی نێوان دوو نەتەوە. ئامرازی ئەم گواستنەوەیە، نووسەر و کتێبەکانن.

٢ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی جۆرە ئەدەبییەکان، وەك: داستان، شانۆنامە، چیرۆکی گیانلەبەران، مێژوو و... هتد.

٣ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی بابەتە ئەدەبییەکان.

٤ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکانی نووسەر.

٥ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ڕەوتە هزرییەکان.

٦ـ کاریگەری و کارتێکەری.

لە ئەدەبی بەراوردکاریدا، پتر لە هەر شتێکی دیکە دەتوانین پەی بە خاڵەکانی یەکێتی هزری مرۆیی ببەین، کە چۆن ئەندێشەیەك لە دنیادا لەلایەن هزرمەند، ئەدیب یان شاعیرێکەوە دەردەبڕدرێت و لە شوێنێکیتر هەمان ئەندێشە بە جۆرێکی دیکە خۆی دەنوێنێ. هەندی جار ئەم وەرگرتن و کارتێکەرییە، لە ئاستی (تەنیا) کارتێکەرییەکی رووت تێ دەپەڕێت و شاعیر و نووسەرانی دواتر، کەسایەتی خۆیان بە ئاشکراتر نیشان دەدەن.

ئەم کتێبە ـ لە کۆی ئەو کتێبانەی کە بە زمانی عەرەبی نووسراون ـ بەهۆی زاڵبوونی نووسەر بەسەر ئەدەبی جیهانی و ئەدەبی فارسی، بە بەرهەمێکی هەمەلایەن دادەنرێت. سەرەتا باسی لە تیۆری ئەدەب کردووە و پاشان پەرژاوەتە سەر شیعری داستانی و ڕەوتی پەرەسەندنی لە ئەدەبی جیهانیدا و دواجار باس لە شیعری داستانی لە ئەدەبی نەتەوە موسڵمانەکان و کاریگەری و کارتێکردنیان لە ئەدەبی عەرەبیدا دەکات.

لە کۆتاییدا، سوپاسی بەرپرس و کارمەندانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی " آستان قدس رضوی" دەکەم کە ئەرکی ئامادەکردن و چاپکردنی ئەم کتێبەیان لەسەر شان بووە. هەروەها سوپاسی هەموو ئەو هاوڕێیانە دەکەم کە لە راستای هەرچی باشتر کردنی ئەم بەرهەمەدا، ئەرکیان کێشاوە.

"سەید حوسێن سەیدی"

هاوینی ١٣٨٢

پێشەکی نووسەر

ئەدەبی بەراوردکاری شێوازێکی نوێیە لە شێوازەکانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی کە لە هەندێك لە زانکۆکانی ڕۆژئاوادا، لە سەرەتای سەردەمی نوێدا، هاتە کایەوە. ئەم قسەیە بەو مانایە نییە کە ئەم هونەرە بە تەواوی نوێیە، بەڵکو لەمێژە ئەدیبەکان لە وڵاتە جیاوازەکانەوە لەکاتی پێویستدا] دەستیان داوەتە جۆرەکانی لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری [. بەڵام پەرەسەندنی جۆرەکانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی بەراوردکاری و هەوڵدان لە راستای تۆکمەکردنی بنەماکانی، لە دەسکەوتەکانی سەردەمی نوێیە.

پێویستە ئەوەش بڵێین کە مانایەکی دیاری کراو بۆ ئەدەبی بەراوردکاری لە ئارادا نییە، تەنانەت ئەم چەمکە لەنێوان لێکۆڵەرانی وڵاتێکیشدا جیاوازە و لەنێو لێکۆڵەرانی وڵاتە جیاوازەکاندا جیاوازییەکەی زۆر ئاشکراتر دەردەکەوێت. روانینێك هەیە کە دەیەوێت چوارچێوەی ئەدەبی بەراوردکاری تەنیا لەناو لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا بەرتەسك بکاتەوە. ئەم روانینە چوارچێوەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان بەرفراوان ناکات بۆ چوارچێوەکانی دیکەی چالاکی هونەری. لەم پەیوەندییەشدا مەرجی سەرەکی بۆ ئەدەبی بەراوردکاری لە تێکەڵ بوونی مێژوویی و بەدیهێنانی کاریگەری و کارتێکەری لەنێوان ئەو ئەدەبانەی کە شیاوی بەراوردکردنن، دەبینێتەوە.

روانینێکی دیکەش هەیە کە چوارچێوەی مانای ئەدەبی بەراوردکاری ئەوەندە بەربڵاو دەکات کە لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری نێوان ئەدەب و جۆرەکانی دیکەی چالاکی هونەریش لەخۆ دەگرێت. بەم پێیە وەرگرتنی مانا و چەمکێکی یەکگرتوو لە ئەدەبی بەراوردکاری ـ کە هەموو ئەدیبەکان، لە وڵاتە جیاوازەکان و جۆرە ئەدەبییەکان لەسەری کۆك بن ـ زۆر دژوارە.

هەرچۆنێك بێ ئێمە لەم کتێبەدا مانا و چەمکی بەربڵاوی ئەدەبی بەراوردکاریمان هەڵبژاردووە، بەڵام لە هەمان کاتیشدا کاتێك کە سوودێکمان لە بەراورد لەگەڵ هونەرەکانی دیکە وەرگرت ئەوا خۆمان لە شیکردنەوەی هەندێك بابەت و کێشەی پێوەندیدار لا نادەین.

بە هەر جۆرێك بێ، ئێمە ئەم میتۆدەمان لەسەر بنەمای دوو بابەتی بنەڕەتی، واتە تیۆری ئەدەب و شیعری داستانی، ڕێکخستووە، پاشان پەرژاوەتە سەر تیۆری ئەدەب ـ لە هەندێك رووەوە ـ و بە میتۆدێکی بەراوردکاری، لێکمان داوەتەوە و دواتر چووەتە سەر لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی

یەکێك لە جۆرە ئەدەبییەکان ـ واتە شیعری داستانی ـ و لەم بارەشەوە سوودمان لە هەندێ لێکۆڵینەوەی پەیوەندیدار، لە ئەدەبی رۆژئاوا و هەروەها ئەدەبی ئیسلامی وەرگرتووە. مەبەستمان لێرەدا، هەڵسەنگاندنی ئەو ئاڵوگۆڕانەیە کە بەسەر ئەم جۆرە ئەدەبییە گرنگەدا هاتوون. هەروەها ئەوەش کە چۆن دابەش بووەتە سەر لقە جۆراوجۆرەکانی. مانای ئەم قسەیە ئەوە نییە کە بانگەشەی ئەوە بکەین ئەم کتێبە بە هەموو لایەنەکانی شیعری داستانی ـ بە شێوەیەکی تەواو و ورد ـ گەیشتووە.ئەم ئامانجە زۆر لەوە زیاترە کە بە کتێبێك یان بە دەستی نووسەرێك، بەدی بێت.

سالانێکی زۆر دەستم دایە گوتنەوەی وانەی ئەدەبی بەراوردکاری لە زانکۆی قاهیرە و زانکۆی عەرەبی بەیرووت. لەم بەستێنەدا زۆر گفتوگۆشم لەگەڵ خوێندکارەکانمدا سەبارەت بە جۆرەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە هەبوون. ئەم گفت وگۆیانە بۆ ئەوان زۆر بەسوود بوون و تێیاندا ئاسۆیەکی نوێیان بۆ چێژێکی ئەدەبی قووڵتر، وەچنگ کەوت. ئێستا بەخت بووەتە یاوەرم کە بەشێك لە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەکانم لە پەیوەندی لەگەڵ ئەدەبی بەراوردکاری، پێشکەش بە لێکۆڵەر و خوێنەرە عەرەبەکانم بکەم. هیوادارم ئەو لێکۆڵینەوانەم بە چاپ بگەیەنم کە سەبارەت بە بابەتە جۆراوجۆرەکان ئامادەم کردوون یان ئامادەیان دەکەم. ئەڵبەتە نامەوێ کە بیانخەمە سەر ئەم کتێبە، بۆ ئەوەی لە قەبارەی گونجاوی خۆی تێنەپەڕێ.

هەندێ جار لە لێکدانەوەی هەندێك لە بابەتەکاندا، قسەکانم درێژ بوونەتەوە، هەندێ جاریش بەکورتی قسەم کردووە و لە هەندێکی تریشیاندا تەنیا ئاماژەم پێ کردوون، بەڵام لە کاتی کورت بێژیدا، ئاماژەم بە لێکۆڵینەوەگەلێکی بەنرخ کردووە کە دەتوانرێ وەدەست بخرێن. ئەگەر لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی بابەتەکانی کتێبەکە جیاواز بن و هەندێکیان لە چوارچێوەی پسپۆڕیدا جێ بگرن و هەندێکیشیان بگەڕێنەوە بۆ چەند لایەنێك لە کولتووری من ـ کە لە سەرنجی خۆمەوە بۆ بابەتە پسپۆڕییەکان سەرچاوە دەگرێت ـ شتێکی سروشتییە. بۆ نموونە مۆسیقای کلاسیکی رۆژئاوا بەرهەمە نەمرەکانی هونەری رۆژئاوا و بەرهەمە ئەدەبییە بەرجەستەکانی رۆژئاوا، کە لێکۆڵەری ئەدەبی بەراوردکاری نابێت لێیان بێئاگا بێت.

ئەم کتێبە پێشکەش دەکەم بە خوێنەران و هیوادارم هەندێك لە هەوڵەکانم بە ئەنجام بگەن.

والله هو الهادی والموفق
"تەنیا خوا، رێنوێن و یارمەتیدەرە"
محمد عبدالسلام کفافی
رأس بیروت، دیسەمبەری ١٩٧١

بەشی یەکەم

لە بارەی تیۆری ئەدەبەوە

پێشەکی

بەراوردکاری، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندە لە سەرچاوەکانی مەعریفەی مرۆیی. مرۆڤ لە لێکۆڵینەوە جیاواز و جۆراوجۆرەکانی خۆیدا، بەراوردکاری وەك ڕێگایەك بۆ گەیشتن بە راستییە رەسەنەکانی پەیوەست بە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی، هەڵبژاردووە. بۆ نموونە، لێکۆڵەران لە زیندەوەرناسیدا دەستیان داوەتە بەراوردکردنی گیانەوەرە جیاوازەکان و پۆلێنیان کردوونەتە سەر چەندین جۆر. ئەم پۆلێن بەندییە لەسەر بنەمای تایبەتمەندییە ناوەکییەکانی هەرکام لە شێوە و جۆرە جیاوازەکان، راوەستاوە. لێکۆڵەران لە زانستە جیاوازەکاندا، ئەم ڕێگایەیان هەڵبژاردووە و بەم پۆلێنبەندی کردنانە بە کۆمەڵێك ئەنجامی باش گەیشتوون، کە ئەم ئەنجامانە بەرهەمی لێکۆڵینەوە و قووڵ روانینەکانیان بوون.

زمانەکانیش ـ کە بۆ خۆیان ئامرازی دەربڕینی ئەدەبن ـ ئەم لێکۆڵینەوە بەراوردکارییانەیان پەسند کردوون. هەر لەبەر ئەمەیە کە ناسینێکی قووڵیان سەبارەت بە بنەماکانی زمان و ئەو ئاڵو گۆڕ و پەرەسەندنانە هەیە، کە بە درێژایی مێژوو بەسەریاندا هاتوون. لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری هەر بەو جۆرەی کە سەرنجی رستە و داڕشتنەکانی داوە، سەرنجی وشەکانیش دەدات. داڕشتن و ڕێکخستنەکان لە زمانی عەرەبیدا بە رستە بەناوبانگن. یەکێك لە دەسکەوتەکانی لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری وشەکان، سەرهەڵدانی زانستی زماننناسی بوو لەگەڵ لقە جۆراوجۆرەکان و دەسکەوتی بەراوردکردنی ئەم لێکۆڵینەوانەش لەگەڵ داڕشتن و پێکهاتەی زمانە جیاوازەکان ـ لە یەك بنەماڵەی زمانی ـ سەرهەڵدانی لێکۆڵینەوەگەلێکی فراوانە لە ڕێزمانی بەراوردکاریدا. هەر یەك لەمانە گەیشتوون بە دابەش کردنی زمانەکانی جیهان بۆ کۆمەڵێك گرووپی زمانی ـ بنەماڵەی زمانی ـ کە هەریەکەیان لەخۆگری کۆمەڵێك زمانە، کە بنەڕەت و سەرچاوەیەکی هاوبەشیان هەیە. چ ئەم بنەڕەت و سەرچاوەیە دیار بێت و چ ناڕوون و نادیار و پێکهاتە رەسەنەکەیان پێ نەگەیشتبێ و تەنیا لەو لقانەدا بە دەربکەوێت کە لێیەوە سەریان هەڵداوە.

ئەوەی شیاوی سەرنجدانە ئەوەیە کە لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان لە زانستە ئەزموونی و پراکتیکییەکاندا، پشت بە دیاردەگەلی ماددی و بەرهەست دەبەستن کە لەسەر بنەمای راستییە بەرهەستەکەیان هەڵدەسەنگێندرێن. زۆرجار کەمێکیان لەگەڵ لێکۆڵینەوە زمانییەکاندا

دەگونجێن، چونکە هەر یەك لە وشەکانی زمان نیشاندەری بەهایەکی فۆنیمی دیاریکراوە و لەسەر ئەم بنەمایە بەراوردی ئەم وشانە و تێگەیشتن لە دووری و نزیکی نێوانیان، دەتواندرێت ئەنجام بدرێت. بەمجۆرەیە هەل و مەرجی پێکهاتە و دارشتنی ئەو زمانانەی کە رەچەڵەکێکی هاوبەشیان هەیە. ئەمانە پەیرەوی جۆرێك لۆجیکیشن کە ـ بەپێی ئەو ـ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان لەنێوانیاندا، بەرهەڤ دەبێت.

بەڵام ئەدەب نیشاندەری بابەتێکی سەربەخۆیە کە لەگەڵ ئەو حاڵەتانەی پێشوودا ـ کە باسمان کردن ـ جیاوازە. چونکە لێکۆڵینەوەی بەراوردیی ئەدەبی لە بابەتگەلێکی هەستپێکراو (بەرهەست) ناکۆڵێتەوە، بەڵکو کاریگەرییەکەی هەندێ جار ئاشکرایە و هەندێ جاریش نادیار. ئاشکرایی و رۆشنییەکەی بەناچار، بە هەمان رادە کە لە نیشانە دەرەکییەکانەوە کاری تێ کراوە، نەبووەتە خاوەنی تایبەتمەندی بەرهەمی ئەدەبی بەراوردکاری. دەڵێی نووسەرێك دانی بەوەدا ناوە کە لە بەرهەمێکی دیاریکراوەوە کاری تێ کراوە، یان ئەوەی کە نیشانەیەکی دەرەکی ئەم کارتێکەرییەی بەدی هێناوە. بێگومان پشت بەستن بە ـ تەنیا ـ وێکچوون، زۆرجار بە هەڵە کۆتایی هاتووە، هۆی ئەم هەڵەیەش لێکۆڵینەوە بووە لە رواڵەتی بەرهەمەکان و گوێ نەدان بە ناوەرۆکەکەیان.

هەندێك لە لێکۆڵەران باوەڕیان بەوە هەیە کە دانتێ هەندێك شتی لە کۆمیدیای یەزدانیدا، لە "رساله الغفران"ی ئەبو عەلای موعەرییەوە وەرگرتووە، بەڵام لێکدانەوەی هەمەلایەنەی ئەو دوو بەرهەمە، پەردە لەسەر بێبنەمایی ئەم بانگەشەیە لادەدات. بانگەشەیەك کە بانگەشەکارەکانی لەسەر بنەمای رواڵەت دەریان بڕیوە. لە هەر حاڵدا، لێکۆڵەرانی سەردەمی نوێ دەستیان داوەتە لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆ لە راستای دانانی کۆمەڵێك بنەمای زانستی، کە لێکۆڵینەوەی بەراوردکاریی ئەدەبی، دەتوانێ پشتیان پێ ببەستێ.

ئەدەبی بەراوردکاری لە شێوە هەنووکەییەکەیدا، بەرهەمی پەرەسەندنی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی سەردەمی نوێیە. بەراورد کردن ـ هەر بەو جۆرەی کە گوتمان ـ رێگایەکە بۆ لێکۆڵینەوە لە زۆرێك لە زانستەکان و بەناچاری دەبێت بێتە ناو چوارچێوەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانیشەوە.

ئەمە بەو مانایە نییە کە بەراوردکاری لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا لە نوێگەرییەکانی ئەم سەردەمەیە، بەڵکو بەراوردکاری لە چوارچێوەی جۆرێکی دیاریکراوی ئەدەبی و هەروەها لە ئەدەبە جیاوازەکاندا، لە سەردەمانی کۆنەوە، هەبووە. بۆ نموونە لە ئەدەبی عەرەبیدا کتێبەکەی "ئامێدی" لەژێر ناونیشانی "الموازنەبین ابوتمام و البحتری" و کتێبەکەی "جورجانی" لەژێر ناونیشانی "الوساگە بین المتنبی و خصوصه"، دەبینین. ئەو لێکۆڵینەوانە لە چوارچێوەی ئەدەبی عەرەبیدا،

لەسەر بنەمای بەراورد ئەنجام دراون، بەڵام لە چوارچێوەی ئەدەبە جیاوازەکاندا بابەتگەلێکمان لای رەخنەگرە رۆمانییەکان ـ کە گرینگترینیان هۆراسە ـ بەرچاو دەکەون کە نیشاندەری وشیارییانن، چونکە ئەدەبی یۆنانی کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر ئەدەبی لاتینی هەبووە. لە کتێبی "الصناعتین"ی ئەبو هیلالی عەسکەریدا، چەند تێبینییەکمان لەبارەی هونەری شیعر لای عەرەب و ئێرانییەکان، بەرچاو دەکەون. کەواتە سەرنجدانی ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە لەسەردەمانی کۆنەوە، لە ئارادا بووە. بەڵام سەردەمی نوێ لە دانانی بنەماگەلی نوێی ئەم لێکۆڵینەوەیە و هەوڵدان بۆ تۆکمەکردنی یاسا و مێتۆدەکانی، خاوەنی جێگە و پێگەیەکی تایبەتە.

لەبەر ئەوەی باس لە سەردەمی نوێ و کاریگەرییەکەی لەسەر بزووتنەوەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە بەراوردکارییەکان دەکەین، بۆیە پەرژانە سەر دەرخستنی گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە بوونەتە هۆی بەیهێنانی ئەم کاریگەرییە، پێویستە.

١ـ بنچینەی ئەم هۆکارانە، پتەوکردنی پەیوەندی نێوان شوێنە جیاجیاکانی دنیایە کە ئەمەش بەرهەمی پێشکەوتنی زانستە. ئامرازەکانی پەیوەندی خێرا، نەتەوەکانی بەتوندی پێکەوە گرێ داون و مەوداکانیشی کورت کردوونەتەوە و بەهێزتر لە جاران هاوکاری مرۆڤەکانی کردووە بۆ پتەوترکردنی پەیوەندییەکان.

٢ـ پەرەگرتنی وەرگێڕان و ئاگاداربوونی نەتەوە جیاوازەکان لە ئەدەبیاتی بێگانە. چ ئەم پەیوەندییە جیدییە لەگەڵ ئەدەبەکەیاندا نزیك بێت و چ دوورتر. وەرگێڕان، گەرم و گوڕی بۆ ناسینی ئەدەبی بێگانە ـ کە دەقەکانی وەردەگێڕدرێنە سەر ئەدەبی نەتەوەیی ـ زیاتر دەکات. ئەم کارە هانی لێکۆڵەران دەدات بۆ پەرەپێدانی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە و بەراوردکردنیان لەگەڵ ئەدەبی نەتەوەییدا.

٣ـ پیشەسازی چاپ، وەدەستخستنی هەرزانی کتێبی، ئاسان کردووە. لە سەردەمی داهێنانی پیشەسازی چاپەوە، گواستنەوەی کتێب لەنێوان نەتەوەکاندا پەرەی سەند و ئەم پەرەسەندنەی گواستنەوە و ئاڵ و گۆڕکردن، بوو بەهۆی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی نەتەوە بێگانەکان و دواجار گۆڕا بۆ هەوڵدان لە راستای دۆزینەوەی نهێنییەکانی و هەروەها دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان ئەو کتێبانە و ئەدەبی نەتەوەیی.

٤ـ لێکۆڵینەوە زانستی، فەلسەفی و کۆمەڵناسییەکان لە سەردەمانی نوێدا پەردەیان لەسەر راڤە نوێیەکانی ئەدەب لادا. ئەم راڤە و شیکردنەوانە رێگایان بۆ لێکدانەوەی ئەدەب لەڕووی پەیوەندی لەگەڵ هونەرە جوانەکانیتر و هەروەها چوارچێوە جیاوازەکانی مەعریفە هەموار کرد. بۆ

نموونە لێکۆڵینەوەگەلێك بەدی هاتن کە شوێنی شیعریان سەبارەت بەهونەرە جوانەکان دیاری کرد. هەروەها ئەم لێکۆڵینەوانە پەیوەندی لێکۆڵینەوە دەروونناسییەکانیشی روون کردەوە.

ئەدەبی بەراوردکاری و چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی

ئەوەی گوترا، بەو مانایە نییە کە ئەدەبی بەراوردکاری لای هەموو نەتەوەکانی سەردەمی نوێ ناسراوە، بەڵکو راستییەکەی ئەوەیە کە ژمارەیەکی کەم لە نەتەوەکانی دنیا لە لێکۆڵینەوەی لەمجۆرەدا بەناوبانگ بوون. لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان لە فەرەنسادا گەشانەوە ـ بەتایبەتی لە زانکۆی سۆربۆن ـ واتە جێگایەك کە کۆمەڵێك مامۆستای بەرجەستە لە بواری لێکۆڵینەوەی ئەدەبی بەراوردکاریدا سەریان هەڵدا و هەوڵیان دا تا چەند یاسا و بنەمایێك دابرێژن کە ئامانجەکەی(واتە ئامانجی لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری) دیاری بکەن و شێوەکانی لێکۆڵینەوەی تێدا جێگیر بکەن. قوتابخانەی فەرەنسی، سەرنجێکی زۆری دایە دیاریکردنی چوارچێوەکانی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی بەراوردکاریدا. لە خاوەن رایانی قوتابخانەی فەرەنسی مامۆستاگەلێکی وەك: "جویار"، "زان تیگم" و "بالتسنبرگ" و...هتد، هاتنە کایەوە.

روانینی زاڵ لە قوتابخانەی فەرەنسیدا ئەوەیە کە ئەدەبی بەراوردکاری، لە لێکۆڵینەوەی بەراوردکارانەی ئەدەبە جیاوازەکاندا(ئەو ئەدەبانەی کە زمانەکەیان جیاوازە)، بەرتەسك دەبێتەوە. بە باوەڕی ئەوان، تەنیا زمانە کە کەسایەتی ئەدەبێك ـ کە لەگەڵ ئەدەبی نەتەوەکانی دیکەدا بەراورد دەکرێ ـ دیاری دەکات. ناتوانین ئەدەبی بەراورد بە جۆرێك لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری دابنێین کە لەبارەی دوو قوتابخانەوە لە چوارچێوەی ئەدەبێکی دیاریکراودا (یەك زمان) ئەنجام دەدرێ، بەڵکو لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری دەبێ لەنێوان دوو زمانی جیاوازدا ئەنجام بدرێت، بە جۆرێك کە ئەدەبی زمانێك لەگەڵ ئەدەبی زمانێکی دیکەدا بەراورد بکرێت. هەروەها ئەوەش پێویستە کە ئەم دوو ئەدەبە تێکەڵیی مێژووییشیان لەگەڵ یەکتریدا هەبێت، بەڵام ئەو وێکچوونەی کە لە مێشکماندایە(بە سەرنجدانی سەرپێیی بەرهەمەکان)، بە بێ ئەوەی کە لەسەر بنەمای تێکەڵی مێژوویی راوەستابێ، لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی بەراوردکاریدا جێی نابێتەوە.

لە ئەڵمانیادا قوتابخانەیەکی هاوشێوەی قوتابخانەی فەرەنسی بەدی هات، کە دەستی دایە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی نەتەوە جیاوازەکان، بە شێوەیەکی بەراوردکاری کە لەسەر بنەمای تێکەڵی مێژوویی ـ بە هەبوونی جیاوازی لە زماندا ـ بنیات نرابوو.

زانکۆکانی بەریتانیا، وەك زانکۆکانی فەرەنسا ئاشنایەتییان لەگەڵ ئەدەبی بەراوردکاریدا نەبووە، بەڵکو لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری لە بەریتانیا بە شێوەی پچڕ پچڕ و بە گوێرەی رەخسانی هەل لە شوێنە جیاوازەکاندا پەرەی سەند و بووە باو. بۆیە، لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی کاریگەری ئەدەبی کلاسیکی لەسەر ئەدەبی ئینگلیزی، لێکۆڵینەوەیەکی مێتۆدیك بووە و ناوی ئەدەبی بەراوردکاری لێ دەنرێ، بەڵام هەموو لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان لە سایەی لێکۆڵینەوەیەك بەناوی ئەدەبی بەراوردکاری، بابەتێکە کە زانکۆکانی بەریتانیا پێی ئاشنا نەبوون، یان لانیکەم تا ئەم سەردەمە نەچووەتە ناو بەرنامەکانییەوە و سەرەڕای زۆری ئەو لێکۆڵینەوانەی کە زانایانی بەریتانی ئەنجامیان داون، بەڵام زانستێك بەناوی ئەدەبی بەراوردکاری لەنێوانیاندا جێی نەگرت.

ئەمریکا لەو وڵاتانەیە کە زاراوەی ئەدەبی بەراوردکاری بەکار دەبات و هەندێك لە زانکۆکانی پەرژاونەتە سەر هێنانی بۆ ناو بەرنامە فێرکارییەکانیان. ئەدەبی بەراوردکاری لە ئەمریکادا، دەپەرژێتە سەر رەهەندگەلێکی بەرفراوانتر. لای لێکۆڵەرانی ئەم زانستە، ئەدەبی بەراوردکاری لەخۆگری هەموو لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکانی نێوان هونەر و لایەنەکانی دیکەی مەعریفەی مرۆییە. لەوانەیە ئەدەبی بەراوردکاری لە ئەمریکادا، بزووتنەوەی رۆمانتسیزمیش لە شیعر و مۆسیقادا هەڵبسەنگێنێ، هەر بەو جۆرەی کە لە ئەدەب و دەروونناسی یا لە ئەدەب و ئەخلاقیش دەکۆڵێتەوە. مێتۆدی ئەمریکی، هاوپەیوەندی لێکۆڵینەوە مرۆییەکان و پێویستی لێکۆڵینەوەی بەراوردکاریش، بۆ رۆشن کردنەوەی هەندێ لەلایەنە ناروونەکانی (ئەدەب) لەبەرچاو دەگرێت[1].

بەم پێیە دەتوانین لە رەهەندگەلێکی جیاوازەوە لە ئەدەبی بەراوردکاری بکۆڵینەوە، کە ئەمەش پەیوەستە بە روانینی ئێمە سەبارەت بەو بابەتە کە هەندێ جار بەرفراوان و هەندێك جاریش گوزەرایە.

(١)Comperative Literature: Method Perspective. Ed. By Newton P.Stalkne Chat and Horst Frenz. Southern Illinois University Press, ١٩٦١

ئەمە کتێبێکە کە هەندێك نووسەر بابەتیان تێدا نووسیوە و ئەو روانگەیەی تێدا رەنگ داوەتەوە.

پاژی یەکەم

مانا و ئامانجەکانی ئەدەبی بەراوردکاری

ئەگەر بڵێین قوتابخانەی فەرەنسی بە مانا تایبەتییەکەی سەرنجی لێکدانەوەی ئەدەبی بەراوردکاری دەدات، ئەوا هەڵەمان نەکردووە. مەبەست لە (مانای تایبەتی) ئەوەیە، کە ئەم لێکدانەوەیە لە چوارچێوەی لێکدانەوەی ئەدەبی (کە لە چوارچێوەی بەستێنەکانی ئەدەبی بەراوردکاریدا دایدەنێت) تێناپەڕێت. هەروەها گرنگی دەدات بە لێکدانەوە و بەراوردکردنی بەرهەمێکی ئەدەبی بە زمانێکی دیاریکراو لەگەڵ بەرهەمێکی هاوشێوەی دیکە لە زمانێکیتردا. ئەدەبی بەراوردکاری سەرنجی بەراوردکردنی ئەدەبێکی دیاریکراو لەگەڵ ئەدەبی میللەتێکی دیکە یان هەندێك لە بەرهەمەکانیان دەدات.

هەروەها ئەو قوتابخانە هونەرییانەی کە لە هونەرە جۆراوجۆرەکان و ئەدەبە جیاوازەکاندا باون، تەنیا لە بەستێنی ئەدەبدا لێیان دەکۆڵدرێتەوە، بەڵام بە باوەڕی فەرەنسییەکان بەراوردکردنی نێوان ئەدەب و هونەرەکانی دیکە لە چوارچێوەی بابەتەکانی ئەدەبی بەراوردکاریدا جێ ناگرێت. ئەمە بەو مانایە نییە کە فەرەنسییەکان بەراوردکردنی ئەدەب لەگەڵ هونەرەکانی دیکە نازانن. فەرەنسییەکان ئاشنایەتییان لەگەڵ زۆر جۆری ئەم لێکۆڵینەوانە هەیە، بەڵام لەریزی ئەم زانستەیان دانانێن. واتە زانستێك کە لە زانکۆکانیاندا بە ئەدەبی بەراوردکاری بەناوبانگە. لەو شوێنەوە کە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەدەب لە قوتابخانەی فەرەنسیدا لە شێوەی لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی بەراوردکاریدایە، بۆیە دەبێت ئەم بنەمایانەی خوارەوە لەخۆ بگرێت:

١ـ دەبێ لە زماندا، جیاوازی هەبێت. بۆ نموونە کاتێك کە زمان لە دوو ئەدەبدا یەك بێت، ئەوا هەر جۆرە بەراوردێك لەنێوان ئەدەبی ئینگلیزی و ئەدەبی ئەمریکیدا، ناچێتە ناو خانەی ئەدەبی بەراوردکارییەوە (بە باوەڕی فەرەنسییەکان). هەروەها لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەدەبی فەرەنسی بە بەراورد لەگەڵ بەرهەمی هەندێك هاوڵاتی کەنەدی سەبارەت بە ئەدەبی زمانی فەرەنسی (کە خۆیان فەرەنسین) ناچێتە ناو خانەی ئەدەبی بەراوردکارییەوە.

لێکۆڵەرە ئەمریکی و فەڕەنسییەکان لەم بارەوە رای جیاوازیان هەیە. سروشتییە کە ئەمریکییەکان ئەدەبەکەیان بە درێژکراوەی ئەدەبی بەریتانی (ئینگلیزی) نازانن، بۆیە لەم رووەوە هەڵوێستی ئەوان سەبارەت بەم بابەتە، لەسەر ئەو بنەمایەیە کە ئەدەبی بەراوردکاری سەرنجی لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەدەب دەدات کە لە سنوور و ئاستی نەتەوەیی زیاتر دەڕوات. زمان دیاریکەری جۆری ئەدەب نییە. بۆیە، لێکدانەوەی بەراوردکارانەی دوو ئەدەبی ئینگلیزی و ئەمریکی، دەچێتە ناو خانەی ئەدەبی بەراوردکارییەوە.

ئەمریکییەکان لە سەرەتای داگیرکردنی ئەمریکادا لەلایەن ئینگلیزەکانەوە سەبارەت بە پەیوەندی ئەدەبەکەیان لەگەڵ ئەدەبی ئینگلیزی دوو دڵ بوون و بۆیە لەو سەردەمەدا زۆر پێداگرییان لەسەر جیایی ئەم دوو ئەدەبە نەدەکرد، بەڵام سەردەمی سەربەخۆیی ئەمریکییەکان، سەردەمێکە کە ئەدەبی ئەمریکی تێیدا ئاڵ و گۆڕی مەزنی بەسەردا هات و لە ئەدەبی ئینگلیزی جیا بووەوە. ناتوانین هەموو لایەنەکانی ئەم بابەتە پەسند بکەین. کەواتە رۆڵی ئەو سەربەخۆییە سیاسییە چییە کە بناغەی جیاوازی ئەدەبیاتە؟ ئایا رژێمە سیاسییەکان بە جیا لە وڵاتە عەرەبییەکان، بە سەرچاوەی جیاوازییە جەوهەرییەکانی نێوان ئەدەبی عەرەبی لە وڵاتە عەرەبییەکان دادەنێین؟ ئایا دەتوانین هەر لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەیەك کە سەرنجی بەراوردی نێوان شیعری هاوچەرخی عەرەبی لە میسر و شیعری هاوچەرخی عەرەبی لە لوبنان بدات، بە بابەتی ئەدەبی بەراوردکاری دابنێین؟

راستییەکەی ئەوەیە کە ناتوانین سنوورە سیاسییەکان بە بنەمایەکی تەواو بۆ ئەو جیاوازییە جەوهەریانە دابنێین کە لەنێوان ئەدەبدا هەن و هەر بەرهەمێك بە ئەدەبێکی دیاریکراو دادەنێت و لێکۆڵینەوەی بەراوردکارانەی تێدا لەسەر بنەمای وڵاتە جیاوازەکان ئەنجام بدرێت. هەر بەو جۆرەی کە لەنێو ئەدەبێکدا وەهایە کە بە زمانی جیاواز دەنووسرێت. دەمەوێ قوتابخانە شیعرییەکان لە وڵاتە عەرەبییە جیاوازەکاندا وەك قوتابخانەگەلێکی جیاواز لە ئەدەبێکی دیاریکراو بناسێنم کە هەر لە چوارچێوەی ئەم ئەدەبەدا هەڵدەسەنگێندرێن و ناچنە ناو خانەی ئەدەبی بەراوردکارییەوە.

ئەم هەلومەرجە لەبارەی ئەدەبی کلاسیکی عەرەبیشەوە راستە. کەواتە بەراوردی نێوان ئەدەبی عەرەبی لە بەغدا و ئەدەبی عەرەبی لە ئەندەلوس، لێکۆڵینەوەیەکە لەو لێکۆڵینەوانەی کە ناچێتە ناو خانەی ئەدەبی بەراورد لەنێوان دوو ئەدەبی جیاوازدا.

رەنگە روانگەی ئەمریکی کە ئەدەبیاتی ئەمریکی بە ئەدەبێکی جیا لە ئەدەبی ئینگلیزی دەزانێ، پەیوەست بێت بە بابەتگەلێکی دیکەی وەك بابەتی نەتەوەیی. سەرەڕای ئەوانە

دانیشتوانی ئەمریکا رەگەزەکەیان نەدەخستە پاڵ نەتەوەیەکی دیاریکراوەوە، بەڵکو ئەوان کۆچەرگەلێکن کە سەر بە نەتەوە جیاوازەکانی جیهانن. ئەم جۆراوجۆرییە بناغە و هاندەری داهێنانی ئەدەبێکی نوێیە کە ئەدەبی ئەمریکی لە ئەدەبی ئینگلیزی جیا دەکاتەوە. ئەگەرچی تا ئاستێکی زۆریش لە زماندا هاوبەش بن.

٢ـ دەبێت ئەو دوو ئەدەبەی کە دەمانەوێ بەراوردیان بکەین، پەیوەندی مێژووییان پێکەوە هەبێ. قوتابخانەی فەڕەنسی بە پلەی یەکەم و بەر لەوەی کە بپەرژێتە سەر بابەتگەلی لاوەکی لێکدانەوەی بەراوردکارانە، گرنگی بە روون بوونی پەیوەندی مێژوویی نێوان دوو ئەدەب دەدات، بەڵام ئەگەر بەڵگە و ئاماژە سەبارەت بە پەیوەندی نێوان دوو ئەدەب لە ئارادا نەبن، ئیدی هیچ دەرفەتێك بۆ لێکۆڵینەوەی بەراوردکارانە نامێنێتەوە. واتە قوتابخانەی فەڕەنسی باوەڕی وایە، مەبەست لە لێکۆڵینەوەی بەراوردکارانە دۆزینەوەی چوارچێوەکانی کاریگەری وەرگرتن و کارتێکردنە. بەپێی روانگەی قوتابخانەی فەڕەنسی لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی هونەرە هاوشێوەکان لە ئەدەبە جیاوازەکاندا ئەگەر پەیوەندی مێژووییان لەنێواندا نەبێت، سوودێکی ئەوتۆی نییە.

ئێمە لەم بارەوە لەگەڵ ئەم روانگەیەدا نین، چونکە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی هونەرە هاوشێوەکان لە ئەدەبە جیاوازەکاندا، دۆزەرەوەی جۆرگەلێکی سەرنج راکێشە لە زانست و زانیارییەکان و هیچ هۆیەك نابینینەوە کە لەدەرەوەی ئەدەبی بەراوردکاریدا دایبنێین. ئەم شێوە لێکۆڵینەوەیە ـ ئەگەر ئیمکانی دەرکەوتنی هەبێت ـ بە شێوازێکی بەراوردکارییانە، پەردە لەسەر سروشتی ئەم هونەرە شیعرییە لە ئەدەبە جیاوازەکاندا لادەدات و کۆمەکمان دەکات لەدەست گەیشتن بە تێگەیشتنێکی هەمەلایەن لە مەبەستە مرۆییەکان. لەو رەخنانەی کە لەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە دەگیرێن، ئەوەیە کە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە درەوەی توانای زانستی و ناسینی لێکۆڵەرە. کوا لێکۆڵەرێکی ئەوتۆ دەست دەکەوێت کە بتوانێ زاڵ بێت بەسەر ئەم هەموو ئەدەبە جیاوازانەدا و لە هەریەکیاندا لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ و چڕ و پڕ ئەنجام بدات و ئەوکات دەست بداتە لێکۆڵینەوەی بەراوردکاریی، بەڵام ئەو هەوڵە هەرەوەزییانەی کە لە ئەنیسکلۆپیدیادا ئەنجام دەدرێن، رێگاچارەیەك بۆ وەها هەڵکەوتێکی دژوار نیشان دەدەن. لەئەنیسکلۆپیدیاکاندا لێکۆڵینەوەگەلێکی جۆراوجۆر لەلایەن کۆمەڵیە زانایەکەوە ئەنجام دەدرێن و رێگاچارەیەك نیشان دەدرێ کە بەدەست هێنانی بەهۆی تاکەکەسێکەوە، ناموومکینە.

کەواتە دوای ئەم باسە دەتوانین نموونەگەلێك لە بابەتەکانی ئەدەبی بەراوردکاری بەگوێرەی هەڵێنجانی قوتابخانەی فەڕەنسی، بخەینە بەرچاو. ئەدەبی بەراوردکاری ـ لەلایەن مامۆستایانی

قوتابخانەی فەڕەنسی ـ لایەنەکانی پێکدادانی نێوان ئەدەبی نەتەوەیی هەر یەك لە نەتەوەکان بە نیشان دان و داڕشتنی لایەنەکانی کاریگەری و کارتێکردن، دەخاتە بەر تیشکی لێکدانەوە و لە هەمووی ئەمانەدا سوود لە کۆمەڵێك ئامراز وەردەگرێت کە بەڵگە مێژووییەکانی پەیوەندی ئەم نەتەوانە پشتڕاست دەکەنەوە و ئەمەش روونکردنەوەی کاریگەری و کارتێکردنی نێوان ئەو ئەدەبانە بەرهەڤ دەکات.

هەروەها ئەم روانگە گشتییە سەبارەت بە ئەدەبی بەراوردکاری لەخۆگری چوونە ناو هەموو ئەو لایەنە لاوەکییانەشە کە لەم بارەوە سوودبەخشن. لێرەدا مەبەست تەنیا لێکدانەوەی هزرەکان و کاریگەرییە دوو لایەنەکانی نێوان دوو یان چەند ئەدەب نییە، بەڵکو لێکۆڵینەوەی ئەو جۆرە ئەدەبیانەی نێو ئەدەبی نەتەوە جیاوازەکانیشە کە ئەدەب و کەلتوورەکەیان پێکەوە پەیوەندییان هەبووە. هەندێك جار روو دەدات کە یەکێك لە نەتەوەکان، جۆرێکی ئەدەبی یا هەندێك لە جۆرە ئەدەبییەکان لە ئەدەبی نەتەوەیەکی دیکەوە وەردەگرێت. عەرەبەکان لەم سەدەیەدا چەندین جۆری جیاوازی ئەدەبییان لە ئەوروپاوە وەرگرتووە. لەوانە: ئەدەبی درامایی (شیعری پەخشانی)، رۆمان و چیرۆکی کورت.

ئەو بەهاو نەریتە هونەرییانەی کە ئەدەبە جیاوازەکان پێکەوە ئاڵوگۆڕیان دەکەن، لەڕیزی لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکارین. بۆ نموونە بەرهەمێکی وەك کتێبی "هونەری شیعر"ی ئەرەستۆ، بەهۆی ئەوەی کە بەها و چەمکگەلێك لەخۆ دەگرێ، زۆرترین کاریگەری لەسەر ئەدەبی رۆما هەبووە و دواتریش زۆرترین کاریگەری لە سەر ئەدەبی ئەوروپایی لە سەردەمی رێنسانسدا داناوە و دوای ئەوەش ئەو کاریگەرییە هەر بەردەوام بووە، بەڵام ئەم کاریگەرییە تەنیا لەو کاریگەرییە راستەوخۆیەدا بەرتەسك ناکەینەوە کە ئەم کتێبە بەدی هێناوە، بەڵکو ئەو کاریگەرییە ناڕاستەوخۆیانەشی دەدەینە پاڵ کە بەدی هێناون.

بەشێك لە ئەدەبی بەراوردکاری لەو قوتابخانە هونەرییە باوانە دەکۆڵێتەوە کە لەزیاتر لە ئەدەبێکدا هەن و باون. هەر لەبەر ئەمە، بۆ ئەوەی کە لە تایبەتمەندییە هونەرییەکانی قوتابخانەی رۆمانتسیزم ـ کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا، لە ئەوروپا سەریهەڵدا ـ بگەین، ئەوا بە ناچاری دەبێت ئەدەبی رۆمانتیکی ناو ئەدەبە جیاوازەکان بدەینە بەر شرۆڤە و لێکدانەوە. لە ئەدەبیاتی رۆژئاوادا نموونەگەلێکی جۆراوجۆر لە رۆمانتسیزم هەن و تا ئەو کاتەی کە دەست نەدەینە لێکدانەوەی بەراوردکارانەی هەموو ئەو بەرهەمانە (لە زمانە جیاوازەکان)دا، ناتوانین بەباشی لەم قوتابخانەیە بگەین. هەلومەرجی قوتابخانەی ریالیزم و ناتۆرالیزمیش (ریالیزمی

سروشتی) هەر بەم شێوەیەیە. بەناچاری دەبێت لێکدانەوەی ئەم دوو قوتابخانەیە لە سەر بەرهەمگەلێك ئەنجام بدرێت کە لە ئەدەبی ئەرووپاییدا (لە ئەدەبی نەتەوە جیاوازەکان، وەك ئەدەبی رووسی و فەڕەنسی لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەم)دا بەدی هاتن.

چوارچێوەی ئەدەبی بەراوردکاری تەنیا لە قوتابخانە هونەرییە گشتییەکاندا بەرتەسك نابێتەوە، بەڵکو دەست دەداتە لێکدانەوەی بابەتگەلێکی دیاریکراویش.

زۆر بابەتی کلاسیکی هەن کە ئەدەبی سەر بە ئەدەبی نوێی ئەوروپا لێکی داونەتەوە و هەڵیسەنگاندوون. کەواتە بەراوردکردنی بنەما کلاسیکییەکان لەگەڵ بنەماگەلی هاوشێوەی لە ئەدەبیاتی نوێی ئەوروپادا، لەڕیزی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیی بەراوردکاریدا جێ دەگرێ.

وەك نموونە دەتوانین ئاماژە بە داستانی لەیلا و مەجنوون بکەین. ئەم چیرۆکە کە باسی خۆشەویستی قەیس دەکات بەرامبەر کچە خاڵەکەی، هاتووەتە ناو ئەدەبی فارسییەوە و هەندێك لە شاعیرانی ئێرانی وەك نیزامی گەنجەوی و عەبدولڕەحمان جامی هۆنیویانەتەوە. بەم پێیە لێکدانەوەی بەراوردکارانەی چیرۆکی لەیلا و مەجنوون لەنێوان دەقە رەسەنە عەرەبییەکەی و هاوشێوە فارسییەکانی، لە بنەڕەتدا بە بابەتێکی سەرنجڕاکێش لە ئەدەبی بەراوردکاری دادەنرێت.

لە ئەدەبی عەرەبیشدا کۆمەڵێك شاعیر تەسەوفی ئیسلامییان بە بابەتگەلی ئەدەبی و لە نموونەگەلی شیعر یان پەخشانیدا نیشان داوە. کەواتە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی بەراوردکارانەی نووسراوەکانی شیعری سۆفییانەی شاعیرانی عەرەب و شیعری سۆفیانەی شاعیرانی ئێرانی، دەتوانێت بێتە بابەتێکی نایاب لە بابەتەکانی ئەدەبی بەراوردکاری.

ئەدەبی ئیسلامی ئێرانی، زۆری لە ئەدەبی عەرەبییەوە وەرگرتووە. بۆ نموونە کێشەکانی (وزن) شیعری عەرەبی هاتوونەتە ناو شیعری فارسییەوە، بەڵام ئێرانییەکان ئەم کێشانەیان بەو جۆرە وەرنەگرتوون کە لە عەرەبیدا هەبوون، بەڵکو هەندێك ئاڵوگۆڕیان تێدا بەدیهێنان، بەتایبەتی لەو بارەوە کە لەگەڵ زمانەکەیان زیاتر دەگونجا. هەروەها زمانی فارسی زۆر وشە و دەربڕینی لە ئەدەبی عەرەبییەوە وەرگرتوون. دوای هەموو ئەمانە کەلتووری ئیسلامی کاریگەری لەسەر هەر یەك لە ئەدەبی ئێرانی و عەرەبی داناوە. بۆیە لەم رووەوە ئێمە بنەماگەلێکی هاوبەشمان لەنێوان ئەم دوو ئەدەبە و هەروەها لەنێوان هونەرە هاوشێوەکاندا دۆزیەوە. کەواتە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی بەراوردکارانەی دوو هونەری لێکچوو لە ئەدەبی عەرەبی و فارسیدا، ئەنجامگەلێکی پڕبەرهەمی لە رادەی کاریگەری و کارتێکردنی نێوان ئەو دوو ئەدەبە بۆ ئێمە تێدا بوون و لایەنگەلێکی جۆراوجۆریشی لە پەیوەندی لەگەڵ بنەما

هونەرییەکانی هەریەکەیان، بۆ روون کردینەوە. لە پەنای ئەمانەشدا زۆر هاوکاری لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەدەبی کرد لە هەمبەر تێگەیشتنی زۆرێك لە راستییەکان و هەروەها زاڵ بوون بەسەر هەندێ لایەنی کاریگەر (گشتی و تایبەت) لەکاتی نووسینی مێژووی ئەدەبیاتی گشتیدا.

ئەو بابەتانەی کە قسەمان لەبارەوە کردن، راستیگەلێکی پشتراستکراوەن. رەنگە فێرکردنی زمانی لاتینی لە قوتابخانەکانی ئەوروپا لە قۆناغی ئامادەیی، یان فێرکردنی زمانی عەرەبی لە قوتابخانەکانی ئێران، وەك بەشێك لە بابەتەکانی فێرکردنی گشتی، رادەی ئەو سەرنج و گرنگی پێدانەمان بۆ روون بکاتەوە کە کاربەدەستانی فێرکردن لەو وڵاتانە لە پێویستی بۆ دەربڕینی ئەو بنەما و پێوەندییانە کە ئەدەبەکەیان لە قۆناغە جیاوازەکاندا، لەگەڵ ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە گرێ دەدات.

حاڵەتگەلێك هەن کە کاریگەری و کارتێکردن لە دوو بەرهەمی هونەریدا کە لەنێوانیاندا کەمێك لێکچوون هەیە، دەرناکەوێت، بەڵام سەرەڕای هەمموو ئەمانە، ئەدەبی بەراوردکاری بە ئومێدی ئەوەی کە تێیاندا شتێك بدۆزێتەوە کە ئاماژەیەك بێت بۆ کاریگەری و کارتێکردن، لێکۆڵینەوەیان لە سەر دەکات.

هەندێك جار باسەکە بە دەرکەوتنی هەبوونی پێوەندییەك لەنێوان دوو بەرهەمی هونەری، کۆتایی دێت. هەر وەکو ئەوەی کە هەندێك جاریش دەگاتە شوێنێك کە تێدەگەین هیچ پێوەندییەك لەنێوانیاندا نییە. لەو نموونانەی کە حاڵەتگەلێکی لەم شێوەیان هەیە، ئەو جیاوازییە جۆراوجۆرانەن کە سەبارەت بە دیاریکردنی بنەما فکرییەکانی کۆمیدیای یەزدانی دانتێ (شاعیری بەناوبانگی ئیتالی) بەدی هاتوون. ئاسین پلاتیۆس (رۆژهەڵاتناسی ئیسپانی) بیست ساڵ لە تەمەنی خۆی بۆ دۆزینەوەی بنەمای ئیسلامی کۆمیدیای یەزدانی تەرخانکرد. سەرەڕای هەمموو ئەمە، کۆدەنگییەك لە سەر ئەو رایانەی کە کۆی کردبوونەوە، بوونی نەبوو. ئەگەر دەست گەیشتن بە رایەکی راشکاو لە وەها لێکۆڵینەوەگەلێکدا دژوار بێت، ئەمە هیچ کات رەتکەرەوەی ئەو سوودە زۆرە نییە کە لەم لێکۆڵینەوانەدا لە دۆزینەوەی زۆرێك لە راستییەکان سەبارەت بە بەرهەمە هونەرییەکان، بە دەست دێ.

بۆیە دەبینین چوارچێوەی لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان، پەرە دەستێنێ و دەست دەداتە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی دوو ئەدەب کە یەکێکیان لە داوێنی ئەوی تریان گەشەی کردووە. وەکوو ئەدەبی لاتینی کە لە باوەشی ئەدەبی یۆنانیدا گەشەی کردووە. زۆر جار لێکۆڵینەوەکانی لە چوارچێوەی بەرتەسکی نیشاندانی کاریگەری و کارتێکردنی نێوان دوو ئەدەب خول دەخواتەوە کە یەکیان لەوی دیکەیان کۆنترە.

هەمووی ئەدەبی نوێی ئەوروپایی، لە زۆر لایەنەوە قەرزداری ئەدەبی کلاسیکە. لە سەرەوەی هەموو ئەم لایەنانەوە، هەموو ئەم جۆرە وەرگرتنانە دێن کە زمانە نوێیەکانی ئەوروپا لە جۆرە ئەدەبییەکانیان وەرگرتوون. واتە ئەو ئەدەبەی کە یۆنانییەکان بەدیهێنەری بوون.

رەنگە باسەکە لە دەوری مەسەلەیەکی دیاریکراودا بخولێتەوە، وەکو ئەوەی کە لە چیرۆکی "أحيقار" لە زمانی سریانی، عەرەبی، ئەرمەنی، حەبەشی، یۆنانی و زمانە سلاڤییەکاندا، دەبینرێ. ئەو چیرۆکەی کە لەم هەمموو زمانانەدا بەدی هاتووە، دەتوانێت ببێتە بابەتی ئەدەبی بەراوردکاری. بەکورتی ئەدەبی بەراوردکاری لەوانەیە لە یەکێك لەم (چوارچێوانە) بابەتانەی خوارەوە بکۆڵێتەوە:

١ـ لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەدەبی نەتەوەیەکی دیاریکراو و نیشاندانی ئەو هۆکارانەی کاریگەری و کارتێکردن کە لەنێوان ئەدەبی ئەو نەتەوەیە و نەتەوەکانی دیکەدا هەیە.

٢ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی رەخنەگرانەی شاعیر یان نووسەرێك، کە لایەنەکانی کاریگەری و کارتێکردنی ئەدەبی بێگانەی لەسەر دیارە، چونکە ئەدەبی بەراوردکاری دەبێتە هۆی دۆزینەوەی سەرچاوەگەلێك کە کاریگەری لێوە وەرگرتووە یان لێیانەوە گوازراوەتەوە(بەرهەمە ئەدەبی). بە جۆرێك کە هاوکات کاریگەرییەکەی لەسەر خوێنەران (شاعیر یا نووسەر) و وەرگرەکانی هونەرەکەشی نیشان دەدات.

٣ـ تێگەیشتنێکی روون لە ئاڵوگۆڕی هونەرێکی گرنگی وەك رەخنەی ئەدەبی، چونکە رەخنەی ئەدەبی بۆ یەکەم جار لەلای یۆنانییەکان پەیدا بوو و دوای ئەوە گوازرایەوە بۆ ئەسکەندەرییە و پاشان قوتابخانەگەلێکی جیاوازیشی لێ پەیدا بوون. پاشان دووبارە گەڕایەوە رۆما و کاریگەری لەسەر شاعیران و رەخنەگرەکانی دانا و ئینجا لەسەردەمی رێنسانسدا دووبارە سەری هەڵدایەوە و پاشان لە سەردەمی کلاسیکی نوێدا دەرکەوتەوە. ئەوجا کاریگەری لەو لێکۆڵینەوە جۆراوجۆرانەی زانستە مرۆییەکان وەرگرت کە بەدی هاتبوون و سوودی لە بابەتگەلێکی نوێی وەك کۆمەڵناسی، دەروون ناسی و زانستە مرۆییە پێشکەوتووەکانی سەردەمی نوێ وەرگرت.

بۆ ئەوەی کە تیۆری ئەدەبی بە شێوە کامڵەکەی وەرگرین، دەبێ بە سەرنجدان بە ئەدەبی نەتەوە جیاوازەکان لێی بکۆڵینەوە. ئەمە بۆ خۆی بەشێکە لە لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری. وەها لێکۆڵینەوەیەك ئاڵ و گۆڕی جۆرەکانی هونەر و چەمکە هونەرییەکانمان بۆ روونتر دەکاتەوە، کە لەنێوان ئەدەبە جیاوازەکاندا هەن و پێکەوە کار دەکەنە سەر یەکتر.

٤ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی جۆرێکی ئەدەبی دیاریکراو. لێکدانەوەیەکی مێژوویی و واقیعییە کە بەدوای دەربڕینی رەسەنایەتی و لاسایی کردنەوەیە و پەردە لەسەر گۆڕانی مێژوویی جۆرێکی ئەدەبی دیاریکراو لە ئەدەبە جیاوازەکاندا لادەدات و لە گوازرانەوەی ئەم جۆرە ئەدەبییە لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەکی دیکە بە درێژایی مێژوو، دەکۆڵێتەوە. بۆ نموونە، لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی تراژیدیا لە لای یۆنانییەکان و پاشان لای رۆمانییەکان مومکین دەکات. دوای ئەمە دەگەینە ئەدەبی رۆژئاوا، کە ئەم هونەرەی لە ئەدەبی کلاسیکەوە دوای رێنسانس، وەرگرتووە.

٥ـ لە حەکایەتی مرۆیی و ئەفسانەی ئەدەبە جیاوازەکان دەکۆڵێتەوە. هەندێك لە چیرۆکە یۆنانییەکان و هەندێك لە چیرۆکەکانی ئەدەبی رۆژئاوا ئەفسانەکانیان لە دەرەوەی ژینگەی رەسەنی خۆیان، لێیان کۆڵراوەتەوە. هەندێك لە رووداوە مێژووییەکانیش کەوتوونەتە بەر سەرنجی ئەدیبەکان و بە زمانگەلی جیاواز و لە سەردەمی جیاوازدا نووسراونەتەوە. پێشتر گوتمان کە چیرۆکی لەیلا و مەجنوون لە زمانی عەرەبیدا چۆن کەوتە بەر سەرنجی شاعیرانی ئێرانی و چەند شاعیرێك هۆنیانەوە. یا ژیانی کلیۆپاترا (لە رووداوگەلی مێژوویی) کە کەوتە بەر سەرنجی زۆرێك لە شاعیران ـ لە ئەدەبە جیاوازەکاندا ـ و چیرۆکەکەیان بە هەموو تایبەتمەندییەکانییەوە، هۆنییەوە.

٦ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی قوتابخانەیەکی ئەدەبی کە لە هەندێك لە ئەدەبە جیاوازەکاندا بەدی هاتووە. بۆ نموونە لێکۆڵینەوە لە قوتابخانەی رۆمانتسیزم و کاریگەرییەکەی لەسەر ئەدەبی ئەوروپا. هەروەها لە پەیوەندی لەگەڵ قوتابخانە ئەدەبییەکانی دیکە، کە بەرهەمەکانیان لە چەندین ئەدەبی جیاوازدا دەرکەوتن.

٧ـ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی شاعیر یان نووسەرێك کە بەرهەمەکانی لە سنوورەکانی ئەدەبی نەتەوەیی خۆی زێدەتر چوون و هەروەها نیشان دانی کاریگەری ئەم بەرهەمانە لەسەر ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە. لە سەردەمی نوێی ئەورووپادا، کۆمەڵێك شاعیر و ئەدیبێکی دیاریکراو دەرکەوتن کە کاریگەرییان سنوورەکانی خۆیانیان بەزاندن. بۆ نموونە شکسپیر و کاریگەرییەکەی لەسەر قوتابخانەی رۆمانتسیزم. گۆتە و کاریگەرییەکەی لەسەر ئەدەبی ئەورووپای رۆژئاوا. نموونەی لەم جۆرە گەلێگ زۆرن.

٨ـ ئەو حاڵەتانەی کە باسمان کردن هەموویان لەریزی نموونەدا بوون، نەك ئەوەی کە تەنها هەر ئەمانە بن و بەس. دەتوانین درێژە بەو حاڵەتانە بدەین کە لە دەربڕینی ئەو چوارچێوانەی

کەبۆ لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری دەشێن و لە هەندێکیاندا، چەند هەندەی ئەوەی کە باسمان کرد حاڵەتی دیکە باس بکەین، بەڵام لە هەر حاڵدا ناتوانین بە شێوەیەکی دیاریکراو دیارییان بکەین.

٩ـ لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری ـ بەپێی پێناسە ئەمریکییەکەی ـ لەوانەیە هەر لێکۆڵینەوەیەك کە لەنێوان ئەدەب و هونەرەکانی دیکەدا، دەستی داوەتە بەراوردکردن و یان هەر پێوەندییەك کە باس لە ئەدەبیات و لێکۆڵینەوەکانی دیکەی زانستە مرۆییەکان دەکات، لەخۆ بگرێت.

بەپێی ئەم روانینە بەرفراوانە، بابەتگەلێکی وەك ئەدەب و دەروون ناسی لەریزی لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاریدان. بەم پێیە لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری لەوانەیە ئەوەندە پەرە بستێنن کە نەتوانرێ بژمێردرێن.

پاژی دووەم

پەیوەندی نێوان ئەدەب و هونەرە جوانەکانی دیکە:

لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری ـ بە مانا گشتییەکەی ـ هەروەها دەتوانێت لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەدەب و بەراوردکردنی لەگەڵ هونەرە جوانەکانی دیکەش لەخۆ بگرێت. قۆناغگەلێکی مێژوویی زۆر لە لێکدانەوەی ئەدەبدا بۆ ئەم تیۆریە تێپەڕ کراون. بۆ نموونە ئەرەستۆ لە سەرەتای کتێبەکەی خۆیدا (هونەری شیعر) باس لە تیۆری هاوشێوەیی دەکات و ئەوە وەبیر دێنێتەوە کە بەسەر شیعر و هونەرەکانی دیکەدا جێبەجێ دەکرێت.

ناوبراو دەڵێت: "شیعری داستانی و تراژیدی و هەروەها شیعری کۆمیدی و دیتی رامب□□□ و مۆسیقای نەی و گیتار لە زۆربەی شێوەکاندا و هەموویان بە مانا گشتییەکەی، مێتۆدگەلێکن لە لاسایی کردنەوەی سروشت.

بەڵام لە هەر حاڵێکدا، ئەوانە لە سێ لایەنەوە پێکەوە ـ وەسیلە (ئامراز)، بابەت و شێوە ـ جیاوازن، بە جۆرێك کە هەر یەکەیان لەویتریان جیایە.

هەر بەو جۆرەی کە کەسانێك هەن بەهۆی سەنعەتەوە یان بەهۆی خوو پێوە گرتنەوە لاسایی دەکەنەوە و وێنە دەکێشن، ئەوا بابەتگەلێکی جۆراوجۆریش هەن کە بەهۆی رەنگ و شێوە یان لە رێگەی دەنگەوە نیشان دەدرێن. هەلومەرجی ئەو هونەرانەش کە پێشتر باسمان کردن هەر

□□□ دیتی رامب (Dithyrambos) گۆرانییەك بووە کە تەنیا لە یادەکانی دێونیزوس (خوای شەراب)دا دەگوترا. دواتر گەشەی کردو وەك دیارە لە سەدەی شەشەمدا لەلایەن هۆنەرەکانەوە دەگوترا. ئاریۆن (Arion) کە خەڵکی کورنت بووە، یەکەمین کەس بووە کە وەك بەرهەمێکی هونەری کەڵکی لێ وەرگرتووە. [ارسگو و فن شعر، تالیف و ترجمه د. عبدالحسین زرین کوب، ص ١٨٣] (و. فارسی)

بەجۆرەیە. هەموویان لاسایی کردنەوە، لە ڕێگەی ئاوەز یان زمان یان هاوئاهەنگییەوە بە شێوەیەکی جیاجیا یان پێکەوە نیشان دەدەن□□□ .

لەو بەشانەی کە لە پێشەکی (هونەری شیعر)دا هاتوون، تێدەگەین کە ئەرەستۆ چۆن لە قسەکانیدا شیعر و هونەرەکانی دیکەی کۆکردوونەتەوە و تیۆرییەکەی (سەبارەت بە لاسایی کردنەوە) بەسەردا چەسپاندوون. ئەو بەر لە مامۆستاکەی واتە ئەفلاتوون، لە شوێنگەلێکی جیاوازی کتێبەکەیدا، شیعر و هونەرەکانی دیکەی پێکەوە کۆکردبوونەوە.

کاتێك کە دەگەڕێینەوە بۆ سەردەمی ڕۆمانییەکان، ئەم ڕوانگەیە لەلای هۆراس دەبینین. ناوبراو لە پێشەکی قەسیدەی (هونەری شیعر)دا دەڵێت: "ئەی هاوڕێیان! ئایا پێ ناکەنن ئەگەر بانگهێشت کرابن بۆ دیتنی وێنەی وێنەکێشێك کە دەیەوێ سەری مرۆڤێك بخاتە سەر لاشەی وڵاغێك ، یان لە بوونەوەرێکدا چەندین ئەندامی جیاواز لە گیانەوەرە جیاوازەکان لە پەنا یەکتر دابنێت و پاشان کۆمەڵێك پەڕی لە چەندین جۆری جیاوازی باڵندەکان وەرگرتووە و چەسپاندوونی پێیەوە و جەستەکە دادەپۆشێت. یان بوونەوەرێك دروست بکات کە نیوەی سەرەوەی ژنێکی جوان بێت و نیوەکەی خوارەوەی بە کلکی ماسیەکی ناشیرین و ڕەش تەواو بێت؟"□□□

دەڵێت: "لە نزیك قوتابخانەی ئیمیلی، پیشەگەرێکی ـ ناشیرین ـ کاری دەستی خەریکی کارکردنە بە برۆنز و نینوکگەلێك دروست دەکات، یا بەهۆی ئەو برۆنزەوە خەریکی دروست کردنی پرچە. ئەگەر سەیری کارەکەی بکەین، بەهای کارەکەی لەنێو دەچێت، چونکە لە دروست کردنیدا وەك شتێك ئاگایی تەواوی لەبارەوە نییە". □□□

هەروەها دەڵێت "هەلومەرجی قەسیدە وەك هەلومەرجی وێنەکێشانە. کاتێك کە لە نزیك وێنەکێشێکەوە ڕادەوەستی سەرسووڕماوت دەکات، بەڵام ئەویتر (قەسیدە) کاتێك ئەو حاڵەتەت تێدا بەدی دێنێ کە لێی دوور دەکەویەوە. وێنەکێشان حەزی لێیە کە لە گۆشەنیگایەکی باشەوە لێی بڕوانن، بەڵام قەسیدە وا بە باشتر دادەنێت کە لە ڕووناکیدا ببینرێ، چونکە هیچ

(٢) Aristotle: Poetics. (in: Criticism – Ed – by mark Schorer and others. P. ١٩٩. New york - ١٩٨٥

□□□ هوراس: فن الشعر، ترجمە لويس عوض، قاهرە ١٩٤٧، ص ٧٠

□□□ هەمان، ص ٧٢

ترسێکی لە ڕوانینی وردبینی ڕەخنەگر نییە. قەسیدە بۆ تەنیا جارێك خەڵك ڕازی دەکات، بەڵام وێنە چەندین جار نیشان دەدرێت و هەرجار ڕازییان دەکات"□□□ .

دەبینین کە ئەم ڕەخنەگرە گەورەیە چۆن ئەم دووەی پێکەوە کۆکردوونەتەوە. حەزی لە هەڵسەنگاندنی شیعرە و توانیویەتی کەڵك لە هونەری وێنەکێشان وەرگرێت بۆ دەربڕینی ڕایەکانی. ڕوانگەی کۆکردنەوەی شیعر و هونەرە جوانەکان، چەندین سەدە دواتر لە سەردەمی ڕێنێسانسدا پەرەی سەند. بۆ ئەمەش دەتوانین ئاماژە بە نموونەگەلی زۆر بکەین.

لەماوەی سەدەی شازدەیەم و حەڤدەیەمدا کۆمەڵێك هەوڵی جۆراوجۆر بۆ کۆکردنەوەی هونەرەکان و زانستەکان لەسەر بنەمای یەك یان چەند بنەمایەك دران و دواجار لە کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەیەمدا جیاکردنەوەی نێوان زانستەکان و هونەرەکان بە ڕوونی کەوتە بەر چاو. لە ئیتالیادا و لە سەدەی شازدەیەم زاراوەیەکی هەمەگیر بەناوی (هونەرە بەرنامە ڕێژی کراوەکان)□□□ بەدی هات. هەروەها لە فەڕەنساشدا، لە دەستپێکی سەدەی حەڤدەیەمدا زاراوەی "هونەرە جوانەکان"□□□ هاتە کایەوە.

ئەم دوو زاراوەیە سەرنجی هونەرگەلێکی وەك وێنەکێشان و پەیکەرتاشی و بیناسازی دەدەن. سەرەڕای ئەمانە هەندێ جار، شیعر و مۆسیقاشیان بۆ زیاد دەکرێت.

بە هاتنی سەدەی هەژدەیەم ـ بە شێوەیەکی گشتی ـ هونەرەکانی لاساییکردنەوە یا وێنەکێشانی خەیاڵییان، وەك کۆمەڵەیەکی پێکەوە پێوەست لێکدەدانەوە. زاراوەی هونەرە جوانەکان کەم کەم مانای خۆی دۆزییەوە و لە ماوەی سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا پەرەی سەند.

یەکێك لەو کتێبانەی کە کۆمەکی بە پتەوکردنی چەمکی هونەرە جوانەکان، وەك کۆمەڵەیەکی پێکەوە پەیوەست کرد، کتێبەکەی "ئاب. دی بۆ"□□□ بوو، لەژێر ناونیشانی (بۆچوونە ڕەخنەییەکان لەبارەی شیعر و وێنەکێشاندا□□□ . ئەم کتێبە لە ساڵی ١٧١٩ چاپ کرا و تەنیا لە چوارچێوەی شیعر و وێنەکێشاندا نەمایەوە، بەڵکو لەبارەی پەیکەرتاشی و کۆڵینکاری (گەڕان بە دوای شتێك لە ڕێگەی هەڵکەندنەوە. بۆ نموونە گەڕان بە دوای ئاسەواری

□□□ هەمان، ص ٩٠

(٦) Arti del Disegno

(٧) Beaux Arts

(٨) Abbe Du Bos

(٩) Reflexions Critiques sur La poesie Sur La Peinture

میژوویی) و مۆسیقاشەوە دەدوێ. ئەم کتێبە لە ساڵی ١٧٤٨دا، کرایە ئینگلیزی و وشەی "مۆسیقا"ش، بە ناونیشانەکەیەوە زیاد کرا.

دوای ئەم کتێبە کتێبێکی دیکە هاتە کایەوە کە لە داڕشتنی چەمکی "هونەرە جوانەکان" و دیاریکردنی مانای ئەم زاراوەیە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو. لە ساڵی ١٧٤٦دا، چارلز باتۆ[10] کتێبێکی بەناونیشانی "هونەرە جوانەکان لەسەر بنەمای تەنیا رەگەزێك"[11] چاپ کرد. ئەم کتێبە یەکەمین شیکردنەوە لەبارەی مانای نوێی زاراوەی "هونەرە جوانەکان" لە خۆدەگرێ. بەڵام ئەو رەگەزەی کە ئەم هونەرانە یەککگرتوو دەکات (لە روانگەی نووسەرەوە) لاسایی کردنەوەی سروشتی جوانە، ئەم لێکۆڵینەوەیە هونەرگەلێکی وەك مۆسیقا، شیعر، وێنەکێشان، پەیکەرتاشی و سەما لە خۆدەگرێ.

نووسەرانی پاش ئەم نووسەرە، لە روانین بۆ هونەرە جوانەکان، پەیڕەویان لە روانگەی ناوبراو کرد. گرنگترینیان نووسەرانی ئەنسکلۆپیدیان، لەوانە "مۆنتسکیۆ"[12]، دیدرۆ[13] و دالامبێر[14]. ئەم نووسەرانە، ئەندێشەی هونەرە جوانەکانییان وەك کۆمەڵێکی پێکەوە پەیوەست لە دەسکەوتەکانی نوێنگەری مرۆیی پەرە پێدا و بیناسازییان لەباتی سەما دانا. هونەرە جوانەکان لە روانگەی ئەمانەوە بریتی بوون لە: مۆسیقا، شیعر، وێنەکێشان، پەیکەرتاشی و بیناسازی.

لە ساڵی ١٨٥٠دا، ئەلکساندەر ڤۆن بۆمگارتن[15] یەکەمین فەلسەفەی مێتۆدێکی هونەرە جوانەکانی چاپ کرد و وشەی "ئیستاتیکا"[16]ی بۆ هەڵبژارد. ئەم وشەیە دوای ناوبراو بوو بەناوی تایبەتی فەلسەفەی جوانیناسی.

ئەم روانینە گشتییە سەبارەت بە هونەرەکان هەندێك لە لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکان لەخۆ دەگرێت. بەتایبەتی ئەوانەی کە سەبارەت بە وێکچوونی نێوان هونەرەکان دەدوێن. بە جۆرێك کە بوو بە هۆی رێنوێنی زۆر نووسەر بۆ قسەکردن لەبارەی یەکێك لە هونەرەکان، کە سوودی لە

(١٠) Charles Batteux
(١١) Les beaux arts reduits un meme principe
(١٢) Montesquieu
(١٣) Diderot
(١٤) D. Alembert
(١٥) Alexander von Baumgarten
(١٦) Aesthetics

هونەرێکی دیکە وەرگرتووە. هەروەها بەکاربردنی زاراوەگەلێکی وەك ئاڵوگۆڕی شێواز لە قەسیدەدا، یان زێدەڕۆیی لە وێنەی شیعریدا.

ئەم مانایە لە دەستپێکی قەسیدەیەکدا لەبارەی هونەری وێنەکێشان (وەك قەسیدەکەی هۆراس لەبارەی هونەری شیعر) بەرچاودەکەوێت. چارلز ئەلفۆنس دوفرنوی[17] وێنەکێشی فەرەنسی، لەژێر ناونیشانی De Arte Graphica دا، ئەم قەسیدەیەی هۆنیویەتەوە. وەرگێڕدراوی ئەم قەسیدەیە بەم شێوەیەیە:

"قەسیدە وەك وێنەکێشانە، بۆیە وێنەکێشان دەبێ هەوڵ بدات تا وەك قەسیدەی لێ بێت. زۆر جار وێنەکێشان بە شیعری بێدەنگ ناو دەبرێ و شیعریش وێنەی قسەکەر. سەرنجدانی ئەم قەسیدەیە بە جۆرێك بوو کە درایدن[18] (شاعیر و رەخنەگری ئینگلیزی) لە ساڵی ١٦٩٥دا وەری گێڕایە سەر زمانی ئینگلیزی و پێشەکییەکی بۆ نووسی کە لێکۆڵینەوەی بەراوردکارانەشی لەبارەی شیعر و مۆسیقاوە لەخۆ دەگرت.

هەمووی ئەمانە بەستێنیان بۆ هەڵسەنگاندنێکی بەرفراوانتر ئامادە کرد، کە "لسینگ"[19]ی رەخنەگری ئەڵمانی، دەستی دایێ شیعر و وێنەکێشانی پێکەوە بەراورد کردن. ناوبراو ئەم لێکۆڵینەوەیەی ناو نا "لائۆکۆن"[20]. لائۆکۆن کاهینێکی شاری تەروادە بوو کە هاوڕێ لەگەڵ منداڵەکانی بە چڕنوکی گیانلەبەرە دڕندەکان ئەشکەنجە دران. هەندێك لەو بەدواداگەڕانانەی کە لە ساڵی ١٥٠٦دا لە رۆما ئەنجام دران، پەردەی لەسەر هەندێك لەو پەیکەرانە لادا کە ئەم رووداوەیان نیشان دەدا. هەروەها ڤێرجیلیش لە داستانەکەی خۆیدا باسی لێوە کردووە. لیسینگ لەم بابەتەدا هەڵێکی بۆ بەراوردکردن لەنێوان دوو هونەری جیاوازدا بەدەسکەوت کە لە دەربڕینیدا لەگەڵ بابەتێکدا هاوبەشە.

لە چوارچێوەی ئەم باسەدا، یەکەمین بەراوردی هەمەلایەنە لەبارەی شیعر و وێنەکێشان ئەنجام درا و روونی کردەوە کە جیاوازی نێوان شیعر و وێنەکێشان لە بنەڕەتدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە شیعر لە چوارچێوەی کاتدایە، لە حاڵێکدا کە وێنەکێشان لە چوارچێوەی شوێندایە (مکان). دەربڕین بە جووڵاندنی تەنەکان، بەڵام بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ئەنجام

(١٧) Charles Alphonse Du Fresnoy
(١٨) Dryden
(١٩) Lessing
(٢٠) Laokoon

دەدرێت. هەروەها وێنەکێشانی تەنەکان لە ڕێگەی ئیلهامیشەوە دەبێت، بەڵام ناتوانین تەنەکان بە ڕەهەندگەلێکی دیاریکراو بکێشێتەوە. هەرچەند شاعیر خاوەنی وردبینی لە نواندنی شتەکان بێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە ڕادەی وێنەکێش ناتوانێ، وێنەیەکی فیزیکی نیشان بدات.

شاعیر تەنەکان بە وەسفکردنێکی بەردەوام وەسف دەکات و لەلای بیسەر وێنەیەك بەدی دێت کە لە ئیلهامی شاعیرەوە سەرچاوەی گرتووە و کاتیش لە پێکهاتنیدا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەیە. بۆ ئەوەی کە خەیاڵ ببێتە ئیلهامبەخشی وێنە، ناتوانرێ سوود لە وەسفکردنی بەردەوام وەرنەگیرێ، بەڵام تابلۆی وێنەکێشان لە یەك کاتدا دەتوانێت بۆ بینەر وێنەیەکی تەواو و کامڵ نیشان بدات.

شیعر لە وەسف کردنی جوڵاندا، زۆر لەپێش وێنەکێشانەوەیە. وێنەکێش دیمەنێکی دیاریکراو لە تابلۆکەیدا نیشان دەدات. ئەم دیمەنە دەربڕی تەنەکانە لە هەلومەرجێکی دیاریکراودا و لەم حاڵەتەدا، جوڵانی ئەو تەنانە بە ڕادەیەکی دیاریکراو دەگوازێتەوە بۆ بینەر، بەڵام شیعر دەتوانێ لە نواندنی جوڵاندا، بە هەر ئەندازەیەك کە شاعیر بیهەوێ، بجولێت. شاعیر دەتوانێ بواری جوڵان فراوانتر بکات و بە بێ بەرتەسکی لەڕووی شوێنەوە (کە ڕێگری جوڵەکەیەتی)، لە وشکانییەوە بەرەو دەریا یان بە پێچەوانەوە بڕوات. بە جۆرێك کە ئەم هەلومەرجە لەبارەی وێنەکێشانیشەوە ڕاستە.

لسینگ پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە جیاوازی نێوان شیعر و وێنەکێشان ـ لە پەیوەندی لەگەڵ ڕەخنەدا ـ لە وێکچوونەکەیان گرنگترە. لسینگ یەکەمین کەس نییە کە سەرنجی ئەم خاڵەی داوە. بەر لەویش ژمارەیەك ڕەخنەگر بە درێژایی سەدەی حەڤدەیەم و هەژدەیەمدا ئاماژەیان پێ کردبوو.

کاریگەری لسینگ لەسەر لێکۆڵەرەکانی دوای خۆی زۆر زۆر بوو. لێرەدا ئەوەندە بەسە کە گۆتەی شاعیری گەورەی ئەڵمانی وەبیر بێنینەوە. ناوبراو لەو کەسانەیە کە لەژێر کاریگەری میتۆدەکەی (لسینگ)دا بووە. ناوبراو ئەم کاریگەرییەی بەم شێوەیە دەربڕیوە:

"مرۆڤ دەبێت گەنج بێت تا ڕادەی ئەو کاریگەرییە قووڵە هەست پێ بکات کە لسینگ بە هۆی کتێبی لائۆکۆن لەسەر ئێمەی داناوە. ناوبراو ئێمەی لە چوارچێوەی ڕوانینێکی بەستراوەوە بەرەو چوارچێوەکانی فکری ئازاد گواستووەتەوە. بەڵام ئەو دەربڕینەی کە تێگەیشتنی دژوار بوو ـ واتە قەسیدە لە وێنەکێشان دەچێت ـ خرایە لایەکەوە و جیاوازی نێوان شیعر و هونەر ڕوون بووەوە. سەرەڕای ئەوەی کە یاساکانیان پێکەوە سەریان هەڵدا، بەڵام سەرەنجام هەر یەکەیان بە شێوەیەکی ڕوون دەرکەوت."

فەیلەسووفەکان دوای ئەمە، سەرنجی کۆکردنەوەی هونەرە جوانەکانیان لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەیەکدا داوە و ئەمەش کۆمەك بە ئازادسازی فەلسەفەیەك دەکات کە شایستەی ڕاڤەکردنی هەموو هونەرەکانە.

لە چوارچێوەی ئەم لێکۆڵینەوە فەلسەفییانەدا، چەندین لێکۆڵینەوە سەبارەت بە پەیوەندی هونەرەکان لەگەڵ یەکتری و بەراوردکردنیان بۆ دۆزینەوەی سروشتی هەر یەکەیان، ئەنجام دران. لە پلەبەندی هونەرەکاندا لەلای هیگڵ و هەروەها شۆپنهاوەر، ڕوانگەی هەر یەك لەو دوو فەیلەسووفە بۆ هونەرەکان و پەیوەندی نێوانیان و سروشتی هەر یەکەیان و شوێنگەیان لەنێو دەسکەوتە فکرییەکانی مرۆڤدا، بەڕوونی دەردەکەوێت.

کرۆچە، فەیلەسووفی جوانیناسی ئیتالیایی، لەسەر ئەو باوەڕەیە کە لە هونەردا، شێوازگەلێکی جیاواز بۆ دەربڕین هەن. بە جۆرێك کە ناوبراو هەر جۆرە هەوڵدانێك بۆ پلەبەندی کردنی هونەرەکان، بە بێسوود دادەنێت. لەسەر ئەم بنەمایە، ناوبراو هەر جۆرە جیاییەك لەنێوان جۆرە ئەدەبییەکاندا ڕەت دەکاتەوە[٢١].

"دێقی"ش لە کتێبەکەی خۆیدا لەبارەی ئەزموونی هونەری، لەسەر ئەو باوەڕەیە کە مادەیەکی هاوبەش لەنێو هونەرەکاندا هەیە، چونکە هەلومەرجێکی بنەڕەتی و گشتی هەیە، کە بە بێ ئەو، ئەزموونەکە بەدی نایەت[٢٢].

هەر لەم بارەوە شاهیدی زۆر هەوڵی دیکەین کە لەنێو هونەرە جیاوازەکاندا ـ چ لە لێکۆڵینە مێژووییی و چ لە لێکۆڵینەوە ڕەخنەییەکاندا ـ پەیوەندی دروووست دەکەن. ئەگەر لە بەرهەمەکانی ڕەخنەگرێکی وەك ڕیچاردز، وردبینەوە و میتۆدەکەی ناوبراو لە داڕشتنی مەسەلەی چێژی ئەدەبی هەڵسەنگێنین، تێ دەگەین کە بە شێوەیەکی گشتی قسەکردن لەبارەی هونەرەکان و هەروەها ئەزموونی هونەری چەندە فراوانە. زۆر جار تێگەیشتن لە قەسیدە لەگەڵ تێگەیشتنی بەرهەمگەلی هونەری دیکەدا ـ کە سەر بە چوارچێوەیەکی دیاریکراوە لەکۆی هونەرەکان ـ بەراورد دەکرێت.

(٢١) Rene Wellek and Austin warren: Theory of Literature P-١٣٠. (Penguin Books)
(٢٢) Ibid

هەوڵێك بۆ بەكارهێنانی بنەماكانی مێژووی هونەر لەگەڵ مێژووی ئەدەب، لەلایەن "ئۆسكار والزل"□□□□ ـەوە ئەنجام درا. ئەم نووسەرە بنەماگەلێكی دۆزینەوە، كە "وۆلفلین"□□□□ لە كتێبی "مێژووی هونەر"□□□□دا، پشتی پێ بەستن و دواجار بەسەر مێژووی ئەدەبیدا سەپاندن.

دەتوانین ئاماژە بە كتێبگەلێك بكەین كە لەم ساڵانەی دواییدا نووسراون و ئەدەبیان لەگەڵ هونەرەكانی دیكدا بەراوردكردووە. لەم نووسراوانە دەتوانین ناوی كتێبەكەی "هێلمۆت هاتز فێلد"□□□□ بەناوی "ئەدەبیات لەناو هونەردا"□□□□ بێنین.

ناوبراو كتێبەكەی بە لێكدانەوەیەكی نوێی ئەدەبی فەرەنسی، وەسف كردووە. ناوبراو لەسەر ئەو باوەڕەیە كە لێكدانەوەی بەراوردكارانەی ئەدەب و هونەرێك كە پەیوەستن بە سەردەمێكی دیاریكراوەوە، لەوانەیە پشكێكی مەزنی لە قووڵتركردنی توانای تێگەیشتنی ئێمە بۆ هەر یەكەیان و بەهێزكردنمان سەبارەت بە لێكدانەوە و شیكردنەوەیان، هەبێت. كەواتە ئێمە سەیری قەسیدە یان حەكایەت یان وێنە یان پەیكەرێك دەكەین كە پەردە لەسەر مانایەكی نوێ لەناو دەقی ئەدەبیدا هەڵدەداتەوە و ئەو رێگا جیاوازانە رۆشن دەكاتەوە كە بۆ دەربڕینی بابەتی هونەری یان ئەدەبی بەكار هێنراون. كاریگەری بەراوردكردنی ئەو دووە (هونەر و ئەدەب) لە سەر توانای تێگەیشتنمان لە كاریگەری و ئیلهام وەرگرتن لە سەرچاوەیەكی دیاریكراوەوە، سەلمێندراوە.

بە پێی ئەم روانینە، نووسەر دەست دەداتە لێكۆڵینەوەی دەقە ئەدەبییەكان و بەرهەمە هونەرییە هاوچەرخەكان و دەگات بەو شوێنەی كە هونەرەكان لەلایەنی جۆراوجۆرەوە یەكتری شیدەكەنەوە. كۆمەڵێك وردەكاری و خاڵی ورد لە بەرهەمێكی ئەدەبیدا هەن كە یەكێكیان وێنەكانی شی دەكاتەوە و (بەرهەمە ئەدەبییەكە). هەندێك جاریش وردەكارییەكانی تابلۆیەك لە دوو توێی بەرهەمێكی ئەدەبیدا روون دەبنەوە.

هزر و بابەتگەلێكی ئەدەبی هەن كە هونەرە بەرجەستەكان روونیان دەكەنەوە و هەروەها بابەتەكانی تابلۆ هونەرییەكانیش لەلایەن دەقە ئەدەبییەكانەوە نیشان دەدرێن.

(٢٣) Oskar Walzel
(٢٤) Wolfflin
(٢٥) Principles Of Art history. (English tr. By M.D.Huttinger, newyork, ١٩٣٢
(٢٦) Helmut Hatzfeld
(٢٧) Literature Through Art, Newyork, ١٩٥٥

لێكۆڵینەوەی بەراوردكاری بۆ باس لەسەر زمانی هونەر و شێوازی هەریەكیان و سنووری هاوبەشی نێوان ئەدەب و هونەر، ئەنجام دەدرێت.

بەمجۆرە دەبینین كە چۆن بەراورد كردنی ئەدەب لەگەڵ هونەرەكانی دیكە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی كۆن و چۆن ئەم روانینە بە درێژایی مێژوو هەروا ماوەتەوە.

كۆمەڵێك مەرج هەن كە یارمەتی بەهێزبوونی ئەم روانینە دەدەن. شاعیران زۆر لەلایەن وێنەكێش و مۆسیقاژەنەكانەوە كاریان لێكراوە. هەروەها مۆسیقاژەنەكانیش زۆر بابەتیان لە شاعیر و ئەفسانە میللییەكان و هەروەها ئەدەبی كۆنەوە وەرگرتووە. بۆ نموونە بە سەیركردنێكی ئەفسانەی یۆنانی كۆن، واتە "ئۆرفە"□□□□ دەبینین كە مۆسیقاژەنی ئیتالی "مۆنتی ڤێردی"□□□□ بۆ مۆسیقای ئۆپێرا، سوود لەو ئەفسانەیە وەردەگرێت. دوای ئەویش مۆسیقاژەنی ئەڵمانی "گلۆك"□□□□یش [لە ١٧٨٧ كۆچی دوایی كردووە] بۆ مۆسیقای ئۆپێرا، هەر لەم ئەفسانەیەوە سوود وەردەگرێت. ئەم دوو مۆسیقایە دەربڕی بابەتێكن لە ئەفسانەكانی یۆنانی كۆن، كە هەردووكیان بە شێوازێكی مۆسیقایی درووست كراون. "ریكلە"□□□□ی شاعیری ئەڵمانیش [لە ١٩٣٦ كۆچی دوایی كردووە] شیعرگەلێكی لەم بارەوە هۆنیونەتەوە.

ئەم هاوبەشییەی نێوان شیعر و مۆسیقا لە دەربڕینی بابەتێكی ئەدەبی سەردەمی كۆن، كارێكی سەرنج راكێشە كە سەرنجی مرۆڤ رادەكێشێت. "ڤێردی"□□□□ [لە ١٩٠١ كۆچی دوایی كردووە] بە مۆسیقاكەی هەندێك لە بابەتەكانی شانۆنامەكانی شكسپیری هەڵسەنگاندن و مۆسیقایەكی بۆ ئۆپێرا (بە سود وەرگرتن لە شانۆنامەی ئوتەیل و مەكبێس) داڕشت. ئەمە بەو مانایە نییە كە ڤێردی دوو شانۆنامەی شكسپیری ئاوازدار كردوون. سەرەڕای هەمموو ئەمانە، روانینی شانۆیی و تەنانەت رووداوەكانیش، هەر لەم دوو شانۆنامەیەوە وەرگیراون. مۆسیقاكەی ڤێردی پەیوەستە بە رووداوەكانی ئەم دوو شانۆنامەیەوە، لە شێوە سادەكەیاندا.

(٢٨) Orfeo
(٢٩) Monteverdi
(٣٠) Gluck
(٣١) Rilke
(٣٢) Verdi

لە مۆسیقادا، قەسیدە گەلێك هەن کە ناویان "ئاوازدار"ە. "فرانز لسیت"□□□□ [لە ١٨٨٦ کۆچی دوایی کردووە] هەندێك لەم قەسیدانەی نووسیون. هەروەها ریچارد شتراوسیش [لە ١٩٤٩ کۆچی دوایی کردووە] هەندێکی دیکەی نووسیون. ئەوەی کە ئەم مۆسیقا ژەنانەی هانداوە بۆ ناونانی بەرهەمەکانیان(ئاوازدار) ئەوەیە کە ئەوانە قەسیدەگەلێکی ئاوازدارن. هەرچەندە بەم کارەیان مەبەستیان پشتراستکردنەوەی پەیوەندی نێوان شیعر و مۆسیقا نەبووە. "لسیت"یش، دوو سەمفۆنی نووسین: یەکێکیان دەربارەی کۆمیدیای یەزدانی دانتێ و ئەویتریان لەبارەی "فاوست"ی شاعیری ئەڵمانی، واتە گۆتەیە. هەندێك لە مۆسیقاکان خاوەنی بەرنامەیەکی تایبەتن، واتە خەریکی دەربڕینی بابەتێکی دیاریکراون. وەك مۆسیقای رۆمیۆژولێت، بەرهەمی چایکۆفنسکی و ئەو ئاوازەی کە لە پێشانگای مسورسکیدا، نیشان درابوو.

شیعریش لەلایەن مۆسیقاوە کاری تێکرا و هەوڵگەلێکی شیعری هاتنە کایەوە کە مەبەستی خاوەنەکانیان نزیك کردنەوەی شیعر بوو لە مۆسیقا، یان دەیانەویست شیعر لەسەر شێوازی مۆسیقا بنووسن، واتە کارێکیان کرد بە شیعر کە سەرنجی شێوە و پێکهاتە دەدات و پابەند نییە بە ناوەرۆکێکی روونەوە. قوتابخانەی سەمبۆلیزم و قوتابخانەگەلێکی دیکەش کە لایەنگرەکانیان باوەڕیان وایە شیعر دەبێت لە مۆسیقا نزیك بێت، لەمانەن و ئەمەش دواجار دەبێتە هۆی بەدی هاتنی مۆسیقای وشەکان و فەزای پوختی شیعری، بە بێ پابەندبوون بەو بابەت و ناوەرۆکەی کە دەری دەبڕێت.

هەوڵگەلێکی دیکەش بۆ نووسینی شیعری وێنەیی یا شیعری بەرجەستە ئەنجام دراون. هەوڵگەلێك کە شاعیران لە دوو توێیاندا دەستیان دایە نووسینی شیعر لە وەسف کردنی سروشت و خستنە بەرچاوی تابلۆگەلێکی هونەری بە شێوازی شیعری خۆیان. هەوڵگەلێك کە هۆنەرەکانیان بۆ نووسینی شیعری بەرجەستە[٣٤] ئەنجامیان دان.

خاوەنانی ئەم جۆرە شیعرە، سەرنجی شێوازگەلێکیان دەدان کە هەست کردن بە بەرجەستەییان دەگواستەوە و بەم کارە لە هەوڵی نزیك کردنەوەی شیعر بوون لە پەیکەرتاشی. لەوانە قەسیدەیەك بوو بەناوی "سروودێك بۆ شەو"[٣٥]، کە شاعیرێك بەناوی "کولینز"[٣٦] هۆنیویەتەوە.

---

(٣٣) Liszt
(٣٤) sculptured poetry
(٣٥) ode de evening

لە ئەدەبی عەرەبیدا، لە هەمان سەرەتادا شیعر لەگەل مۆسیقا، هەبووە. کتێبی "الأغانی" ئەبولفەرەج ئەسفەهانی، پڕە لە کۆمەڵێك جۆر لە شیعری گۆرانی، کەگۆرانیبێژەکان بە درێژایی چوار سەدەی یەکەم دەیانگوتن.

پێوەندییەکیش لەنێوان هونەرەکاندا، لە شێوازە هونەرییە ئاوێتەکاندا هەیە (مرکب). لە سەردەمی شانۆنامەکانی یۆنانی کۆنەوە، مۆسیقا لەم شانۆنامانەدا رۆڵی هەبووە. ئۆپێراکە لە سەردەمی نوێدا بەدی هات، مۆسیقای لە قاڵبێکی نوێدا پەیوەست کرد بە شانۆنامەیەك لە بەرهەمێکی شانۆیی. ئۆپێرا ـ لە سەرەتادا ـ مۆسیقای وەك چوارچێوەیەك بۆ شانۆ وەرگرت و دواجار لە لێکۆڵینەوە سەبارەت بە پەیوەندی توندوتۆڵی نێوان مۆسیقا و شانۆ، سەرکەوتوو بوو. هەر بەو جۆرەی کە لە ئۆپێراکانی "ریچارد واگز"دا دیارە. هەروەها ئەدەب و شانۆ و وێنەکێشان و مۆسیقاش لە سەرخستنی هونەری سینەمادا، دەستیان دایە دەستی یەك.

ئەم پێوەندییەی نێوان ئەدەب و هونەرەکانی دیکە، بەو مانایە نییە کە ئەم جۆرە هونەرییانە پەیڕەوی لە مێژوو و بنەماگەلێکی هاوبەش دەکەن. هەر هونەرێك بۆ خۆی ماددە و شێوازێکی تایبەتی هەیە. وشەکان رەنگ نین و چاویش گوێ نییە. هەرچەندە دەربڕین بە وشە وێنەیەکی شکۆمەندە، بەڵام ناتوانین وەك ئەرکێکی دابنێین کە هێڵ و رەنگ لەسەر شانیانە. ئاوازەکانی مۆسیقا کە پەیوەست نین بە ناوەرۆکێکی دیاریکراوەوە، ناتوانن هەمان ئەو ئەرکە بگێڕن کە وشەکان دەیگێڕن و خاوەنی کۆمەڵێك مانای روونن کە پەیوەندیان بە یەکەوە هەیە و مانا و دەلالەتگەلێك لەخۆدەگرن کە خراونەتە سەر شانیان.

رەنگە بتوانین بە شێوەیەکی گشتی باس لە کاریگەری کۆمەڵایەتی ژینگە لەسەر هونەر بکەین. رەنگە بشتوانین لە سایەی رژێمی کۆمۆنیستیدا باس لە هونەرەکان بکەین و تێ بگەین کە چۆن کاریگەرییان لە هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و کولتوورییەوە وەرگرتووە، بەڵام ئەم کارە ناتوانێت، راڤەیەکی هەمە لایەنەمان لە مێژووی هونەر بۆ بخاتە بەرچاو. هەلومەرجی یۆنانی کۆن رێگەی بە ئاڵوگۆڕی شیعری شانۆیی بۆ ئاستێکی باڵاتر دەدا، بەڵام مۆسیقاکەی لە هەمان ئەو ئاستەدا بووە.

لە رۆژئاوای ئەرووپادا، کەنیسەگەلێکی مەزن لە سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا بەدیهاتن کە بە سەرنجدان لە شکۆمەندی و مەزنی بیناسازییەکەیان جیاواز بوون، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەمانە، سەرهەڵدانی ئەدەبی ئەوروپایی لەچاو ئەم هونەرە پێشکەوتووەی میعماریدا، بەدواکەوتوویی مایەوە. ئەگەر وەك نموونە سەیری ئاستی ئەدەبی ئینگلیزی ـ لە

---

(٣٦) collins

سەردەمی درووست کردنی ئەم کەنیسانە ـ بکەین، شتێکی ئەوتۆ نادۆزینەوە کە بتوانین لە پەنا میعمارییەکەدا دایبنێین، یان لەگەڵیدا بەراوردی بکەین.

لە سەردەمی نەزانیدا (جاهلی) شیعر لە حیجازدا گەشایەوە و قەسیدە (معلقە)* کان و شیعرە پێشکەوتووەکانی دیکەی عەرەبیش بەدی هاتن، بەڵام لە پەنا شیعردا، هونەرێکی دیکەمان بەرچاو ناکەوێت کە بگات بە هەمان ئاستی پوختەیی شیعر و یان تەنانەت لێشی نزیک بێتەوە. هەر هونەرێك خاوەنی هەلومەرجێکی تایبەتی خۆیەتی. کاتێك کە ئێمە لە ئەدەبیاتی رۆژئاوا دەدوێین، دەبی بگەڕێینەوە بۆ هەزاران ساڵ لەوەوبەر، تا میراتی یۆنانی ببینین. چەندین سەدە دواتر میراتی رۆما دەبینین و دواتریش دەگەینە سەردەمی رێنسانس و سەردەمی کلاسیزمی نوێ. هەر کاتێك بمانەوێ لەبارەی کلاسیزم لە مۆسیقای رۆژئاوایی بدوێین، بۆ بەر لە سەدەی حەڤدەیەمی زایینی ناگەڕێینەوە، بەڵکو سەرەتا جدیەکانی بزووتنەوەی مۆسیقا دەدۆزینەوە کە لە ئەورووپا و لە سەدەی هەژدەیەمدا گەشایەوە. بەڵام کاتێك کەمێك زیاتر دەگەڕێینەوە دواوە و نەریتی مۆسیقای سەردەمی رێنسانس و نەریتی هونەرە بەرجەستەکانی دیکە (لە هەمان سەردەمدا) بەراورد دەکەین، تێدەگەین کە هونەرە بەرجەستەکان گەیشتوونەتە ئاستێکی باڵا و پێشکەوتوو و لەگەڵ ناوی کەسانێکی مەزنی وەك لیۆناردۆ داڤینچی، مایکڵ ئەنجیلۆ و رافائیلدا بەرەورووو دەبینەوە، بەڵام هاوتای ئەمانە لە مۆسیقادا، تەنیا لە سەدەکانی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا سەریان هەڵداوە و هاتوونەتە کایەوە.

قسەی زۆر لە پەیوەندی لەگەڵ وێکچوونی نێوان شیعر و مۆسیقا لە ئارادان. هەر بەو جۆرەی کە قسە لەبارەی پەیوەندی نێوانیشیان فراوانە. مۆسیقا بە بێ شیعر و ئۆپێراش بە بێ شیعر و مۆسیقا بوونی نییە، بەڵام روانینی ئێمە بۆ شیعری لیریکی کە شیعرە و جۆری ئەو شانۆنامانەی کە نووسەرە مەزنەکانی ئۆپێرا ئاوازداریان کردوون، حەقیقەتێکی گرنگمان بۆ دەردەخەن و ئەویش ئەوەیە کە شیعری بەرجەستە قەت مەجالێکی بەرفراوان نەبووە بۆ تێکەڵ کردنی ئاوازی مۆسیقایی. لەم پێوەندییەدا

* "معلقە" پەیوەست بە المعلقات السبعە: بریتین لە حەوت قەسیدەی شیعری کە لەلایەن حەوت شاعیرەوە لە سەردەمی جاهیلیدا نووسراون و پێیان گوتون"معلقات" چونکە لە سەر دیواری کەعبە هەڵواسرابوون. هەندێکیش دەڵێن لە بەر ئەوە پێیان گوتون "معلقات" چونکە بە دڵی خەڵکەوە هەڵواسرابوون، واتە لە بەریان کردبوون. ناوی شاعیرەکان بریتین لە: امرو و القیس، گرفە بن العبد، زهیر بن ابی سلمی، لبید بن الحارپە، عمر بن کلپوم، عنترە بن شداد، الحارپە بن حلزە(و.کوردی)

شانۆنامە و شیعرگەلێکی زۆرمان لە ئەدەبە جۆراوجۆرەکانەوە لەبەر دەستدان. وەها بەرهەمگەلێك قەت بابەتی ئاواز و مۆسیقا نەبوون. ئەگەر داستانەکان و ئەو سروودانە بە ریزپەڕ دابنێین کە لە گەڵیاندا دەگوتران، بەڵام ئەوە لەبیر نابەینەوە کە داستانەکان سەرچاوەیەکی نەتەوەییان هەبووە و لەم بارەوە پەیوەستن بە خەڵکەوە و باشترین رێگەی سروود گوتنیش هەمیشە ئەوە بووە کە بگات بە خەڵك. زۆربەی داستانەکان دوای تێپەڕینی ماوەیەکی زۆر رێك خراون و ئەمەش زۆرتر لە رێگەی لەبەرکردن و گێڕانەوەوە بووە. سەرەڕای ئەمەش سروودگوتن بەزۆری لەخۆگری ئاوازگەلی ئاڵۆز نەبوو ـ کە بە هەوڵدان بتوانرێ روون بکرێتەوە ـ بەڵکو دەربڕینەکە خۆ بە خۆ بووە کە کێشی شیعری تێدا هەبووە.

مێژووی هونەر، هەلومەرجی مێژوویی زاڵ بەسەر هەریەك لەو هونەرانەمان، بۆ روون دەکاتەوە. هەر یەك لە هونەرەکان لەگەڵ هونەرەکانی دیکە لە کات و شوێنێکی وەك یەکدا پەرەیان سەندووە. پشکی بەریتانیا لەو مۆسیقایەدا کە لە ئەڵمانیا لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا گەشایەوە زۆر کەم بوو. بەڵام شیعر، لە ئەدەبی ئینگلیزیدا، چەند سەدە بەر لە گەشانەوەی ئەدەبی ئەڵمانی، گەشایەوە و پەرەی سەند. لە ئەڵمانیادا شاعیرێکی وەك شکسپیر و میلتۆن لەو سەردەمەدا، بوونی نییە.

راستییەکەی ئەوەیە کە ئێمە دەتوانین باس لە کلاسیزم و رۆمانتسیزم لە شیعر و مۆسیقادا بکەین، بەڵام مانای ئەم دوو زاراوەیە لە هەر هونەرێکدا لەگەڵ هونەرێکی دیکە جیاوازە. بە هەر ئەندازەیەك کە سەردەمی نوێ بە توانا کەلتووری و تەکنۆلۆژییەکانی، لەگەڵ ئاڵوگۆڕی جۆرە جیاوازەکانی هونەر لە سایەی بەها کەلتوورییە هاوبەشەکاندا بەهێزتر بێت، ئەوا لەم سەردەمەی خۆماندا زیاتر شاهیدی ئەم شێوازنەی وێنەکێشانی زەینی و مۆسیقای نوێ و هەروەها شیعری نوێین کە تا رادەیەکی زۆر هەموویان نیشاندەری روانینگەلی هونەریی هاوشێوەن، بەڵام ئەوەی کە لە سەردەمی نوێیدا لە سایەی پێوەندییە خێراکان و بزووتنەوەی تەکنۆلۆژی پێشکەوتووەوە رووی داوە، قەت ئیمکانی نەبوو کە لە دنیای سەردەمی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاستدا روو بدات.

پاژی سێیەم

ئەدەب و ژینگە*

یەکێك لەو بابەتە باوانەی کە لای لێکۆڵەرەکان هەیە، ئەوەیە کە ئەدەب دەربڕینێکی ئەو ژینگەیەیە کە تێیدا بەدی هاتووە. کاریگەری ژینگە و هەلومەرجی دەوروبەر لە زۆرێك لە ئەدەبەکاندا بەرچاوە. ئەم ئاشکرایییە هەندێك لە لێکۆڵەرەکانی ئەدەبی والێکرد کە ئەدەب بە رەنگدانەوەی ژینگە و دەوروبەرەکەی دابنێن. ئایا دەتوانین ئەم بنەمایە پەسند بکەین؟ ئایا دەتوانین ئەدەب لەسەر بنەمای وێکچوون و جیاوازییە ژینگەییەکان بدەینە بەر نەشتەری لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری؟ ئایا دەتوانین ـ بۆ نموونە ـ لەنێوان دوو ئەدەبدا کە لە دوو ژینگەی جیاوازدا بەدی هاتوون بەراوردکاری بکەین و لێکۆڵینەوەیەکی ئاوا لە بابەتەکانی ئەدەبی بەراوردکاری دابنێین؟

ئەدەبی جاهیلی عەرەبی لە نموونە بەرجەستەکانی ئەو ئەدەبەیە کە کاریگەری ژینگە نیشان دەدات. ئەم راستییە هەندێك لە رەخنەگرەکانی ئەدەبی ناچار کرد کە کاریگەری ژینگە بە شێوەیەکی بەربڵاو پەسند بکەن.

ئەدەبی عەربی لە شێوە دوورگەی عەرەبستاندا، چەندین سەدە بەر لە ئیسلام بەدی هات، بەڵام پێشینەی ئەو بەرهەمە ئەدەبیانەی بە ئێمە گەیشتوون، لە سەدساڵ زیاتر بەر لە ئیسلام تێ ناپەڕن. ئەم بەرهەمە ئەدەبیانەی کەلەو سەردەمەوە بۆمان ماونەتەوە، دەربڕی بەرهەمگەلێکی هونەرین کە بە پلەیەکی باڵا گەیشتوون.

دەتوانین ئەم بابەتە لە ئاوازەی کێش و هەروەها کامل بوونی پێکهاتەی قەسیدەدا بەڕوونی ببینین. ئەم هەموو کامڵ بوونە بە بێ تێپەڕینی ساڵانێکی دووروو درێژ، نایەتە دی. ئاڵوگۆڕێك کە دەبێتە هۆی کەماڵی پێکهاتەی هونەری و پتەوکردنی نەریتەکان بەو شێوەی کە دەیزانین.

---

* لێرەدا مەبەست لە ژینگە کۆی ئەو فاکتەرانەیە کە کاریگەرییان لە سەر ئافراندنی دەقێکی ئەدەبی هەیە. یان بە دەربڕینێکی دیکە، کۆی ئەو فاکتەرانەی کە کاردەکەنە سەر ئەدیب بۆ ئافراندنی بەرهەمەکەی، وەك: سروشت، هەلومەرجی کۆمەڵایەتی، ئابووری...(و. کوردی)

ئەم ئەدەبەمان لە سەدەیەك بەر لە ئیسلامەوە پێ گەیشتووە و مێژووزانەکانی ئەدەب پەیامێکیان سەبارەت بە ژیانی سەرەتایی بە هەموو تایبەتمەندی و هەڵسوکەوتی خێڵەکییەکان و هەروەها پەیوەندی و شەڕ و ئاشتی نێوانیان، تێدا بەدی کرد.

دەبینین دوای ئەوەی کە ئەم ئەدەبە توانی لەو ناوچەیەدا پەل بهاوێ، بە توندی کەوتە ژێر کاریگەری ژینگە جیاوازەکانەوە. دیارترین نموونەش لەم بارەوە، ئەدەبی ئەندەلوسە. لە ئەندەلوسدا، بێجگە لەو ئاڵوگۆڕەی کە لە ئەدەبی جاهلیدا بەدی هات و دەرکەوت، جۆرێکی دیکەی ئاڵوگۆڕیش هەست پێ دەکەین. تەنانەت پێکهاتەی قەسیدەش ئاڵوگۆڕی بەسەردا هات و شیعر و ئەدەبیش مانایەکی نوێیان دەربڕی. ئەم هەلومەرجە نوێیە، بە تەواوی کاریگەری خۆی لەسەر شیعر دانا و ئیدی ئەدەبی عەرەبی ئەدەبی بیابان و گیانلەبەران و ژیانی خێڵەکی دژوار و شەڕەکانیان نەبوو، بەڵکو دەربڕی جوانی سروشتی ژینگە نوێیەکە بوو.

ئەوەی کە لە روانگەی ئێمەوە حاشا هەڵنەگرە، ئەوەیە کە ژینگە کاریگەری لەسەر ئەدەب زۆرە. ئەدەبێکی دیاریکراو لەکاتی گواستنەوەی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە ئاڵ و گۆڕی بەسەردا دێت. ئەم جیاوازییە هەندێ جار لە ئاستی بابەت و ماناکاندا راناوەستێ، بەڵکو پێکهاتەی ئەدەبیش دەگرێتەوە. ئایا ئەمە بەو مانایەیە کە ئەدەب لەوانەیە وەك سەرچاوەیەکی لێبێت بۆ لێکدانەوەی کۆمەڵایەتی و مێژوویی ژینگەکە؟ ئایا ـ بۆ نموونە ـ ئەوە پەسندە کە وەك بەڵگە لەگەڵ شیعردا هەڵسوکەوت بکەین و لێیەوە زانیارییەکانی ئەو سەردەمە بەدەست بێنین کە تێیدا هۆنراوەتەوە؟

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژووی ئەدەبی عەرەبی، دەبینین کە شیعری جاهیلی وەك سەرچاوەی مێژووی جاهیلی زۆر کەڵکی لێ وەرگیراوە، چونکە بۆ روون بوونەوەی راستییە مێژووییەکان لە رێگەی شیعرەوە، پێویستییەکی راستەقینە لە ئارادایە. سەردەمی جاهیلی ئاشنایەتییەکی ئەوتۆی لەگەڵ نووسیندا نەبوو و شاهیدی نووسینی کتێبێکی ئەوتۆ نەبووە و ئەوەش کە لە بەرهەمە فکرییەکانی ئەو سەردەمەوە بۆمان ماوەتەوە، هەمان ئەو شیعرانەن کە گێڕدراونەتەوە. لێکۆڵەرەکان لەو شیعرانەدا، سەرچاوەیەکی کەم وێنەیان بۆ سوودوەرگرتن لە هەندێك زانیاری مێژوویی دۆزیوەتەوە. ئەم شیعرە ـ چ راست بێت کە هی ئەو سەردەمەیە و چ نا ـ لێوان لێوە لە زانیارییەکی ئاوا. ئەگەر ئەم شیعرە راست بێت، زۆر دەوڵەمەندە بۆ سوود وەرگرتن لێی لە لێکۆڵینەوەی سەردەمی جاهیلی، چونکە سروشتی شاعیر لەو سەردەمەدا و پێگە کۆمەڵایەتییەکەی لەناو خێڵ و دەروەستی بەرامبەر بە هەڵوێستەکانی خێڵەکەی و

دەربڕینی شانازییەکانی خێڵ و بەرگری کردن لە ئابڕو و شەرەفی خێڵەکەی و هەر شتێکیتر کە شاعیر لە پەیوەندی لەگەڵ خێڵەکەی یا ژیانی عەرەب ئەنجامی دەدا، هەموویان بە سەریەکەوە شیعرەکەیان کردووە بە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەند بۆ مێژوو. شیعرێکی ئاوا ـ تا ئاستێکی زۆر ـ بەڵگەی ژیانی ئەو سەردەمە و ئاوێنەیەکە کە رووداوەکانی تێدا رەنگ دەداتەوە. ئەگەر شیعری عەرەبی لەژێر ناوی "دیوان العرب"□□□دا ناودەبرێت و وەسف دەکرێت، ئەوا بەو مانایەیە کە ئەو شیعرە وەك بەڵگەی ژیانی ئەو نەتەوەیەیە.

ئەبو عەمرو بن عەلا دەڵێت: "شاعیر لە سەردەمی جاهیلییەتدا(نەزانی) لە پێشەوەی پێش نوێژەوە بوو، چونکە پێویستیان بە شیعر بوو و شانازییەکانی تۆمار دەکردن و پێگە کۆمەڵایەتییەکانی بەرز دەکردنەوە و دوژمن و دژبەرەکانیشی تووشی ترس و دڵەراوکێ دەکردن و لە ژمارەی زۆری شەڕکەر و سوارەکانیشیان دەیترساندن. کاتێك کە شیعر و شاعیران زۆر بوون و شیعر بوو بە هۆی بەدەست هێنانی پارە و داهات، ئیدی شاعیران هاتنە ناو خەڵکەوە و بوون بەهۆی ئابڕو بردنیان. بەمجۆرە پێش نوێژ دووبارە وەپێش کەوتەوە"□□□.

لە دەربڕینەکانی ئەبو عەمرودا پێداگرییەکی زۆر هەیە لەسەر گرنگی شیعر لە هەڵسەنگاندنی ژیانی سەردەمی جاهیلی لەلایەنە جیاوازەکانەوە. وتەیەك لە ناوبراوەوە دەگێڕنەوە کە ئەمە پشت راست دەکاتەوە. خاوەنی "العمدە" وتەیەکی ناوبراوی بەم چەشنە باس کردووە: "شیعر، ئاڵا و نیشانەی میللەتێکە و هیچ ئاڵا و نیشانەیەکی مەزنتر لەوە بوونی نییە"□□□.

ئەگەر شك و گومانمان سەبارەت بە چەند نموونەیەکی شیعری جاهیلی هەبێت، ئەوا ناتوانین شك و گومانمان لەسەر مانای دەربڕی ئەم نموونانە هەبێت. ساختەکارانی شیعر لە سەردەمی جاهیلیدا بە باشی ئاگاداری ژیانی عەرەب و شێوەی ژیانیان بوون و لەم ئاگاییەوە دەستیان بۆ دزی ئەدەبی برد. شیعری ساختەیان لەباتی شیعری رەسەن بە لێکۆڵەران ناساند. بەو مانایەی کە شیعرێکی رەسەنە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی نەزانی (جاهیلی). ئەمە بەو مانایە نییە کە شیعری جاهیلی، واقیعیەتی لەباتی وێناکردنی زەینی وەرگرتووە. واتە لە دەروونی شاعیر جیا بووەتەوە تا بابەتەکانی ژیان و کێشەکانی لە روانگەیەکی گشتگیرەوە دەربڕێت و دەست بداتە کێشانەوە و نیشاندانی ئەو ژینگەیەی کە شاعیری تێدا دەژیێت. شیعری عەرەبی لیریکییە و

□□□ یەکێك لەوانەی کە شیعری بەمجۆرە وەسف کردووە، ئیبن عەباسە. بگەڕێنەوە بۆ ابن رشیق، العمدە، ج ١، ص ٣٠.

□□□ جاحظ: البیان والتبیین، ج ١، ص ٢٤١، تحقیق عبدالسلام هارون، قاهرە، ١٩٦٠.

□□□ ابن رشیق، العمدە، ج ١، ص ٢٨.

بەتوندی لەژێر کاریگەری دەروونی شاعیردایە. بە جۆرێك کە هەندێك لە شاعیرانی کۆنی عەرەب، روانینێکی هونەریی رەسەنیان سەبارەت بە شیعرەکانیان هەبوو و بۆ جوانکردن و گەیشتن بە باڵاترین ئاستی مومکین هەوڵیان دەدا. لێرەدا سوود لە دەربڕینەکەی "**جاحظ**" وەردەگرین، تا رادەی هەوڵی شاعیری عەرەبمان لەو پێکهاتە هونەرییەی کە بەکاری دەبرد، بۆ روون بێتەوە.

ناوبراو دەڵێت: "هەندێك لە شاعیرانی عەرب قەسیدەیان بۆ ماوەی ساڵێك و یا ماوەیەکی درێژ دەخستە لاوە و تێی رادەمان و بیریان لێ دەکردەوە و لەو بارەیەوە بۆچوونی خۆیان دەردەبڕی و ئاوەز و ئەندێشەیان تۆمەتبار دەکرد کە پەیڕەوی لە هەوای نەفس کردووە و ئاوەزیان بۆ داوەری کردن بەکار دێنا و لەم بارەوە بە پێوانەی شیعرەکەی خۆیان دادەنا و دڵیان بۆ ئەدەبەکەیان دەسووتاند و سوودیان لەو نیعمەتەوەردەگرت کە خوا پێی بەخشیون. ئەوان ئەم قەسیدانەیان بە (حولیات، مقلدات، منتقحات و محکمات) ناو دەبردن□□□.

"**جاحظ**" هەروەها لە "**خطیئە**"شەوە دەگێڕێتەوە، کە گوتوویەتی: "باشترین شیعر، شیعری (حولی)یە" [واتە شیعریك کە لە ماوەی ساڵێکدا نووسراوە] کە لە تاقی کردنەوە سەرکەوتوو بووە"□□□. "ئەسمەعی"ش□□□، وتەگەلێك دەهێنێتەوە کە هەر ئەم بابەتە پشتراست دەکەنەوە. حەز و ئارەزوو بۆ جوان هۆنینەوە لەلای هەندێك لە شاعیران بە ئاستێك گەیشتبوو کە بە کۆیلەی شیعر بانگیان دەکردن. ئەمانە کەسانێك بوون کە لە دێڕ بە دێڕی شیعرەکانیاندا وردبینی زۆریان دەنواند و بە باشی هەڵیان دەسەنگاندن و لایەنە ناتەواوەکانیان لادەبردن، تا هەموو دێڕەکانی قەسیدەکە لە جوانی و چاکیدا یەکسان بن"□□□.

هەر لەبەر ئەو چێژ و ئارەزووەی کە هەیانبوو، دەبینین کە هەلومەرجی کۆمەڵایەتی شاعیری سەردەمی جاهیلی ئەو تایبەتمەندییە گشتییەی بە شیعری سەردەمەکەی بەخشی و سەرنجی خەڵکی بۆ لای ناوەرۆکی بەرهەمەکەی راکێشا. بەمجۆرە دەبینین کە چۆن شیعری سەردەمی جاهیلی وێنەیەکی هەمەلایەنە لە ژینگەی شاعیر دەدات بە دەستەوە، بەڵام ئایا ئەمە لەبارەی شاعیرەکانی دیکەشەوە راستە؟ ئایا پێوەندییەکی ورد و هەمەلایەن لەنێوان ئەدەب و ژینگەی شاعیر، لە ئارادایە؟

□□□ البیان و التبیین، ج ٢، ص ٩

□□□ هەمان، ص ١٣

□□□ هەمان

□□□ هەمان

ئەم روانینەی پەیوەندی نێوان ئەدەب و ژینگەی شاعیر، لە لێکۆڵینەوەیەکی نوێ لە مێژووی شیعری ئینگلیزیدا، ئاشکرا بوو. تۆماس وارتۆن□□□ (١٧٢٨ ـ ١٧٩٠) لە کتێبی مێژووی شیعری ئینگلیزیدا، باس لە گرنگی لێکۆڵینەوەی شیعری کلاسیك دەکات و باوەڕی وایە شیعری قورسی کلاسیك دەبێ بە شێوەیەکی تایبەت لێی بکۆڵدرێتەوە، چونکە کۆمەڵێك لایەنی سەردەمانی رابردوومان پێ نیشان دەدات. ئەم شیعرە روونـاکترین وێنەکانی رابردووی لەڕووی روونی و دەربڕینەوە، بۆ پاراستووین. بە جۆرێك کە لایەنە رەسەنەکانی ژیانی گەیاندوونەتە نەمری□□□.

ناوبراو لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەی لەسەر هۆنراوەی "شاژنی جنۆکەیی"□□□□ شاعیری کۆنی ئینگلیزی، ئەدمۆند سپەنسەر (١٥٥٢ ـ ١٥٩٠) دەڵێت: "ئەم هۆنراوەیە زۆر راستی مێژووی رۆژئاوای بۆ پاراستووین و رۆشنگەرییەکی زۆر لەبارەی سروشتی سیستمی فیۆدالی پێشکەش دەکات. ئەم هۆنراوە وێنەگەلێك لە هەڵس و کەوت و نەریتە کۆنەکان نیشان دەدات و هەروەها هەڵسوکەوتی خەڵکانی رابردوو و لێهاتوویی و ئەخلاقەکەشیانمان پێ نیشان دەدات□□□□.

تۆماس کارلایل□□□□ (١٧٩٥ ـ ١٨٨١) لە چوارچێوەی شیکردنەوەی کتێبی مێژووی شیعری ئەڵمانیدا ، لەبارەی شیعر و مێژووی میللەتانەوە دەڵێت: "مێژووی شیعری هەر نەتەوەیەك هەمان جەوهەری مێژووی سیاسی و زانستی و ئایینییەتی. مێژوونووس و هۆنەری چاك، لەم هەموو بابەتانە ئاگادارن. لایەنە نەتەوەییەکان و هەروەها جوانترین تایبەتمەندییەکانی بە درێژایی رەوتی پێشکەوتنیان، بۆ روون و ئاشکران. شاعیر دەتوانێت گرنگترین روانینی زاڵ لە هەر سەردەمێکدا بدۆزێتەوە و پێمان نیشان بدات کە چ شتێك باڵاترین ئامانج و مەبەست بووە کە مرۆڤ لە هەر سەردەمێکدا حەز و خولیای خۆی بەرامبەر نیشان داوە و هەروەها چۆن هەر سەردەمێك لەچاو سەردەمێکی دیکەدا گۆڕاوە. ئەرکی شیعرە کە باڵاترین ئامانجی نەتەوەیەك لە روانین و ئاڵوگۆڕە بەردەوامەکاندا تۆمار

(٨) Thomas Warton لەنێوان ساڵەکانی ١٧٥٧ تا ١٧٦٧ مامۆستای شیعر بووە لە زانکۆی ئۆکسفۆرد.

(٩) Wismatt and Brooks, literary Critisism, P. ٥٣٠ - ٣١

(١٠) The faeri Queene

(١١)The faeri Queen ، پەراوێزی ص ٥٣١.

(١٢) Thomas Carlyle

بکات و بدۆزێتەوە. بەم کارە شیعر نەتەوەیەك بە زیندوویی رادەگرێت، ئەمە هەمان شیعری نەتەوەیی و هەمان جەوهەری بنەڕەتی ئەمانەت داری مێژووی شیعرە□□□□.

نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم شاهێدی ئاڵوگۆڕێکی روون بوو لە لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسانەدا. بنەما زانستییەکانی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە لە ئەورووپادا دارێژران. ئۆگۆست کانت (١٧٩٨ ـ ١٨٥٧) فەیلەسوفی کۆمەڵناسی سەردەمی نوێ، بانگەشەی بۆ فەلسەفەی پۆزیڤیتیزم دەکرد کە لەسەر بنەمای لێکۆڵینەوەی کۆمەڵگا راوەستابوو. بەمجۆرە ناوبراو سەردەمێکی نوێی بۆ هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوەی کۆمەڵگا مرۆییەکان دەست پێ کرد. هەروەها لێکۆڵینەوەکانی زانستە سروشتیی و ئەزموونییەکانیش لەو سەردەمەدا گۆڕان و هەمان ئەو مێتۆدەی کە بەکاریان دەهێنا، هاتە ناو لێکۆڵینەوەی ئەدەبیشەوە.

لە ناوەڕاستەکانی ئەم سەدەیەدا، بیرمەندێك هاتە کایەوە، کە لە گرنگترین ئەو کەسانە بوو باوەڕی بە کاریگەری بێئەملا و ئەولای ژینگە بوو لەسەر ئەدەب. ئەو کەسە هیپۆلیت تێن□□□□ (١٨٢٨ ـ ١٨٩٣)ی رەخنەگر و فەیلەسووفی فەرەنسیە. ناوبراو لە پێشەکی بەناوبانگی کتێبی "مێژووی ئەدەبی ئینگلیزی"□□□□دا تیۆرییەکەی خۆی لە پەیوەندی لەگەڵ کاریگەری وەرگرتنی ئەدەب لە هۆکارەکانی رەگەز، کات و ژینگە، ئاشکرا دەکات. بەڵام تیۆرییەکەی لەبارەی رەگەزەوە ئەوەیە کە هەر رەگەزێك تایبەتمەندی تایبەت بە خۆی هەیە کە لە تاکە جیاوازەکانیدا دەبینرێن. بۆیە ئەدەبی هەر نەتەوەیەکیش، تایبەتمەندی تایبەتی ئەو نەتەوەیەی هەیە. بە باوەڕی تێن، ئەو رەگەزپەرستییەی کە لە هزری نازیزم و ئەندێشە رەگەزپەرستییەکانی دیکەدا هەبوو، هیچ پێوەندییەکی نییە بە تیۆری رەگەزەوە، بەڵکو تایبەتمەندییە رەگەزییەکان، تەنیا بریتین لە بەراوردگەلێك لەنێوان سروشتی نەتەوە جێرمەن و لاتینییەکان. یان لە هەندێ حاڵەتدا، قسەکردنە لەبارەی تایبەتمەندییە نەتەوەییەکانی نەتەوە ئەورووپییەکان، وەك ئینگلیز، فەرنسی و ئەڵمانی. باوەڕی "رەگەز" لەلای تێن دەربڕی رۆحی نەتەوەییە. لە روانگەی "تێن"ەوە، هەر نەتەوەیەك هەمان کەسایەتی راستەقینەی خۆی هەیە. ناوبراو لەسەر ئەو رایەیە کە تایبەتمەندییە نەتەوەییەکان ئەنجامی ئاڵوگۆڕێکی دوور و درێژن، کە لەپشت لایەنە شاراوەکانی سەردەمانی بەر لە مێژوودان. رەگەز، تایبەتمەندییەکانی

□□□□ هەمان، ص ٥٣١

(١٤) Hippolyte Tain

□□□□ لە ساڵی ١٨٦٣دا چاپ کراوە.

لە کاریگەری ئاو و هەوا، خاك و خۆراك و هەروەها ئەو رووداوە گەورانەوە وەردەگرێت کە بەسەر ئەو نەتەوەیەدا هاتوون و هەموو ئەمانە رۆڵیان هەیە لە شکڵ پێدانی. رەگەز بە بۆچوونی تێن، لەوانەیە بە ئاوەزی فەڕەنسی یان ئەخلاقی بەریتانی و شتگەلی لەم جۆرە، راڤە بکرێت.

ئەوەی شیاوی وەبیر هێنانەوەیە ئەوەیە کە ئیبن خەلدوون چەندین ساڵ بەر لە زانا رۆژئاواییەکان ئەمەی هەست پێ کردبوو و لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا لە کتێبی (مقدمە) کۆمەڵێك باسی هێناونەتە پێش، کە باسی سێیەمی لەبارەی "کاریگەری ئاو و هەوا لەسەر رەنگ و زۆر لایەنی دیکەی مرۆڤ"ە. باسی چوارەم لەبارەی "کاریگەری ئاو و هەوا لەسەر ئەخلاقی مرۆڤ"ە و باسی پێنجەمیشی لەبارەی "جیاوازی هەلومەرجی شارستانییەت لە بەرهەمهێنان و وشکەساڵی و کاریگەری لەسەر جەستە و ئەخلاقی مرۆڤ"ە[□□□□].

تێن، ئاگای لە جیاوازییە ئاشکراکانی نێوان نەتەوە ئەوروپییەکان بوو. لێکۆڵینەوەکان و هەروەها ژینگەی ئەوروپایی لە سەردەمی ئەودا، لەو هۆکارانە بوون کە هەستکردن بە جیاوازی نێوان نەتەوە لاتینی و جێرمەنەکان و هەروەها نێوان باکوور و باشووریشیان، بۆ بەدیاری هێنا.

ئەم هەست کردن بە جیاوازییەی نێوان نەتەوەکان، لەو بابەتانە بوو کە زۆرێك لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی نیوەی سەدەی رابردووی لێ کەوتنەوە. لە ئەوروپای سەردەمی "تێن" و کەمێك بەر لەو، نووسراوی زۆر سەبارەت بە چوارچێوەکانی رەخنەی ئەدەبی، مێژوو و کۆمەڵگا بەدی هاتن، کە تێیاندا نیشانەی جیاوازی نێوان نەتەوەکان بەرچاو دەکەون. بۆ نموونە باسیان لە تایبەتمەندییە رەگەزییەکانی ئینگلیزەکان و فەڕەنسییەکان و نەتەوەکانی دیکە دەکرد. هەر بەو جۆرەی کە هەندێك نووسراو بەدی هاتن کە لە سەر رابردووی نەتەوەکان دەدوان. دەبینین کە "تێن" تایبەتمەندیگەلێکی جۆراوجۆر دەداتە پاڵ ئینگلیزەکان، ئەگەرچی هەندێکیشیان لەگەل یەکدا نەگونجێن. ناوبراو ئینگلیزەکان بە چالاکی، دەست پاکی و هێزی جەنگاوەری وەسف دەکات. بەڵام هاوکات لەگەڵ ئەوە ئەم خەسڵەتانەشیان دەداتە پاڵ: خاوەنی سۆزێکی خەماوی، تێگەیشتن لە هەر شتێك کە راستەقینە و شکۆمەندە، حەزکردن بە تەنیایی و دەریا، حەزکردن بە شۆڕش، ئاوەزتیژی، حەز بە جدی بوون و توندوتیژی، سۆزی زۆر، حیکمەت، خۆبەزلزان، خوێن سارد، ناسینێکی ورد سەبارەت بە خاڵە لاوەکییەکان و هەستی بەهێز لە پەنا لایەنی زانستی ژیان.

□□□□ ابن خلدون، المقدمە، چاپ بولاق، ص ٦٩ ـ ٧٧

"تێن"، لە وەسفکردنی ئینگلیزەکاندا، تایبەتمەندییە جەستەییەکانیش دەخاتە پاڵ خەسڵەتەکانی دیکە، وەك: گەورەیی پێی ژنان و پیاوان[□□□□]، سووری گۆنای منداڵەکان. پاشان ئەم تایبەتمەندییانە لەگەڵ تایبەتمەندییە مەعنەوییەکان تێکەڵ دەکات و بە بەهێزی لەهەست کردن و وریایی و بەهێزی ئیرادە، وەسفیان دەکات. دواجار ناوبراو روانینگەلێکی کولتووری و باوەڕگەلێکی دیاریکراویشیان دەخاتە پاڵەوە.

گریمانەی ناوبراو لەسەر ئەوەیە کە ئینگلیزەکان لە ناخەوە لەگەڵ مەزهەبی پرۆتستاندان و حەزێکی ئەوتۆیان سەبارەت بە میتافیزیك نییە. ناوبراو لە وەسفکردنی رەگەزی فەڕەنسیدا کۆمەڵێك تایبەتمەندی جیاواز دەخاتە روو و هەندێك لە رەگەزە فەڕەنسییەکان بە هەمان رونی وەسف دەکات کە لە پەیوەندی لەگەڵ ئینگلیزی و فەڕەنسییەکان کردوویەتی.

"تێن" لە باسی رەگەزدا، سەرنجی خواردنی باو، تایبەتمەندییە جەستەییەکان و روانینی خەڵکی سەبارەت بە ژیانی هاوسەرێتی، داوە. هەروەها دەستی داوەتە بەراوردکردنی نێوان نەریت و هەڵسوکەوتە نوێیەکانی ناو خەڵکی ئەوروپا. هەر بەو جۆرەی کە ئاماژە بە دابەشبوونی ئەم میللەتانە دەکات بەسەر دوو مەزهەبی کاتۆلیك و پرۆتستاندا.

ناوبراو لە قسەکردن لەسەر کۆمەڵگاکان، سەرنجی کاریگەری ئاو و هەوا و هەلومەرجی کار و سیاسەت و بابەتگەلی هاوشێوەی دیکەشی داوە. ئەگەر بە روانینێکی شیکارییانەوە سەیری ئەو زانیارییانە بکەین کە "تێن" لەسەر نەتەوەکان نیشانی داون، ئەوا دەبینین کە زۆر زانیاری دژبەیەکی تێدان و هەروەها لەسەر میتۆدێکی زانستی وردیش نەچووەتە پێشێ. ناوبراو زانیارییەکانی خۆی لەسەر نەتەوەکان، لەسەرچاوەگەلێکی جیاوازی وەك: سەفەرنامەکان، کتێبە مێژووییەکان و بەرهەمە هونەری و ئەدەبییەکانەوە، وەرگرتوون. زۆرێك لەو زانیارییانەی کە خستوونییەتە بەرچاو، حەکایەتگەلێکی بێ‌هێزن کە کاریگەرییەکی کەمیان هەیە. هەرچەندە باوەڕیشمان بە تایبەتمەندییەکانی هەر نەتەوەیەك هەبێت، ئەوا بە هیچ شێوەیەك وەسفی ئەوتۆ نابینینەوە کە ناوبراو لە بەرهەمەکانی خۆیدا هێناونی. هەروەها ناتوانین بە شێوازێکی زانستییانەی ورد بیانسەلمێنین. ناوبراو لە هەڵسەنگاندنی رەگەزەکاندا، راستی و خەیاڵ و حەقیقەتی زانستی و کاریگەری گوزەرای تێکەڵ کردوون و هیچ کاتێك سەرنجێکی ئەوتۆی جیاوازی نێوان سەردەمەکان و ئاڵوگۆڕی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکیتر نەداوە.

□□□□ تێن، درێژی ددانی ژنانی ئینگلیز بە زۆر گۆشت خواردن پاساو دەداتو هەروەها گەورەیی هەنگاوەکانیش دەداتە پاڵ زۆر بە رێدا رۆیشتن لەسەر زەوی تەڕ. بە هۆی زۆری باران بارین.

کەواتە لێکدانەوەی تێن سەبارەت بە ڕەگەزەکانی مرۆڤ و کاریگەرییان لەسەر ئەدەب، دەبێ بە پارێزێکی زۆرەوە وەرگرین. گومانی تێدا نییە کە نەتەوەکان کۆمەڵێك جیاوازیان لە نێواندا هەیە و هەر نەتەوەیەك تایبەتمەندی تایبەت بە خۆی هەیە، بەڵام کۆمەڵێك بانگەشەش لە دەرەوەی ئەوەوە هەن کە ناتوانین لە دوو توێی لێکدانەوەو لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا بیانهێنین. هەلومەرجێکی تایبەت هەیە کە نەتەوەکان تێیاندا بە کۆمەڵێك تایبەتمەندی ڕوونەوە پێکدێن. وەك سەردەمی داگیرکردنی بێگانە کە هەندێك لە نەتەوەکان تووشی دەبن و یان سەردەمی پارچە پارچە بوون و جیابوونەوەی ناوخۆیی یان شەڕ و پێکدادانی توند لەگەڵ یەکێك لە هێزە هێرشکەرەکان. هەموو ئەمانە کاریگەرییان هەیە لەسەر ڕۆحی نەتەوەیی و پێکهێنانی عەقڵانییەت و باوەڕبەخۆبوون.

بەڵام بیری "کات"[١٨] لەلای تێن زۆر ناڕوونە. کات لەلای ناوبراو بە مانای هێزێکە کە بە درێژایی ڕۆژگار هۆی پێشکەوتنی بەرهەمهێنانی بەرهەمگەلی ئەدەبی یان هونەرییە. "تێن" کات بە "میکانیزمی دەروونناسانە" وەسف دەکات و ئەمەش قسەیەکە کە مانایەکی لەمە زیاتری نییە. ناوبراو زاراوەی "میکانیزمی سروشتی" بەکار بردووە و هەوڵ دەدات تا یاساکانی لە هەڵسەنگاندن و لێکدانەوەی ئەدەبی بەراوردکاریشدا، بەکار ببات. دەتوانین لە نووسینەکانی ناوبراو پێناسەگەلێکی جۆراوجۆر لەسەر کات ببینین. ناوبراو هەندێك جار کات بە ڕۆحی سەردەم تێ دەگات و هەندێك جاریش بە مانای شوێنگەی بەرهەمی هونەری لە مێژووی کولتوور و هەندێ جاریتریش کات بەو مانایەیە کە هەر سەردەمێك بە گوێرەی هەبوونی گەورەپیاوانێك لە سەردەمەکەی تر جیاوازە.

ڕەنگە مەبەستی ناوبراو ئەوە بێت کە یەکێك لە شاعیرانی عەرەب دەری بڕیوە: "هەر سەردەمێك دەوڵەتێك و گەورە پیاوانێکی تایبەت بە خۆی هەیە". لە هەر حاڵدا، لە نووسراوەکانی "تێن"دا شتێك نییە کە دەربڕی مەبەستی ناوبراو بێت لەبارەی کات و پێوەندییەکەی لەگەڵ ئەدەبی نەتەوەکاندا.

بەڵام ژینگە[١٩] (ژینگەی کۆمەڵایەتی ـ کەلتووری) ئاشکراترین شتێکە کە تێن لە هەڵسەنگاندنی ئەدەبدا لەسەری ڕاوەستاوە. قوتابخانەکەی ناوبراو ئەوەیە کە مرۆڤێك لە ژینگەکەی خۆیدا پەیڕەوی هەلومەرجێکی تایبەتە کە بە شێوەیەکی گشتی کاریگەری هەیە

---

(١٨) Moment

(١٩) Mileu

لەسەر ئەدەب و ژیانی عەقڵانی ئەو. ناوبراو باوەڕێکی قووڵی هەیە بە کاریگەری ژینگە و پەیوەندی دروست دەکات لەنێوان هەلومەرجی مەعنەوی و هەلومەرجی ماددیدا. زۆرجار هەلومەرجی ژیانی عەقڵانی و ماددی هاوسەنگ کردووە. ناوبراو باس لە خاکی هۆڵەندا و کۆمەڵێك ئەنجامی بەدەست هاتوو دەکات کە لە کۆمەڵێك دیاردەی جیاجیاوە سەرچاوە دەگرن. کۆمەڵێك هۆکار کە بەکورتی بەم شێوەیەن: ئاو لە هۆڵەندا دەبێتە هۆی گەشەی گیا و ئەو گیایەش ئاژەڵەکان دەیخۆن و ئەوانیش گۆشت و کەرە و پەنیر بەرهەم دێنن.هەموو ئەمانە هاوڕێ لەگەڵ بیرە، ژینگەی مرۆڤ ئامادە دەکەن. لەم ژیانە پڕ بەرهەمە و لەم سیستمە ماددییە ئاوییەدا، خووی سارد و هەڵسوکەوتە ڕێك و پێکەکان و ئاوەزی ئارام و لەسەرەخۆیی و سادە ژیان و ژیانی ئاوەزمەندانە و خۆشحاڵی هەمیشەیی و حەزکردن لە سەلامەتی، دێنە کایەوە. لە ئەنجامی هەموو ئەمانەشدا، حەز کردن بە پاك و خاوێنی و کامڵ کردنی ئامرازەکانی ژیان بەسەر خەڵکدا زاڵ دەبن.

ناوبراو باس لە کاریگەری ئاو و هەوا لەسەر ژیانی ئاوەزمەندانە دەکات. بۆ نموونە، دەڵێت: باران دەبێتە هۆی بەدیهێنانی ئەندێشەگەلی خەماوی. هەر بەو جۆرەی کە ئاو و هەوای بەریتانیا خەڵکەکەی تووشی خەمۆکی دەکات. بە جۆرێك کە هێزێکی ئاوایان پێ دەبەخشێت کە سنورێکی بۆ نییە. هەر ئەم ئاو و هەوایە تێیاندا هێزی تێگەیشتنی خەم و هەستی ئەرك لەسەر شان بوونیان، بۆ بەدی دێنێ. ناوبراو دەست دەداتە بەراوردی نێوان ئاو و هەوای بەریتانیا و ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە ڕوو دەدەن و هەور و تەرزە وقوڕ و لیتە و تۆفانە دەریاییەکان و ناوچەکانی باشوور، لەگەڵ خۆری درەخشان و ئاو و هەوای گەرم و مام ناوەندی. بە باوەڕی ئەو، بێ‌شك ئاو و هەوا کاریگەری دادەنێت لەسەر سروشتی مرۆڤ و دواجار پێی وایە کە هیچ هێزێك لە مرۆڤدا توانای دەرچوونی لە کاریگەرییەکانی ئاو و هەوا نییە.

"تێن"، لە باس کردنی کاریگەری ژینگە لەسەر ئەدەب، هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و سیاسیش دەهێنێتە کایەوە. بە جۆرێك کە کۆمەڵگایەك بە نموونە دەهێنێتەوە کە ئەدەبەکەی لەژێر کاریگەری هۆکارگەلێکی جیاوازدا، بەرهەم هاتووە. چێژی گشتی و باو لە سەردەمی نووسەردا، کاریگەری هەیە لەسەر بەرهەمەکەی. بە باوەڕی ناوبراو کاریگەری بێ ئەملا و ئەولای خاك و ئاو و هەوا، بە جۆرێکە کە مرۆڤ ناتوانێت لێی دەرباز بێت.

ناوبراو باس لە کاریگەری ژینگە لەسەر ئەدەب و ئەو تایبەتمەندییە دیاریکراوانە دەکات کە ئەدەبێکی دیاریکراو بەرهەم دێنێ. ناوبراو کاریگەری کۆمەڵگا لەسەر نووسەر، لە هۆکارە

کاریگەرەکان دادەنێت. ئەو خاڵەش وەبیر دێنێتەوە کە کۆمەڵگا لە بەرامبەر نووسەردا کاریگەرییەکی حاشا لێ نەکراوی هەیە، بەڵام بە لە سەدا سەدیشی نازانێ. هەروەها ئەوەش زیاد دەکات کە کۆمەڵگا بە تایبەتمەندیگەلێکی دیاریکراوەوە لە هەموو شوێنێکدا نووسەرێکی هاوشێوە بەدی ناهێنێ و تەنانەت زۆرجار کۆمەڵگا لە بەر بێ هێز بوون وکەوتنی نووسەر، لە پێشکەوتن رادەوەستێ.

ناوبراو شکستی شاعیری ئینگلیزی، درایدن[20] (١٦٣١ ـ ١٧٠٠) لە کتێبی "تراژیدیا"دا، بەمجۆرە شی دەکاتەوە: "تراژیدیا بە کۆمەڵێك مرۆڤی مەست و ژنی بێ پەروا و منداڵی لە پیرچوو(بەساڵاچوو)، بەدی نایەت". بەمجۆرە لەم لێکۆڵینەوەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە "تێن" لە رەخنەدا قوتابخانەیەکی بەدی هێناوە کە بناغەکەی لەسەر کاریگەری بێ ئەملا و ئەولای ژینگە راوەستاوە، بەڵام لە شیکردنەوەی ئەم قوتابخانەیەدا نموونەگەلێك لە هەلومەرج و هۆکاری دەرەکی دیکە دەهێنێتەوە کە کاریگەرن لەسەر ئەدەب. بەڵام لە بەرامبەر هەر یەك لەم هەلومەرجانەدا، پێداگری ناکات و سەرنجێکی ئەوتۆی شیکردنەوەی ئەو بەرهەمانە نادا، کە گوایە کاریگەرییان لەسەر ئەم هۆکارانە هەبووە.

رەنگە بتوانین ـ بە شێوەیەکی گشتی ـ لە روانینی ناوبراو بۆ مێژوو، راڤەیەك بۆ قوتابخانەکەی ـ تێن ـ بدۆزینەوە. ناوبراو لەژێر کاریگەری هیگڵی فەیلەسووفی ئەڵمانیدایە و شیفتەی فەلسەفەکەیەتی. ئەو و مامۆستاکەی هەردووکیان پەیڕەوی قوتابخانەی ئیبن خەلدوونن، کە دەڵێت: "هەر شارستانییەتێك کە بەدی دێت، گەشە دەکات و دواجار لەنێو دەچێت".

رەنگە پێداگری "تێن" لەوەدا کە ئەدەب وێنەیەکی سەردەمەکەی خۆیەتی، دەگەڕێتەوە بۆ فەلسەفەی مێژووی هیگڵ. واتە هەر سەردەمێك بە لایەنگەلێکی جیاوازەوە، دەربڕ و نیشاندەری یەکیەتییەکی پێکەوە بەستراوە. گەورەیی مێژوو بە پێوانەی گەورەیی هونەر دەپێورێ. تێن باوەڕی وایە کە هونەر جۆرێکی مەعریفەیە، مەعریفەیەکی هەستی. هونەرمەند وەك فەیلەسووف جەوهەر و سروشتی شتەکان هەست پێ دەکات. هونەر دەربڕی حەقیقەتە و بە دڵنیاییەوە دەربڕی حەقیقەتێکی مێژوویی مرۆڤە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا. بەرهەمی هونەری، بەڵگەیە و کاتیش لە بەرهەمی هونەری بەرجەستەدا، جێگایەکی تایبەتی هەیە.

بەرهەمی هونەری لەوانەیە، نیشانەیەك لە مرۆڤایەتی یان یەکێك لە نەتەوەکان و یان سەردەمێکی دیاریکراو، بێت. هونەر جەوهەر و کورتەی مێژووە. زۆرجار رێدەکەوێت کە

(٢٠) Dryden

ئەندێشەی وەرگیراو لە یەکێك لە چیرۆکەکان، حەقیقەتێك بێت کە بە شێوەی رەمز دەربڕاوە. بۆ ئەمە تێن باوەڕی وایە کە ئێمە دەتوانین مەعریفە لە هەر سەرچاوەیەکەوە [وەك: چیرۆك، مێژوو، بەڵگە و حەکایەتەکان] وەرگرین.

ئەوەی کە باسمان کرد کورتەی فەلسەفەکەی "تێن"ە، لەبارەی ژینگە و کاریگەرییەکەی لەسەر ئەدەبیات. رەنگە بتوانین تیۆرییەکانی ناوبراو لە هەندێك لە وێکچوونەکانی نێوان سەردەمەکان و نەتەوەکان و ئەو هونەرانەی کە دایان هێناون و پەیوەندی لایەنە جیاوازەکانی نوێگەری مرۆیی کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی دیاریکراو و باوەڕی بە راڤەی کۆمەڵایەتی هونەر هەیە، پەسند بکەین. بەڵام زۆری قسەکانی ناوبراو لەبارەی ژینگەی ماددی، یان هەلومەرجی ئاو و هەوا و تایبەتمەندییە خۆراکییەکان و کاریگەری حاشا لێنەکراویان لەسەر هونەرەکان، لەو کارانەن کە ناتوانین هەموویان بێ ئەملا و ئەولا پەسند بکەین.

قوتابخانەکەی "تێن" سەبارەت بە بێئەملا و ئەولا بوونی کاریگەری ژینگە، لەگەڵ رەخنەگەلی زۆردا بەرەوڕوو بووەوە. رەنگە رەخنەی مامۆستاکەی، واتە "سانت بێڤ" لێرەدا شیاوی وەبیرهێنانەوە بێت. سەرەڕای ئەوەی کە "سانت بێڤ" کتێبەکەی "تێن"ی لە پەیوەندی لەگەڵ ئەدەبی ئینگلیزیدا، پەسند کرد و ستایشی کرد، بەڵام زۆر کەیفی بە تیۆرییەکەی ناوبراو لەبارەی رەگەز و کات و ژینگە ـ بەو جۆرەی کە لە پێشەکی ئەم کتێبەدا هاتووە ـ نەدەهات. سانت بێڤ دەڵێت: "راڤەکەی (تێن) ناتوانێ دەستی بگات بە کەشف کردنی ئەوەی کە لە سروشتی شاعیردا زاتی (ناوکی) و جەوهەرییە. چونکە لێرەدا دەروونێکی دیاریکراو یان حاڵەتێکی زەینی دیاریکراو بووەتە هۆی بەدیهاتنی ئەو بەرهەمە هونەرییە. چونکە هەمیشە خاڵێکی کۆتایی و قەڵایەکی کۆتایی هەیە کە ناکرێتەوە. شاعیر بوونەوەرێکی سادە نییە. ئەو تەنیا هاوێنەیەکی سادە بۆ کۆکردنەوەی رووناکی نییە لە خاڵێکی دیاریکراودا، بەڵکو تایبەتمەندی تایبەتی خۆی و جەوهەری ناوکی تایبەت بە خۆیشی هەیە"[21].

هونەرمەند لە شێوە تەواو و پێگەیشتووەکەیدا، بە شێوەیەکی خۆبەخۆ، لە ژینگەکەی جیا نابێتەوە. ئەو لەژێر کاریگەری ژینگە و سروشت و شوێنی ژیانیدایە و ئەم کاریگەرییەش لە بەرهەمە هونەرییەکەیدا دەردەکەوێت. هەندێك جار دەکەوێتە ژێر کاریگەری کەلتوور یان کۆمەڵگا و یان رووداوەکانی سەردەمی خۆی، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەمانەش، تایبەتمەندی

(٢١) Rene Wellek: A history Of Modern Criticism, Vol.٣, P.٣٦

ناوکی دەپارێزێت کە لەگەڵ ئەوانیتر جیایە. هەڵەیە ئەگەر وەك بەڵگەی مێژوویی سەیری بەرهەمە ئەدەبییەکان بکەین. ئەگەر ئەدەب دەربڕینی راستییەك بێت، ئەوا جیاوازییەك نییە لەنێوان ئەدەب و بەڵگە مێژوویی و دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و دواجار ئەوەی کە شایستەی ئەوە بێت لەناو چوارچێوەی هونەرە جوانەکاندا جێ بگرێت، بوونی نییە.

دەرونگەرایی لە هونەردا، هەڵسەنگاندنی دەستکەوتی هونەریمان لە گۆشەنیگای ریالیستییەوە بۆ دژوارتر دەکات و زۆر دژوارە کە ئەنجامگەلێکی راستەقینە لە بەرهەمی ئەدەبییەوە بەدەست بێنین. ئەم دەروونگەراییە، لە هەر هونەرمەندێکدا لەچاو هونەرمەندێکی دیکە جیایە. وەکو ئەوەی کە لە هەندێك بەرهەمی ئەدەبیدا ئەم جیاوازییە هەیە. رادەی ئەو دەروونگەراییەی کە لە شیعری لیریکیدا دەردەکەوێت، لە رادەی دەرونگەرایی لە شیعری شانۆیی یا داستانی زۆر زۆرترە. هەر بەو جۆرەی کە خولقاندنی وێنەی شیعری ـ لە شیعری لیریکیدا کە پشت بە دەرونگەرایی دەبەستێت ـ لەگەڵ وێنەی شیعری جۆرەکانی دیکەی شیعر جیاوازە، ئەوا دەرونگەرایی هەر شاعیرێك لە شاعیرێکی دیکەش جیاوازە. کەسایەتی هەندێك لە شاعیرەکان لە شیعرەکانیاندا، سەبارەت بە هەندێکی دیکە لە شاعیرەکان، زۆرتر دەردەکەوێت، بەڵام هەرچۆنێك بێت، بەرهەمگەلی هونەری بە شێوەیەکی گشتی بێبەری نییە لە دەروون گەرایی و ئەم رادەیە هەرچەندیش کەم بێت، هەر کەسایەتی هونەرمەندەکە نیشان دەدات (لە بەرهەمەکەدا).

دەرکەوتنی ئەم دەروونگەراییە ـ بەو شێوەی کە گوتمان ـ تەنیا لە چوارچێوەی ئەو بەرهەمانەدا بەرتەسك نابێتەوە، کە دەربڕی راستەوخۆی هەست و سۆزی ئافرێنەرەکەن، بەڵکو لەو بەرهەمانەشدا دەبینرێ کە هونەرمەند خولقاندوونی تا بە هۆیانەوە چیرۆکێك بە شێوازی داستانی یا شانۆیی دابڕێژێت. کەمترین لایەنەکانی دەرکەوتنی دەروونگەرایی شاعیر لە وەها بەرهەمگەلێکدا، شێوازی تایبەتی شاعیر و شێوەکەیەتی لە نیشاندانی وێنەی شاعیرانەی هەڵکەوتەکان.

ئێمە بە پەسندکردنی دەروونی بوونی هونەر، رەتکەرەوەی کاریگەری ژینگە نین. ژینگە هۆکارێکی بەهێزە و کاریگەرییەك بەجێ دێڵێ کە حاشای لێ ناکرێ. هەڵەیە ئەگەر بڵێین ئەدەب ئەنجامی بێ ئەملا و ئەولای ژینگەیە و هونەریش دەسکەوتێکی بێئەملا و ئەولای کاریگەرییەکانی ژینگە و کاتە. لێکدانەوەی ئەدەب بە مەبەستی کاریگەری دانانی لەسەر ژینگە، کارێکە کە زۆر هەڵەی مێتۆدی تێدەکەوێت. ئەم مێتۆدە خیانەتێکە لە سروشتی هونەر و دەرونگەرایی هونەرمەند. هەر بەو جۆرەی کە لێکدانەوەی بەراوردکارانەی ئەدەب لەسەر

بنەمای وێکچوونی ژینگە ـ بە سەرنج دان لەم ئەنجامانە ـ ناتوانێت بەشێك بێت لە لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری.

پاژی چوارەم

هونەر لەنێوان ئازادی و دەروەستیدا

لە بارەی ئەم بابەتەوە سەبارەت بە هەندێك خاڵی گرنگ دەدوێین. باسێك كە ماوەیەكی درێژە بەردەوامە و تێڕوانینی جۆراوجۆری لەسەرە. ئایا هونەر بۆ هونەرە؟ ئایا بەهای بەرهەمی هونەری تەنیا لە خودی بەرهەمەكەدا بەرتەسك دەبێتەوە، بە بێ ئەوەی كە سەرنجی لایەنی دەرەكی بدەین؟ ئایا بەرهەمی هونەری ئامانجگەلێكی دیاریكراوی لەپشتەوەیە؟ ئایا هونەرمەند هەمیشە لەو كاتەی كە بەرهەمێكی هونەری دادەهێنێ، ئەو ئامانانجانەی لەبەرچاون؟ ئایا ئەم ئامانجانە بە بێ ئەوەی كە هونەرمەند سەرنجیان بداتێ، خۆبەخۆ بەدی دێن؟

بەدەربڕینێكی دیكە، ئایا هونەرمەند مەبەستیەتی كە ئەندێشەكانی خۆی پەرە پێ بدات، یا بەدوای گەیشتن بە سوودێكی تایبەتییەوەیە كە لە هونەرەوە بەدەستی بێنێ؟ ئایا گەڕان بەدوای سوود، لە بەرهەمهێنانی بەرهەمگەلی هونەریدا پەسندە؟

هەموو ئەم بابەتانە، تەوەری زۆرێك لە لێكۆڵینەوەكانن. ئێمە لێرەدا بەكورتی باسیان لێوە دەكەین و لە هەمان كاتیشدا پەیڕەوی لە مێتۆدی بەراوردكاری دەكەین. لێكۆڵینەوە لەبارەی سروشت و جەوهەری هونەر زۆر جار دەگۆڕێت بۆ لێكۆڵینەوە لە بارەی ئامانجەكانی. لە سەردەمانی رابردوودا، بنەمای ئامانجداربوونی هونەر لە ئارادا بوو. ئەفلاتوون وەك فەیلەسووفێكی هونەرمەند، لە دەركردنی شاعیر و هونەرمەندەكان لە شارە خەیاڵییەكەیدا هیچ دوو دڵییەكی نەبوو. چونكە ـ بەپێی روانینی ناوبراو ـ هونەرمەند و شاعیرەكان، هۆی گەندەڵی ئەخلاقی كۆمەڵن. ناوبراو لەنێو هونەرەكاندا ئەوەی پەسند دەكرد كە دەبووە هۆی چاكبوونی ئەخلاقی كۆمەڵگا یا بەهێزبوونی ئیرادە. ئەو لە چەندین شوێنی نووسراوەكانیدا هونەری بە وەهم و فێڵ تۆمەتبار كردووە. تانە بەناوبانگەكەی لە وەسف كردنی هونەر بە لاسایی كردنەوەی لاسایی كراوە ـ كە داویانەتە پاڵی ـ لەسەر زارانە.

گرینگترین ناڕەزایەتییەكانی ناوبراو لەسەر هونەر، لە كتێبی دەیەمی كۆماردا هاتوون، بەڵام ئەرەستۆ هەمان هەڵوێستی ئەفلاتوونی سەبارەت بە هونەرەكان نییە، بەڵكو دەستی داوەتە لێكدانەوەی زانستی بە كەڵك وەرگرتن لە تایبەتمەندییە گشتییەكانی هونەر. ئەوانەی كە خۆی

دیتبوونی یان خوێندبوونییەوە. ناوبراو لەبارەی تراژیدیاوە دەڵێت: "ئامانجی تراژیدی پاك كردنەوەی سۆزەكانە. بە جۆرێك كە لە چەندین جێگای كتێبی (شیعر چییە)دا، لەبارەی ئەخلاق لەناو تراژیدیا دواوە. لە رایە جیاوازەكانی دەتوانین ئەوە هەڵێنجێنین كە ناوبراو لەسەر ئەوەیە كە تراژیدی خاوەنی ئامانجێكی ئەخلاقییە، بەڵام لە هەر حاڵدا ئەوەش رەت ناكاتەوە كە هەندێك لە تراژیدیایەكان رەگەزی ئەخلاقییان تێدا نییە. وەك نموونە لێرەدا بابەتێك لە پەیوەندی لەگەڵ تراژیدیدا دەهێنینەوە. "قارەمان لە خۆشبەختییەوە دەچێت بەرەو بەدبەختی، بەڵام نەك بەهۆی پەستی و خراپییەك كە لە ناخی قارەماندایە، بەڵكو بەهۆی گوناهێكی گەورەوەیە كە ئەنجامی داوە"□□□.

ئەرەستۆ بەرلەمەش، ئەخلاق وەك رەگەزێك لە رەگەزەكانی تراژیدی ناو دەبات و دەڵێت: "بەم پێیە بە شێوەیەكی تۆكمە تراژیدیا لە شەش بەشدا پێكدێ، كە پێكەوە دەبەسترێن و تراژیدی بەو شێوەیە لێ دەكات كە دەبێ هەبێ: بەندی شانۆیی، ئەخلاق، دێری شانۆیی _شیعر)، ئەندێشە، دیمەنی شانۆ و سروود"□□□.

سەرەڕای هەموو ئەو پێداگرییەش كە دەیكات، رەت كەرەوەی گرنگی ئەخلاق نییە لە تراژیدیادا و تراژیدی بێبەری ناكات لە بەهای هونەری. ناوبراو باوەڕی وایە، شاعیرگەلێك هەن كە تراژیدیاكانیان ئەخلاقیان تێدا نییە. ئەم وتەیەی ئەرەستۆ دەسكەوتی قوتابخانەی زانستی ـ ئیستقرایی ناوبراوە لە لێكدانەوەی ئەدەبدا. ناوبراو رایەكانی خۆی لەبارەی هونەرەوە لەو نموونە هونەرییانەوە هێناونەتەوە كە دیتوونی.

ئەو لە دوو توێی ئەم نموونانەدا شتگەلێكی دۆزینەوە كە سەرنجێكی ئەوتۆی ئەخلاقیان نەدەدا، بەڵام ئەو هەوڵەی رەت نەكردووەتەوە كە لەم رێیەدا ئەنجامیان داوە. بەڵام رایەكەی ئەو زۆرتر لە گرنگی لایەنی ئەخلاقی هونەردا دەردەكەوێت. دەبینین كە ناوبراو پێداگری لەسەر ئەوە دەكات كە قارەمانێك لە تراژیدیادا شایستەیە كە لە خۆشبەختییەوە بەرەو بەدبەختی نەچێت، مەگەر بەهۆی هەڵەیەكی مەزن یان نەبوونی بەختەوە بێت.

كاتێك دەگەینە سەردەمی رۆما، رەخنەگری مەزن هۆراس دەبینین كە لە هۆنراوەی "هونەری شیعر"دا، دەڵێت: "شیعر دوو ئامانجی هەیە: فێركردن و چێژ وەرگرتن"□□□.

□□□ كتاب الشعر، ترجمه د. عبدالرحمن بدوی، فصل ١٣، صفحات ٣٥ و ٣٦.

□□□ هەمان، ص ٢٠.

(٣) Horace: Satires, Epistles and Ars poetic. Tr. By H.R.Fairclough (verses ٣٣٣ – ٣٤٦) p.٤٧٩. Loeb Classical Library, London, ١٩٦١

"شاعیران مەبەستیان فێركردن یان چێژ وەرگرتن یان دەربڕینی وشەگەلێكە، كە لە ژیاندا ببنە هۆی خۆشبەختی یان سوود گەیاندن. كاتێك كە فێركردنیان مەبەستە، دەبێت وتەكانیان كورت بن تا ئاوەز بە ئاسانی و وردبینییەوە لەوە بگات كە بە خێراییەوە دەردەبڕدرێت. هەر وشەیەكی زیادە لە بەرامبەر ئاوەزێكی تۆكمەدا، هەستانەوەیەك بەرپا دەكات. بەڵام ئەو حەكایەتانەی كە مەبەستەكەیان چێژە، دەبێت لە راستییەوە نزیك بن. تۆ لە شانۆنامەكەی خۆت چاوەڕوانی ئەوەت لە ئێمە نەبێت، هەر شتێك كە هەڵی دەبژێرێ، پەسندی بكەین. وەكو ئەوەی كە لەناو زگی مارێكەوە منداڵێكی زیندوو دەربێنییەوە كە قووتی دابوو. نەوەكانی پێشتر خۆیان دوور دەكردەوە لەو شانۆ نامەیەی كە سوودێكی ئەوتۆی نەبوو و گەنجە ئەشرافییەكان قەسیدە سادە و سووكەكانیان بە ناپەسند و ناشیرین دادەنان. كەسێك كە بەسوود و سەرنجراكێش پێكەوە تێكەڵ بكات، هاوكات هەم خوێنەری خۆشبەخت كردووە و هەم زانیاریشی زیاد كردووە. كەسێكی ئەوتۆ رەزامەندی گشتی بەدەست دێنێ. ئەمە هەمان ئەو كتێبەیە كە پارە و سامانی بۆ بڵاوكەرەوەكان بە دیاری هێنا. كتێبێك كە لە دەریاكان گوزەرا و نازناوی خاوەنەكەشی لە سەردەمانی كۆنەوە، پەرە پێ دا"□□□.

لە سەدەكانی ناوەڕاستدا، ئاوێتەیی نێوان هونەر و ئەخلاق رەواجی هەبوو و هیچ جوانییەك بێجگە لە نزیك بوونەوە لە خوا بوونی نەبوو. هەستی جوانی، جۆرێك لە دیتنی سۆفییانە بوو. زۆر جار نەبوونی شێوە و وێنەی دیاریكراو، یەكێك لە و رێگایانە بوو كە كۆمەكی دەكرد بە گەیشتنی مرۆڤ بە جوانی رەها. جێگای سەرسووڕمان نییە كە شانۆ و پەیكەرەمەزنەكان لە دوو شارستانییەتی یۆنان و رۆمادا كورت دەبنەوە و ئەم شتانە لە روانگەی خەڵكەوە بۆ سەردەمی بت پەرستی دەگەڕێنەوە.

"جوانییەك كە مرۆڤ خۆش بەخت دەكات ـ چ لە ناو سروشتدا و چ لەناو شتە دروستكراوەكاندا بێت ـ ئەو تایبەتمەندی و سەنعەتە نییە كە لەم شتانەدا لەو رووەوە كە بوونەوەرگەلێكی سەربەخۆی حەشار دراوە، بەڵكو جۆرێك (الاشراق)ە، كە خوا بەسەریدا سەپاندوون. خوا دروستكەری هەموو شتەكانە و نیشانەی خۆشی لەناو هەموو خوڵقێنراوەكاندا داناوە"□□□.

□□□ هەمان

(٥) Gilbert and Kuhn: A history of Esthetics, P.١٣٠. Indiana University press, ١٩٤٥

ئەم دەربڕینە لەبارەی هونەر و جوانی، لە فەلسەفەی سەنت ئاگۆستیندا هەیە. ئەو دوو ڕەخنەیەی کە ئەفلاتوون لە هونەری گرتوون (لە کتێبی دەیەمی کۆماردا)، بە شێوەیەکی بەرفراوان لەلایەن زانایانی مەسیحییەوە لە هەمان سەدەکانی سەرەتاوە کەوتنە بەر سەرنج و دواجار پەسندکران.

بەڵام ڕەخنەی یەکەم ـ واتە هونەر لاسایی کردنەوەی لاسایی کراوەیە، کە بە دەربڕینێك دوو پلە لە ڕاستی دوورە ـ لە هەمان سەرەتاکانی مەسیحییەتدا، پەسندکراو لە وەسف کردنی هونەرە لاسایی کەرەوەکان یان "هونەرە فریودەرەکان"دا، لە هەمان سەرەتاوە وەك کردەی شەیتانی درۆزن لە قەڵەم درا. ئەم تووڕەییە زۆرتر کەوتە سەر شانۆنامە. "تەر تۆلیان"□□□ کە لە گرینگترین نووسەرەکانی سەرەتای مەسیحیەتە، دەڵێت: "خولقێنەری سروشت(خوا) ناڕێکی خۆش ناوێت، هەر شتێك کە ڕەسەن نییە لە ڕوانگەی خواوە خیانەتە. خوا قەت پیاوێك نابەخشێ کە لە دەنگ، ڕەگەز، یان تەمەندا ساختەکاری بکات. یان قەت کەسێك نابەخشێ کە شانۆ، خۆشەویستی و نەفرەت یان خەم و گریان بە پێچەوانەوە نیشان بدات. خوا کەیفی بەم کارە نایەت، چونکە ئەو نەفرەتی کردووە لە دوو بەرەکی. هەر بەو جۆرەی کە نەفرەت دەکات لە پیاوێك کە جل و بەرگی ژنانەی لەبەر کردووە (لە شەریعەتی خوادا). چی دەتوانین بڵێین سەبارەت بەو ئەکتەرەی کە خۆی ڕادەهێنێ تا ڕۆڵی ژن بگێڕێ؟"□□□

بەڵام ڕەخنەکەی دووەمی(سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست)، کە هونەر وروژێنەری شەهوەتە و ئاوەز و زانینی مرۆڤ لە نێو دەبات، لەو ئەندێشە کۆنە مەسیحییەوە سەرچاوەی گرتووە کە باوەڕی وایە پەیوەندی هەیە لەنێوان هونەر و شەهوەتدا. بەڵام ئەم ئەندێشەیە، ئاوەزی لەلای ئەفلاتوون لەگەڵ لایەنی ڕۆح و تایبەتمەندییەکانی وەك: خۆشەویستی، شادی، ئاشتی، ئارامی، دان بەخۆداگرتن و میهرەبانی، ئالوگۆڕ پێ کردووە□□□. بەکورتی، جوانی لە ئەندێشەی مەسیحیدا لەگەڵ ئایین ئاوێتە بووە و بە شێوەیەکی گشتی هونەر لەگەڵ ئاییندا پێوەندییەکی توند و تۆڵی پەیدا کردووە. شیعر لە بڵاوکردنەوەی ڕێکارەکانی ئایینی مەسیحی و گەشەپێدانی ئەخلاقی چاك، لەگەڵ ڕێزی خەڵکدا بەرەوڕوو بووەوە و شیعری فێرکاری بۆ دەربڕینی ماناگەلێکی زۆر، سوودی لە شێوازی ڕەمز و ئاماژە وەرگرت. ئەگەر بمانەوێ کە

(٦) Tertullian

□□□ هەمان، ص ١٢٢

□□□ هەمان

سەبارەت بە هەڵکەوتی ئەندێشەی پەیوەندی نێوان دەروەستی پابەندی قسە بکەین، دەتوانین بڵێین کە ئەدەب و هونەر دەروەستتر بوون و ئەم پێشکەوتنەش لەبەر پێوەندییەکەیانە لەگەڵ ئاییندا. ئەمە لە حاڵێکدایە کە ئەم پێوەندییە توندوتۆڵە لە سەردەمانی کلاسیزمی کۆن و بەر لە سەردەمی سەدەکانی نێوەڕاستیشدا بوونی نەبووە.

سەردەمی ڕێنسانس، لە ئەندێشەی ئەوروپاییدا، سەردەمی گواستنەوەیە کە تێیدا قۆناغێکی دوور و درێژ دەستی پێ کرد و دەبووا هونەر و ئەدەب ئەو قۆناغەیان بۆ دەربازبوون لە دەسەڵاتی ئایین تێپەڕ کردبا. ئەم قۆناغە لەژێر کاریگەری گەڕانەوە بۆ ئەدەبی کلاسیکی و ئەندێشەی کلاسیکی لە هونەر و ئەدەبدا، بووە.

ئێمە ناتوانین بکەوینە داوی ئەو بۆچوون و ئەندێشە زۆرانەی لە ماوەی ئەم سەردەمەدا هاتنە کایەوە و بڵێین کە ڕوانینێکی دیاریکراویش لە دیاری کردنی پەیامی ئەدەب و ئەو ئامانجانەدا حاکم بووە، کە شایستەیە مرۆڤ سەبارەت بە هونەر دەریان ببڕێت و نیشانیان بدات. بەڵکو لەم پێوەندییەدا گەلێك ڕوانگە بوونیان هەبووە، بەڵام تایبەتمەندی هەرە دیاری ئەو سەردەمە بووژانەوەی نەریتی کۆن و لێکۆڵینەوەی ئەو نەریتە و هەوڵدان بۆ گەیشتن بە بنەماگەلی نوێی شارستانییەت و ئەندێشە بوو. گومانی تێدا نییە کە "هونەری شیعر"ی ئەرەستۆ و"هونەر و شیعر"ی هۆراس لەو کتێبە گرنگانە بوون کە کاریگەرییەکی قووڵیان لە ئاراستەدان بە ڕەخنەگرەکان بۆ داڕشتنی یاساگەلێکی نوێ هەبوو. کە دواجار بۆ هەڵسەنگاندنی هونەرەکان و دەست ڕاگەیشتن بە نهێنی جوانی ناو جۆرە ئەدەبییەکان سوودیان لێ وەردەگیرا. ڕەنگە ڕوانینی هۆراس سەبارەت بە ئامانجەکانی هونەر (سوود گەیاندن و چێژ وەرگرتن) ڕوانینی زاڵی ئەو سەردەمە بووبێ، بەڵام هەوڵگەلێکی فراوان دراون تا پێناسەیەکی ڕاست لە مانای چێژ و دۆزینەوەی ئەو لایەنەی هونەر کە بە هونەری چێژگەیێن ناوی دەبەن، بەدەست بێت. هەروەها هەوڵگەلێکیش دران کە بە بنەمای "لاسایی کردنەوەی هەڵس و کەوتی مرۆڤەکان" دادەنرێن. ئەمە هەمان ئەو قسەیەیە کە ئەرەستۆ لە پێناسە کردنی هەڵسوکەوتە شانۆییەکاندا بەکاری دەبرد. کەسانێك لە زانایانی سەردەمی ڕێنسانس هەبوون کە هەوڵیان دەدا لەنێوان لاسایی کردنەوەی هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان ـ بە جۆرێك کە لە نووسراوە مێژووییەکان و وێنەکاندا دەردەکەون ـ و ئەو هەڵسوکەوتە مرۆییانە جیاوازی دابنێین کە لە شیعری شانۆییدا دەبینرێن. لەم سەردەمەدا ڕوانینی هونەرمەند و شاعیرەکان بۆ فێربوونی زانستی نوێ و پڕچەك بوون بە کەلتووری سەردەم، هاتە کایەوە و جێی گرت، بەڵام هەڵەیە ئەگەر بڵێین

سەردەمی ڕێنسانس نیشاندەری سەردەمێکە کە ئەوروپا ـ لە شەو و ڕۆژێکدا ـ لە کۆمەڵگایەکی ئایینییەوە گۆڕا بۆ کۆمەڵگایەکی دنیایی و ڕووی لە دین وەرگێڕا. ئەو بەرهەمە مەزنە هونەرییانەی کە لە سەردەمی ڕێنسانسدا بەدی هاتن، شاهیدێکن بۆ ناڕاستی ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە، چونکە پەیوەندی ئایین و هونەر بەهێز بوو و زۆر جار شیعر وەك جۆرێك لە لاهوت وەسف دەکرا. پەیامی ئەخلاقی شیعر بۆ زانایانی ئەم سەردەمە ڕوون و ئاشکرا بوو. ئەویش ئەو چێژ و سوودە بوو کە هۆی پەروەردەبوون و فەزیلەت بوون. دەتگوت دەرمانێکە کە ئاوێتە کراوە بە شەکر□□□. هەروەها وەك ڕەبەن سەیری هونەرمەندانیان دەکرد و فەزیلەت و لەخواترسانیش سیفەتگەلێك بوون کە دەبوو وێنەکێش خاوەنیان با□□□□.

قوتابخانەی نیوکلاسیزم ـ کە بەهێزترین سەردەمی سەدەی حەڤدەیەم بوو و پێشڕەوەکانی مرۆڤگەلێکی مەزنی وەك کۆرنی، ڕاسین و مۆلیێر لە فەڕەنسا و درایدین لە بەریتانیا بوون ـ یاساکانی ئەرەستۆی لە ڕەخنەدا وەك قوتابخانەیەك وەرگرتن کە لادان لێیان مومکین نییە. مانای ئەم یاسایانە لە ئەنجامی ڕاڤەی نووسەرانی سەردەمی ڕێنسانسەوە، کەمێك ئاڵوگۆڕیان بەسەردا هات. بۆ نموونە یاسای سێ خەسڵەتەکە (یەکیەتیی کات، شوێن و کردار) بە شێوە نوێکەی وەك یەکیەتیی کات و بابەت و شوێن، بە هەندێك ڕاڤەی ڕایەکانی ئەرەستۆ، هاتەکایە و خۆی نواند. بە جۆرێك کە پێداگرییەکی ڕوونی لەسەر دەکرا، تا بسەلمێنێ ئەدەب خاوەنی پەیامێکی ئەخلاقییە، کە ڕێگا بە خۆلێلادانی نادرێ. ئەڵبەتە ئەم پێداگرییە لە کتێبەکەی ئەرەستۆوە (هونەری شیعر) هەڵنەدەهێنجرا. بۆ نموونە دەبێت شانۆنامە ـ لە قوتابخانە نیوکلاسیزم دا ـ لە پەیامی ئەخلاقی خۆیدا ڕوون و ئاشکرا بێت، تا پەستی لەباتی فەزیلەت وەرنەگیرێت و باتڵیش بەسەر حەقدا سەر نەکەوێ و بۆ ڕوانینی قارەمانێك بڕوانێ و ئەرك لەسەر شان بوونیش لەپێش سۆز دابنێ.

هەر لەم ماوەیەدا ئامانجی هونەرەکانیش بە هەمان چێژ بەخشین لە چوارچێوەی یاساکاندا، دیاری کرا. ئەم یاسایانە داڕێژران و بەشەکانیشی پێکەوە بەراورد کران. یەکەمین یاسای هونەر ئەوەیە کە "ئەو ئامانجە ئەخلاقییەی دەمانهەوێ نیشانی بدەین، ڕوون بێتەوە و دیار بکرێت. کۆرنی لەم بارەوە دەڵێت: "لەسەرمانە ئەوەی کە لە هۆڕاسەوە وەرمانگرتووە لەبیرماندا بێت. بە هیچ شێوەیەك ڕێی تێ ناچێت چێژ بە ژمارەیەکی زۆر خەڵك بگەیەنرێت، مەگەر ئەوەی کە بەرهەمە

□□□ هەمان ـ ص ١٦٩

□□□□ هەمان ـ ص ١٧٠

ئەدەبییەکەمان خاوەنی ئامانجێکی ئەخلاقی بێت"□□□□. ئەڵبەتە هەڵبژاردنی بابەت یا حەکایەت دەبێت لە پێشەوەی ئامانجدا بێت و شاعیر بە دیاری کردنی ئامانج دەتوانێ بەرهەمەکەی لەلایەنە گشتی و لاوەکییەکانەوە ڕێك بخات.

شاعیری لێهاتوو ـ کەسێك کە بیر لە مێتۆدێك دەکاتەوە، شیعرەکەی لە ئاوێنەی ڕەفتار و ئەخلاقدا دابنێ ـ دەبێت کەسێکی بە فەزیلەت بێت، چونکە مەرجی ئەخلاقی (ئەخلاقی باش و مەزن) لە شاعیردا، ڕەخنەگرانی سەردەمی کلاسیزمی نوێ و پێشینەکانی ـ واتە سەردەمی ڕێنسانس ـ پێکەوە گرێ دەدات. هەروەکو ئەوەی کە ئەم مەرجە لە ڕابردوودا، پێوەند دەری وێناکردنی ڕەخنەگرانی سەردەمی ڕێنسانس لە شاعیر و سۆفییەکانی سەدەکانی نێوەڕاست بووە"□□□□.

بە گەیشتن بە سەدەی کلاسیزمی نوێ، دەبێ کەمێك ڕاوەستین تا بەستێن بۆ سەردەمی ڕۆمانتسیزم خۆش بکەین. سەردەمێك کە لە ڕاستیدا بە دەستپێکی سەردەمێکی نوێ لە مێژووی ئەدەب و هونەردا دادەنرێت، بۆیە بەر لە باس کردنی ئەم سەردەمە دەبێت ئەم ڕاستیانەی خوارەوە وەبیر بێنینەوە:

١ـ سەرنجدانی ئەخلاق لەلایەن ڕەخنەگرانی سەردەمانی ڕابردوو یان ڕەخنەگرانی سەردەمی ڕێنسانس بەو مانایە نەبووە کە ئەخلاق تەنیا ئامانجی هونەرە، بەڵکو هەمیشە قسە لەسەر بەراوردی نێوان ئەخلاق و هونەری چێژبەخشدا بووە. ڕوانینی ئەخلاقی ـ بەتایبەتی لە سەردەمی کلاسیزمی کۆن دا ـ بە تەواوی نەیدەتوانی شاعیرەکان دەروەست و پابەند بکات. خودی ئەرەستۆ ئەوە وەبیر دێنێتەوە کە هەندێك لە تراژیدییەکان ئامانجی ئەخلاقییان نییە، بەڵام سەرەڕای ئەوەش هەموو ئەو تراژیدیانەی بە بێبەری لە چێژی هونەری وەسف نەدەکردن. دەتوانین بڵێین کە ڕوانینی پەیوەندی نێوان ئەخلاق و هونەر لە ماوەی سەردەمانی ڕابردوودا، لە ئەسینا و ڕۆما و هەروەها سەردەمی ڕێنسانسدا، پەسند کرا. ئەوکات ڕەخنەگرانی کلاسیزمی نوێ پێداگرییان کرد لەسەر ئەوەی کە ئەخلاق یەکەمین یاسای هونەر و ئەدەبە.

٢ـ کێشەی ئازادی و دەروەستی لە هونەردا، کێشەیەکە کە لە سەردەمانی نوێدا بە کۆمەڵێك جیاوازییەوە کە لە سەردەمانی ڕابردوودا هەیبوو، هاتە کایەوە. سەردەمی نوێ شاهیدی

□□□□ هەمان، ص ٢١٧

□□□□ هەمان

دەرکەوتنی تیۆرگەلێکی جۆراوجۆر بوو لە پەیوەندی لەگەڵ پەیوەندی نێوان ئەدب و کۆمەڵگا. هەندێك لە رەخنەگران ئاماژەیان بە زەرووەرەتی ژینگە (شوێنی ژیان) کرد و هەندێکی تریشیان باوەڕیان وایە کە هیچ هونەر و ئەدەبێك ئەگەر پشتی بە کۆمەڵگا نەبەستبێ، ئەوا بوونی نابێ و یان بە دەربڕینێکی تر نایەتە بوون. بۆیە دەبێت هونەر پابەند و دەروەستی کۆمەڵگا بێت. سەردەمێك کە بیرکردنەوەی کۆمۆنیستی هاتە کایەوە پێداگری لەسەر بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵ و دەست بەسەرداگرتنی هەموو هێزەکان دەکرد بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندی گشتی. سەردەمانێك کە حکوومەتە کۆمۆنیستەکان لە چەندین شوێنی دنیادا سەریان هەڵدا، دەوڵەت و حیزبە کۆمۆنیستەکان روویان کردە هونەرمەند و ئەدیبەکان و رامانی تیۆری گۆڕا بۆ بەراوردکردنی زانستی، تا خزمەت بەو کۆمەڵگایانە بکەن کە پەیوەستن پێیانەوە.

٣ـ هەلومەرجی ژیان لە سەردەمی نوێدا گۆڕا و ئەو ئەدەبەی کە لە سەردەمانی کۆن و سەدەکانی نێوەڕاستدا سەرنجی پەیامێکی بەرتەسك و دیاریکراوی دەدا، ئێستا ئیدی سەرنجی پەیامێکی نەتەویی دەدا. هەلومەرجی هونەرەکانی دیکەش هەر بەمجۆرە بوو. هونەرەکان ئیدی لە چوارچێوەی چینێکی تایبەت لە خەڵك بەرتەسك نەدەبوونەوە، بەڵکو دەرك و چێژی هونەر لە توانای دەستپێڕاگەیشتنی گرووپێکی ئێجگار زۆردا بوو. پێگەی نووسراوەکانیش دوای پێشکەوتنی پیشەسازی چاپ و هەرزانی نرخی چاپەمەنییەکان و پەرەسەندنی خوێندنەوە، لە ئاستێکی بەربڵاودا گەشەی سەند. لە سایەی وەها هەلومەرجێکدا، پەیامی هونەر و ئەدەب تۆکمەتر بوو و بایەخی ئەرکی ڕێنوێنی کردنیشی، زۆرتر بوو.

قوتابخانەی رۆمانتسزیم لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا هاتە کایەوە و فەڕەنسا هەڵکەوتێکی گونجاو بوو بۆ بانگەشەی رۆمانتیکەکان. زۆر هۆکاری جۆراوجۆر رۆڵیان هەبوو لە سەرهەڵدانی ئەم قوتابخانەیە لە فەڕەنسادا، کە دەتوانین ئاماژە بەم چەند هۆکارەی خوارەوە بکەین:

نووسراوەکانی جان جاك رۆسۆ [لە ١٧٧٨ کۆچی دوایی کردووە] و ئاڵۆزییە سیاسییەکان و شۆڕشی فەڕەنسا (١٧٨٩). هەروەها ئەو پاشهاتە فکرییانەی کە هاتنە کایەوە و ئاڵۆزی سیستەمە فێرکارییەکەی دوای شۆڕش و هەلومەرجی ئاڵۆزی زاڵ بەسەر جیهان، هەموو بوونە هۆی ئەوەی کە گەنجەکانی ئەو سەردەمە زیاتر گەشە بکەن. سەرەڕای ئەوانەش گەڕانەوەی کۆچبەران بۆ فەڕەنسا کە بەهۆی پێوەندییان لەگەڵ نەتەوە بێگانەکان ئەزموونگەلێکیان بەدەست هێنابوون، بوو بە هۆی چوونە سەری ئاستی تێگەیشتنیان. هەر لەم سەردەمەدا ئەدیبەکانی فەڕەنسا دەستیان دایە ئەوەی کە لە ئەدەبی بێگانەدا چەند جۆرێکی جوانی بدۆزنەوە، تا یاسا زاڵەکانی ئەدەب لە وڵاتەکەیان، لە سەریان برۆن. سەرنجدانی سەدەکانی نێوەڕاستیش یەکێك لە هۆیەکانی سەرهەڵدانی رۆمانتسیزم بوو. ئەمە لە

پەنای بەهرەمەندەکانی ئەو سەردەمەدایە کە لە سەرەوەیاندا شاتوبریان[□□□□] و مادام دوستایل[□□□□] بەرچاو دەکەون و رێبەرایەتی ئەم نوێگەراییەیان دەکرد. شاتۆبریان بە بەرهەمەکانی و "مادام دوستایل"یش بە نووسراوە رەخنەییەکانی، لە نوێگەراکان دەهاتنە ئەژمار.

بزووتنەوەی رۆمانتسزیم تەنیا لە چوارچێوەی فەڕەنسادا نەبوو، بەڵکو لە چەندین شوێنی دیکەی ئەوروپاشدا سەری هەڵدا. لێرەدا ناتوانین مێژووی ئەم بزووتنەوەیە بخەینە بەرچاو، بەڵکو لە هەوڵی ئەوەداین کە هەڵوێستی هەندێك لە خاوەن رایەکانی ئەم بزووتنەوەیە سەبارەت بە مەسەلەکانی هونەر و ئەدەب و رادەی ئازادی و دەروەستی بخەینە بەرچاو. لە سەرەتاکانی سەرهەڵدانی رۆمانتسیزمدا، هەندێك ئەدیب هاتبوونە کایەوە کە هێرشیان دەکردە سەر بنەمای "لەبەرچاوگرتنی روانینی ئەخلاقی ئەدەب" و دەیان گوت: ئەدەب شتێك نییە جگە لە راکێشانی سۆز و توانای دەربڕینیان و بە هیچ جۆرێك سەرنجی ئەو ئامانجانە نادات کە ئەدیبەکانی سەردەمی کلاسیزمی نوێ باسیان لێوە دەکردن و لە پێشەوەی ئامانجەکانی دیکە دایان دەنان و تەوەرێکیان لێوە وەردەگرت کە بەرهەمە ئەدەبییەکانی لەخۆ دەگرت. هەستانەوە لە دژی ئامانجی ئەخلاقی ـ لەلای ئەوانەی کە باوەڕیان بەم بۆچوونەیە ـ هاوکات بوو لەگەڵ هێرش کردنە سەر یاساکانی کلاسیزمی نوێ. هەندێك لە رێبەرەکانی ئەم شۆڕشە لە فەڕەنساو بەریتانیاشدا هەبوون. لە فەڕەنسادا فلۆبێر (١٨٢١ ـ ١٨٨٠) و بودلێر (١٨٢١ ـ ١٨٦٧) و لە بەریتانیاش ئوسکار وایلد (١٨٥٤ ـ ١٩٠٠) و ڤۆلتێر پیتەر (١٨٣٩ ـ ١٨٩٤).

هەستانەوە لە دژی ئامانجی ئەخلاقی، باوەڕی هەموو رۆمانتیکەکان نەبوو، بەڵکو هەندێکیان باوەڕیان پێی هەبوو و بانگەشەیان بۆ دەکرد. کەسانێکی وەك کۆلریدج (١٧٧٢ ـ ١٨٣٤)، شیلی (١٧٩٢ ـ ١٨٢٢) و ماتیۆ ئەرنۆڵد[□□□□] (١٧٢٢ ـ ١٨٨٨)، کە هەموویان لە شاعیرانی بەناوبانگی بەریتانین، لەم گرووپەن. بناغەی رۆمانتسیزم ئەوە نەبوو کە نموونەگەلێکی هاوشێوە لە گەورە پیاوان پەروەردە بکرێن و بێنە کایەوە، بەڵکو هەمیشە

---

(١٣) Chateaubriand

(١٤) Mme destael

□□□□ ناوبراو لە یەکێك لە وتارە رەخنەییەکانیدا دەڵێت: "شیعرێك کە لە دژی یاساگەلی ئەخلاقی هەڵدەستێتەوە، شیعرێکە کە لە دژی ژیان هەڵدەستێتەوە. شیعرێك کە ئاگای لە یاسا ئەخلاقییەکان نییە، شیعرێکە کە ژیانی بەلاوە گرنگ نییە". [مقالات انتقادی، مجموعه دوم، ص ١٤٤، لندن ١٨٨٨]

پشتی بە رزگاربوون لە کۆت و بەندە ئەدەبی و فکرییەکان دەبەست، تا کاتێك کە بووە هۆی بەدی هێنانی ئاڵوگۆڕ لە هونەر و ئەدەبدا. زۆر جار تەنیا روانینێکی ئەدەبی رۆمانتیکەکانی لێکتر نزیك دەکردەوە، بەڵام هەوڵگەلێکی دیکەش لە سایەی ئەم قوتابخانەیەدا بوونیان هەبوو.

دەتوانین رەخنەگرتنی ئوسکار وایڵد لە قوتابخانەی لاسایی کردنەوەی ئەرەستۆیی و باوەڕی ناوبراو بەوە کە هونەر دنیای تایبەت و یاسای زاڵی تایبەت بە خۆی هەیە، لە چەندین شوێنی جیاجیای نووسراوەکانیدا ببینینەوە. ناوبراو دەڵێت: "ئەزموونی من ئەوەیە کە هەر کاتێك لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنمان سەبارەت بە هونەر زیاتر دەبێت، ئەوا سەرنجمان بۆ سەر سروشت کەمتر دەبێتەوە. لە راستیدا ئەوەی کە هونەر بۆمانی ئاشکرا دەکات، پێویستی سروشت بوو بۆ بەدیهێنانی وێنەگەلێکی سەرسووڕهێنەر کە یەك شێوەیی و بێبەری بوون لە پاراویی تێدا بوو. سروشت خاوەنی دەروونێکی پاکە، بەڵام ـ بەپێی روانینی ئەرەستۆ ـ ناتوانێ پاکییەکان بەدی بێنێ"□□□□ . دووبارە پێداگری لەسەر ئەمە دەکاتەوە و دەڵێت: "سروشت چییە؟ سروشت دایکێکی مەزن نییە کە ئێمەی خولقاندبێ"، بەڵکو سروشت خولقێنراوی ئێمەیە. ئەو ژیان لە ئاوەزماندا دەهێنێتە جۆش. شتەکان بوونیان هەیە، چونکە دەیانبینین. بەڵام ئەوەی کە چی دەبینین و چۆن دەبینین، کارێکە کە پەیوەستە بەو هونەرانەوە کە کارمان تێدەکەن.

"تێڕامان لە شتێك لەگەڵ دیتنی ئەو شتە جیاوازە. واتا یەك کار نین. مرۆڤ هیچ شتێك نابینێ مەگەر ئەوەی کە جوانییەکەی هەست پێ بکات. لێرەدا دیاردەکان دێنە ناو دنیای بوونەوە. خەڵك ئێستا بۆق دەبینن، نەك لەبەر ئەوەی کە بۆقەکان بوونیان هەیە، بەڵکو لەبەر ئەوەی شاعیر و وێنەکێشەکان سەرنجی خەڵکیان بۆ لای وەها بوونەوەرگەلێك بە جوانییەکی سەیرەوە راکێشاوە، چونکە بۆق لە چەندین سەدە بەر لە ئێستاوە لە لەندەندا بوونی هەبووە. من باوەڕم وایە کە بۆقەکان هەمیشە هەبوون، بەڵام کەس نەیدیتوون، چونکە شتێکمان لەبارەیانەوە نەزانیوە، بۆیە تەنیا کاتێك بوونیان هەیە کە هونەر بەدیی هێنابن"□□□□ .

---

(١٦) Oskar Wilde: intentions, P.١.Iondon. ١٩١٣

□□□□ وایڵد بەم قسەیەی ئاماژە بۆ هەندێك وێنەی وێنەکێشە ئیمپرسیۆنیستەکان دەکات، کە تێیاندا بۆقەکان بە رەنگو شێوەی جوانەوە دەرکەوتوون. یان Ibid, P.٣٩

بۆدلێر لە یەکێك لە پارچە شیعرەکانی دیوانەکەیدا بەناوی "گوڵەکانی خراپە" روو لە جوانی دەڵێت: "هیچ جیاوازییەکی نییە بۆم کە لەلایەن خواوە هاتبی یا لەلایەن شەیتانەوە".

وایڵد لە کتێبی "De Profundi" (لە قووڵاییەوە)دا دەڵێت: "لەگەڵ هونەردا وەکو ئەوەی کە حەقیقەتێکی باڵایە هەڵسوکەوتم کرد، بەڵام بە بۆچوونی من ژیان جۆرێکە لە خورافە". بەڵام لە لای کەسانێك کە ئەندێشەی "هونەر بۆ هونەر"□□□□ یان لەسەردایە، جۆرێك لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنی ئەوتۆ نابینین کە بە شێوەیەکی میتۆدیك دەستی دابێتە لێکۆڵینەوەی ئەم بابەتە. رەنگە لەلای یەکێك لە گەورەکانیان ـ واتە خودی بودلێر ـ کۆمەڵێك نووسراو ببینین کە باسیان لە گرنگی ئەخلاق لە هونەردا کردووە. ناوبراو دەڵێت: "ئەخلاق وەك ناونیشانی پێکهاتەیی بەرهەمی هونەری دەرناکەوێت. ئەخلاق ـ بە سادەیی ـ دێتە ناو هونەرەوە و بە تەواوی ئاوێتەی دەبێت. وەکوو ئاوێتەبوونی لەگەڵ ژیان. شاعیر مرۆڤێکی ئەخلاقییە و ئەمە ـ بە سادەیی ـ ئاکامی هەڵچوونی سروشتی لێوان لێویەتی□□□□ .

بەڵام باوەڕی هونەری ئامانجدار، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا بە پشتیوانی کەسانێکی بەهێز سەرکەوت. قوتابخانەی پۆزیتیڤیزم و پاشان قوتابخانەی سروشتگەرایی لە

□□□□ هونەر بۆ هونەر، بە شێوەیەکی تایبەت دروشمێك بوو کە شاعیر و هونەرمەندانی سەدەی نۆزدەیەمی ئەوروپا، ئەوانەی کە پەیڕەوی قوتابخانەی پارناس بوون، کردبوویانە سەرمەشقی کاری خۆیان. ئەم دروشمە بە شێوەیەکی گشتی لە هونەر و ئەدەبدا بەو روانینانە دەوترێ کە بەهۆیانەوە هونەر بە دیاردەیەکی سەربەخۆ و نەبوونی هەر جۆرە پەیامێکی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی ....دەژمێردرێ. لایەنگرانی ئەم تیۆرییە باوەڕیان وایە کە هونەر نابێت وەڵامدەری چاوەڕوانییە سوودخوازییەکانی کۆمەڵگایەك بێت کە لە رووی سوود و زیانەوە سەیری هەر دیاردەیەك دەکات و بەهای بۆ دادەنێت. هونەر دیاردەیەکی سەربەخۆو تایبەت بەخۆیە کە هیچ ئامانجێکی نییە بێجگە لە گەشەسەندن و کەماڵی خۆی، لە راستای هەرچی جوانتر بوون. ئاشکرایە کە ئەم تیۆرییە لەگەڵ هونەری ئیسلامیدا ناگونجێت کە پەیامی هونەر لە پەرەپێدانی ئەخلاق و گەشەپێدانی بەها رەسەنە مرۆییەکاندا دەبینێتەوە. بە شێوەیەکی بنەڕەتی لە وڵاتی ئێمەو لە فەرهەنگی ئێرانی ـ ئیسلامیدا، هونەر پێگەو شوێنی پڕ مەترسی خۆی وەك ئامرازی گەشە و پەرەپێدانی مرۆیی پاراستووە. (و. فارسی).

(١٩) Oeuvres Completes de Charles Baundlaire, ed. Jacques Crepet, III, ٣٨٢.Paris. ١٩٢٥

ئەم وتانە لە یەکێك لە وتارەکانیدا سەبارەت بە هونەری رۆمانتیك هاتوون.

سەرەتاکانی نیوەی ئەم سەدەیەدا ـ سەریان هەڵدا. ئەم دوو قوتابخانەیە تا کۆتایی ئەم سەدەیە باویان هەبوو. بەناوبانگترین نووسەرانی دوو قوتابخانەی پۆزیتیڤیزم و سروشتگەرایی هەمان گەورە نووسەرانی رۆمانن کە لە فەرەنسا و رووسیادا سەریان هەڵدا و پاشان کاریگەرییان لەسەر وڵاتانی تریش دانا. باوەڕی ئەدەبی ریالیستی هەروا لە وڵاتە کۆمۆنیست و سۆسیالیستەکاندا باوی هەیە. بە جۆرێك کە بە پێویستی دەزانێ ئەدەب، ئاوێنەی باڵانوێنی کۆمەڵگا بێت و ئامانج و خواستەکانی کۆمەڵگا دەرببڕێت و بانگێشتی خەڵك بکات بۆ وەها ئامانجگەلێك.

چیرۆك، ئامرازی شایستەی دەربڕینی کێشەکانی کۆمەڵگای ئەورووپایی بووە لە سەدەی نۆزدەیەمدا. ئەمیل زۆلا، بە نوێنەری راستەقینەی ئەم جۆرە دادەنرێت لە ریالیزمی سروشتیدا. چیرۆکنووسی راستەقینە خۆی بە دەروونناس یا کۆمەڵناسێك دادەنێت و باسی ئەزموونەکانی خۆی دەکات، هەر بەو جۆرەی کە زانا لە تاقیگەدا کار دەکات. ئەو کۆمەڵگایەی کە نووسەری تێدایە، بابەتی ئەم ئەزموونانەیە. بۆ چیرۆکنووس پێویستە کە راستییەکانی ئەو کۆمەڵگایە بە هەموو راستی و وردەکارییەکانییەوە دەرببڕێت. زۆلا دەڵێت: "چیرۆکی ئەزموونی، ئاکامی گۆڕانی زانستە لە ماوەی سەدەی نۆزدەیەمدا. چیرۆك درێژکراوەی فیزیۆلۆجییە کە بە نۆرەی خۆی پشت بە کیمیا و زیندەوەرناسی دەبەستێ. فیزیۆلۆجی، لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی مرۆڤی سروشتییە وەك بوونەوەرێك کە پەیڕەوی یاساکانی زیندەوەرزانی و کیمیایە و کاریگەری ژینگەی لەسەرە. مرۆڤ بوونەوەرێکی ناڕوون یان بوونەوەرێکی میتافیزیکی نییە"□□□□.

ئەم شێوازە بەسەر گرووپێك لە چیرۆکنووسانی روسیا لە سەدەی نۆزدەیەمدا زاڵ بوو، لەوانە: پۆشکین، گۆگۆل، تۆرگنێف، دۆستۆیفسکی و تۆلستۆی. لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەدەبی بەرهەمەکانی ئەم نووسەرانە، سەرنجی سەر دەربڕینی ریالیستی و پەیوەندی ئەو بەرهەمانەی لەگەڵ ژیانی کۆمەڵگا، دەدا. ئەم رەخنە ئەدەبییە، زۆرجار شێوەیەکی لە رەخنەی کۆمەڵایەتی، کە لە سەردەمی قەیسەرەکاندا سانسۆری توند بە سەریدا زاڵ بوو، بەکار برد. ئەم سانسۆرە (سەردەمی قەیسەر) بوو بە رێگرێك بۆ بڵاوکردنەوەی ئەوەی کە بە رەخنەی کۆمەڵایەتی بەناوبانگ بوو و پەردەی لەسەر ناتەواوییەکانی کۆمەڵگا لادەدا.

(٢٠) Le Roman Experimental, ed. Maurice Le Blond, P. ٢٧

تۆلستۆی (١٨٢١ ـ ١٩١٠) لە پێشەکی چاپی دووەمی "هونەر چییە؟"دا، رەخنەی لەم سانسۆرە گرت و تێیدا دەڵێت کە سانسۆر چۆن چۆنی چاپی یەکەمی کتێبەکەی ناشیرین و خراپ کردووە.

کاتێك دەگەینە تۆلستۆی، خۆمان لە بەرامبەر کەسایەتییەکی بەرجەستەی ئەدەبی و زانایەکدا دەبینینەوە کە نەك تەنیا لە وڵاتەکەی خۆیدا، بەڵکو لە هەموو جیهاندا بەناوبانگە.

کتێبی "هونەر چییە" و هەروەها وتارەکانی ناوبراو لەبارەی هونەر، وێنەیەکی روون لە هەڵوێستەکانی سەبارەت بە هونەری سەردەمەکەی و پێش ئەویش نیشان دەدەن. تۆلستۆی بانگەشە بۆ هونەرێك دەکات کە خەڵکی ئاسایی خۆشبەخت بکات. هونەرێك کە کۆمەڵگا پەسندی بکات و وەرگرتنی لەلایەن خەڵکەوە وەك وەرگرتنی ئیلیاد بێت لە سەردەمی خۆیدا. وەها ئەدەبێك دەبێت خەڵکی ئاسایی لێی تێبگەن. بۆیە تۆلستۆی بنەمای هونەر بۆ هونەری وەرنەگرت کە لەو سەردەمەدا هەندێك لە ئەدیبەکانی قوتابخانەی رۆمانتسیزم پەرەیان پێ دا. هەر بەو جۆرەش رەخنەی لە ئەدیبەکانی قوتابخانەی سیمبۆلیزم□□□□ گرت. ئەو کەسانەی کە شیعریان بە شێوازێکی ناڕوون دەنووسی و شانازیشیان پێوە دەکرد و داوایان لە خەڵك دەکرد کە وەکو قوتابخانەیەك بۆ دەربڕینی هونەری کەڵکی لێ وەرگرن. ناوبراو باس لە شاعیرانی بەناوبانگی قوتابخانەی سیمبۆلیزم دەکات لە فەرەنسا و پاشان ئەوە دەردەبڕێت کە چۆن شاعیرەکان لە وڵاتە جیاوازەکانی ئەورووپادا بە شوێنیاندا چوون و وەك ئەوان شیعریان هۆنییەوە□□□□. هەروەها هونەرمەندە هاوچەرخەکانیش لە هەموو

□□□□ سیمبۆلیزم (Symbolism) یا رەمزگەرایی، قوتابخانەیەکی ئەدەبی بوو کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم لە ئەورووپادا سەری هەڵدا و ئەدەبیاتی سەدەکانی دواتری خستە ژێر کاریگەرییەوە. سیمبۆلیزم بە مانا گشتییەکەی کەڵك وەرگرتنە لە رەمز و چەمکگەلی رەمزاوی. لە بەرهەمی شاعیر و نووسەرە سیمبۆلیستەکاندا، بۆ دەربڕینی هەست و ئەندێشە ئینتیزاعییەکان (موجەرەد)، بە زۆری کەڵك لە وێنەگەلی بەرهەست (عەینی)و ماددی وەردەگیرێت. سیمبۆلیستەکان باوەڕیان وایە کە کەڵك وەرگرتن لە رەمز دەبێتە هۆی ئەوەی کە شیعر و بەرهەمە رەمزاویەکە، لەلایەن هەر کەسێکەوە بە گوێرەی دەرك و هەستی تایبەتی خۆی وەربگیرێ. بودلێر، رامبۆ، ڤەرلن، مالارمێ، ڤالێریو ... بە بەناوبانگترین شاعیر و نووسەری قوتابخانەی سیمبۆلیزم دادەنرێن.

(٢٢) Tolstoy: What is Art: Tr. By Maude. P.١٥٩

هونەرەکاندا وەك: وێنەکێشان، پەیکەرتاشی و مۆسیقا بە شوێنیاندا چوون و پەیڕەویان لێ کردن.

هونەرمەندانی هاوچەرخ ـ بە پشتبەستن بە نیچە و ڤاگنەر ـ گوتیان: "هیچ پێویست نییە کە خەڵکی ئاسایی لێیان تێ بگەن، بەڵکو ئەوەندە بۆ ئەوان بەسە کە سۆزی هۆنینەوەی شیعر تەنیا لە لای کەسانێك بوروژێنن کە خاوەنی ناسکترین هەست و سۆزن"[23]. تۆلستۆی هەروەها باس لە وێنەی شیعری سیمبۆلیزم دەکات و شاعیرگەلێکی وەك بۆدلێر و ڤەرلن تەنیا بە هۆنەر (منقم) وەسف دەکات"[24]. ئەم سیمبۆلیستانە ـ بە باوەڕی تۆلستۆی ـ هەوڵیان دا تا پێویستی وردبینی، سنووربەندی و پاراوی بگەیەننە جێگایەك کە لەگەڵ سەرسووڕماندا رووبەڕوو دەبێتەوە.

هونەر لای ناوبراو، چالاکییەکە کە جوانی دروست دەکات[25] و هونەر و زانست دوو ئامرازی پێشکەوتنی مرۆڤایەتین[26]. هونەر هەندێك جار مرۆڤەکان وەها لێ دەکات کە گیانیان فیدا بکەن[27]. ئەگەر هونەر نیعمەتێکە کە رۆحی پێ خۆشبەخت دەبێت، بۆیە دەبێت توانای دەستپێڕاگەیشتنی بۆ هەموان بێت[28]. هونەر یەکێکە لە ئامرازەکانی پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان و پێگە و شوێنی هونەر هەر وەکو پێگە و شوێنی وشە و زمانە[29]. بۆیە هونەر پێویستی بە روونی و ئاشکراییە تا بتوانێت هەستە شاراوەکان بگوازێتەوە[30]. هونەر تەنیا ئامرازی چێژ و خۆشی نییە، بەڵکو بابەتێکی زۆر گرنگە[31] کە دەتوانێت لەنێوان مرۆڤەکاندا یەکیەتی بەدی بێنێ[32].

---

(٢٣) Ibid, ١٥٩ - ٦٠
(٢٤) Ibid, ١٦٠
(٢٥) Ibid, ٨٣
(٢٦) Ibid, ٢٥١
(٢٧) Ibid, ٢٨٨
(٢٨) Ibid, ١٤٨
(٢٩) Ibid, ٢٣١
(٣٠) Essays on Art. ٥١ - ٥٣
(٣١) What is Art, ٢٨٦
(٣٢) Ibid, ٢٣٨ - ٢٣٩

ئەم جۆرە تیۆریانە لە کتێبەکەی تۆلستۆی و هەروەها لە وتارەکانیشیدا سەبارەت بە هونەر زۆر زۆرن. حەزی زۆری ناوبراو بۆ خۆشبەختی چینە چەوساوەکان، بەرگری لە روونی و ئاشکرایی لە بەرهەمە هونەرییەکان و بەراوردی سەرکەوتنی بەرهەمی هونەری بە گوێرەی رێژەی ئەو خەڵکەی کە خۆشبەختی لێوە دەبینن، لە رایەکانی ناوبراون.

بەرهەمی هونەری لەگەڵ ئەوەدایە کە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵك تێی بگەن. تۆلستۆی، تێگەیشتنی هونەر بە جۆرێك لە نەخۆشی گوازراوە دادەنێ. هونەر بۆ کەسێك کە دەرك و هەستی هەیە و هونەری ئەزموون کردووە بە هەمان شێوەی نەخۆشییەکی گوازراوە بۆی دەگوازرێتەوە.

تۆلستۆی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە هەستی ئایینی، بناغەی هونەرێکی مەزنە. لە هەستی ئایینی یۆنانییە کۆنەکاندا بەرهەمگەلی مەزنی ئەدەبی یۆنانی کۆن بەدی هاتن، بەرهەمگەلێك کە کۆمەڵێك هەستی جۆراوجۆریان دەردەبڕین. بەرهەمەکانی هۆمیرۆس و شاعیرانی دیکەی تراژیدی لەخۆگری ئەم هەستانەن. لەگەڵ سەرهەڵدانی مەسیحییەت، پێوانەی بەهاکان گۆڕا و ئەو مانا باوەی کە بناغەکەی پەسندی خەڵك و هێز و دەسەڵات بوو، لەنێو چوو و بەهاگەلێکی نوێی وەك خاکی بوون، پاکی، میهرەبانی و خۆشەویستی هاتنە کایەوە.

بەڵام هونەری سەدەکانی ناوەڕاست بە باوەڕی تۆلستۆی، هونەرێکی رەسەن بوو، چونکە لەگەڵ خەڵکی ئاسایی سەدەکانی نێوەڕاستدا، پێوەندی هەبوو. ئەم هونەرە ـ هەرچەندە لە روانگەی هاوچەرخەکانەوە ناپەسەندە ـ هونەرێکی رەسەنە، چونکە لەسەر بنەمای باڵاترین ئامانج و ئەندێشە باوەکانی ناو خەڵك راوەستابوو، بەڵام سەردەمی رێنسانس ـ بە باوەڕی تۆلستۆی ـ سەردەمێکە کە خەڵك گەڕاونەتەوە بۆ هونەری سەردەمی کۆن، هونەرێك کە ئەفلاتوون رەخنەی لێ گرتووە. هونەری کۆن ـ بە باوەڕی هاوچەرخەکان ـ توندوتیژ و بێبەرییە لە پاکی.

لەگەڵ ئەوەی کە تۆلستۆی هەستی ئایینی بە باڵاترین سەرچاوەی هونەر دادەنا، بەڵام ئەو هونەرە ئایینییە رەت دەکاتەوە کە سەبارەت بە ئایین یا مەزهەبێکی تایبەت دەمارگیری نیشان دەدات. "هونەری مەسیحی تەنیا هونەرێکە کە هەوڵ دەدات هەموو خەڵك بە بێ‌ریزپەڕ بەرەو یەکیەتی ببات، بە جۆرێك کە لە دڵ و گیانیاندا ئەو هەستە بەدی بێنێ کە هەموو مرۆڤێك لە پەیوەندی لەگەڵ خوا و هەروەها هاوشێوەکانی یەکسانە. یان لە دڵ و گیانیاندا هەستگەلێکی

هاوشێوه بورووژێنێ که لەگەڵ مەسیحییەتدا لە دژایەتیدا نەبن و لە روانگەی هەموو خەڵکەوە ـ بە بێ ریزپەڕ ـ سروشتی بکەونە بەرچاو"[33].

مانای ئەم وتەیە ئەوەیە که تۆلستۆی چاوەڕوانی ئەوەی لە هونەر هەیە کە دەربڕینێکی سادەی لە مەسیحییەت هەبێت و پەرە بەو هەستە ئایینییە بدات کە ماناکەی برایەتی و خۆشەویستی لەنێوان هەموو خەڵکێکدا بەهێزتر دەکات. ئەو دەڵێت: "هونەر لەم سەردەمەی ئێمەدا دەبێت بە پێوانەیەك بپێورێت و هەڵسەنگێندرێ کە لەگەڵ هونەری سەردەمانی پێشوودا جیاوازی هەیە، چونکە هونەری ئەم سەردەمەی ئێمە (هەمان هونەری مەسیحی پشت بەستوو بە هەستی ئایینی و بانگەشەکەری یەکیەتیی نێوان مرۆڤەکان) لە چوارچێوەی هونەری چاك کە بەدیهێنەری یەکیەتییە لەنێوان مرۆڤەکان و ناکۆکییەکان ناهێڵێ، دەرچووە"[34]. بۆیە لەو روانگەیەوە، ئەدەب بە ناسنامەی چینایەتی و تایبەتمەندی نەتەوەیی، ئەدەبێکی پەست و ناشیرینە.

روانینی تۆلستۆی سەبارەت بە هونەر و خەڵکی بوونەکەی، بە جۆرێکە کە هەموو بەرهەمە مەزنە ئەدەبی و هونەرییەکانی سەردەمی سەدەکانی نێوەڕاست و سەردەمی نوێ لە ئەوروپادا ـ لەوانە بەرهەمەکانی دانتێ، تاسۆ، شکسپیر، میلتۆن، گۆتە، رافائیل، مایکڵ ئەنجیلۆ، باخ و بتهۆڤن و زۆر بەرهەمی دیکەش ـ رەت دەکاتەوە. تەنانەت خۆیشی لەم بەسەرهاتە بەجێ نەما و چیرۆکە مەزنەکانی وەك "شەڕ و ئاشتی" و "ئاناکارنینا"ی لە چوارچێوەی هونەری چاکدا وەدەرنان. ناوبراو بۆ خۆی دەڵێت، کە تیۆرییەکەی بۆ ئەوە داناوە کە چێژی خۆی ـ کە لە چوارچێوەی پەروەردە و راهێنانی چینێکی تایبەتدا گەندەڵ ببوو ـ رزگار بکات. بەمجۆرە هونەرگەلێك هەن کە گرووپگەلێك لە خەڵکی خوشگوزەران و بێباك و یان کەسانێك کە چێژیان خووی بە تێگەیشتنی جۆرێکی تایبەت لە هونەر گرتووە ـ هونەرێك کە چێژی ئەوانی لە چوارچێوەی تێگەیشتنی جۆرێکی تایبەتدا بەرتەسك کردووەتەوە ـ پەیوەستن پێیەوە. ناوبراو نموونەگەلێك لە هونەری رەسەن دێنێتەوە، وەك: چیرۆکی "دزەکان"ی شیلەر، چیرۆکی "بێنەوایان"ی ڤیکتۆرهۆگۆ، حەکایەتەکانی دیکنز وەك چیرۆکی دوو شار، سروودی لەدایك بوون، دەنگی زەنگەکان و چیرۆکی بەناوبانگی ئەمریکی بەناوی "مامە تۆم"[35]. ناوبراو دوو بەرهەم لە بەرهەمەکانی خۆی بە چاك دادەنێ کە یەکێکیان "خوا حەقیقەت دەبینێ و مۆڵەت

---

(٣٣) Ibid, ٢٣٩
(٣٤) Ibid, ٢٤١
(٣٥) Ibid, ٢٤٢

دەدات"ە. ئەم بەرهەمە داستانی پیاوێکە کە دوور خراوەتەوە بۆ سیبریا و دوای گەیشتن بە تەمەنی پیری لە ئۆردوگای زیندانییەکاندا، دوژمنەکەی خۆی پەیدا دەکات و دەیبەخشێ. ئەوی تریان چیرۆکی "زیندانێك لە قەفقازدا"یە، کە لەبارەی ئەفسەرێکی رووسیایە کە تەتەرەکان بەدیلیان گرتووە و پاشان یەکێك لە کچەکانی خێڵەکە هاوکاری دەکات کە هەڵبێت. چیرۆکەکە پڕە لە وێنەی گوندی و یادەوەری سەردەمی منداڵی کە پڕیەتی لە سۆز و خۆشەویستی.

لەوەی کە باسمان کرد روون دەبێتەوە کە تۆلستۆی بانگەشەی هونەرێك دەکات کە کۆمەڵگا خۆشبەخت دەکات. گرنگترین تایبەتمەندییەك کە هونەر دەبێ هەیبێ، توانایی گواستنەوەی ئەو هەستەیە کە هونەرمەند دەیهەوێ بیگوازێتەوە بۆ هەموو بیسەران. تەنیا شتێك کە دەتوانین هونەری پێ وەسف بکەین ئەوەیە کە هەستی قووڵی ئایینی هەبێت و هەوڵ بدات تا برایەتی و یەکیەتی لەنێوان خەڵکدا پەرە پێ بدات. هەروەها لە روانگەی تۆلستۆیەوە یەکێکی تر لە نموونە وەسف کراوەکان ئەوانەن کە بە بەرهەمی بەرجەستە و مەزن دایان دەنێن. ناوبراو بەرهەمگەلێك بە مەزن دەزانێ کە خاوەنی سادەیی و دڵسۆزی بن.

لێرەدا نامانەوێ باسەکە بە بێ راوەستانێکی کورت لەسەر میتۆدەکەی تۆلستۆی لە رەخنەگرتنی بەرهەمی مەزنی هونەری، پشت گوێ بخەین و وازی لێ بێنین. ئێستا ئیدی مشتێك لە خەروارێك نموونەوە دەهێنینەوە کە رەخنەی لە بەرهەمگەلێکی مەزن گرتووە:

وێنەیەك کە شێوازێکی مەزهەبی یا نەتەوەیی هەیە، بە هونەری پەست دێتە ئەژمار. هەروەها ئەو وێنانەیش کە سروشتێکی تایبەتیان هەیە. واتە هەموو ئەو وێنانەی کە دەربڕی چێژن، یان کۆمەڵێك بابەتی وروژێنەر کە پەیوەستن بە سەروەت و قارەمانییەوە، لەم جۆرەن. هەروەها وێنە سیمبۆلیکەکانیش کە رەمز تێیاندا تەنیا بۆ گرووپێکی تایبەت لە خەڵك شیاوی تێگەیشتنن و لە باشترین نموونەی ئەو وێنانەیە کە شەهوەتیان تێدا باڵادەستە. واتە وێنەگەلێکی پەستی ژنانی رووت کە مۆزە و هۆڵە هونەرییەکانیان پڕ کردووە.

زۆرترین نووسراوەکانی بواری مۆسیقای ئۆپێرای سەردەمەکەمان، لەم هونەرە پەستەن، هونەرگەلێك کە (بە شێوەیەکی تایبەت) لە بتهۆڤن و پاشان شۆمان و پیرلیۆژ و لسیت و ڤاگنەرەوە دەستیان پێ کردووە. بابەتی ئەم بەرهەمانە پشتی بە دەربڕینی ئەو هەستانەوە بەستووە کە گرووپێکی تایبەت دەرکی دەکەن و لە دەروونیاندا جۆرێك

گواستنەوەی دەماری و نەخۆشی گەشەی کردووە و ئەم مۆسیقا تایبەت و کاریگەر و ئالۆزە دەیان وروژێنێ.

بۆچی؟ ئایا سەمفۆنی نۆیەمی بتهۆڤن بە بەرهەمێکی باش دانانرێت؟ من دەنگگەلێکی نارِوون و ناپەسند دەبیستم و بە دڵنیاییەکی زۆرەوە وەڵام دەدەمەوە: ئەو بەرهەمە بەرهەمێکی چاك نییە.

(سەمفۆنیای نۆیەمی بتهۆڤن، بە بەرهەمێکی مەزنی هونەری دانراوە.) بۆ نیشاندانی راستی و نارِاستی ئەم بابەتە، لە خۆم دەپرسم: "ئەگەر ئەم بەرهەمە پەیوەست نییە بە بالاترین پلەی هونەری ئاییننییەوە، ئەدی ئایا سیفەتەکەی دیکەی هونەری چاکی ئەم سەردەمەی ئێمەی ـ واتە یەکگرتووکردنی هەموو تاکەکان لە هەستێکدا ـ تێدایە؟ ئایا پەیوەستە بە هونەری مەسیحی دنیایی و گشتییەوە؟" ناتوانم وەڵامی ئەرێنی بەم پرسیارانە بدەمەوە، چونکە ئەو هەستانەی کە بەم بەرهەمە گوازراونەتەوە، نەك تەنیا ئەوەیان تێدا نابینم کە خەڵك یەکگرتوو بکەن ـ خەڵکێك کە بۆ تەسلیم بوون بەم هیپنۆتیزەوە و تێکەڵ و ناتەواوە، پەروەردەیەکی تایبەتیان نەبووە ـ بەڵکو تەنانەت ناتوانم وێناش بکەم کە کۆمەڵێك کەسی تەندروست و ئاسایی، شتێك لەم بەرهەمە دوور و درێژ و تێکەڵ و پێکەڵ و ناتەواوە تێبگەن ـ بێجگە لە بەشگەلێکی کورت، کە لە دەریایەك دەنگی نارِووندا نوقم بوون."□□□□.

"بە گوێرەی ئەم میتۆدە دەبێ هەموو لقەکانی ئەو هونەرەی کە چینی ئەشرافی کۆمەڵگاکەمان بە مەزنیان دادەنێ، وەك هونەری باڵا پەسند بکەین و بەپێی ئەم رێسایە دەبێ بە زمانی (کۆمیدیای یەزدانی) و (ئازادی قودس)□□□□ و زۆرێك لە بەرهەمەکانی شکسپیر و گۆتە و هەروەها هەموو ئەو تابلۆیانە حوکم بکەم کە پەرجووەکان نیشان دەدەن وەك وێنەی (دەرکەوتن)□□□□ی رافائیل و ...هتد"□□□□.

---

(٣٦) Ibid, ٢٤٨ -٢٤٩

□□□□ بەرهەمی شاعیری ئیتالیایی، تاسۆ (١٥٤٤ ـ ١٥٩٥). ناوبراو لە شاعیرانی سەردەمی رێنسانسە. هۆنراوەکەی لە ساڵی ١٥٨١و پاشان لە ساڵی ١٥٩٣دا چاپ و بڵاوکرایەوە.

□□□□ ئەمە یەکێکە لە تابلۆ بەناوبانگەکانی رافائیل کە "مەسیح"(د.خ)ی لەسەر کێوێکەوە لەنێوان مووسا (د.خ)و ئیلیادا کێشاوەتەوە، کە بەرەو ئاسمان هەڵفرِیوە. ئەم تابلۆیە نیشاندەری بەشێکە کە لە ئینجیلی مەتا (١٧: ١٤ ـ ١٨)دا هاتووە. ئەم وێنەیە لە ڤاتیکان هەڵگیراوە.

"بە پێچەوانەی ئەوەوە، دەبینین کە تۆلستۆی لە ئیلهامی ئەو چیرۆکانەی کە منداڵانی کەم تەمەن لە قوتابخانەیەکدا کە چل ساڵ پێشتر لە کێڵگەیەکدا بۆ فێرکردنی منداڵانی جووتیارەکان هێنابوویانە کایەوە، تووشی سەرسوورِمان دەبێت. ناوبراو ئەو چیرۆکانەی بە باڵاترین ئاستی ئەدەبی رووسی وەسف کردوون"□□□□.

تۆلستۆی باوەرِی وابوو کە هەر جووتیارێکی ئاسایی ئەگەر چێژی گەندەڵ نەبووبێ، ئەوا دەتوانێ لە هونەری رەسەن بگات. دەڵێی چینە رۆشنبیر و خوێندەوارەکان لەلایەنی چێژەوە گەندەڵن، چونکە چێژیان ئاڵۆز یان تێکەڵە. بەکورتی تۆلستۆی باوەرِی بە هونەرێکی سادەیە کە تا ئەو ئاستەی بۆی دەلوێ خزمەتی کۆمەڵ بکات. هونەرێك کە هەستی ئایینی تێیدا بە سادەترین و پاکترین شێوە دەربکەوێت و خەڵك بۆ برایەتی بانگهێشت بکات. بۆ ئەوەی کە وەها هونەرێك لە ئەنجامدانی وەها ئەرکێکدا سەرکەوتوو بێت، دەبێت سادە بێت و بە جۆرێکیش سادە بێت کە هەموان لێی تێ بگەن.

سۆسیالیزم و هونەر:

سەدەی بیستەم ـ بەتایبەتی دوای شۆرِشی رووسیا ـ سەدەی دەرکەوتنی کۆمەڵگاگەلی سۆسیالیستییە، کە ئەندێشەی سۆسیالیستی تێیاندا ـ دوای ئەوەی کە تەنیا کۆمەڵێك تیۆری بوون ـ کەوتە بواری جێبەجێ کردن و حاڵەتی کردەییەوە.

نووسراوەکانی سۆسیالیستەکان لە دوو لایەنی گرنگەوە، دەستیان دایە لێکۆڵینەوەی تیۆری هونەر: سەرەتا دەستیان دایە راڤەی مێژووی هونەر لە روانگەی سۆسیالیستییەوە، پاشانیش پەرژانە سەر دیاری کردنی هەڵوێستی هونەر لە بەرامبەر کۆمەڵگادا.

---

(٣٩) What is Art. P. ٢٤٢

(٤٠) Aylmer Maude: Life of Tolstoy, Vol. ١, ٢٦٩ – ٢٧٠ (world classic)

راڤەی سۆسیالیستی هونەر، تیۆریگەلێکی نوێی لە مانای بزووتنەوە و قوتابخانە هونەرییە جیاوازەکان ـ کە لە سەردەمی نوێدا بەدی هاتبوون ـ خستنە بەر چاو و سەرەڕای ئەوەش دەستی دایە راڤەی روانینە هونەرییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی کۆن.

تیۆری هونەر لەلای سۆسیالیستەکان بە ریالیزمی سۆسیالیستی ناودەبرێت. ئەم ریالیزمە جیاوازە لەگەڵ دوو قوتابخانەکەی دیکەی ریالیزم و ریالیزمی سروشتی کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا سەریان هەڵدا. کێشەی قوتابخانەی ریالیزمی سروشتی ئەوەیە کە نوێنەرەکەی واتە ئەمیل زۆلا، لەگەڵ مارکس و ئەنگلسدا ئاشنا نەبووە "چونکە ئەو ئاشنایەتی لەگەڵ شەڕی چینایەتی و رەوتەکانی ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی نەبوو. ئەو مرۆڤی وەك گیانلەبەرێکی بێدەسەڵات وەسف کردووە کە بۆ ماوە وژینگە بەدییان هێناوە و هیچ دەسەڵاتێکی بۆ رزگاربوون لە چارەنووسی خۆی نییە. مرۆڤ بە بۆچوونی ئەو هۆکارێکی جوڵێنەر نییە کە بە شێوەیەکی کردەیی ببێتە ئامانجی ئەو هەلومەرجەی کە لە ئارادایە"□□□□.

لایەنگرانی ریالیزمی سۆسیالیستی، ریالیزمی سەدەی نۆزدەیان بە جۆرێك وەسف دەکرد کە لە سایەی سیستەمی سەرمایەداریدا بەدی هاتووە و تەنیا ناڕەزایەتی و رەخنە و شۆڕشە و لەگەڵ ریالیزمی سۆسیالیستی جیاوازە. زۆر جار هەندێکیش دەستیان داوەتە ئاوێتەکردنی نووسراوە مێژووییەکان یان ئەو تابلۆیانەی کە ژیانی رۆژانە نیشان دەدەن.

بۆ ئەمە، روانینی سۆسیالیستەکان سەرنجی بەکارهێنانی زاراوەی "هونەری سۆسیالیستی"دا، لەباتی ریالیزمی سۆسیالیستی. هەرچەندە ریالیزمی سۆسیالیستی هەمان روانگە و بۆچوونی زاڵە بەسەر هونەری سوسیالیستیدا. ریالیزمی سۆسیالیستی ئاماژە بۆ روانگەیەك ـ نەك شێواز ـ دەکات کە سەرنجی پێداگری لەسەر روانگەی سۆسیالیستی دەدات، نەك شێوازی ریالیستی. ریالیزمی رەخنەگرانە سەرنجدەداتە رەخنەگرتن لە هەلومەرجی کۆمەلایەتی. بەلام ریالیزمی سۆسیالیستی یان بە دەربڕینێکی فراوانتر، هونەری سۆسیالیستی و ئەدەبی سۆسیالیستی، بە شێوەیەکی گشتی یەکیەتی بنەڕەتی هونەرمەند یان نووسەر لەگەڵ ئامانجەکانی چینی کرێکار و بەدیهێنانی کۆمەڵگایەکی جیهانی سۆسیالیستی، دەگەیەنێ.

روانینی سۆسیالیستی بە جۆرێك لە جۆرەکان ئیزن دەداتە دەوڵەت، کە لە ئاراستەدان بە هونەر دەستی هەبێت. ئەم بابەتە ـ بە شێوەیەکی تایبەت ـ لە سۆڤییەت لەکاتی حکومەتی

(٤١) Ernest Fischer: The neccessity of Art, A Marxist approach, P. ٧٧ (penguin Series)

ستالیندا بە روونی دەبینرێ، "بەلام دوای کۆنفرانسی بیستەم، زۆر پێویست نەبوو کە هونەرمەند بە تەواوی لە هونەردا پابەندی تیۆرییەکی مارکسیستی دیاریکراو بێت. سەرەڕای هەبوونی روانگەگەلێکی پارێزگارانە کە هەروا بە بەهێزی ماونەتەوە، بەلام کۆمەلێك روانگەی جیاوازی دیکەش هەن کە لە بەرامبەر یەکیەتی بنەڕەتی مارکسیزم لە بەرامبەر یەکتریدا دەوەستن"□□□□.

بەمجۆرە "فیشەر" باس لە هەلومەرجی دوای ستالین دەکات و ئەوکات بەمجۆرە باس لەو روانگانە دەکات کە رێگای ئاییندە دیاری دەکەن: لێرەدا روانینێك هەیە کە کەم کەم بۆ دوورکردنەوە لە بەها هونەرییەکان بە گوێرەی پێویستی رێوڕەسم و پشت بەستن بە بەدیهێنانی ئەندێشەکان، دەرکەوتن و سەرهەڵدانێکی زۆرتر بەخۆیەوە دەبینێ و رەهای کردووە تا لە چوارچێوەی کردەوەدا، لەژێر سێبەری ئازادی هەمە لایەنەی بزووتنەوە و قوتابخانە و جۆراوجۆری بەلگە و گفتگۆکاندا، گەشە بکات. لەوێدا هونەرێکی نوێ بوونی نییە کە بەرهەمی تیۆرییەکان بێت، بەڵکو هونەر بەرهەمی بەرهەمە هونەرییەکانە. ئەرەستۆ بەر لە بەرهەمەکانی هۆمیرۆس، هێزبۆد، ئەسنجیلۆس و سۆفوکلیس نەبووە، بەڵکو ئەو هەڵێنجانە جوانیناسییەکانی خۆی لەوانەوە وەرگرتووە. ئەم روانینە سۆسیالیستییە نوێیە ئەنجامی پەسند کردنی روانینی مێژوویی چینی کرێکارە کە نووسەر یان هونەرمەند لە خۆبگرێت، هەر بەو جۆرەی کە کۆمەڵگای سۆسیالیستی لە سەرەتاوە بە سەرنجدان بە دژوارییەکانی قۆناغەکانی لەخۆی دەگرێت"□□□□.

"نیزڤستنی"□□□□ پەیکەرتاش، باوەڕی وایە کە نموونەی ئاڵوگۆڕێکی نوێ لە هونەری سۆڤیەتیدا بوونی هەیە□□□□، بەلام بەرهەمەکانی ئەم هونەرمەندە ئاماژە بۆ ناوەرۆکێکی روون ناکەن، بەڵکو لە تیۆری هونەری مۆدێرنی رۆژئاواوە نزیکترن.

ئەگەر باوەڕی "هونەر بۆ هونەر" لە هەمان سەرەتاوە لە دژایەتی روانگەی "هونەر بۆ کۆمەڵ"دا بوو، ئەوا سەردەمی نوێ شاهیدی ئاڵوگۆڕگەلێك بووە، کە هونەریان لە کۆمەڵگا

(٤٢) Ibid, ١٠٨
(٤٣) Ibid, ١١٥
(٤٤) Neizvestny
(٤٥) Jobn Berger: Art and Revolution. Ernest Neizvestny and role of Artist in the U.S.S.R

دوورتر کردۆتەوە. لە دوورکەوتنەوە لە کێشەکانی کۆمەڵ زێدەڕۆیی کردووە. بەم پێیە، ئینتیزاع* لە هونەری بێنێوەند (واسطه) دوورترە.

بە جۆرێك کە هونەر شاهیدی ئاڵوگۆڕی قوتابخانەیەکی نوێیە، کە ئامانجەکەی بێبەری کردنی هونەرە لە رەگەزی مرۆیی کە بە "نامرۆیی کردن"□□□□ ناوی دەبەن.

ئەندرێ مالرۆ ئەم هونەرە وەها وەسف دەکات: "لەگەڵ هاتنی هونەری بێبەری لە رەسەنایەتی مرۆڤ، هونەرمەندان بەرەبەرە پەرەیان بە دوورکەوتنەوە لە کۆمەڵ دا، چونکە جیایی ئەوان لە کەلتوور و کۆمەڵگای سەردەمەکەیان، پلە بە پلە رووناکتر دەبێت"□□□□.

"جاسیە"ی رەخنەگری ئیسپانی، روانینەکانی هونەری ئینتزاعی بۆ ئەمانەی خوارەوە کورت کردوونەتەوە:

١ـ روانینی جیاکردنەوەی هونەر لە رەگەزی مرۆیی.

٢ـ دوورکەوتنەوە لە بوونەوەرە زیندووەکان.

٣ـ ئەو بەرهەمی هونەری دەگۆڕێت بۆ بەرهەمێکی ـ تەنیاـ هونەری.

٤ـ ئەو وەك سەرگەرمییەك سەیری هونەر دەکات.

٥ـ ناوبراو بە شێوەیەکی تایبەت سەرنجی گاڵتەجاڕی دەدات.

٦ـ ئەو دوور دەکەوێتەوە لە ریا و درۆ و هەوڵدان بۆ تێگەیشتنی ورد لە هونەر

٧ـ هونەر، دیاردەیەکە کە ئەنجامەکەی لە بوونێکی ماددی زێدەتر دەڕوات□□□□.

ئەم حەزە ـ لە هونەردا ـ لەسەر بنەمای دوورکەوتنەوە لە ژیان و بوونەوەران، واتە جیایی تەواو لە کۆمەڵ و کێشەکانی و چوون بۆ دنیایەك کە بە "دنیای جوانی رەها" ناوی دەبەن، راوەستاوە. لەلای لایەنگرانی ئەم روانگەیە (ئینتزاعییەکان) شیعر و مۆسیقا بەر لە سەردەمی ئەوان، تەنیا دەربڕی هەستە تایبەتەکان بوون. "ئامانجی مۆسیقا لە بتهۆڤنەوە تا ڤاگنەر، تایبەتمەندی بنەڕەتی بریتی بووە لە دەربڕینی هەستە

* مەبەست لە هونەرێکە کە دابڕابێت لە ژیانی مرۆیی و بە تەواوی وێنەگەلی زەینی نیشان بدات.

(٤٦) Dehumanization

(٤٧) Ernest Fischer: The neccessity of Art. P. ٨٩

(٤٨) Jose Ortega y Gasset: The Dehumanization Of Art. Princeton University Press, ١٩٦٨. P. ١٤

تایبەتییەکانی مرۆڤەکان. نووسەر بینایەکی مەزن لە پیتەکان بنیات دەنێ تا نیشانەیەك بێت لە ژیانی تایبەتی خۆی"□□□□.

دانانی کاریگەرییەکی ئاوا لە ئەدەبیاتی تاکەکەسی (تایبەتی) یان سۆزاوی "نیشاندەری سوودوەرگرتنە لە کەم و کورتییەکی مەزن کە لە سروشتی مرۆڤدا هەیە، تا بۆ کاریگەری وەرگرتن لە شادی، یان خەم و کۆڤان ئامادە بێت. گواستنەوەی هەستێکی تایبەت، نیشاندەری حاڵەتێکە لە نائاگایی، لە حاڵێکدا کە هونەر دەبێت بە تەواوی روون بێت. هونەر تیشکی وزە بەخشی ئاوەزە"□□□□.

ئەم هونەرە ـ لە روانگەی ریالیزمی سۆسیالیستەوە ـ نیشاندەری لەناوچوونی تەواوی جەوهەری مرۆییە. فیشەر دەڵێت: "مرۆڤ دەبێت بە دیاردەیەکی جیا لە دیاردەکانی دیکەی جیهان کە بێجگە بۆ شتەکان، هیچ نرخ و بەهایەکی نابێ.

ئەو لە راستیدا ـ بەو جۆرەی کە لەبەرچاوە ـ دەبێتە بێتواناترین دیاردە و سووك و رسواترین شت لەناو شتەکاندا. هونەر بە قوتابخانەی ئیمپرسیۆنیزم□□□□ دابەش دەبێتە سەر رەنگ و رووناکی و هەمان مامەڵەی لەگەڵ دەکرێ کە لەگەڵ دیاردەکانی تری سروشتدا دەکرێت. هیچ جیاوازییەکیان لەنێواندا نییە. "سیزان"ی وێنەکێش دەڵێت: "لە وێنە ئیمپرسیۆنیستەکاندا نابێت هیچ مرۆڤێك بوونی هەبێت. مرۆڤ زیاتر لە پێشوو بەرەو تێکشکان و پەرتەوازە بوون دەڕوات، تا جێگایەك کە دەگۆڕێ بۆ رەنگێك لەنێو رەنگەکانی تردا. یان بە تەواوی لە بەرچاوان ون دەبێت و لە شەقامە چۆڵەکاندا بە شاراوەیی دەمێنێتەوە"□□□□.

(٤٩) Ibid, ٢٦٠

(٥٠) Ibid, ٢٠ - ٢٧

□□□□ ئاماژەیە بۆ قوتابخانەی ئیمپرسیۆنیزم (Impressionism) لە وێنەکێشاندا. ئیمپرسیۆنیزم بزووتنەوەیەك بوو لە هونەری وێنەکێشاندا، کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا، لەلایەن وێنەکێشانی فەرەنسییەوە لە ناڕەزایەتی دەربڕین و رەتکردنەوەی شێوازی باوی ئەو سەردەمە، هاتە کایەوە. ئەم قوتابخانەیە لەسەر بنەمای سادەییو کورت بڕی بۆ دەربڕینی هەستو سۆزەکان راوەستاوە. ئەم قوتابخانەیە لەلایەن "مانە"و "رێنۆڤار"ەوە، بەدی هات. کاری ئەم وێنەکێشانە لەسەر بنەماکانی کاریگەری رووناکی و دابەش کردنی رەنگەکان راوەستاوە. (و. فارسی).

(٥٢) The neccessity of Art, ٩٠

ئیمپرسیۆنیزم یەکەمین هەنگاوە بەرەو ئینتزاع کە لە بابەتگەلێکی جۆراوجۆری وەك "نامرۆیی کردن"[53] یان "ناتایبەتی کردن"[54] لە جۆرە جیاوازەکانی دەربڕینی هونەریدا دەردەکەوێت.

ڕەخنە و هەڵسەنگاندنی "ئیمپرسیۆنیزم" سەبارەت بە ئازادی و دەروەستی:

ئەم لێکۆڵینەوەیە تایبەتە بە دوو ڕەخنەگر، کە لە باشترین و بەرجەستەترین ڕەخنەگرانی سەردەمی نوێن، یەکیان برادلی[55] و ئەوی تریشیان ریچاردزە[56]. مەبەست لەمە دەربڕینی روانینی هەریەکەیانە سەبارەت بە سروشت و ئامانجەکانی ئەدەب.

برادلی، زۆرتر سەرنجی تیۆری "هونەر بۆ هونەر"ی دەدا. دەتوانین ئەم روانینە بەڕوونی لە یەکەمین وتاریدا ببینینەوە کە لە بارەی شیعرەوە لە زانکۆی ئۆکسفۆرد[57] پێشکەشی کرد. ئەم وتارە تایبەت بوو بە شیکردنەوەی بابەتی شیعر و بەرگری کردن لێی. ڕێکەوتی یەکەمین چاپی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩١٠.

برادلی دەڵێت: "دەربڕینی شیعر بۆ شیعر، وەبیر دەربڕینی هونەر بۆ هونەرمان دەخاتەوە". دواتر دەست دەکات بە باس کردن لەم دەربڕینە و دەڵێت: "لە دەربڕینی شیعر بۆ شیعردا، چ شتێك لە ئەزموونی شیعرییەوە وەردەگرین. بەو جۆرەی کە تێدەگەم ئەزموونی شیعری واتا ١ـ ئەزموونی شیعری لە خودی خۆیدا ئامانجە و شایستەی ئەوەیە کە بیزانین، چونکە بەهایەکی جەوهەری تێدایە. ٢ـ بەهای شیعری هەمان بەهای جەوهەرییە نەك شتێکی تری بێجگە لەوە"[58].

ناوبراو هەروەها دەڵێت: "هەندێك جار شیعر بەهای لاوەکی هەیە و وەك ئامرازێك بۆ شەڕ یا ئایین بەکاری دەبەن، چونکە شیعر گوێزەرەوەی زانیاری و نەرم کەری سۆزەکان و پشتڕاستکەرەوەی بنەما پەسند کراوەکانە. یان وەك ئامرازی بەدەستهێنانی شەهوەت یان

(٥٣) Dehumanization
(٥٤) Depersonalization
(٥٥) Bradley
(٥٦) Richards
(٥٧) A.C.Bradley. Oxford lecturs on Poetry. London, ١٩٥٩
(٥٨) Ibid, ٤٠

سامانی لێدێت. ئەمانە هەموو چاکن، بەڵام ئەم بەها لاوەکییانە شتێك نین کە بەهای هونەریی شیعر وەك ئەوەی کە ئەزموونێکی خەیاڵی چێژ بەخشە، نیشان بدەن. ئەمە شایستەی شیعر نییە، چونکە بەهای شیعر ـ بە تایبەتمەندییە گشتییەکەی ـ لەسەر بنەمایەکی جەوهەری و ناوەکی لە شیعردا بنیات دەنرێ... وەبەرچاوگرتنی ئامانجگەلی لاوەکی، چ لەلایەن شاعیرەوە کە قەسیدە دەهۆنێتەوە و چ لەلایەنی خوێنەرەوە کە وەری دەگرێت، دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی بەهای شیعری. ئەمە روودەدات، چونکە روانگەی گۆڕانی سروشتی شیعر هاوڕێیە لەگەڵ ڕزگار کردن و دەرکردنی ئەم روانگەیە لە هەلومەرجە تایبەتییەکەی. چونکە سروشتی شیعر بەش یان نوسخەکی لە دنیای سروشتی ـ بەو جۆرەی کە بە شێوەیەکی گشتی تێی دەگەین ـ لێوە بەدی دێنی. شیعر دنیایەکە کە لە خودی خۆیدا سەربەخۆیە و ناسنامەی تایبەت بە خۆیشی هەیە، بەڵام بۆ ئەوەی کە دەسەڵاتی جیهان بەدەست بێنی بە ناچاری دەبێت بێیتە ناویەوە و پەیڕەوی لە یاساکانی بکەی و تا ئەو کاتەی کە تێیدا دەژی و هەی، نابێت ئەو باوەڕ، هاندەر و هەلومەرجانە لەبیر بکەی کە بە دنیای راستەقینەوە گرێت دەدەن"[59].

برادلی بۆ بەرگری کردن لە روانگەکانی ئەم بەڵگانەی خوارەوە دەهێنێتەوە:

١ـ بە هەڵە ئەوە لە تیۆری هونەر بۆ هونەر هەڵدەهێنجرێ کە هونەر ئامانجی باڵای ژیانە، لە حاڵێکدا کە هونەر خۆی ئامانجی ژیانە. نابێت هونەر لە بەرامبەر بەرژەوەندی مرۆییدا دابنێین، چونکە هونەر بۆ خۆی لەوێدا جۆرێك بەرژەوەندی مرۆییە و نابێت بەهای جەوهەری ئەم بەرژەوەندییە بە بەراوردکردن لەگەڵ بەرژەوەندییەکی دیکە هەڵبسەنگێنین. ئەگەر ئەوەمان کرد، ئەوا خۆمان لە حاڵەتێکدا دەبینینەوە کە باوەڕمان بە شتێك هێناوە، کە چاوەڕوانی نەبووین.

٢ـ لە دەربڕینی شیعر بۆ شیعر ئەوە هەڵدەهێنجرێ کە شیعر بانگێشتی خەڵك دەکات بۆ دانانی جیایی لەنێوان شیعر و ژیان لە حاڵێکدا کە بەمجۆرە نییە، بەڵکو لەنێوان شیعر و ژیاندا پەیوەندییەکی توند و تۆڵ هەیە، بەڵام لەوانەیە ئەم پێوەندییە بە شاراوەیی وەسف بکرێت و نیشان بدرێت. شیعر و ژیان دوو شێوەی جیاوازی شتێکن. یەکیان لەخۆگری حەقیقەتە و کەمتر خەیاڵ ـ کە هەمان ژیانە ـ رازی دەکات. ئەوی

(٥٩) Ibid

تریشیان شتێك نیشان دەدا کە خەیاڵ رازی بکات، بەڵام لەخۆگری حەقیقەتێکی کامڵ نییە کە ئەویش شیعرە.

کەواتە شیعر و ژیان دوو شێوەی هاوتەریبن کە یەکتری نابڕن و یان دوو پێوانەی لە بەرامبەر یەکن. بەم پێیە یەکێکیان بە هاوکاری ئەوی تریان وەردەگرین و لەبەر ئەوی دیکەشیان سەرنجی ئەوی تر دەدەین، چونکە شیعریش بە تەواوی مانا ژیان نییە و نوسخەیەکیش نییە لێی، بەڵکو شیعر و ژیان دوو شتی جیاوازن و جیاوازییەکەش بەوە بەرتەسك نابێتەوە کە یەکێکیان لەڕووی بابەتەوە پڕ بەرهەمترە، لە حاڵێکدا کە ئەوی تریان لەڕووی شێوەوە کامڵترە، بەڵکو هەریەکیان ناسنامەی تایبەتی خۆی هەیە[٦٠].

ئەمە کورتەی بۆچوونی "برادلی"یە سەبارەت بە تیۆری (شیعر بۆ شیعر).

رای ریچاردز لەم بارەوە لەگەڵ "برادلی"دا جیاوازە. ناوبراو بەشێك لە کتێبی "بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی"[٦١] تەرخانکردووە بۆ رەتکردنەوەی بۆچوونەکانی برادلی ، کە بەکورتی ئەمەیە:

١ـ لە پەیوەندی لەگەڵ ئەوەی کە برادلی بە بەهای لاوەکی ناویان دەبات: ریچاردز باوەڕی وایە کە ئەوەی برادلی لە پەیوەندی لەگەڵ ئەم بەهایانە هێناویەتی، لە دەرەوەی بابەتەکەیە. وەکو ناوبانگی شاعیر یان سودوەرگرتن لە شیعر و یان رازی بوونی دەروونی، بەڵام کەلتوور، ئایین، فێرکردن (لە هەندێك باری تایبەتدا)، پاککردنەوەی سۆزەکان و بانگهێشت کردن بۆ بابەتگەلی خێر و چاکە، بابەتگەلێکن کە بە شێوەیەکی راستەوخۆ کاریگەرن لەسەر دادوەرییەکانمان سەبارەت بە بەها شیعرییەکان.

٢ـ لە پەیوەندی لەگەڵ رای "برادلی" کە: پێویستە شیعر بە بەها رەسەنەکانی تاقی بکەینەوە، نەك بە بەهاکانی دەرەوەی کە بەهێزتری دەکەن، ریچاردز باوەڕی وایە لێکدانەوەی برادلی سەبارەت بەجۆرە حوکمە (حوکمدان لەسەر ئەزموون ـ بەرهەمی هونەری ـ بە پشت بەستن بە توانا ناوکییەکانی بەرهەمەکە)، وتەیەکی فریودەرانە نییە. حوکمدان لە سەر بەرهەمێکی ئەدەبی بەشێك نییە لە بەرهەمەکە (واتە کۆی پرۆسەی خوڵقاندنی بەرهەمەکە.و.ك). بە ناچار دەبێت تاقیکردنەوەکە لە دەرەوە ئەنجام بدرێت، تا مرۆڤ حوکمەکەی بە ئاسانی بە سەردا جێبەجێ بکات. ئەزموونی زۆر کەم هەن کە مرۆڤ بتوانێت لە

---

(٦٠) Ibid, ٥-٦

(٦١) I.A.Richards: principles of Literary Criticism. Routledge and Kegan Paul, London, ١٩٦٣. (Chap. X, P.٧١ – ٨٠)

سەرەتای ڕووبەڕوو بوونەوەیان، حوکمیان لەبارەوە بدات، بەڵام رێساکان ئەوە دەڵێن کە ئێمە دەبێت حەتمەن خۆمان لە حاڵی تاقیکردنەوە لا ببەین تا ئیمکانی دانی حوکممان بۆ بەدی بێت.

٣ـ سەبارەت بەو قسەیەی برادلی کە: رێزگرتنی شاعیر بە هۆی هێنانی بابەت و ئامانجی دوور(واتە وەدوا کەوتنی مەبەستی تایبەتی لە شیعر، لە هەمبەر سوود لێوەرگرتنی) لە شیعر، دەبێتە هۆی نزم کردنەوەی ئەزموونی شیعری:

ریچاردز باوەڕی وایە کە ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی ئامانج و جۆری شیعرەکە. شیعر چەندین جۆری هەیە نەك یەك جۆر. لە هەندێك لەم جۆرانەدا بەهای شیعری دەگاتە ئەو ئامانجەی کە مەبەستیەتی. لە هەندێکی تریشیاندا هەبوونی وەها ئامانجێك بەهای شیعری لەنێو دەبات. بەر لە هەڵسەنگاندنی ئەم بابەتە دەبێ ئەوە وەبیر بێنینەوە کە برادلی نەیوتووە ئامانجی کۆتایی شیعر، بەرهەمی هونەری لەنێو دەبات، بەڵکو گوتوویەتی ئەم کارە هەندێك جار دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی شیعر، بەڵام بۆچوونی ریچاردز ئەوەیە کە هەندێ جار ئامانجی شیعر هەرەس پێ دێنی و رەتی دەکاتەوە و هەندێ جاری تریش دەیباتە ئاستێکی باڵا وەو پەرەی پێ دەدا. من لێرەدا باوەڕم بە رایەکەی ریچاردزە لە پەیوەندی لەگەڵ جیاکردنەوەی نێوان جۆرەکانی شیعر و پێداویستییەکانی هەر یەکەیان.

٤ـ لە پەیوەندی لەگەڵ وتەکەی برادلی کە گوتوویەتی: "دنیای شیعر دنیای ژیان نییە. ئەم دووە بە شێوەیەکی شاراوە پێکەوە پەیوەستن، بەڵام یەکتری نابڕن یان لە دژی یەکتری راناوەستن".

ریچاردز باوەڕی وایە کە پەیوەندی شاراوەی نێوان شیعر و ژیان "گرنگترین شتی ئەم بابەتەیە". کەواتە هەموو ئەو شتەی کە لە ئەزموونی شیعریدایە، لە رێگەی ئەم پێوەندییەوە بەدی دێت. بە بۆچوونی ریچاردز دنیای شیعر بە سیفەتگەلێکی جیاواز لە دنیای ژیان وەسف ناکرێت و یاساگەلێکی تایبەتی بەسەردا زاڵ نییە، بەڵکو شیعر لە ئەزموونگەلێکی هاوشێوەی ئەو شتەی کە لە رێگاکانی دیکەی بێجگە لە شیعر بەدەستی دێنین، پێکهاتووە. لە راستیدا ریچاردز باوەڕی وایە کە پەیوەندی نێوان هونەر و ئەخلاق توندوتۆڵە و هەر بۆیەش بەشێك لە کتێبی "بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی" تایبەت کردووە پێیەوە. فەیلەسووفی ئەخلاق سەرنجی تیۆرییەکان و گشتاندنەکان دەدات لە حاڵێکدا کە هونەرمەند کەسێکە کە وەڵامێکی نوێ دەداتەوە بە هەڵکەوتەکان و بەم روانگەیەوە توانای نواندنی هەڵسوکەوتی نوێی هەیە کە ئەمەش بۆ جوانی دەربڕینەکانی ئەو لە ئەزموونەکان، دەگەڕێتەوە. ریچاردز لە بەشێکدا کە باس لە "هاوسەنگی هونەرمەند" دەکات، دەستی داوەتە روونکردنەوەی ئەم بابەتە. ریچاردز

بۆ ئەم بۆچوونەی خۆی پشت بە قسەیەکی شیلی دەبەستێ کە دەڵێ: "شاعیرەکان کەسانێکن کە بنەماکانی ئەخلاق دادەڕێژن". بەمجۆرە دەبینین، لێکۆڵینەوەکانی ئەم رەخنەگرە بەرجەستەیە، پێوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان هونەر و ئەخلاقدا درووست دەکەن.

ئەگەر بمانەوێ ئەنجامی ئەو باسە کە لە چوارچێوەی لێکدانەوەی مێژووییش تێپەڕ دەبێت کورت بکەینەوە، ئەوا دەتوانین بەمجۆرە دەری ببڕین:

١ـ هونەر چالاکییەکی کۆمەڵایەتییە و هونەرمەند هونەرەکەی دادەهێنێ تا ئەوانی تر پەسندی بکەن. ئەڵبەتە ئەو لە پووچیدا ناژیت. هەروەها هونەرمەندی ئەوتۆش دەست دەکەوێ کە تەنیا بۆ سەرگەرمی و کات رابواردن هونەرەکەی نیشانی خەڵك دەدات. مەگەر ئەوەی کە هونەرمەند لە هونەرەکە خۆی رازی نەبێت.لەم حاڵەتەدا هونەرمەند هونەرەکەی دەشارێتەوە یان بە دەستی خۆی لەنێوی دەبات. تەنانەت هونەرمەندی "ئینتیزاعی"ش، کە باوەڕی وایە هونەر دەبێت لە هەر مانا یان بەهایەك ـ بێجگە لە بەها جوانی ناسیە رەهاکان ـ جیا بێت، بەمجۆرە نییە. وەها هونەرمەندێکیش ـ سەرەڕای ئیرادەی ـ بە هونەرەکەی بۆ کۆمەڵگا دەڕوانێ. هەرچەندیش بانگەشە بکات هونەرەکەی لە پەیامەکەیدا لە سنووری هونەرمەندان تێپەڕ نابێت، بەڵام گرووپێك لە بەرامبەر خۆیدا دادەنێت کە هونەرەکەی پێیان نیشان بدات.

چونکە بەرپرسیارەتییەك لە ئەستۆی هونەرمەندە کە کەمترینەکەی ئەوەیە کە دژایەتییەك لەنێوان خۆی و ئەو کۆمەڵگایەی کە تێیدا دەژیت، بەدی نەهێنێ. وشەی دژایەتی لێرەدا بە هەموو ئەو مانایانە دەوترێ کە وێرانی و ناتەواوی بە هەر شێوەیەك لە شێوە هونەرییەکان داپۆشێت. ئێمە باوەڕێکی باڵاتریشمان لەوە هەیە، هونەرمەندێك کە کاریگەری لە کۆمەڵگاکەی خۆیەوە وەرنەگرێت و کێشەکانی هەست پێ نەکات و لە هەر لایەنێکەوە وەکو هەر کەسێکی بەهەست و سۆز کە دژکردەوەی بەرامبەر نیشان دەدات، دژکردەوە نیشان نەدات، ئەوا بە مرۆڤێکی سارد و بێهەست دەژمێردرێ. کەواتە هونەرمەندی رەسەن دەبێت بە هەست و سۆز بێت.

٢ـ هونەرمەندی ئەم سەردەمە زیاتر لە هونەرمەندانی پێشوو ـ بە سەرنجدان لە جێگرتنی خەڵك لە شارەکان، خێرایی گواستنەوە لەنێوان شوێنە جیاوازەکانی سەرڕووی زەوی و شوێنە جیاجیاکانی جیهان، پێشکەوتنی ئامرازی پەیوەندی و شێوەکانی بانگەشە و بڵاوکردنەوە ـ لەگەڵ کۆمەڵگای خۆیدا پەیوەندی هەیە.

هەموو ئەم راستییانە، کۆمەڵگای مرۆییان تا باڵاترین ئاست پێکەوە گرێداوە. ئەم پێوەندییە توندوتۆڵەی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگایەك، بەرپرسیارەتی کۆمەڵایەتی سەرشانی هەموو تاکەکانی کۆمەڵگای زۆرتر کردووە. هونەرمەند مرۆڤێکی بەرجەستە یان هزرمەندێکی مەزنە و بۆیە بەرپرسیارێتیەکی مەزنی لە پەیوەندی لەگەڵ خەڵکەکەی، لە ئەستۆدایە. ئەو لەم رووەوە لە بەرامبەر کۆمەڵگا و ئەدەبەکەیدا دەروەستە و رادەی بەرپرسیارەتی و دەروەستییەکەی لە بەرامبەر کۆمەڵگاکەیدا، لە خەڵکی ئاسایی زۆرترە.

٣ـ نابێت ئەوە لە خاڵی پێشوو هەڵبهێنجرێ کە ئێمە داوا لە هونەرمەند دەکەین، تا بەرهەمە هونەرییەکانی بۆ ئاستی بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندە یان مەبەستگەلی ئامۆژگاریکەرانە دابەزێنێ. ئێمە پێداگری لەسەر ئەوە دەکەین کە بەرهەمی هونەری لەگەڵ هەموو ئەو بەها جوانیناسییانەی کە هەینی، دەبێت بیپارێزین. بەپێی وتەکەی برادلی، بەرهەمی هونەری سەرکەوتوو ـ لە خودی خۆیدا ـ بەسوودە. هونەر لە کۆنەوە شوێنگەیەکی روونی لە ژیانی کۆمەڵگاکاندا هەیە، کە ئەرکەکەی خۆی لە ئاستێکی بەربڵاودا لە کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا جێبەجێ دەکات. تەنانەت پێشکەوتنی کۆمەڵگاکان، بە پێوانەی تێنەگەیشتنیان لە هونەرە جوانەکان، دەپێورێ.

لەسەر ئەم بنەمایە، هونەرمەند نابێت پابەند بێت بە ناوەرۆکێکی تایبەتەوە. هەر بەو جۆرە کە عەیبیش نییە ئەگەر ناوەرۆکی هونەرەکەی ناڕوون بێت. دەروەستی لە رابردوودا بە شێوەیەکی ئازادانە بەدی دەهات. ئەدیب و شاعیران هەستیان بە بەرپرسیارەتی کۆمەڵایەتی دەکرد و خۆیان بە بانگەشەکەری شێوازە نوێیەکان لە رەخنەگرتن و چاککردنی کۆمەڵگاکان دەزانی. ئەم کارە لە بەرهەمی ئەدیبەکانی قوتابخانەی ریالیزمی سروشتیدا لە سەدەی نۆزدەیەمدا کە بە پەیامە هونەرییەکەیان هەستابوونەوە، ئاشکرایە. ئەم مەسەلەیە کاریگەرییەکی کۆمەڵایەتی زۆری هەبوو. هەستانەوەیان بەم پەیامە بۆ رووبەڕوو بوونەوەی دژوارییەکان لە هەندێکیاندا بە ئاشکرایی دەبینرێ و ئەدیبێکی وەك تۆلستۆی رەخنە لە سانسۆری توندی سەر چاپەمەنییەکان دەگرێت.

لە کۆتاییدا دووبارەی دەکەمەوە کە هونەرمەند نابێت لە بەرهەمەکەیدا پابەندی روونی و ئاشکرایی بێت، چونکە نموونەگەلێك لە بەرهەمگەلی مەزنی هونەری ـ وەك

سەمفۆنییەکانی بتهۆڤن یان برامز[٦٢]ـ دەبینین کە ناوەرۆکێکی روونیان نییە. ئێمە ناتوانین ناوەرۆکێکی روون لەم سەمفۆنیانە هەڵێنجین. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا هیچکام لە هونەرناسەکان گومانیان لەوەدا نییە کە گوێ رادێران بۆ ئەو بەرهەمانە، بە ئەزموونێکی باڵا و لێوان لێو لە چێژ و کاریگەری دەژمێردرێ.

٤ـ ئەڵبەتە دژایەتییەکی ئەوتۆ لەنێوان جوانی و سوودمەندیدا نییە، تا ئەو کاتەی کە هونەرمەند لە نوێگەری هونەری خۆیدا و لە دەست پاکی هونەر، راستگۆ بێت و لە بەرهەمەکەشیدا بەدوای کەماڵەوە بێت و لە هەر جۆرە تەکەلوفێك دوور بێت کە بەسەر مەبەستەکانیدا زاڵە. ئەگەر زاڵ بوونی هاندەرەکان (مەبەستەکان) لە دنیای راستەقینەدا لە شتە واجب و بێ ئەملا و ئەولاکان بژمێردرێ، ئەوا کەمتر نییە لەوەی کە وەها رەگەزێك لە دنیای هونەردا، وەبەرچاو بگرێت. هونەرمەند ـ بەپێی وتەی ریچاردز ـ مرۆڤێکە هاوسەنگ. لەنێوان هونەرمەند و ئەخلاقدا پێوەندییەکی توند و تۆڵ هەیە. هاوکات لەگەڵ ئەمە ئەوەش گونجاو نییە کە هونەرمەند بە گۆشەگیری و زێدەخوازی سەبارەت بە کۆمەڵگا وەسف بکەین. ئەگەر کۆمەڵگا نەتوانێ لە هونەری هونەرمەنددا ئەو ئەندێشانەی کە لە خەیاڵیدان بدۆزێتەوە، ئەوا گوناهی ئەو نییە. بەم پێیە هونەرمەندێك کە خاوەنی ئازادییەکی زۆرترە، ئەوا بە بەهێزترین هونەرمەندیش دادەنرێت لە گەیاندنی پەیامی هونەر و زۆرترین باری بەرپرسیاریەتیشی لەسەر شانە.

---

(٦٢) Brahms

پاژی پێنجەم

شێوە و ناوەرۆك

یەکێك لەو باسانەی کە خەریکی بابەتی "هونەر بۆ هونەر" یا "هونەر بۆ ژیان" و بە شێوەیەکی گشتی هەڵسەنگاندنی هونەرەکان دەبێت و بە گرینگترین باسی ئەدەب و هونەرەکان دادەنرێت، باسێکە کە بە شێوەیەکی گشتی پەیوەستە بە شێوە و ناوەرۆکەوە(١).

پێکهاتەی بەرهەمی هونەری هەمان ئەو شێوەیەیە کە هونەری پێ دەڵێن و مانا و ناوەرۆکەکەشی بە ناوەرۆك ناو دەبەن.

ناوەرۆك ئەو شتەیە کە لە تێگەیشتنی بەرهەمی هونەری وەری دەگرین یان هەستی پێ دەکەین. شیعر و هونەرەکان بەو تایبەتمەندییە گشتییەوە کە هەیانە لە دێرزەمانەوە سەرنجی ناوەرۆکیان داوە و پێداگرییان لەسەر گرنگییەکەی کردووەتەوە. شیعر لەلای ئەفلاتوون، بە گوێرەی ناوەرۆکەکەی هەڵدەسەنگێندرێ، چونکە ئەو باوەڕی بە دەرکردنی شاعیران بوو لە شارە خەیاڵییەکەی، ئەمەش لەبەر ئەوە بوو کە ناوبراو وەهای وێنا دەکرد کە شاعیرەکان کاریگەرییەکی ئەخلاقی خراپ لەسەر کۆمەڵگا بەجێ دێڵن.

هەروەها لە مۆسیقاشدا ئەو بەشە پەسند کراوە کە ورە دەبەخشێت و بێجگە لەوە هیچ شتێکی تر لەلای ئەفلاتوون نرخێکی ئەوتۆی نییە، بەڵام کاتێك کە دەگەینە ئەرەستۆ، دەبینین کە هەڵسەنگاندنی ناوبراو لەسەر شیعر، پێداگری لەسەر گرنگی ناوەرۆك دەکات. تا ئەو کاتەی کە شیعر و هونەرەکان بە شێوەیەکی گشتی لاسایی کردنەوەی سروشت بن، ئەوا سروشت هەمان ئەو ناوەرۆکەیە کە بە وێنەگەلی جۆراوجۆر لە شیعر و هونەرەکاندا دەردەکەوێت. سەرەڕای ئەمانەش بەڵام ئەرەستۆ زۆرترین سەرنجی خۆی خستووەتە سەر جێگیرکردنی شێوە و داڕشتنی یاساگەلی چڕ و پوختی شیعری تراژیدی و پێکهاتەکەی.

ناوەرۆك بە درێژایی سەدەکانی نێوەڕاست گرنگییەکی لەرادەبەدەری هەبوو و شیعر بۆ پەرەپێدانی ئەخلاقی باش و ڕێکارەکانی ئایینی مەسیحی بەکار دەبرا. هەروەها لە قوتابخانەی

(١) Form and Content

کلاسیزمی نوێدا کە لە سەدەی حەڤدەیەم و بەشێك لە سەدەی هەژدەیەم سەری هەڵدا، ناوەرۆك هەروا گرنگی خۆی پاراست و روونی و ئاشکرایی، هەروا لە پەنا سەرنجدانی چەسپاندنی شێوە یان پێکهاتە مەرجی بنەڕەتی هونەر بوون.

لایەنی ئەخلاقی ئەدەب، بەها و گرنگییەکەی دیاری دەکات. هیچ کەس لە گرنگی ناوەرۆکی کەم نەکردەوە تا ئەوەی کە باوەڕی "هونەر بۆ هونەر" لەلایەن هەندێك فەیلەسووفی جوانیناس و شاعیرەوە، هاتە کایەوە.

دوای ئەمە باسکردن لەبارەی پێکهاتە دەستی پێ کرد و هەموو شتێك لە پەیوەندی لەگەڵ بەرهەمی ئەدەبی و هونەری باسی لێدەکرا. بابەت و ناوەرۆك هیچ گرنگییەکی نەبوو، بەڵکو بەرهەمی هونەری تەنیا شێوە و پێکهاتە بوو. هەر بەو جۆرەی کە داهێنانی زۆرێك لە بەرهەمگەلی مۆسیقایی و وێنەگەلی ئینتزاعی کە وێنەکێشانی هاوچەرخی وەك پیکاسۆ و لایەنگرەکانی دایان هێنان، بەمجۆرەیە. بەر لە هەڵسەنگاندنی لایەنە جیاوازەکانی ئەم بابەتە، دەبێ ئەوە وەبیر بێنینەوە کە عەرەبەکانیش ئەم بابەتەیان لە چوارچێوەیەکی بەرفراواندا خستبووە بەر باس و لێکۆڵینەوەوە.

چەندین نووسراوی جۆراوجۆر لە زمانی عەرەبیدا لە پەیوەندی لەگەڵ ئەم بابەتە لە ئارادان. کۆنترین نووسراو لەم پێوەندییەدا وتەکەی "**جاحظ**"ە کە دەڵێت: "مانا لەبەر دەستی هەموو کەسێك دایە و عەجەم و گوندی و بەربەر تێی دەگەن، گرنگتر لەوە بەدیهێنانی کێش و هەڵبژاردنی پەیڤ* و پاراوییە لە نووسین و قسە و چاکی شێوازدا".

بەڵام ئیبن قوتەیبە بە جیاوازی دانان لەنێوان پەیڤ و مانا، باوەڕی وایە کە پەیڤ لە خزمەتی مانا دایە. ناوبراو شیعری بە سەر ئەم جۆرانەدا دابەش کردووە: "جۆرێك کە پەیڤەکانی چاك و ماناکەی جیددیە و جۆرێك کە پەیڤەکانی چاك و پاراون. ئەگەر ئەم وتەیە بە وردبینییەوە هەڵسەنگێنین، ئەوا هیچ هەواڵێك لە مانا نییە. هەروەها جۆرێکی تریش هەیە کە ماناکەی باشە، بەڵام پەیڤەکانی پاراو نین و دواجار جۆرێکی دیکە هەیە کە مانا و پەیڤەکانی هەردووکیان لە ئاستێکی نزمدان"(٢).

کاتێك کە قسەکەی "جاحظ" ڕایەکی نوێ سەبارەت بە بابەتەکە نیشان دەدا، ئەوا دەتوانین ڕەنگدانەوەی ئەوە لە لای بیرمەندێکی گەورەی عەرەب واتە ئیبن خەلدون بێنینەوە کە چەندین

* لە بەرامبەر "لفظ"دا، پەیڤ بەکار هاتووە. کە ئەمەش هەم وشە دەگرێتەوە هەم مەزنترین کەرەستەکانی رستەش.

(٢) الشعر و الشعراو، ص ٧.

سالْ دوای "جاحظ" هاتە ناو مەیدانەکەوە. ئیبن خەلدون دەڵێت: "ماناکان لە لای هەموو کەس هەن و لەبەر دەستی هەر ئەندێشەیەکیشن، تا ئەوەی کە لە مانای دەوێت و پەسەندی دەکات هەڵبژێرێت و لێرەشدا ئیدی هیچ پێویستییەك بە دانان و دروست کردنی وشە نییە بۆ دەربڕینیان(واتە ماناکان)، بەڵکو پەیڤ پێویستی بە هونەرە و دواجار هونەر وەك قاڵبێکە بۆ ماناکان. وەکو جامگەلێك کە ئاویان تێ دەکەین. ئەو جامانە چ ئاڵتوون و چ نوقرە ، چ شوشە و چ گڵ بن، هیچ جیاوازییەکیان نییە و ئاوەکەی ناویان وەك یەکە و چاکی جامە پڕ لە ئاوەکان پەیوەستە بە ماددەی جامەکانەوە نەك جیاوازی ئاوەکە. جوانی و رەوانبێژی زمانیش لە بەکارهێنانیدا لەگەڵ جۆرەکانی وتە و پەیڤدا کە لە نووسیندا نرخەکەی بە گوێرەی گونجانی لەگەڵ مەبەستدا، بەکار دەبرێت، هەر بەم شێوەیەن، بەڵام ماناکان لە هەمواندا یەکسانن"□□□ .

لەو دوو وتەیەی ئیبن خەلدوون و "جاحظ"دا دەبینین کە ئەم دوو بیرمەندە پێداگری لەسەر گرنگی پێکهاتە (شێوە) لەچاو ناوەرۆك دەکەن. روونە کە ناتوانین " جاحظ " و ئیبن خەلدون بە ئەدیبی پەیڤ وێژ ناو ببەین. ئەوان بیرمەندێکی مەزنن و نووسراوەکانیان لەخۆگری ناوەرۆکگەلێکی بەرجەستەن. لە ماوەی نێوان ئیبن خەلدوون و "جاحظ"دا، گەلێك نووسەر لەبارەی رەوانبێژی و رەخنەوە، هاتنە کایەوە و باسیان لەم بابەتە کردووە.

هەندێکیان باسیان لە پەیڤ و مانا کردووە و پێداگرییان لەسەر گرنگی هەردووکیان کردووە. وەکوو "قدامە بن جعفر" لە کتێبی "نقد الشعر" و "ئەبو هیلالی عەسکەری" لە کتێبی "الصناعتین".

هەرچۆنێك بێت، دیتمان کە ئەمانە هەریەك لە پەیڤ و ناوەرۆکیان بە شێوازێکی دیاریکراو داوەتە بەر نەشتەری رەخنە و پەیڤ و ناوەرۆکیان بە دوو رەگەزی جیاواز بەرهەمی هونەری لە قەڵەم داون کە دەتوانین بە جیاجیا باسیان لێوە بکەین و هاوکات لەگەڵ ئەمە پێوانەگەلێکیشیان دارشتوون کە بەرهەمە هونەرییەکە (واتە ئەو بەرهەمەی کە ئافرێنراوە)، لە ئاستێکی باڵای هونەریدا نیشان دەدەن.

"ابن الرشیق" لە کتێبی "العمده"دا، رێگایەکی جیاوازی گرتە بەر، کە پێداگری لەسەر پەیوەندی نێوان پەیڤ و مانا و گرنگی ئەو پێوەندییە دەکرد. بە باوەڕی ئەو، پەیڤ لە بەرهەمی ئەدەبیدا هەر وەکو جەستەیە و ماناش رۆحەکەی کە ئەمانەش بە هیچ شێوەیەك ناتوانرێ جیابکرێنەوە. ناوبراو دەڵێت: "پەیڤ جەستەیە و ماناش رۆحەکەی و پەیوەندی نێوان پەیڤ و

□□□ ابن خلدون: المقدمه، چاپ بولاق، ص ٥٠٦.

مانا هەر وەکو پەیوەندی نێوان رۆح و جەستەیە کە هەریەك لەمانە بە بەهێز بوون و بێهێز بوونی یەکتری بەهێز و بێ‌هێز دەبن. ئەگەر مانا ساغڵەم بێت بەڵام شتێك لە پەیڤ نەخۆش بێت، ئەوا دەبێتە هۆی ناتەواوی شیعر و ناپەسندبوونیشی. وەکو ئەوە وایە کە بەشێك لە جەستەی مرۆڤ تووشی ناتەواوی، ئیفلیجی و نابینایی و شتی لەم جۆرە بێت، بە بێ ئەوەی کە رۆح لەنێو بچێت. هەروەها ئەگەر ماناش بێ‌هێز بێت و بەشێکی تووشی ناتەواوی بێت، ئەوا سوودی پەیڤ زیاتر دەبێت. وەکو ئەو کاتەی کە جەستە تووشی نەخۆشی دەروونی بێت. ناتوانین هیچ مانایەك بدۆزینەوە مەگەر ئەوەی کە لەلایەن پەیڤەوە تووشی ناتەواوی تەواو بێت و بە بەراورد لەگەڵ نەخۆشی و جەستە و رۆح، بە رێگای ناپێویستدا بچێت، بەڵام ئەگەر مانا هەمووی تووشی کێشە بێت، ئەوا پەیڤ وەك مردوویەکی لێ دێت کە هیچ سوودێکی تێدا نییە، هەرچەند جوان و دڵگیریش بێت. هەر وەکوو مردوو کە لە رواڵەتدا هیچ کەم و کورتییەکی نییە، بەڵام هیچ سوودێکیشی تێدا نابینینەوە. هەروەها ئەگەر هەموو پەیڤەکانیش تووشی کێشە بن ئەوا مانای ئەو دەقەش راست نابێت، چونکە رۆحێکی بێ جەستەمان نییە"□□□ .

ئەم بابەتە نووسەرە عەرەبەکانی بە درێژایی سەردەمەکان بەخۆیەوە خەریك کردووە و ئەوانی بۆ لای لایەنگەلێکی جیاواز راکێشاوە، چ لە پێداگری لەسەر گرنگی پەیڤ یا پێداگری لەسەر پەیوەندی نێوانیان و ئەمەش روانگەیەکی دەگمەنە. ئەگەر لە چوارچێوەی ئەدەبی عەرەبیدا بچین بۆ چوارچێوەی ئەدەبی رۆژئاوا، تا لەبارەی بۆچوونی فەیلەسووفانی جوانیناس لە پەیوەندی لەگەڵ شیعر و ناوەرۆك لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا، ئاگادار بین، فەیلەسووفی ئەڵمانی واتە هیگڵ دەبینین کە لە گرنگترین ئەو کەسانەیە پێداگری لە باوەڕی پەیوەندی نێوان شێوە و ناوەرۆك دەکرد و باوەڕی وا بوو کە جیاکردنەوەیان نامومکینە.

یەکێك لە دوو رەخنەگرانی بەرجەستەی سەدەی نۆزدەیەم، "کۆلریج"ی بەریتانییە. ناوبراو لەژێر کاریگەری قوتابخانە جوانیناسییەکانە، بەڵام لەمە زیاتر ناوبراو شاعیر و فەیلەسووفیشە. نووسراوەکانی لە پەیوەندی لەگەڵ زانستی رەخنە، لە ریزی بیرمەندانی مەزنی ئەم بوارەیدا دادەنێین ـ بە درێژایی مێژوو.

ناوبراو پێوەندییەکی توندوتۆڵی لەنێوان شیعر و ناوەرۆکدا بەدی هێناوە و لەمەش زیاتر لەناو شیعردا لەنێوان کێشی مۆسیقایی و ناوەرۆکیشدا، پەیوەندی دروست کردووە. یەکێك لە بەڵگەکانی ناوبراو بۆ ئەم پێوەندییە ئەوەیە کە پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان مۆسیقای پەیڤ

□□□ ابن رشیق، العمده، قاهره، ١٩٦٣، ج ١، ص ١٢٤

و ناوەرۆکدا هەیە. ناتوانرێ جوانی شیعرێکی چاك کە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانێکی دیکە، بپارێزرێ. ئەمەش بۆ خۆی بەڵگەیەکی روونی ئەوەیە کە پێوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان وشە و مانادا هەیە.

ریچاردز باوەڕی وایە کە تیۆری "هونەر بۆ هونەر" تا ئاستێکی زۆر لەسەر بنەمای جیاکردنەوەی نێوان شێوە و ناوەرۆك، واتە نێوان بابەت و چۆنییەتی دەربڕینی، راوەستاوە□□□.

ریچاردز، بە شێوەیەکی سروشتی باوەڕی جیایی نێوان شێوە و ناوەرۆك پەسند ناکات و لە چەند بەشێکی کتێبەکەشیدا (بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی) باسی لێوە دەکات. ناوبراو لەو کەسانەیە کە زۆر بە توندی شیفتەی "کۆلریدج"ە، تا ئەو شوێنەی کە یەکێك لە نووسراوەکانی بەمجۆرە وەسف دەکات کە: هەموو ئەو یاسا و پێوانانەی رەخنەی ئەدەبی هاوچەرخی تێدان، کە پێویستمانن. بەڵام حەق ئەوەیە کە بڵێین برادلی ـ کە باوەڕی شیعر بۆ شیعری پەسند کردووە ـ قەت لە پەیوەندی لەگەڵ جیایی نێوان شێوە و ناوەرۆك نەدواوە، بەڵکو بە توندی پێداگری لەسەر پەیوەندی نێوانیان کردووەتەوە و ئەوەشی رەت کردووەتەوە کە دوو رەگەزی جیاوازن. ئەو دەڵێت: "لە راستیدا، لە قەسیدەیەکدا هیچ جیاییەك لەنێوان ئەم دوو رەگەزەدا نییە تا بتوانین بپرسین کە بەهای هونەری لە کامەیاندایە، مەگەر ئەوەی کە شیعرەکە بێهێز و لەرزۆك بێت".

زۆرێك لە لێکۆڵەرانی هونەر و ئەدەب باوەڕیان وایە پێکهاتە(شێوە)یەکی کامڵ و تەواو نیشاندەری وێنەیەکی ئایدیالە کە لە بابەتەکەیەوە وەریدەگرێت و ئەوەش لە سروشت، سەنعەت و لایەنە جیاوازەکانی نوێگەری هونەری و ئەدەبیدا بوونی هەیە"□□□.

نووسەرانی کلاسیکی عەرەب، تەنیا پەیڤ بۆ ناساندنی پێکهاتە وەردەگرن و بۆ ناوەرۆکیش تەنیا مانا. هەندێك لە نووسەرانی هاوچەرخیش لەم بارەوە پێڕەویان لێ دەکەن. ئێمە لێرەدا دەمانهەوێ باس لەو هەڵەیە بکەین کە ئەو نووسەرانە تووشی بوون.

پێکهاتە لە ئەدەبدا تەنیا پەیڤ نییە. ئەگەر ئەوە راست بێت کە پێکهاتە (شێوە) هەمان پەیڤە، کەواتە شێوە (پێکهاتە) لە پەیکەردا بەردە و لە وێنەشدا رەنگ و تابلۆ. ئەڵبەتە ئەمە راست نییە. چونکە شێوە "هەمان پێکهاتەی هونەری تەواو و کامڵە کە وشەکان لە پەیوەندی لەگەل ئەدەبدا، بە ماددەی خاو دەژمێردرێن تێیدا. هەر وەکو ئەوەی کە بەرد یان برۆنز ماددەی پەیکەرن. کاتێك وەبیر وشەی "شانۆنامە" دەکەوینەوە، کۆمەڵێك وشە وێنا ناکەین،

□□□ مبانی نقد ادبی، فصل هشتم

(٦) E. Fischer: the necessity of Art, P. ١١٧ - ١٩٦

بەڵکو پێکهاتەیەکی هونەریمان لەبەرچاوە. هەرچەندە کە وێناکردنمان سەبارەت بەو شانۆیە، پەیوەستە بە رادەی ئەو ئەزموونەی کە لە پەیوەندی لەگەڵ ئەو بابەتە هەمانە. هەروەها کاتێك کە وشەی "قەسیدە" وەبیر دێنینەوە، ئەوا پێکهاتەی جۆرێکی هونەری دیکەمان لەبەرچاوە. وێناکردنی ئێمە لەبارەی ئەم دوو بابەتە، دوو شێوەی هونەرییە کە بەر لە خوێندنەوە یان بیستنیان، هیچ تێگەیشتنێکمان لە ناوەرۆکیان نییە. ئەو هەمان ئەو شێوەیەیە کە لە بەرهەمگەلی هونەریدا دەیبینین.

بەڵام دەربڕینی ئێمە لە ناوەرۆك، بە وشەیەك کە لەخۆگری مانایە، دەربڕینێکی راست نییە کە نیشاندەری راستی ئەو بابەتە بێت. ئەو مانایەی کە ئێمە لە خوێندنەوەی قەسیدە یان پارچە شیعرێك هەڵی دەهێنجێنین، تەنیا وەرگێڕدراوی ئەو وشانە نییە کە قەسیدەکەیان لێ پێك هاتووە.

ئەگەر بەم شێوەیە لێکی بدەینەوە [واتە هەر وشەیەك ئاماژە بێت بۆ مانایەکی دیاریکراو کە لە مانای فەرهەنگی وشەکەوە بەدی دێت. و. کوردی] ئەوا لە وتاری زانستیدایە کە وشەکان وەکو رەمزگەلێکن کە دەربڕی مانایەکی دیاریکراون و بەمجۆرە ئەرکی خۆیان بەجێ دەگەیەنن، بەڵام راستییەکەی ئەوەیە کە ئێمە تێگەیشتن لە شیعر دوای تێگەیشتنی وشەکان دەست پێ دەکەین، نەك تەنیا بە تێگەیشتنی وشەکان. وشە مانایەکی بێنێوەندمان دەداتێ، بەڵام ئەم مانایە بە بێ نێوەند لەگەڵ ماناگەلێکی فراوانی دیکەدا دەبەستێتەوە، کە لە راستیدا نهێنی (رازی) جوانی هونەرییە.

جوانی هونەری ئەوە نییە کە لە شیعرەوە راستیگەلێکی هاوشێوەی راستیی زانستی، بەڵام بە شێوەیەکی هۆنراو بەدەست بێنین، بەڵکو بە خوێندنەوەی شیعر، ئەزموونێکی تایبەت بەدەست دێنین. ئەزموونێك کە مومکین نییە تەنیا لە رێگەی تێگەیشتنی مانای وشەکانەوە بێت.

بۆ روونکردنەوەی ئەم بابەتە، دوو دێڕ لە شیعری "جەلالەدینی رۆمی" دەهێنینەوە کە جیاوازی کردووە لەنێوان دڵی سۆفییەکان و دڵی خەڵکانی ئاسایی:

ان القلب معك حائط وهو مع الصوفية باب

انة معك حجر و هومع الصوفية جوهر نفيس

[دڵ بۆ تۆ وەکوو دیوار وایە و بۆ سۆفیش دەرگایە. بۆ تۆ هەر وەکو بەرد وایە و بۆ سۆفیش وەکو گەوهەرێکی گرانبەها].

ئەمە وەرگێڕانێکی وردی وشەکان و ئەو مانایەیە کە وشەکان دەیگەیەنن. ئەگەر بەمجۆرە لە مەولەوی بگەین و هەر بەوەندە قەناعەت بکەین، ئەوا هیچ شتێك نادۆزرێتەوە و هیچ

ئەزموونێکی هونەریش لە شیعرەکانی ناوبراوەوە هەست پێ ناکەین. بەڵام کاتێك کە سەرنجی مانای ئەودیوی وشەکان دەدەین، ئەم ئەزموونە هەست پێ دەکەین. کاتێك تێ دەگەین کە مەولەوی دڵی خەڵکانی ئاسایی بە دیوار و دڵی سۆفییەکانی بە دەرگا چواندووە، ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە مەبەستی ناوبراو لەم دەربڕینە ئەوەیە کە دڵی خەڵکی ئاسایی بەردە و ڕێگا بەرووی خاوەنەکانیاندا دەبەستێ. لە حاڵێکدا کە دڵی سۆفییەکان دەرگایەکی کراوەیە کە سوکنایییە مەعنەوی لە ڕێگەی ئەو رامانەوە کە ئەنجامی دەدەن، بە دنیای مەعنەوییان دەگەیەنێ. ئەو کاتەیە کە لە بەهای هونەری ناو ئەم دێڕە تێ دەگەین. بەڵێ بەم شێوەیە، وەسفی ناوبراو لە دڵی خەڵکانی ئاسایی کە بە بەردی دادەنێت و دڵی سۆفییەکانیش بە گەوهەر. ئەم وەسفە بەهایەکی زاتی زۆری نییە، بەڵام کاتێك پەی بە بەهاکەی دەبەین کە سەرنجی ئەوە دەدەین کەسانی ئاسایی بەهای راستەقینەی دڵی خۆیان نازانن. دڵی خەڵکانی ئاسایی وەکوو پارچە بەردێکە کە منداڵان یاری پێ دەکەن و دڵی سۆفییەکانیش گەوهەرێکە کە شانازی پێوە دەکەن و بەها و نرخی دەزانن و وەك ئامرازی بەدەست هێنانی باڵاترین زانیاری لێی دەڕوانن.

شیعری مەزن تەنیا بە مانا سەرەکییەکەی هەڵناسەنگێندرێ، بەڵکو بە پەیوەندی ئەم مانایە لەگەڵ ئەو مانا و وێنانە هەڵدەسەنگێندرێ کە لە رۆحی خوێنەری شیعردا دروستیان دەکات. بەهای شیعر بە چوونە سەری توانای ئیلهام بەخشیەکەی زێدەتر دەبێت. دێڕێکی وەك دێڕە شیعرێکی "بوحتەری" کە لە وەسفی وێنەکانی سەر دیوارەکانی هەیوانی "کسرا"دا، دەڵێت:

یغتلی فهیم ارتیابی حتی   تتقر اهم یدای بلمس

[شك و گومانم سەبارەت بەو کەسانەی کە وێنەیان کێشرابووەوە، ئەوەندە زیاد بوو کە دەستەکانم بەرەو لایان راکێشران].

وەها دێڕێك لە ئاستی تێگەیشتنی وشەکاندا نامانهێڵێتەوە، بەڵکو رادەیەکی زۆریش ئەندێشەمان لە شکۆمەندی ئەو وێنانە نیشان دەدا کە لەسەر دیوارەکان کێشراونەتەوە. شکۆیەك کە بەوپەڕی خۆی گەیشتووە تا جێگایەك کە شاعیر لە حەقیقەتەکەیدا گومانی لا دروست بووە و وێنەکانی بە وێنەگەلی راستەقینە لێك داوەتەوە و دواجار نزیك دەبێتەوە تا دەستیان لێ بدات.

یا "امرو و القیس" لە وەسفی سێلاودا وەهای گوتووە:

والقی بصیرا ء الغبیط بعا   نزول الیمانی ذی العیاب الحمل

[قورسایی خۆی لەسەر زەوی غەبیتدا خستە سەر زەوییەك و بە جۆرێك لەگوڵ و گیای رەنگاورەنگ لێوان لێوی کرد کە هەر دەتگوت بازرگانی یەمەنییە کە باری قوماشە رەنگاورەنگەکانی خۆی بۆ فرۆش لەوێدا بلاو کردوونەتەوە و خستوونییەتی بەرچاوی خەڵك].

شاعیر لەم دێرەدا کاریگەری سێلاوی لە بیاباندا نیشان داوە کە گوڵە جۆراوجۆرە بیابانییەکانی بە رەنگگەلی جوان و جۆراوجۆر رازاندۆتەوە. دەڵێی بازرگانی یەمەنییە کە هاتووەتە ئەم ناوچەیە و سندووقگەلێکی لەسەر زەوی داناون و قوماشی رەنگاورەنگی لێوەدەرهێناون. ئەم جۆراوجۆرییە تەنیا لە وشەدا بەدی نەهاتووە، بەڵکو لە ماناگەلێك وەگیراوە کە ئەم دێرە بە شێوەی ناراستەوخۆ ئیلهامیان لێ وەردەگرێت.

ئامرازەکانی ئیلهامی شیعری: وێکچوون، خواستن، درکە و شتی ترن. عەرەبەکان کاتێك بەمەیان زانی کە لە پەنا ناوەرۆکدا باسیشیان لە مانا کرد. رەنگە بتوانین ناوەرۆك لەگەڵ مانایەکی زۆر کە لە مانای راستەوخۆی شیعرەوە بە ئیلهام وەردەگیرێ وەك یەك بزانین.

هەر بەو جۆرەی کە دەربڕینێك لە عەرەبەکانەوە هاتووە کە لە رواڵەتدا سادەیە: (المعنی فی بگن الشاعر). ئەم دەربڕینە لەگەڵ هەموو ئەو سادەییەی کە هەیەتی، ئاماژە بۆ راستییەکی گرنگ لە هەڵسەنگاندنی شیعردا دەکات و ئەویش ئەوەیە کە مانای گشتی شیعر تەنیا وەرگێڕانی وشەکانی نییە، بەڵکو مانا لە دەرەوەی خەیاڵ، ئەندێشە و هەستەکانی شاعیردا حەشار دراوە، کە وشەکانی شیعر بە تەواوی دەریان نەبڕیون، بەڵکو ئاماژە و دەلالەتگەلێکن کە لەخۆ گریانن.

شیعر بەو شێوە پەیڤییە دیاریکراوەوە کە هەیەتی، هەرچەند بەهێزیش بێت ناتوانێت دەربڕێکی ورد و تەواوی ئەو ئەزموونە دەروونی و قووڵە بێت کە زاڵە بەسەر هەموو لایەنی وشەکاندا. هەر بۆ ئەمەشە ئاماژە، جێگای دەربڕینی راشکاو دەگرێتەوە.

"برادلی" خاڵێکی گرنگی بۆ جیاکردنەوەی ناوەرۆك و بابەت هێناوە کە تێیدا زۆرێك لەو ئەندێشانە حەشار دراون کە دەتوانن لە گەیشتن بە چارەسەر کردنی کێشەکانی شێوە و ناوەرۆك، یارمەتیدەرمان بن.

"برادلی" بەمجۆرە باس لە ناوەرۆك و بابەتی شیعر دەکات: "بابەت بە شێوەیەکی گشتی ناوەرۆکی شیعر نییە و شێوەش لە بەرامبەر بابەتدا نییە، بەڵکو بەرامبەرەکەی قەسیدەیە. بابەت شتێکە و قەسیدەش (بە شێوە و ناوەرۆکیەوە) شتێکی تر. ئەگەر بەمجۆرە بێت، روونە

که بەهای شیعری ناتوانێ پشت بە بابەت ببەستێ، بەڵکو پەیوەستە بە شتێکی ترەوە کە لە بەرامبەریدایە، واتە خودی بەرهەمی شیعری. چۆن بابەتێك دەتوانێت بەهای بەرهەمی هونەری دیاری بکات لە حاڵێکدا کە ئێمە ئەو شیعرانەی کە لەبارەی بابەتێکی هۆنراوە دەیبینین لە جوانی و لەرزۆکیدا لەگەڵ یەکتری جیاوازە. هەروەها قەسیدەگەلێکی تەواویش دەبینین کە لەبارەی بابەتگەلێکی زۆر بێنرخ هۆنراونەتەوە و بە پێچەوانەشەوە، قەسیدەیەکی بێهێز و بێبەها دەبینین کە لەبارەی بابەتێکی زۆر گرنگەوە هۆنراوەتەوە"(٧).

ئەم خاڵە شیاوی سەرنجدانە و بۆیە کاتێك کە لەبارەی شێوە و ناوەرۆك قسە دەکەین، ئەوا دەبێت جیاوازی بکەین لەنێوان ناوەرۆك و بابەت. بابەتی قەسیدە لەگەڵ ناوەرۆکەکەی زۆر جیاوازن. ئێمە لە سەرەتاوە دەبێت بابەت وەك هۆکاری دیاریکەری بەهای بەرهەمی هونەری، لە زەینی خۆماندا لاببەین.

ئێمە بەرهەمێکی هونەری لە بەر بابەتەکەی ناخوێنینەوە. شانۆنامەیەك لەبەر ئەوە ناخوێنینەوە کە بابەتێکی دیاریکراوی هەیە، تا ئەوەی کە دەمانهەوێ لێوەی بەدەست بێنین. ئەم بابەتە لە هەندێك شانۆی مێژووییدا کە شتێك لەبارەی قارەمانییەکانییەوە نازانین، روو دەدات، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە تەنیا لەبەر بەها مێژووییەکەی سەرنجی ئەو شانۆنامەیە دەدەین و دەیخوێنینەوە. ئێمە ئەو چاوەڕوانییەمان لە نووسەری شانۆنامە هەیە کە بە شێوازێکی باڵاتر لە مێژوونووسەکان، ئەو بابەتەی کە هەڵی بژاردووە نیشان بدات.

بابەت لە بەرهەمی هونەریدا، زۆر دوورە لە ناوەرۆك. بابەتێکی دیاریکراو بە شێوازگەلێکی جیاوازی هونەری و بە کەیفییەتی جۆراوجۆرەوە باسی لێ دەکرێ و لە زۆربەی کاتەکانیشدا، پێکەوە هاوئاهەنگییان نییە. بۆ نموونە کەسێکی گوندی لە میسردا لەوانەیە ـ لە قەسیدەیەکدا ـ وێنەیەك لە ژیانێکی سادە و بێبەری لە ئاڵۆزییەکانی دنیای پێشکەوتوو نیشان بدات و لە قەسیدەیەکی تردا، وێنەیەك لە دواکەوتوویی کە سەردەم و کاتێکی دیاریکراو تووشی بووە و پێیدا تێدەپەڕێ. ئەم بابەتە لەوانەیە بە شێوەگەلی جیاواز باسی لێوە بکرێت و ئەمەش هەمان ئەو شتەیە کە بەرهەمی هونەری پێکدێنێ. کەواتە هیچ بابەتێك بوونی نییە کە هونەرمەند ناچار بکات تا بە شێوەیەکی دیاریکراو

(٧) Bradley: Oxford lectures on poetry, P. ٩-١٠

باسی لێوە بکات. بابەتیش شێوە بەدی ناهێنێ، بەڵکو پەیڕەوی شێوە هونەرییەکان و شێوازی دەربڕینەکانیانە.

بەڵام "بابەت" لە هونەردا، لەو وڵاتانەدا کە خەڵکەکەیان باوەڕیان وایە هونەر دەبێت ئامرازی ئاراستە دیاری کردن بێت (دەروەستی لە هونەردا) زۆر جێگای سەرنجە. لە وەها شوێنگەلێکدا، بابەت گرینگییەکی زۆری هەیە. چونکە ئاڕاستەی پێکهاتەی هونەری دیاری دەکات و دەست دەخاتە ناو ئەو ناوەرۆکەش کە هونەرەکان دەبێت نیشانی بدەن و دەری ببڕن. ئەڵبەتە هیچ پێویست نییە کە ئەم روانگەیە چوارچێوەدار (قاڵب دار) بێت*. هەندێك جار تا ئاستێك چوارچێوەداربوون بوونی هەیە و ئەویش کاتێکە کە لە یەکێك لە وڵاتەکاندا، سیستەمێکی نوێ دەبێتە حاکم. ئەم سیستمە نوێیە لەم حاڵەتەدا چوارچێوەیەك بەسەر هونەردا دەسەپێنێ. زۆر جار لە سایەی ئەم سیستمە نوێیەدا، نەوەیەك لە هونەرمەندان بەدی دێن کە لەگەڵ ئەو سیستمەدا خۆیان دەگونجێنن و پەیڕەوی لێدەکەن، بەڵام لێرەدا پێویستە جیاوازی لەنێوان رەسەن بوون و چوارچێوەدار بوونی هونەردا، بکەین. یەکێك لە هۆیەکانی رەسەن بوون ئەوەیە کە هونەر لە بەزاندنی سنووری نەتەوەیی و تێپەڕین لە سوودی تاکەکەسی سەرکەوتوو بێت و بوونی خۆی لە ئاستی مرۆڤایەتیدا بسەلمێنێ و جێگیر بکات. وەها هەڵسەنگاندێك دەبێ لە سەر بنەما هونەرییە رووتەکان بێت و تێبینییەکانی دەرەوەی چوارچێوەی هونەر هیچ کاریگەرییەکییان لەسەر نەبێت.

بەکورتی ئەوەی کە بابەت، ئامانجی ئەدەبناسی لە خوێندنەوەی ئەدەبدا، دیاری ناکات. ئێمە هەموو بەرهەمە ئەدەبییەکان لەبەر بەهای جەوهەری ئەو بەرهەمانە دەخوێنینەوە، نەك بابەتەکانیان. پۆلێنکەرانی زانیاری مرۆیی، ئەدەب لەڕووی بابەتەوە پۆلێن ناکەن، بەڵکو لە رێگەی شێوە و پێکهاتەوە دیاری دەکەن. تا رادەیەکی زۆر پۆلێنکەرانی زانست و زانیارییە مرۆییەکان، ئەدەب هەروەکو بابەتەکانی زانستە تیۆری یان پراکتیکییە بەناوبانگەکان دادەنێن.

ئەدەب لە بنەڕەتدا لەسەر بنەمای بابەت پۆلێن ناکرێت، بەڵکو بۆ جۆرگەلێکی ئەدەبی وەکو: شیعری لیرکی و جۆرەکانی، دراما، چیرۆك و پێکهاتە جیاوازەکانی، وتار و ... هتد، پۆلێن دەبێت. دەتوانین کۆمەڵێك جۆری دیکەشیان بۆ زیاد بکەین، بەڵام لەڕووی بابەتەکانیان پێکەوە

* لێرەدا مەبەست لە چوارچێوەدار بوون، ئەوەیە کە کۆمەڵێك یاسا و رێسا دیاری بکرێن و بەرهەمی ئەدەبی نەتوانرێ لێیان دەربچێت. ئینجا ئەم رێسا و یاسا و بنەمایانە چ پەیوەست بن بە شێوە و چ پەیوەست بن بە ناوەرۆکەوە. بۆ نموونە لەدوای هاتنەسەرکاری کۆمۆنیستەکان لە رووسیا و دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر، ریالیزمی سۆسیالیستی هاتە کایەوە کە ئەدیبەکان لە چوارچێوەی ئەو وڵاتەدا نەیاندەتوانی لێی دەربچن . [و. کوردی]

جیاوازییان نییە. ئەوەی لێرەدا هەیە جیاوازییە لە پێکهاتەی هونەرییاندا. کاتێك وەبیر وشەی "شانۆنامە" دەکەوینەوە، بابەتێکی دیاریکراومان لە مێشکدا نییە. هەروەها ئەگەر وشەی "قەسیدە"ش بەبیر دێنینەوە بابەتێکی دیاریکراومان لە بەرچاو نییە، بەڵکو پێکهاتەی هونەریمان بە بنەماگەلی تایبەت بەخۆی لە بەرچاوە.

شانۆنامە ئەزموونێکی هونەرییە کە بە شێوەیەکی دیاریکراو دروست کراوە. قەسیدەش ئەزموونێکی هونەرییە کە بە شێوەیەکی تر دروست کراوە. شێوەیەك کە ئەزموونی هونەری پێ چێ دەکرێ، هۆکارێکە کە بەپێی ئەو هۆکارە، ئەدەب دابەش دەبێتە سەر چەندین جۆری ناسراو و هەر یەکەیان بەو جۆرە تایبەتە دەدوێ کە هەیەتی.

بەڵام ئەو ناوەڕۆکەی کە ئێمە بەدەستی دێنین و ئاکامی سەرنجدانمان بۆ بەرهەمی هونەری، لەبەر ئەو پێکهاتەیەیە کە بەدواوەین.

لەم بابەتەوە ئەوە هەڵدەهێنجرێ کە لێرەدا دەتوانین لەنێوان پێکهاتەی بەرهەمی هونەری و ناوەڕۆکەکەی جیاکاری بکەین، بەڵام راستی ئەوەیە کە هەر جۆرە جیاکردنەوەیەك لەنێوان ئەم دووەدا نەشیاوە، چونکە ناتوانین پێکهاتە لە ناوەڕۆك جیا بکەینەوە. کاتێك شانۆنامەیەك دەخوێنینەوە، مانای شانۆنامەکە بەشێکی لێکدانەبڕاویەتی و ناوەڕۆکەکەشی ناتوانێ لە دەربڕینەکەی جیا بکرێتەوە، بۆیە رەخنەگرانی عەرەب لەوەدا بە هەڵەدا چوون کە جیاییان لەنێوان ئەم دووەدا کردووە. چۆن دەتوانین لەنێوان وشەکانی بەرهەمێکی ئەدەبی و ماناکەیان جیایی بکەین؟ ئیمکانی نییە کە بتوانین وشەیەك لە رەمزە ماناییەکەی جیا بکەینەوە.

باس لەبارەی شێوە و ناوەڕۆك، بەرەو لای چوارچێوەگەلێکی دیکەی لێکۆڵینەوەی هونەری، رامان دەکێشێت. بۆ نموونە هونەری مۆسیقا بە درێژایی مێژووە دوور و درێژەکەی، شێوەگەلێکی جۆراوجۆری هەبووە: لەلای یۆنانییەکان هاوڕێ بووە لەگەڵ گۆرانی و بۆیە لە شێوە پێشکەوتووەکەیشیدا بە تەنیا نییە. مۆسیقای سەدەکانی نێوەڕاستیش (لە ئەورووپا) هاوڕێ بوو لەگەڵ پارانەوە و دۆعاکانی کەنیسە و دەربڕی ماناگەلی ئایینی بووە کە فەزایەکی پڕ لە سروود و دۆعا و پاڕانەوەکانی کەنیسەی بەدی دەهێنا. هەندێ جاریش لە چوارچێوەیەکی بەستراودا و لەو سروودانەدا بەکار دەبرا کە هیچ پێوەندییەکیان بە ئایینەوە نەبووە. هەروەها لە ئاستی نەتەوەییشدا بەکار براوە، بەڵام مۆسیقا گۆڕاوە بۆ هونەرێکی تەواو جیاکراوە (انتزاعی). زۆربەی سەمفۆنییەکان لەوانەیە ناوەڕۆکێکی دیاریکراو دەرنەبڕن. هەروەها بەرهەمگەلێکی مۆسیقایی کە بە "کونشیتو" بە ناوبانگن، لە زۆربەی کاتەکاندا ناوەڕۆکێکی دیاریکراو نادەن بە بیسەر. ئێستا ئەگەر بپرسین: ئەو

مانا دیاریکراوە کامەیە کە دەتوانین لە سەمفۆنی حەوتەم یان هەشتەمی بتهۆڤن یان سەمفۆنییەکانی مۆزارت وەری گرین؟ ئەوا وەڵامێکمان بۆی نییە. ئەم بەرهەمانە لەخۆگری ئاوازگەلێکن کە پەیڕەوی یاساگەلێکی دیاریکراو دەکەن و گوێیەکان بە بیستنیان دەگەشێنەوە، بەبێ ئەوەی شتێکیان لێوە وەدەست بێنین کە بتوانین بە بابەتێکی روونی دابنێین.

وێنەکێشان لە سەردەمانی رابردوودا پەیوەست بوو بەو دیمەن یان کەسایەتییانەوە کە بابەتەکەیان دیاری دەکرد [واتە بابەتی وێنەکە]. سەرەڕای ئەوەی کە وێنەی هونەری، بابەت بە شێوەی لاسایی کردنەوەی رووتی سروشت ناگوازێتەوە و بەها هونەرییەکانی پێوە زیاد دەکات، بەڵام ئاشنایی ئێمە لە پەیوەندی لەگەڵ چێژی ئاشنایی بابەتەکە لە بەرهەمی هونەریدا، هێزی ئێمە بۆ سوود وەرگرتن لێی زیاتر دەکات.

بەڵام وێنەکێشان لە سەردەمانی نوێدا ـ لە هەندێك قوتابخانەدا ـ بە جۆرێك تووشی ئاڵوگۆڕ بووە کە بە تەواوی لەبابەت بێبەرییە و بینەرەکەی هیچ مانایەکی دیاریکراوی تێدا نادۆزێتەوە. هەموو ئەو شتەی کە رامان لەسەر تابلۆیەك دەیگرێ بینەر دەبێت، تۆکمەیی و هاوئاهەنگی نێوان رەنگ و هێڵەکانەو لە دەرەوەی ئەوانەوە شتێکی تر بوونی نییە.

"ئاپۆلینێر"[٨] مامۆستای شێوازە هونەرییە نوێیەکان کە لە دوای سەردەمی ئیپرسیۆنیزم هاتە نێو مەیدانەکەوە، دەڵێت: "ئەو سەردەمانە بە سەر ئێمە مرۆڤەکاندا تێپەڕین کە گیانلەبەر و گیا و ئەستێرەکانمان دەپەرستن، بەڵام ئێستا ئیدی کاتی ئەوە هاتووە تا ئاشکرای بکەین، کە ئێمە سەروەری هەموانین"[٩].

شیعر لە هەندێك قوتابخانەی نوێدا هەوڵ دەدات تا مانایەکی روون بدۆزێتەوە. زۆر کەس بەوەندە رازی بوون کە قەسیدە کۆمەڵێك وشەی پەیڕەوی کێشی شیعر بێت و لە رێگەی پێکەوە گونجانیان و لەڕووی "کێش"ەوە هاوکاری بکات، تا فەزایەکی شیعری بەدی بێنێ، بە بێ ئەوەی کە ماناگەلێکی دیاریکراو بدات بە خوێنەر ـ کە خوێنەر لە خوێندنەوەی قەسیدەکەوە بەدەستی دێنێ. نموونەی ئەو جۆرە، کۆمەڵە قەسیدەکانی شاعیری فەرەنسی "ڤێرلن"[١٠]ە، کە لە ١٨٧٤دا لەژێر ناونیشانی Romance Sanc Parlos بڵاو بووەوە.

---

(٨) Apolinaire

(٩) Alfredo Colombo: Modern European Painting, Tr. By, I.D.Pulay P. ١٧٨, London, ١٩٦١

(١٠) Verlaine

سەرەڕای ئەوهەموو دژوارییەی کە زاڵ بوونی پێکهاتە بۆ تێگەیشتن لە وەها بەرهەمێکی هونەری بەدی هێناوە، بەڵام ناشتوانین بڵێین کە بێبەرین لە ناوەرۆك. ئەو سەمفۆنییەی کە ماناگەلێکی دیاریکراو دەرنابڕێت، خاوەنی ناوەرۆکە کە ئەویش هەمان ئەو تۆکمەییەی ئاوازە کە لە ئاوازەکان و پەرش و بڵاوی و جۆراوجۆریدا دەبینرێ. هەموو ئەو تایبەتمەندییانە بە تایبەتمەندیگەلی پێکهاتەیی روون ناو دەبەین کە بۆ خۆی ناوەرۆکێکە کە بەردەوامییەکەی تۆکمەیی و رێکخستنە. بەم پێیە دەتوانین بڵێین: پێکهاتەی سەمفۆنی هەمان ناوەرۆکەکەیەتی و ئێمە یاری بە وشەکان ناکەین، بەڵکو یەکیەتییەکی هونەری کامڵ نیشان دەدەین.

هەروەها بەرهەمەکانی وێنەکێشێکیش کە روانگەیەکی ئینتزاعی هەیە، هەر بەمجۆرەن. واتە بەرهەمگەلێك کە بابەتێکی دیاریکراویان خستووەتە لاوە و تەنیا خەریکی نواندنی رەنگەکانن و هیچی تر. بابەتی ئەم وێنانەش هەمان گونجان و تۆکمەیی رەنگییە، کە نیشانی هونەرناسەکانی دەدات.

هەروەها ئەو قەسیدەیەش کە ناوەرۆکەکەی ناڕوونە و ئامانجەکەی بە تەواوی بریتییە لە خولقاندنی فەزای گشتی شیعری، هەر بەم شێوەیەیە. ئەو فەزا شیعرییە گشتیەی کە لە قەسیدەوە ـ وەك بەرهەمێك کامڵ ـ وەردەگیرێت، هەمان ناوەرۆکەکەیەتی.

بەم پێیە هەموو بەرهەمە هونەرییەکان هەرچەندە بە پێکهاتەیەکەوە دەردەکەون، بەڵام خاوەنی ناوەرۆکن و ئەم ناوەرۆکانە بەجوانی دەردەکەون. هەروەکوو چۆن ئەو بەرهەمانەیش بەم شێوەیەن، کە ئاراستەیان بەرەو لای نیشاندانە بە شێوازی ئینتیزاعی. بەرهەمە هونەرییەکان هەندێك جار حەزیان لە روونییە و ئەم کارەش لە مێژووی دوور و درێژی هونەردا بەرچاوە، کە هەزاران بەرهەمی هونەری بەڕوونی دەدوێن و هونەرناسەکانیش ناوەرۆکێکی روونیان دەست دەکەوێت، بەڵام چارەیەك نییە کە بڵێین، تێگەیشتنی ناوەرۆکی بەرهەمی هونەری پەیوەستە بە وەرگرانی ئەم بەرهەمە جیاوازانەوە.

تاکە جیاوازەکان لە تێگەیشتنی بەرهەمێکی هونەری دیاریکراودا، بە یەك ئەنجام ناگەن. داوەری کردن لەسەر هەر بەرهەمێکی هونەری بۆ هەر رەخنەگرێك پەیڕەوی لە کۆمەڵێك بابەت و یاسای جۆراوجۆر دەکات. گرینگترین کەسێك کە سەرنجی کیشەی تێگەیشتنی دا، رەخنەگری ئینگلیزی "ریچاردز"ە. ناوبراو سێ مەرجی بۆ هەر رەخنەگرێکی وشیار دانان:

١ـ هەبوونی توانایەکی بەرز، بۆ ئەزموون کردنی حاڵەتی زەینی پەیوەست بە بەرهەمی هونەری کە دەیەوێت داوەری لەبارەوە بکات. ئەڵبەتە دەبێت ئەم داوەری کردنە، بەدووربێت لە هێنانە ناوەوەی مەبەستی تایبەتی (شەخسی).

٢ـ توانای جیاکردنەوەی ئەزموونەکان. لەسەر بنەمای ئەوەی کە بەهۆیەوە تایبەتمەندییە قووڵ و ناروونەکانی ئەزموونە شیعرییەکە دیاری دەکرێن.

٣ـ توانایی دەرکردنی حوکمگەلێکی راست، بۆ بەهادانان□□□□.

ئەم بابەتانە لەوانەیە لەژێر کاریگەری شتێکدا بن کە ئێمە بە شێوەیەکی ئاسایی بە چێژی هونەری دادەنێین. بەڵام ئەوەی کە لێرەدا جێی پێداگری و پشت راست کردنەوەی ئێمەیە ـ لە حاڵێکدا کە لەکاتی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی پێشکەوتووی دەروونناسین ـ ئەوەیە کە ناتوانین بڵێین هەر وەرگرێکی بەرهەمی هونەری ناوەرۆکێکی دیاریکراو وەردەگرێت و تاکەکان لەم بارەوە جیاوازییان لەگەڵ یەکتردا نییە. واتە بابەتێك کە بە روونی دادەنێین، دەشێت بۆ کەسانی تر جیاواز ناروون بێت یان ئەنجامی جیاوازی لێوە بەدەست بێنن. ئەم جیاوازییە هەندێك جار زۆرە و پەیوەستیشە بەو تاکانەوە کە دەیبینن، بەڵام هەرچی ناڕوونی ناوەرۆك زۆرتر بێت، ئەوا جیاوازی لە داوەری کردنیش لەلای هونەرناسەکان زۆرتر دەبێت. ئەم مەسەلەیە ئێستا لە ئاستێکی بەربڵاوتردا لە پەیوەندی لەگەڵ هونەری ئینتیزاعیدا خۆی نیشان دەدات. کەسانێك هەن کە بە شەوق و چێژەوە ئەمە وەردەگرن و هەر شتێك رەت دەکەنەوە کە لە دەرەوەیەتی. بە جۆرێك رەتی دەکەنەوە کە دەڵێی بێسوودە و هیچ ناوەرۆکێکی نییە.

هەرچۆنێك بێت، دەبینین هەر هونەرێك کە لە واقیع گەرایی دوورتر بێت، بێگومان ناوەرۆکێکی هەیە و ناڕوونی ناوەرۆك یان شێوازی ئینتیزاعی هەمان ئەو شتەی کە هونەر بە هۆیەوە دەردەبڕێت، وامان لێ دەکات کە بە هونەری ئینتیزاعی وەسفی بکەین، نەك هونەری واقیعی. ئەگەر بەراورد لەنێوان روانینی ریالیستی و ناڕیالیستی لە هونەرە جیاوازەکاندا بکەین، سەرنجراکێش دەبێت.

مۆسیقا کۆنترین هونەرە کە دوور لە ریالیزم دروست دەکرا. باڵاترین ئاستی دەربڕینی ئینتیزاعی لە بەرهەمەکانی بتهۆڤن و برامزدا□□□□ دەردەکەوێ، بەڵام بە شێوەیەکی بەربڵاو بێبەری نییە لە ریالیزم. لەگەڵ ئەوەی کە ئەم بەرهەمانە پێکهاتەیەکی ریالیستییان نییە، بەڵام بە باڵاترین پلەی

□□□□ مبانی نقد ادبی، ص ١٦٦ (ترجمه عربی)

(١٢) Brahms

کەماڵی هونەری گەیشتوون و لە پەناشیاندا بەرهەمگەلی هونەری ریالیستی دەبینین کە باس لە بابەتگەلێکی دیاریکراو دەکەن و دەربڕی ناوەرۆکگەلێکی بەناوبانگن. بۆ نموونە دوو سەمفۆنی "فرانز لسیت"□□□□ لەبارەی "دانتێ"□□□□ و "فاوست"□□□□ەوە، کە یەکیان دەربڕی ئەندێشەکانی کۆمیدیای یەزدانی دانتێیە و ئەوی تریشیان دەربڕی تراژیدیای "فاوست"ی گۆتەیە.

مۆسیقای رۆمیۆجولێتی "چایکۆفسکی"□□□□ش، هەر لەم جۆرەیە کە دەربڕینی هەندێ مانا و مەبەستی شانۆنامە بەناوبانگەکەی شکسپیری تێدایە. لە سەدەی نۆزدەیەمدا بابەتی لەمجۆرە زۆر زۆرن. دوای ئەم شێوازە، درامای مۆسیقاییە(ئۆپێرا) کە "ریچارد ڤاگنەر"□□□□ دای هێنا و تێیدا شیعر و مۆسیقای زۆر بە توندی پێکەوە بەستنەوە و هەریەکیان ـ شانۆ مۆسیقییەکەی ـ بە بەشێکی جیاوە نەبوو لە شانۆنامەکە دادەنرێت. لێرەدا بەناچاری دەبێ بڵێین، ریالیزم لە مۆسیقادا بە مانای دەربڕینی بابەتێکی دیاریکراوە کە ئەرکەکەی لە ئینتزاع قورستر دەکات، چونکە هەموو تایبەتمەندییەکانی تۆکمەیی ئاوازدار و جوان دەربڕینی بابەتەکەی بەسەردا دەسەپێنێ.

ئێمە لەگەڵ رای هەندێك لە خاوەن رایانی هونەری مۆدێرندا نین کە دەڵێن، بەرهەمگەلی مۆسیقایی دروستکراو لەلایەن داڕێژەرانی مەزنی سەدەی نۆزدەیەم، تەنیا وێنەیەکن لە ژیانی تایبەتیان. ئەوەندە بەسە کە ژیانی ژەنیارێکی وەکو بتهۆڤن لە سەردەم و کاتە جیاوازەکاندا هەڵسەنگێنین و بەراوردێك لەنێوان ئەو سەردەم و کاتە جیاوازانە و بەرهەمە هونەرییەکەیدا بکەین، تا ناڕاستی ئەم رایە دەرکەوێت.

لە راستیدا، دیاردەی ئینتیزاع لە دەربڕینی مۆسیقاییدا، هەمیشە سەرنجی خاوەن رایانی بۆ لای گرنگی پێکهاتە هونەرییەکەی راکێشاوە. روانینی ئینتزاعی لە هونەرە بەرجەستەکان و شیعر و شانۆنامەشدا، بە مانای هاوهەنگاوییە لەگەڵ مۆسیقایەك کە گەیشتبێتە باڵاترین ئاستی دەربڕینی ئینتیزاعی و شێوازەکەی، ئەو جوانییەی کە هەیەتی لە ناوەرۆکێکی تایبەتەوە وەرناگرێت، بەڵکو لە تایبەتمەندییەکانی دەربڕینی ئەو بەرهەمەوە وەری دەگرێت.

---

(١٣) Franz Liszt
(١٤) Danti
(١٥) Faust
(١٦) Tchaikovsky
(١٧) Richard Wagner

هەرچۆنێك بێت، دەتوانین ئەنجام و دەسکەوتەکانی ئەم لێکدانەوەیە بەم شێوەیە کورت بکەینەوە:

١ـ بابەت، دیاری کەری بەهای بەرهەمی هونەری نییە، بەڵکو بەها لە خودی بەرهەمی هونەرییەوە بەدیدێت.

٢ـ بەرهەمە هونەرییەکان، وێنە و پێکهاتەگەلێکی جوانن و دەربڕی ناوەرۆکگەلێکن کە لەو ئەزموونانەوە بەدەست دێت کە بەرهەمە هونەرییەکان سەرچاوەیان لێوە گرتووە و ئەمەش بووەتە هۆی هاتنە کایەی ئەندێشە یان پەیامێك کە بەرهەمی هونەرمەند لەخۆگریەتی. کەواتە هیچ جۆرە جیاییەك لەنێوان پێکهاتە و ناوەرۆکدا بوونی نییە و مومکین نییە کە بتوانین هەموویان بەجیا هەڵسەنگێنین و لێك بدەینەوە، چونکە هیچکامیان بە بێ ئەوی تریان بوونی نییە.

٣ـ ئەو بەرهەمە هونەرییانەش کە بە بەرهەمگەلی رووت (ئینتیزاعی) یان بە بێ بابەت ناویان لێ دەبرێ، خاوەنی ناوەرۆکن. ئەگەرچی ئەو ناوەرۆکانەش لەو ئاستەدا نەبن کە ئێمە لە بەرهەمە هونەرییەکانی دیکەدا ـ کە خاوەنی بابەتی دیاریکراون ـ بەدوایانەوەین.

٤ـ روانینی ئینتیزاعی لە هەندێك لە هونەرە بەرجەستەکان و لە شیعردا ـ کە ئێستا بە نوێ دەکەوێتە بەر چاو و لایەنگرانی بە گەرم و گوڕی باسی لێوە دەکەن و ریالیزم لە هونەردا رەت دەکەنەوە ـ لە نوێگەرییەکانی سەدەی نۆزدەیەم نییە، بەڵکو ئەوەیە کە پێشتر گوتمان. واتە لە مۆسیقای دەیەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا بە باڵاترین ئاستی خۆی گەیشتبوو، بەڵام ئەمە نەبوو بەهۆی گەڕانەوەی زۆرێك لە نووسەران و مۆسیقاژەنەکان بۆ باوەشی ریالیزم و خوڵقاندنی بەرهەمگەلێکی مۆسیقایی ناوەرۆك دیاریکراو ـ هەر بەو جۆرەی کە لسیت لە قەسیدەکانی سەمفۆنیدا هێناویەتی ـ.

پاژی شەشەم

چێژی (زەوق) هونەری

راڤە و لێکدانەوەی چێژی هونەری و هۆکارەکانی گەشەکردنی بۆ کەسێك کە خاوەنی چێژ نییە، کارێکی ئاسان نییە. هەوڵێکی لەم جۆرە وەکو هەوڵی شیکردنەوەی رووناکی چاوە بۆ کەسێك کە بە نابینایی هاتووەتە دنیاوە. یان شیکردنەوەی هەستی بیستن بۆ کەسێك کە بە کەڕی لەدایك بووە. بەناچار لێکۆڵەری ئەم بابەتە ـ هەرچەندە کەمیش بێ ـ دەبێت خاوەنی چێژی ئاگایانەی یەکێك لە هونەرەکان بێت.

دەتوانین چێژی هونەری بەمجۆرە پێناسە بکەین: "فریشتەی تێگەیشتن و چێژوەرگرتن لە هەر شتێك کە لە هونەر و ئەدەبدا جوانە". رەنگە "کانت"ی فەیلەسووفی ئەڵمانی، یەکەمین لێکۆڵەری مێتۆدێك بێت لەبارەی چێژی هونەرییەوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە لە بەشێك لە کتێبی "رەخنەی داوەریکردن"[1] دایە، کە لە ساڵی ١٧٩٠دا چاپ کراوە.

کانت چێژی هونەری بە فریشتەیەك دەزانێ کە مرۆڤ دەتوانێ، دیاردە یان شێوازی وێنەیەکی پێ هەڵبسەنگێنێ. ئەڵبەتە ئەمە پەیوەستە بە حەز یا رق لێ بوونەوەوە، بەڵام ئەم حەز یان رق لێ بوونەوەیە نابێت هۆکارێکی دەرەکی هەبێت (ئەمە هیچ پێوەندییەکی بە بابەتی تێگەیشتن و چێژەوە نییە). وەها حوکم و داوەرییەك لە دەسرەسی هەر کەسێکدایە کە توانای داوەری کردنی هەبێت، لە رێگەی تێگەیشتن و هەستەوە. وەها حوکم و داوەرییەك لەگەڵ ئەوەی کە تایبەت بە خۆیە (تایبەتییە یا ناوکییە)، بەڵام دەتوانین ئەم تایبەت بەخۆبوونەش بە گشتگیر و بەربڵاو وەسف بکەین، چونکە فریشتەی چێژ لە هەموو کەسێکدا هەیە. ئەم گشتگیری و بەربڵاوییە لە توانای داوەریکردن، هۆکار و هاندەری روانینێکە لە هەڵێنجانی

(١) Immanuel Kant. The Analytic of The Beautiful, Tr. With an introduction Comments and notes by Walter Cerf. Bobbs - Merrill Comp, Indianapolis, New York , ١٩٦٣

یاساگەلێك کە دەتوانن کۆدەنگی هەموو لایەکیان لەسەر بێت، وەکو ئەو کۆدەنگییەی کە لە پەیوەندی لەگەڵ بنەماگەلێکدا بەدی دێت کە تایبەتمەندیی بەرهەستیان(objective) هەیە.

باس و گفتگۆ لەبارەی ئەوەی کە هونەر دەروونییە یان بەرهەست ـ لەراستیدا ـ گرینگترین کێشەیە لە پەیوەندی لەگەڵ راڤەی مانای هونەر و داوەریکردن لەبارەیەوە. ئایا بەرهەمی هونەری لە ئاکامی تایبەتمەندییە شاراوەکانی دەقەوە ـ کە لە دەقەکەدان ـ کاریگەری لەسەر خاوەن چێژ دادەنێ یا ئەوەی کە کارتێکراوی ئەو کەسەی کە بەرهەمە هونەرییەکە دەرك دەکات، بە تەنیا هەمان ناوەرۆکی دەرك پێکراوە.

بابەتی چێژ و تێگەیشتنی ئەدەبی، هەمان بەرهەمی هونەرییە کە دەگەڕێتەوە بۆ نووسەرێکی تایبەت و دیاریکراو و ئەویش بە وشە و دەربڕینگەلێکەوە ـ دەربڕینی ناوەرۆکێکی فکری ـ هەستەکان دەگوازێتەوە.ئەم ناوەرۆکە بە شێوەی نووسراو یان بیسراو دەگوازرێتەوە بۆ وەرگر و دەخرێتە بەرچاوی. شێوەی بیسراو یان نوسراو توانای لێکدانەوە و شیکردنەوەی هەیە، بەڵام دوایین قۆناغ لە دەستی چێژدایە کە بەرهەمی هونەری لەگەڵ دەروونی خاوەن چێژ و تێگەیشتن ئاوێتە دەکات و لە قۆناغی ئیلهامی دادەنێت. خاوەن چێژ تەنیا لە ئاستی وشە و دەربڕینەکاندا نامێنێتەوە و چێژی ئەو تەنیا تایبەت نییە بەو هەستەوە کە لە شیکردنەوەیەوە سەرچاوە دەگرێ. بەڵکو ئەو هەست دەکات ـ دوای هەموو هەوڵە گونجاوەکان ـ کە خەریکە دەچێتە ناو قۆناغی تێگەیشتنی راستەقینەوە، کە لە جۆرێك ئیلهام دەچێت. وەها ئیلهامێك ـ هیچ کاتێك ـ بابەتی لێکدانەوەیەکی سەرکەوتوو نییە کە پەردە لەسەر جەوهەر و حەقیقەتەکەی لادەدات.

لەنێوان هونەرمەند و خاوەن چێژدا، خودی بەرهەمی هونەری هەیە. بەرهەمی هونەری خاوەن بوونێکی سەربەخۆیە کە ئاوەز و رۆح بە دەربڕین و شێوەگەلێکی جۆراوجۆرەوە ئاراستە دەکات و ماناگەلێك لە خۆ دەگرێت کە ئاوەز دەتوانێت تێیان بگات و لێیان رابمێنێ. ئەوکات ئیدی چێژ دەگاتە قۆناغی تێگەیشتن. ئەم چێژە هەمان هەڵکەوتی جیاوازی نێوان تاکەکانە و رێژەیەکی دیاریکراوی نییە کە بۆ هەموو تاکەکان لە بەرامبەر بەرهەمێکی هونەریدا بەدی بێت و خۆی بنوێنێ. هەروەها یاسا و رێساگەلێکیش بوونیان نییە کە بە هۆیانەوە چێژ لەڕووی چەندێتی و چۆنییەتییەوە بپێورێ. ناڕوونییەك کە فریشتەی چێژی داگرتووە ـ چ لە چۆنییەتی (کەیفیەت)ی بەدی هاتنی و چ لە رادەکەیدا ـ شتێکە کە چێژی هونەری تا ئاستێکی زۆر دەکات بە پەیڕەوی تایبەتمەندییەکانی تاکەکان. ئاشکرایە کە مومکین نییە دوو کەس بە شێوەیەکی وەك یەك لە تێگەیشتنی بەرهەمێکی هونەریدا لەگەڵ یەکتری یەکسان بن.

هەر بەو جۆرەی کە ناکرێ وناشێت (غیر ممکن) شاعیرێك قەسیدەیەك بە هەمان شێوازی پێشوو بنووسێتەوە ـ بە گریمانی ئەوەی کە ونی کردووە یان وشەکانی لەبیر کردوون ـ کە پێشتر نووسیویەتی. دەتوانین بۆ ئەم بابەتە نموونەیەکی روونتر بێنینەوە. کاتێك دەڵێین هیچ وێنەکێشێك ناتوانێ دوو جار لەسەر یەك، دیمەنێك بکێشێتەوە. تەنانەت کارێکی میکانیکیش وەك گواستنەوەی نامەیەك مومکین نییە کە بە هەمان شێوەی سەرەتا، دوو جار بەهۆی نووسەرێکەوە بنووسرێت. ئەمە نیشانەی ئەوەیە کە جیاوازی لە روانینی هونەری سەبارەت بە شتەکان کارێکە کە گومانی تێدا نییە. ئەگەر داوا لە پەنجا وێنەکێش بکەین، وێنەی دیمەنێك بکێشنەوە قەت ئەنجامگەلێکی هاوشێوە نادەن بەدەستەوە. یا ئەگەر داوا لە هەندێك لە خاوەنانی چێژ بکەین، هەستەکانیان لە بەرامبەر بەرهەمێکی هونەریدا نیشان بدەن، دووبارە چێژ ئەنجامگەلێکی جیاواز دەدات بە دەستەوە. ئەمە هەمان کێشەی نوێگەری هونەری لە سروشت و داوەری کردنە لەبارەیەوە.

فەیلەسووف و هزرمەندەکان، هەرچەند هەوڵ بدەن تا یاساگەلێك دابڕێژن و چێژی هونەری بەکارێك دابنێین تا لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنە وردە ئاوەزییەکان و یاساگەلێکی دیاریکراو و هەمەلایەن داوەری لەبارەوە بکەن، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەمانە چێژی هونەری هەروا کارێکە لەژێر کاریگەری روانگە جۆراوجۆرەکانە و جیاوازییەکان لە ئەنجامەکاندا هەروا دەمێننەوە. ئایا رێسا و یاساگەلێکی ئاوەزیی رووت بوونیان هەیە کە بتوانن بەهاگەلێك بۆ ئەدەب دیاری بکەن، تا بە گوێرەی ئەوان هەڵبسەنگێندرێ؟ لە راستیدا وەها رێساگەلێك بوونیان نییە و تەنانەت لەوانەش نییە کە وەها رێساگەلێك بەدی بێن، چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکە کە لە ژیان و ژینگەکەی خۆیدا، لە حاڵی گەشە و کامڵ بووندایە و هەستی بەرامبەر بە دەوروبەرەکەی بەردەوام لە گۆڕاندایە. ئەو هەمیشە بەدوای شێوەگەلێکی نوێوەیە کە ئەزموونە هەستییەکانی ئەو لەخۆ دەگرن. ئەو شێوانە هەستی مرۆڤ سەبارەت بە دەوروبەرەکەی دەردەبڕن. ئەنجام ئەوەیە کە نموونە هونەرییەکان لە سەردەمێکەوە تا سەردەمێکی تر جیاوازییان لە نێواندا هەیە و هەروەها مێتۆدەکانی داوەری کردنیشیان جیاوازن. ئەمە شتێکە کە مێژووی ئەدەب و هونەر بەڕوونی دەری دەبڕێ. ئەم جیاوازی و جۆراوجۆرییە لە شێوازەکانی ئەدەب و هونەر، پەیوەستە بەو جۆراوجۆرییە سەیرەوە کە لە مێتۆدەکانی داوەری کردن لەبارەیانەوە، لە ئارادایە. بۆیە هیچ مەجالێك بۆ گشتاندن و شوێنێك بۆ ئەو تیۆرییانە نییە کە هەوڵ دەدەن رێساگەلێکی هاوشێوەی یاساکانی زانستە سروشتییەکان یان بیرکاری لەم مەودایەدا بەدی بێنن.

باسی کانت لە پەیوەندی لەگەڵ دەورووونی بوون و واقیعی بوونی حوکمدا ـ لە گەڵ ئەوپەڕی رێز کە لە بەر قووڵی روانین و وردبینی لێکدانەوەوە سەبارەت بە ناوبراو هەمانە ـ کۆمەکمان پێ دەکات، بەڵام هاوکات ناشتوانێ کێشەی چێژی هونەری چارەسەر بکات. هەر بەو جۆرەی کە رێگاچارەیەکی ئەوتۆمان لەلایەن لایەنگرانی ریالیستە ئارمانجخوازەکانەوە، لە سەرووی هەموویانەوە "شیلینگ"□□□ [١٧٧٥ ـ ١٨٥٤] و "هیگڵ"□□□، بەرچاو نەکەوت.

دوای ئەم پێشەکییە، بەدوای تیۆری چێژی هونەرییەوەین دەمانهەوێ بگەین بە هەستی جوانی وەك دیاردەیەکی راستەقینە کە لە لای زۆرێك لە خەڵك باوی هەیە. دیاردەیەك کە لەسەر بنەمای تێگەیشتنی ئاگایانەوەیە و بەدوای ئەوەوەین تا هۆکارە کاریگەرەکانی سەر ئەم هەستە هەڵسەنگێنین. ئەمە لە حاڵێکدایە کە بەکارهێنانی وشەی هەست بۆ چێژی هونەری ـ لەگەڵ شێوە جیاواز و ئاڵۆزەکانی ـ راست بێت.

یەکەمین شتێك کە سەرنج رادەکێشێت ئەوەیە کە ئێمە ناتوانین گۆڕانی چێژی هونەری بە شێوەیەکی راستەوخۆ بە درێژایی سەردەمەکان هەڵسەنگێنین.سەرەڕای ئەوەی کە لە سەردەمەکانی پێشووەوە، نموونەگەلێکی فراوانمان لە بەرهەمی هونەری پێ گەیشتوون، بەڵام ئێمە قەت سەرنەکەوتووین کە بگەین بە زۆرێك لەو کاریگەرییەی کە ئەم بەرهەمانە لەسەر کەسەکانی دادەنێن ـ ئەوانەی کە ئەم بەرهەمانە دەبینن ـ [نەك تەنیا لە سەردەمی هونەرمەند، بەڵکو لە سەردەمانی دوای هونەرمەندیشدا].

ئەم قسەیە، واتە ئەوەی کە چێژی هونەری ناتوانێت ببێتە بابەتی مێژووی گشتی و مێژووی ناوچەیی، لە رێگەی بەڵگاندنی خودی بەرهەمی هونەری و ئەوەی کە لە سەردەمە جیاوازەکانەوە لەگەڵیان رووبەڕوو بووین، دەناسرێتەوە.

ئێمە ناتوانین بۆ رای گشتی لەبارەی گۆڕانی چێژی هونەرییەوە، لە نووسراوی ئەو رەخنەگرانەوە شتێك بەدەست بێنین کە لە بەرهەمی هونەری گەیشتوون ـ چ ئەوەی کە هاوسەردەمی ئەو بەرهەمانە بوون و چ ئەوەی لە سەردەمانی دواتردا هاتوونەتە کایەوە. ئەندێشەی لەمجۆرە نیشاندەری بۆچوونی لایەنگرە تایبەتیەکانییەتی، بەڵام نیشاندەری ئەوە نییە

□□□ Shelling، کتێبەکەی لەبارەی "فەلسەفەی هونەر"ەوە، لە ساڵەکانی ١٨٠٢و ١٨٠٣ چاپو بڵاو کردووەتەوە.

□□□ Hegel، وتارەکانی ناوبراو لەبارەی جوانیناسی لە ساڵی ١٨٣٥ بڵاو بوونەتەوە.

کە لە ئاستێکی بەرفراواندا پێشوازی لێ بکرێت. کەواتە بەناچاری زۆرێك لە خەڵك ئەم بەرهەمانەیان دەرك کردووە، بەڵام کارتێکراوییان تۆمار نەکراوە و لەنێو چووە، بۆیە بە هیچ جۆرێك ڕێگایەکی ئەوتۆ نییە بۆ ناسینیان.

ئاشکرایە کە گۆڕان لە ڕوانینە هونەرییەکانی هەر سەردەمێك، ئاماژە نییە بۆ چێژی گشتی ئەو سەردەمە. ڕوانین گەلێکی زۆر بوونیان هەیە کە باوەڕیان وایە، هونەر وێنەیەکی کۆمەڵگایە، بەڵام دەبینین گۆڕانی زۆر لە بەها هونەرییەکاندا هەن کە بە پێچەوانەی ئەو شتانەن کە خەڵك وەریان دەگرێت و پەسندیان دەکات. ئێمە ئێستا لە سەردەمێکدا دەژین کە هونەرمەندەکانی چەمکگەلێکی نوێیان هێناوەتە کایەوە کە دوورن لە بەهاکانی هونەری ڕۆژئاوا کە بە درێژایی چوارسەدە ـ لە ڕێنسانسەوە تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەم ـ زاڵ و جێگیر بوون. جیایی ئەم بەهایانە لەلایەن ئیمپرسیۆنیستەکانەوە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەمەوە دەستی پێ کرد و سەدەی بیستەمیش بەهاگەلێکی نوێی هێنانە کایەوە کە بەها هونەرییە هاوچەرخەکانی زۆرتر لەو بەها هونەرییانە دوورتر کردەوە کە کۆمەڵگای ئەوروپایی بە درێژایی چوار سەدە پشتی پێ بەستبوون.

ئێمە ناتوانین بڵێین کە کردەوەی ئیمپرسیۆنیستەکان یا کردەوەی ئینتیزاعییەکان لە سەردەمی ئێمەدا، ئەنجامی گۆڕانی چێژی گشتییە. بە پێچەوانەوە دەتوانین بڵێین ئەم هونەرمەندانە لە بەدواداچوونی بابەتگەلێکی نوێدا، ڕوویان کردە بەهاگەلێکی جیاواز لەو بەهایانەی کە بە شیاوی پێڕەوی کردنیان دەزانین و دەستیان دایە بەکارهێنانی ئەو بەها نوێیانە و دواجار پێداگرییان لەسەر کردن و هەوڵیان دا تا چێژی هونەرییان پێ بگوازرێتەوە.

ئەمە بەو مانایە نییە کە ئێمە باوەڕمان وایە هونەرمەند بە ئیلهام وەرگرتن لە ڕۆحی ئەو سەردەمەی کە تێیدایە و بە ئیلهام وەرگرتن لە هۆکار و هەلومەرجە جیاوازەکان و ژینگەکەی، بەرەو ئاراستەیەکی نوێ دەچێت و هەوڵی پێکهێنانی دەدات لەڕووی ئاوەزی و دەروونییەوە. بەڵام نوێگەری هونەری کە ئاکامی ئەم هەستە نوێیەی هونەرمەندە، ناتوانێ بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی، ببێتە جێی پەسندی هاوچەرخان. بۆیە لە زۆربەی کاتەکاندا، جیایی لەنێوان هونەرمەند و خەڵکە ئاساییەکەی سەردەمەکەیدا، بەدی دێت.

"پاول کێلی"[٤] ـ یەکێك لە هونەرمەندە هاوچەرخەکان ـ لەم بارەوە، بەمجۆرە دەدوێت: "ئێمە بەردەوام پێویستمان بە هێزێکی لێبڕاو هەیە، چونکە خەڵك لەگەڵمان نییە. ئێمە خەڵکی ئاسایی دەخوێنینەوە و شتێکی لەوە زیاتریشمان لەدەست نایێ".

بەم پێیە، گۆڕانی بەها هونەرییەکان ناتوانێ گۆڕانی چێژی هونەریمان پێ نیشان بدات و دواجار ئەوە چێژی هونەرییە کە بە گۆڕانی ئەم بەها هونەرییانە، گەشە دەکات و دەگۆڕێت.

بابەتی چێژی هونەری لە جەوهەری خۆیدا بابەتێکی ئاڵۆزە. ئێمە جیاوازی چێژ لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا دەبینین و تەنیا لە و حاڵەتانەیدا بەرتەسك ناکەینەوە کە دەبنە هۆی جیاوازی، وەکو: جیاوازی شوێنی لەدایك بوون، پەروەردە، ژینگەی تاکەکەسەکان.

ئێمە کەسانێکی جیاواز لە ژینگەیەکی دیاریکراو دەبینین کە سەرەڕای ئەوەی هەلومەرجێکی هاوشێوەیان لە ژینگەدا هەیە، بەڵام چێژەکەیان سەبارەت بە بابەتێکی دیاریکراو جیاوازە.

سەرەڕای هەمووی ئەمانە، دەتوانین بڵێین هۆکارگەلێکی چالاك هەن کە لە چێژ و پێکهاتنیدا کاریگەرن و ئێستا ئیدی دەتوانین ئەم هۆکارانە لێك بدەینەوە، تا تێ بگەین کە ئەم چوار هۆکارە لە دەوری چوار لایەنی بەرهەمی هونەری واتە: شێواز، پێکهاتە، ناوەرۆك و جۆری پێشوازی وەرگر، دەخولێنەوە.

ئەم هۆکارانە و ژمارەکەیان کە بەم شێوەیە نیشانمان داون، مانای ئەوەیە کە ئێمە باوەڕمان وایە ئەمانە هەموویان ڕەگەزگەلێکی دیاریکراون لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا و تەنانەت هەمووشیان پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە، بەڵام ئەمانەمان لەبەر ئەوە نیشان داون، تا هەڵێنجانمان لەو ڕەگەزانە یان هۆکارگەلی جۆراوجۆری کاریگەر لە پێکهێنان و گەشەی چێژ، ئاسان بێت. هەروەها ناتوانین بانگەشەی ئەوەش بکەین کە ئەم هۆکارانە لەخۆگری هەموو هۆکارە کاریگەرەکانی سەر چێژی هونەرین.

١. سروشتی هونەر

هونەرەکان تایبەتمەندیگەلێکی هاوبەشیان هەن کە پێکەوەیان دەبەستن و لەگەڵ ئەوەشدا هەر هونەرێك سروشتێکی تایبەت بە خۆی هەیە. بۆ نموونە مۆسیقا لەسەر بنەمای دەنگ و هەڵکەوتەکەی لەگەڵ کاتی بەدی هاتن و پێکهاتە گشتییەکەی بەندە و شیعریش بەندە بە وشە

(٤) Paul klee

و ئەو پێکهاتە گشتییەوە کە پێکی دێنێ، بەڵام پەیکەرتاش و بیناسازی هەردووکیان پشت بە وێنەی رواڵەتی دەبەستن و ماددەکانیان لەگەڵ ماددەکانی شیعر و مۆسیقادا، یەك نین.

وێنەکێشانیش سروشتی تایبەت بە خۆی هەیە و تێگەیشتنی ئەم هونەرانە لە بنەڕەتدا بەندە بە هەستەکانی وەرگرەوە، کە وەك بابەتێکی جەوهەری و قۆناغێکی بنەڕەتی لە قۆناغەکانی تێگەیشتن ئەژمار دەکرێت. وێنەکێشان و بیناسازی هەردووکیان پشت بە هەستی بینین دەبەستن وەك پێشمەرجی تێگەیشتن و دەرککردنی و مۆسیقاش پشت بە هەستی بیستن دەبەستێ و شیعریش دەتوانێ پشت بە یەکێك لەم دوو هەستە یان هەردووکیان ببەستێ.

بە شێوەیەکی گشتی زیادی هێزی هەستەکان بە مانای توانای تێگەیشتن و وەرگرتنی زیاتری بابەتەکان نییە، بەڵکو دەبێت هێزێکی شایستەی زۆر بەرهەڤ ببێت. ئەم رێژەیە بنەمایەکە کە چێژی لەسەر رادەوەستێ. ئەم رادەیە لە هەستی تەندرووست، لە سەرنجدانی بەرهەمی هونەری و هێزی گواستنەوەی هەستەکان بۆ ناوەندەکانی هەست لە مرۆڤدا، دەردەکەوێت.

جیاوازی ئەم هونەرانە سەبارەت بەو هەستانەی کە مەبەستیانن، کاریگەری لە سەر تواناکانی تێگەیشتنی هونەری دادەنێت. بۆ نموونە ناتوانین چاوەڕوانی ئەوەمان لە کەسێکی نابینا هەبێت کە لە وێنەیەك بگات و یان بەهەمان شێوە کەسێك کە تووشی کوێر رەنگی بووە، توانای تێگەیشتنی سروشتی رەنگی لە تابلۆیەکدا نییە. هەر بەو جۆرەی کە کەسێکی کەڕیش، لە هەڵکەوتێکدایە کە ناتوانێ لە مۆسیقا بگات و وەری گرێت. کەواتە سلامەتی و تەندروستی هەستەکان کە پەیوەستن بە یەکێك لە هونەرەکانەوە، یەکێکە لە مەرجە پێویستەکانە بۆ تێگەیشتن لە هونەرێکی دیاریکراو.

هەست وەکو پەنجەرەیەکە رووناکی چێژ و تێگەیشتنی لێوە دێتە ناو دەروون و جەوهەری مرۆڤەوە و یان دەرگایەکە کە لێیەوە بە ناوەندەکانی هەست دەگەین و وێنە جیاوازەکانی پێ دەگوازینەوە و دواجار ئەوانیش (بەرهەمە هونەرییەکان) کار دەکەنە سەر مرۆڤ و دەیورووژێنن.

٢ـ ئاگاداربوون لە شێوازی ئەو شاعیر یان هونەرمەندە، کە بەرهەمە هونەرییەکەی بەدی هێناوە:

چێژ و تێگەیشتن تا ئاستێکی زۆر پەیوەستن بە ئاگایی لە شێوازی هونەرمەندەوە. ئەگەر خوێنەرێك بەدوای تێگەیشتنی شیعرێکی شکسپیرەوە بێت و شێوازی ئەم شاعیرەی بە

شێوەیەکی تەواو هەڵنەسەنگاندبێ، ئەوا بە هیچ شوێنێك ناگات. مەرجی هەڵسەنگاندنی شێوازی شاعیرێکی وەك شکسپیر زانینی زمانی ئینگلیزی سەردەمی شاعیر و هەروەها ئاگاییەکی بەربڵاو لەو شێوازانەیە کە لەو سەردەمەدا هەبوون. دوای ئەوە ناسینی شێوازی خودی شاعیریش پێویستە و ئەمەش تەنیا پێویستی بە هەول و تێکۆشانی زۆرە لە لێکۆڵینەوەدا، تا خوێنەر بتوانێ لە وەها شیعرێك بگات. خاڵی جێگای سەرسووڕمان ئەوەیە کە ئەم دژوارییە لە تێگەیشتنی شاعیرێکی وەکو شکسپیر و نووسەرێکی مەزنی وەك تۆلستۆی، خەڵکی وا لێ کرد کە بڵێن شیعر و هونەری ئەم دوو نووسەرە بەرەو لای خەڵکی ئاسایی نییە.

هونەر بە باوەڕی شکسپیر بە گوێرەی رادەی ئەوشتەی کە (گواستنەوە)ی ناوی لێ دەنێت، هەڵدەسەنگێندرێ و دەپێورێ. واتە بە گوێرەی ژمارەی ئەو مرۆڤانەی کە کاریگەری لێوە وەردەگرن و رادەی ئەو سەرکەوتنەی کە هونەرمەند لە گواستنەوەی هەستەکانی خۆی بۆ ئەوان (واتە خەڵك)، بەدی دێنێ. لەو شوێنەوە کە هونەری شکسپیر لەو هونەرانەیە کە خەڵکی ئاسایی لە سەردەمی تۆلستۆیدا نەکەوتنە ژێر کاریگەرییەوە، بۆیە بەرهەمەکانی ناوبراو بە گوێرەی پێوانەکانی تۆلستۆی راست نیین. هەر لەبەر ئەمەشە کە تۆلستۆی هێرش دەکاتە سەر شاعیر و هونەرمەندگەلێکی وەك دانتێ، گۆتە، ڤاگنەر... هتد، بەڵام ئەم هەڵوێستەی تۆلستۆی وەك هونەرمەند و نووسەرێکی مەزن، سەیرە.

رادەی ئەو گواستنەوەیەی کە شکسپیر باسی لێوە دەکات، تا ئاستێکی زۆر پەیوەستە بە هەبوونی زانیاری و ناسین لەبارەی شێوازی شاعیر یان هونەرمەندەکە، چونکە ئەم زانینە تەنیا ئامرازی گواستنەوە و کاریگەری دانانە و هەر وەکو هەوایەکە کە میکرۆبەکان لەگەڵ خۆی دەبات (ئەگەر ئەم نموونەیە لەبارەی هونەرەوە راست بێت). ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ رابردوو بۆ سەردەمی شکسپیر، تێدەگەین کە ئەم شاعیرە هاوسەردەمەکانی لێی تێگەیشتوون و تەنانەت دەبینین کە لەبەر ئەوەی ئیزنی دا رەگەزگەلێك بێنە ناو بەرهەمەکانییەوە ـ کە لەگەڵ حەز و روانینی هەموو چاولێکەرانی ئەم شانۆنامانە نەدەگونجان ـ کەوتە بەر رەخنە.

ئەم نووسراوەیەی خوارەوە لە کتێبەکەی "برادلی" وەرگیراوە کە لە شکسپیرناسە مەزنەکانی سەردەمی نوێیە: "ئێمە دەزانین کە شکسپیر شانۆنامە نووسێکی خەڵکییە، بەڵام ئەم قسەیە بەو مانایە نییە کە زۆرێك لە شانۆنامەکانی تەنیا خەڵکی بوون، بەڵکو بەو

مانایەیە کە بە تایبەتمەندییەکی دیارەوە بۆ هەموو چاولێکەران نووسیونی و لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا، ڕەچاوی چێژی خەڵکی کردووە"[٥].

دوای ئەوەی کە "برادلی" ئەوە وەبیر دێنێتەوە کە شانۆنامەکانی شکسپیر نە بۆ زانکۆکان و نە بۆ کۆشکەکان نووسراون، دەڵێت: "لە ڕاستیدا دەتوانین گریمانەی ئەوە بکەین کە زۆربەی شانۆنامەکانی شکسپیر لەبەر خاتری ـ تەنیا ـ شانۆنامەیەکی خەڵکی، وەکو شانۆنامەی گلۆب[٦] نووسراون".

"جانسۆن" سەرەڕای ئەو حەز و خۆشەویستییەی کە بۆ شکسپیر هەیەتی، ڕەخنەی لێ گرتووە کە پەیڕەوی چێژی چاولێکەرەکانی شانۆنامەکانی بووە. "برادلی" کە لەبارەی شکسپیر بابەتی نووسیوە و قسەی کردووە، خەڵکی بوونی ئەم شاعیرە لە سەردەمەکەیدا، ستایش دەکات. واتە تیۆری گواستنەوەی تۆلستۆی کە تۆلستۆی باسی لێوە کردووە، بە شێوەیەکی بەربڵاو لە سەردەمی شکسپیردا باو بووە، بەڵام زمانی ئینگلیزی لەو کاتەوە تا ئێستا ئاڵوگۆڕی بەسەردا هاتووە و ئێستا تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ زمانی ئینگلیزی سەردەمی شکسپیردا جیاوازە.

ئەمە لەسەر شانی شکسپیرناسەکانە کە زمانی سەردەمەکەی و شێوازەکەی هەڵبسەنگێنن و دوای ئەوە دەست بدەنە خوێندنەوەی. لەم حاڵەتەدا دەتوانن بە باشی لە بەرهەمەکانی ئەم شاعیرە بگەن.

نموونەیەك لە شیعری "امرو القیس" لە ئەدەبی عەرەبی دێنینەوە کە دەڵێت:

تصد و تبدی عن اسیل تتقی　　　بناظره فن و حش و جرة مطفل

"ڕوومان لێ وەردەگێڕێ و گۆنایەکی ساف نیشان دەدات و بە چاوێکەوە سەیر دەکات وەك چاوی ئاسك یان گای دڕندەی وجره کە گولکی لەبەرە" [مەبەست ڕوانینی پڕ لە خۆشەویستی و لەوپەڕی جوانییە].

وجید بجید الرئم لیس بفاحش　　　اذا هی فصته و لا بمعطل

" گەردنێك نیشاندەدا وەکو گەردنی ئاسك، بەڵام بەرزییەکەی زۆر نییە و هەر کاتێك بەرزی بکاتەوە بە زێڕ و زیو ڕازاوەتەوە".

و فرخ یزین المتن اسود فاحم　　　اثیث طـقنو النخلة المتعثکل

" پرچێك نیشان دەدا کە زۆر پڕ و ڕەشە و وەکو هێشووی دار خورمایەکی پڕبەرە".

(٥) Bradley: Oxford lectures on Poetry, P. ٣٦٣
(٦) Globe

خوێنەرێك کە شێوازی ئەم شاعیرەی ئەزموون نەکردووە، حەز دەکات وەها شیعرێك ڕەت بکاتەوە. بەڵام دوای هەڵسەنگاندن و ئەزموون کردنی جوانییە هونەرییە شاراوەکەی ـ ئەو جوانییەی کە بە درێژایی سەدەکان بوونی هەبووە ـ شێوازی شاعیرەکە، بۆی دەردەکەوێت و دواجار دەتوانێ شیعرەکە دەرك بکات. ئەگەر ئەم هەوڵە نەبێت، ناتوانین تێبگەین و هەڵیسەنگێنین. چێژی هونەری ـ تا ئاستێکی زۆر ـ پەیوەستە بە ڕاهێنان و فێرکردنەوە.

٣. ئاگادار بوون لە بابەتی بەرهەمی هونەری:

لە سەرەتاکانی ئەم باسەدا پرسیمان کە چ هاندەرێك بۆ هێنانە ناوەوەی بابەت لە چێژی هونەریدا، بوونی هەیە؟ ئەو کاتەی کە هەڵسەنگاندنەکەی پێشوومان سەبارەت بە پێکهاتە و ناوەڕۆکدا نیشاندا، وتمان کە ئەدەب لەسەر بنەمای بابەت هەڵناسەنگێندرێ، واتە بابەت وەك ڕەگەزێکی چالاك لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمی ئەدەبیدا ناژمێردرێ. بە تێگەیشتنی ئەم حەقیقەتە، دەگەینە سەر ئەو باوەڕەی کە ئاگاداربوون لە بابەت، کار دەکاتە سەر توانای تێگەیشتنمان لە بەرهەمی هونەری. دووبارە لە شیعری شکسپیرەوە نموونە دێنینەوە. ناوبراو شانۆنامەگەلێکی زۆری لە پەیوەندی لەگەڵ بابەتە مێژووییەکان ـ وەك جۆلیۆس ـ نووسیون.

ئاگایی ئێمە لەمێژووی جۆلیۆس و کارەکانی، ڕادەی سوودوەرگرتنمان لەم شانۆنامەیە دەباتە سەرێ. هەروەها ئەحمەد شەوقیش لە شانۆنامەی "مەرگی کلیۆپاترا"دا. واتە بە هەبوونی زانیاری لەبارەی مێژووی کلیۆپاترا، ڕادەی تێگەیشتنمان لەو بەرهەمە زێدەتر دەبێت.

شانۆنامەی "بجمالیۆن"□□□ی تۆفیق حەکیم، کاتێك بە باشی تێدەگەین کە ئاشناییمان هەبێت سەبارەت بە بەسەرهاتی ئەم کەسایەتییە و دەقە شانۆییە کلاسیکییەکەی و هەروەها ئەو بەرهەمە جۆراوجۆرانەی کە بە درێژایی سەدەکان لەم شێوازەوە سەریان هەڵداوە.

□□□ بجمالیون پەیکەرتاشێك بوو کە تەنانەت فەرمانڕەوایی قوبرسیشی دەکرد. لە ئەفسانە یۆنانییەکاندا هاتووە کە لەبەر ئەوەی ڕقی لە ژنە خراپ و پەستەکانی سەردەمەکەی بوو، بۆیە دەستی کرد بە درووست کردنی پەیکەر لە عاج ، کە لە شێوەی کچێکی جواندا بوو. لەگەڵ ئەوەی کە ئەم پەیکەرە تەواو بوو، بجمالیون عاشقی کچەکە بوو و هەمیشە لەلای خواوەندی خۆشەویستی و جوانی (ئەفرۆدیت) دەپاڕایەوە، کە خۆزگە ئەم کچە ڕاستی دەبوو. خواوەندی خۆشەویستی و جوانیش ئەم پەیکەرەی کردە ژنێکی جوان و ئەوکات لەگەڵ بجمالیون زەماوەندی پێ کردن. بجمالیون لەم ژنە، بووە خاوەنی منداڵێك بەناوی "باقوس". ئەفسانەی بجمالیون سەرنجی زۆرێك لە

هەزاران بەرهەمی هونەری هەن کە دەبینین تێگەیشتنمان لێیان، بەهۆی ئاشناییمان لەگەڵ بابەتەکەیان زێدەتر و قووڵتر دەبێت، بۆیە دەبینین کە رەخنەی ئەدەبی پڕە لە و لێکۆڵینەوانەی کە لایەنێکی پێشەکییان هەیە و بەر لە هەڵسەنگاندنی وردی دەقەکە، دەبێ ئەنجامیان بدەین.

٤. کولتووری گشتی

رەنگە ئەم هۆکارە لە هەندێك لە بوارەکاندا لەگەڵ هۆکاری سێیەمدا، یەکبگرێت، بەڵام کەلتووری گشتی زۆر بەربلاوترە لە ئاگایی لە یەکێك لە بابەتەکان. ئەم چەمکە دووبارە لە پەیوەندی لەگەڵ شکسپیردا روون دەکەینەوە. بۆئەوەی کە لەگەڵ خەیاڵی ئەم شاعیرە بکەوین و بەسەر ناوەرۆکەکەیدا زاڵ بین، بەناچاری دەبێت دەستمان رابگات بە بەشێکی زۆر لەو کەلتوورەی کە لەو سەردەمەدا هەبووە و لە پێکهێنانی کەسایەتیدا کاریگەر بووە. کولتووری شاعیر بە شێوەیەکی ئاشکرا لە شیعرەکەیدا ئاماژە بۆ خواکانی یۆنان یان ئەستورەکانی یۆنان دەکات. لێرەدا دەبینین کە ئاگایی تەواو لە کەلتووری شاعیر، بە هۆکارێکی کاریگەر دادەنرێت لە تێگەیشتن لە شاعیرەکە.

یا چۆن دتوانین بگەینە تێگەیشتنێکی درووست لە شیعری شاعیرێکی وەك مەولەوی بە بێ ئەوەی کە لەبارەی ئەو ئەندێشە سۆفییانەی کە لە شیعرەکانیدا دەربڕاوە زانیارییەکی تەواومان نەبێت. وەها ئەزموونێکی کولتووری، کاریگەرییەکی مەزنی لە تێگەیشتنی هونەردا هەیە و ئەم کاریگەرییە لە چوارچێوەی تێگەیشتنی وشیارانەی بەرهەمە هونەرییەکانی شاعیردا، بەرتەسك نابێتەوە، بەڵکو هەلومەرجێك بەدی دێت کە دەبێتە هۆی خراپ تێگەیشتن. مەبەستمان لە خراپ تێگەیشتن لێرەدا ئەوەیە کە وەرگری ئەندێشەکان، خۆی لەناو بەرهەمەکانی شاعیردا بدۆزێتەوە. ئەگەر ئەم شیعرەی سەردەمی جاهیلی بخوێنینەوە:

و ما عمرت دار و لاغر اهلها   من الآرض البالقنا والقنابل

[هیچ وڵاتێك ئاوەدان و خەڵکەکەیشی شایی بە خۆبوونیان لە لا پەیدا نەبووە، مەگەر بەڕم و پیاوانی بەهێز و ئازا]

نووسەرانی بۆ لای خۆی راکێشاوە، بە جۆرێك کە شاعیری رۆمایی "ئۆفید" لە نووسراوەکەی خۆیدا (التحول) لە ساڵی ١٩١٣ز، ئەم ئەفسانەیەی دووبارە گێڕاوەتەوە. (و. فارسی) [الموسوعه العربیه العالمیه، ج ٩، ص ٤٩٧]

لە وشەی "قنابل" ئەو مانایە وەرناگیرێ کە لە زەینی شاعیردا هەبووە، بەڵکو تێگەیشتنی مانا نوێیەکەی دێتە ناو زەینەوە. وەها نیشانەگەلێك دەبنە هۆی خراپ تێگەیشتن و داوەری ناڕاست.

ئایا مومکینە ـ بۆ نموونە ـ قسەی ئەم شاعیرە عەرەبە بە بێ ئاشنایی لەگەڵ مانای "هامە" لەلای عەرەبی سەردەمی نەزانی، دەرك بکەین. ئەوان باوەڕیان بە هەبوونی باڵندەیەکی خەیاڵی بوو کە لەسەر قەبری مرۆڤی کوژراو رادەوەستاو بۆ تۆڵەی خوێنەکەی هاواری دەکرد. شیعرەکە ئەمەیە:

یا عمرو الاتدع شتمی و منقصی   اضربك حتی تقول الهامة اسقونی

[ئەی عەمروو، ئەگەر دەست لە لۆمەکردن و عەیب لێ گرتن هەڵنەگری، لێدانێکی وات لێ دەدەم کە باڵندەی هامە بڵێت تێراوم بکەن].

مانای ئەم دێڕە لەسەر ئەم بنەمایە ئەوەیە کە لێتدەدەم تا بمری. درکەی(کنایە) قەتڵەکە هەمان ئەو خورافەیەیە کە لە سەردەمی نەزانیدا باو بووە.

٥. پلەی ئاگایی هەستی و زەینی:

چێژی هونەری تا ئاستێکی زۆر پەیوەستە بە پلەی ئاگایی هەستی و زەینییەوە. مەبەستی ئێمە لێرەدا ئەوە نییە کە بچینە ناو هەڵسەنگاندنی هەست و سروشتی چێژی هونەری و پەیوەندی چێژ لەگەڵ ئاوەز. هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوە نوێیەکانی دەروونناسی بە شێوەیەکی چڕ و پڕ هەموو ئەم لایەنانەیان لێکداوەتەوە و هەموو دەزانن کە تاکەکان لە توانای هەستی و زەینیدا پێکەوە جیاوازن و دواجار جیاوازییەکەشیان لە تێگەیشتن، هەر لێرەوە سەرچاوە دەگرێت.

بەڵام تێدەگەین کە تاکێك لە هەموو سەعاتەکانی رۆژ و شەو، بە شێوەیەکی یەکسان سوود لە هێزێکی هەستی و زەینی وەرناگرێت. هەندێك کات هەیە کە هەست و زەین بۆ تێگەیشتن بەهێزترن. وەها کاتگەلێك بۆ کەسێك کە بەرەو پێشوازی کارێکی هونەری دەچێت، باشترین ئیمکان و توانمەندییە. ئەگەر بمانەوێ نموونەیەك بۆ ئەم مەسەلەیە بێنینەوە دەڵێین: پێشوازی بیسەر لە بەرهەمێکی هونەری، ئەگەر بیسەر ماندوو و شەکەت و بێتوانا بێت لە سەرنجدانی بەرهەمێکی هونەری بۆ لێکدانەوە و بەدواداچوون، تەواو لە جێی خۆیدا نابێت، چونکە تێگەیشتنی ئەو بەرهەمە پێویستی بە رادەیەکی زۆر لە ئاگایی و وشیاری هەستی و ئاوەزی هەیە. بە بێ ئەم بەدواداچوونە کە لەخۆگری رامان و تێگەیشتنە، بەرهەمی هونەری دەبێتە کارێکی بێسوود کە هیچ گونجانێکی تێدا نییە.

دەبینین کە رادەی تێگەیشتن لە جۆرە جیاوازەکانی مۆسیقا لە شەو و رۆژدا یەکسان نییە. جۆرە داستانییەکەی، لە کاتژمێرەکانی کۆتایی شەودا و لەو کاتەی کە مرۆڤ حەزی لە هێمنی و ئارامییە، دڵگیر نییە. بە پێچەوانەوە بەرهەمگەلێکی نەرم و جوان کە بە سازگەلێکی دیاریکراو دەژەنرێن، لەو سەعاتانەدا دڵگیرن.

حاڵەتەکانی مرۆڤ لە سەعاتەکانی بەئاگابووندا، کە حەزی لە چالاکی و جموجۆڵە، جیاوازن. سەمفۆنی لەگەڵ حاڵەتێکدا زۆرتر گونجاوە کە هەستی جووڵە و چالاکی لەلای مرۆڤ هەیە و بە تەواوی وشیارە.

٦. ئاگایی سۆزداری (عاطفی)

ئەرەستۆ لە کتێبی "شیعر"دا دەڵێت: "شیعر کاری کەسانێکە کە توانای سروشتییان هەیە و خاوەنی سۆزێکی زۆرن". ئەم وتەیە زۆر راستە لە پەیوەندی لەگەڵ ئافرێنەر و وەرگردا. چێژی هونەری تا رادەیەکی زۆر پەیوەستە بە سۆزەوە و هەر بەرهەمێکی هونەری لەخۆگری ئەزموونێکی سۆزدارییە. رەخنەگرانی سروشت ئەم ئەزموونانە لێك دەدەنەوە و هەوڵ دەدەن تا بە لێکدانەوەیان بگەن بە هەموو دەسکەوتەکانی زانستی نوێ ـ بە هەڵسەنگاندنی خاوەن هەست و بێ هەست ـ ئەمانە هەوڵ دەدەن تا بەرهەمی هونەرمەندان لەژێر تیشکی ژیانی سۆزداری و ناسۆزداری ئەوان، راڤە بکەن.

ئەوان باوەڕیان وایە کە بێ هەستی، لەخۆگری کۆمەڵێك سۆزی شاراوە و سەر لێ شێواوە کە لە منداڵییەوە لە مرۆڤدا بەدی هاتوون. هەندێکیش باوەڕیان وایە کە ئەمە، بابەتێکی بۆماوەییە و ئەزموونەکانی بێهەستی دەسکەوتی ساڵانێکی زۆری ئەو میراتانەیە کە دەگەڕێنەوە بۆ ژیانی خێڵەکی سەرەتا، کە مرۆڤ تێیدا بووە.

ئەگەر ئەم چوارچێوە دەروونی و تایبەتییە رەها بکەین تا ئەزموونی هونەری لە سادەییەکەیدا وەك دیاردەیەکی بەدی هاتوو لە بەرهەمگەلی ئەدەبیدا، هەڵبسەنگێنین و لێکبدەینەوە، تێدەگەین کە ئەم ئەزموونە هەمان ئەو ناوەرۆکەیە کە بەرهەمی هونەری لەخۆگریەتی و هەمان ئەو پەیامەیە کە هونەرمەند دەیەوێت بیگەیەنێ بە وەرگر.

ناوەرۆکی هونەری، وەکو ناورۆکی زانستی نییە. ناوەرۆکی هونەری ناوەرۆکێکی هەستی سۆزدارییە و بۆیە ئەو سۆزەی کە تێیدایە گرنگە و هەروەها ئاگایی هەستی (سۆز)ی وەرگریش

خاوەنی گرینگییەکی زۆرە و هەر ئەم ئاگاییەیە کە لە ئامادەکردنی فەزایەکی دەروونی بەربڵاو و گشتگیردا، هاوکاری دەکات. ئەو فەزایەی کە تۆلستۆی بە گوازرانەوە (گواستنەوە) ناوی دەبات.

بەشی دووەم

لە بارەی شیعری داستانی

پاژی حەوتەم

شیعری داستانی

(١)

داستان لە ئەدەبیاتی رۆژئاوادا

شیعری داستانی چەندین جۆری هەیە: هەندێکیان سەرەتای سەرهەڵدانیان بۆ مێژووی کۆن دەگەڕێتەوە کە هەمان شیعری داستانییە و هەندێکیشیان لە سەدەکانی نێوەڕاست دا بەدی هاتن. جۆرێکی دیکەش لە حەکایەتی هۆنراو هەیە کە رۆژئاواییەکان بە "رۆمان"[١] ناوی دەبەن و دەتوانین ئەم جۆرە بە شیعری داستانی ناو ببەین.

شیعری داستانی:

لە بەرەبەیانی مێژووەوە، شیعری داستانی هەبووە کە لەنێو زۆربەی نەتەوەکاندا سەریهەڵدا و دواجار لە شێوەی پێشکەوتووی خۆیدا لەلای یۆنانییەکان تا رادەیەکی زۆر بە باڵاترین ئاستی هونەری گەیشت.

لە زمانی ئینگلیزیدا شیعری داستانی "Epic Poetry" پێ دەڵێن. وشەی "Epic" لە "Epos"ی یۆنانییەوە هاتووە کە بە مانای "وشە" یان "حەکایەت" دێت. شیعری داستانی لەلای هیندییەکان بەدی هات و لە سەدەکانی نێوەڕاستیش لەلای ئێرانییەکان. هەرچەندە پێوەندییان بە رووداوە کۆنەکانی مێژووەوە هەبوو. هەروەها داستانەکان لە ئەدەبی لاتینی و لە ئەورووپادا لە سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاست بەدی هاتن. دواجار میراتی ئەڵمانی و فەڕەنسی و ئایسلەند لەناو ئەو داستانانەدا لێك جیا بووەوە.

شاعیرانی ئەورووپایی لە رێنسانس و سەردەمانی نوێدا، دەستیان دایە هۆنینەوەی داستان. بەڵام مێژوو، جێگایەکی تایبەتی داوە بە داستانەکانی سەردەمی کۆن. زۆرن ئەو داستانانەی کە لە

---

(١) Romances

سەردەمانی نوێدا بەدی هاتن، بەڵام دوای ماوەیەکی کورت لەبیر کران. بەڵام داستانەکانی سەردەمی کۆن هەروا گەشاوەیی خۆیان پاراستووە و تا ئەمڕۆش هەروا بە حەز و ئارەزووەوە دەخوێندرێنەوە.

بەر لەوەی کە زیاتر لەمبارەوە بدوێین، پێویستە هەندێك لەسەر ئەو زاراوە عەرەبییە راوەستین کە لەم سەردەمەدا بۆ مانای ئەم جۆرە شیعرە بەکاری دەبەین. وشەی "ملحمە" وشەیەکی کۆنی عەرەبییە کە بە مانای هەڵکەوتی شەڕێکی قورسە کە سەربازەکان خەریکی ئەنجامدانین، بەڵام بەر لەم سەردەمەی ئێمە، مانای جۆرێکی ئەدەبی تایبەت نەبووە کە هاوشێوەی ئەو جۆرە ئەدەبییە بێت کە لەلای رۆژئاواییەکان بەناوی "Epic" بەناوبانگە و یان لە زمانە ئەوروپاییە جیاوازەکاندا هەیە. وشەی عەرەبی "ملحمە" بە تازەیی داهێنراوە و بۆ ئەم جۆرە بەکار دەهێنرێت. ئەمە بۆ دوای سەردەمی پەیوەندی گرتن بە رۆژئاواو ناسینی ئەدەبە کۆن و نوێیەکەی دەگەڕێتەوە. تێگەیشتنی زۆرێك لە لێکۆڵەرانی ئەدەبی هاوچەرخی عەرەب ـ کە لە ئەدەبی رۆژئاوایان نەکۆڵیوەتەوە ـ ئەوەیە کە شیعری داستانی، پەیوەستە بە هەڵسوکەوتی قارەمانانەی شەڕ و هەروەها پێشیان وایە کە گێڕانەوەی رووداوی شەڕ و قارەمانەتی گۆڕەپانی شەڕ بابەتی زاڵی زۆربەی ئەم شیعرانەیە. بۆیە ماناکەی لەلای هەندێك ئاوێتە بووە بە مانای شیعری داستانیی عەرەبەوە. ئیلیادە بەو ناوبانگە مەزنەوە کە هەیەتی و لەخۆگری باسی شەڕی نێوان تەروادە و یونانە بۆتە هۆی ئەم هەڵێنجانە و پەرەپێدانی لەنێوان خەڵکدا، بەڵام شتێك کە نابێت لە هەمان سەرەتاوە لێی غافل بین ئەوەیە کە ئەم هەڵێنجانە نادرووستە. شیعری داستانی، شیعری داستانییە کە بە شێوازێکی چیرۆکی و گێڕانەوە بابەتی قارەمانی و هەڵسوکەوتی قارەمانەکان نیشان دەدات. چ ئەوەی کە قارەمانێتی شەڕ بێت یا قارەمانێتی سەردەمی ئاشتی.

تایبەتمەندییە سەرەکییەکەی لەبەر هەبوونی پەیوەندی بە سەرەتای سەرهەڵدانی نەتەوەکان، ئوستوورەییە. هەروەها دەست دەداتە باسکردنی نەریتی گشتی کە لەلای خەڵك باوە و بە شێوازە بەهێزەکەی شەوق و داستانیان دەوروژێنێ. شیعری داستانی بەو بابەت و شێوازەی کە هەیەتی دەتوانرێت وەکو گۆرانی و سروود بوترێ و کاریگەری قووڵ لەسەر دڵ و گیان و سۆزی خەڵکان دادەنێ و بەسەر هەستی ئەو کەسانەدا زاڵ دەبێ کە گوێی بۆ رادەدێرن.

یەکەمین کەسێك کە دەستی دایە پێناسە کردن و ناساندنی تایبەتمەندییە هونەرییەکانی داستان، ئەرەستۆ بوو لە کتێبی "هونەری شیعر"دا. ئەم کتێبە لێکۆڵینەوەی تراژیدی و داستان لە خۆدەگرێ. ئەرەستۆ دەستی دایە ناسینی تەواوی ئەو دەقانەی کە لەم دوو جۆرە شیعرە، لە بەر دەستیدا بوون. لە پەیوەندی لەگەڵ شیعری داستانیدا، داستانەکانی هۆمیرۆس و هۆنراوەکانی هێزیۆد لەبەر دەستیدا بوون.

بەکورتی، ئەوەی کە ئەم فەیلەسووفە مەزنە دەری بڕیوە، ئەوەیە کە داستان دەبێت لەبارەی رووداوێکی دیاریکراو و تەواوەوە (کامڵ) بێت. داستان خاوەنی سەرەتا و ناوەند و کۆتاییە. لەم رووەوە وەك شانۆنامەیە و بۆیە دەتوانێ وەك یەکەیەکی ئۆرگانێك کاریگەرییەکی تەواو لەسەر بوونەوەرێکی زیندوو دابنێ. نابێت لەنێوان داستان و مێژوودا تێکەڵی بێتە کایەوە. مێژوو لە بەرامبەر دەربڕینی رووداوێکدا راناوەستێ، بەڵکو دەست دەداتە گێڕانەوەی رووداوگەلێکی دیکە لە ماوەیەکی زەمەنی کورت، یان سەردەمێك بە تەواوی و یان بەسەرهاتی کەس یا کەسانێك ـ هەرچەند رووداوەکان پێوەندیشیان پێکەوە نەبێ ـ. ئەو هەروەها دەڵێت: "داستان وەك تراژیدیا چیرۆکی ئەخلاق و رەنجە". هۆمیرۆس ئەمەی لە دوو داستانەکەیدا نواند، بۆ نموونە ئیلیادە داستانێکی سادەیە کە لەسەر بنەمای بەرگەگرتنی ناخۆشی و رەنج راوەستاوە. ناوبراو دەڵێت: داستان لە درێژی و کێشدا لەگەڵ تراژیدی جیاوازە و شێوازی داستانیش لەگەڵ شێوازی تراژیدی یەك نییە، چونکە داستان لەسەر بنەمای گێڕانەوە راوەستاوە و ئەمەش مەجالێکی زۆرتری تێدایە بۆ جۆراوجۆری شێواز و دەربڕینی رووداوە جیاوازەکان لە یەك کاتدا. بە دەربڕینێکی روونتر، دەتوانین بڵێین: "شیعری داستانی لە شیعری شانۆیی جیاوازە، چونکە یەکەمیان شێوازی گێڕانەوەیی بەکار دەبات و دووەمیشیان شێوازی گفتوگۆ. بابەتی جۆری یەکەمیان بەربڵاوە، چونکە پابەند نییە بە رووداوگەلێکی دیاریکراوەوە کە شانۆنامە پابەندە پێیانەوە. شاعیری داستان ئازادە لەو کۆت و بەندانەی کە شانۆنامە بەسەر شاعیردا دەیانسەپێنێ. چ لە مێتۆدی نواندنی رووداوەکان و چ لە پابەندبوونی بە کات و شوێن ئازادتر دەجوولێت[٢]. (شاعیری داستان)

وتمان شیعری داستانی پەیوەندی بە نەریتی نەتەوەکانەوە هەیە و گێڕەرەوەی شانازیەکان و ئەو قارەمانێتییانەیە کە بەدەستی قارەمانەکانیان بەدی هاتوون و هەروەها ئەو چیرۆکانەش کە پەیوەستن بە لایەنی سۆزدارییان و یادەوەری نەتەوەکان لە ناو خۆیاندا پاراستوویانن ـ کە بە بیستنیان خەڵك دێتە جۆش و خرۆش ـ، بەتایبەتی ئەگەر شاعیرێکی بەتوانا لە قاڵبی شێوازێکی بەهێز و گونجاو لەگەڵ شیعری داستانی، هۆنیبێتیەوە. ئەم شیعرە لە بەرامبەر کۆمەڵێکدا بە شێوازێکی کاریگەر دەخوێندرێتەوە و جوانییەکەی زێدەتر دەکات و لە جوانترین و بەهێزترین شێوەدا گوازراوەتەوە بۆ بیسەران و شەوق و جۆش و خرۆش و ئازایەتی و داستانی شاعیر لەگەڵ شەوق و ئازایەتی بیسەرەکان ئاوێتە دەبێت و چێژێکی هونەری لێوە بەدی دێت کە نەتەوەکان لە

---

(٢) Aristotle: The Art of Poetry, Chap. ٢٣-٢٤

بەرەبەیانی مێژووەوە پێیەوە پەیوەست بوون و تا ئەمڕۆش هەروا پێیەوە پەیوەستن و حەزیان لێیەتی. ئەفلاتوون بە شێوازێکی مەزن پەیوەندی دژکردەوەیی توندوتۆڵی نێوان نووسەری شیعر، واتە هۆمیرۆس و بیسەران لە گفتوگۆی "ئەیۆن"دا، نیشان دەدات. ئەم گفتوگۆیە بەناوی هۆنەری چیرۆکی (Rhapsode) کە هەمان "ئەیۆن"ە، ناونراوە و گفتوگۆکەش لەنێوان سوقرات و "ئەیۆن" دایە. سوقرات لەم گفتوگۆیەدا بەرەوڕووی "ئیۆن" دەڵێت:

هونەر، پیشەیەك نییە کە دەتوانێ ناچارت بکات بە داستانەکەی هۆمیرۆسدا هەڵبڵێی، بەڵکو هێزێکی خواییە کە هانت دەدات و دەتورووژێنێ، هەر وەکو ئەو هێزەی کە لە موگناتسیدا هەیە. ئەم موگناتیسە تەنیا لە ئاستی راکێشانی ئەڵقە ئاسنینەکاندا راناوەستێ، بەڵکو هێزێکیش دەخاتە ناو ئەو ئەڵقانەوە کە دواجار ئەوانیش دەتوانن ئەڵقەی دیکە رابکێشن و لە ئەنجامدا زنجیرێکی دوور و درێژ پێك دێ. هێزی راکێشانی هەموو ئەمانە لە موگناتیسێکەوەیە[3].

تایبەتمەندی خەڵکی بوون، لە هەمان سەرەتاوە لەگەڵ شیعری داستانیدا بووە. گێڕەرەوەی زۆر هەبوون کە دەچوون بۆ شوێنە جیاوازەکان و رووداوە مێژووییەکان و قارەمانەتیی پێشینەکانیان بۆ خەڵکان دەگێڕانەوە و زاڵ دەبوون بەسەر هەست و سۆزیان و جۆش و خرۆش و ئازایەتی خەڵکیان بە گێڕانەوەی چیرۆکەکان بە شێوازێکی شیعریی مەزن، دەورووژاند. هەڵبژاردنی شیعر وەك ئامرازی دەربڕینی ئەم نەریتە خەڵکییە چەندین هۆکاری هەبوون، لەوانە: ئەوەی کە شیعر کێشدارە و رۆحی مرۆڤیش حەزی لە مۆسیقا و ئاوازە. هەروەها لەبەر کردنی شیعر ئاسانە و لەم رووەوە هۆکارێکی کاریگەرە لە پاراستنی نەریتی نەتەوەییدا. راستییەك کە نابێ لەبیری بکەین ئەوەیە کە زۆربەی داستان گرنگەکان لە سەردەمانی بەر لە باوبوونی کتێب بەدی هاتوون و پەرەگرتنیان لە رێگەی گێڕانەوە و گوتنەوە (وەکو سروود) بووە و ئەمەش نیشانەی نەریتێکی کەلتووری پتەوە لەو کۆمەڵگا کۆنانەدا، بەڵام (لەو سەردەمەدا) نووسین قەت گرنگی خۆی لە دنیای کەلتووردا، بە سەرنجدان بە کەمی بڵاوبوونەوەی و کەمی ئامرازە پێویستەکانی، بەدی نەهێنا. کاغەزی پاپیروس کەم بوو و پێستەیش کەم و گران، هەروەها نووسینیش لەنێوان خەڵکدا ئەوەندە باو نەبوو کە وەکوو ئامرازی گواستنەوەی زانیاری و پەرەپێدانی کەلتوور دایبنێن. ئەم دیاردەیە لە هەموو کۆمەڵگاکانی سەردەمی کۆندا بەرچاوە.

(٣) Plato: Ion (٥٣٣ d). in: Create Dialogues Of Plato. Tr: By. W.H.D.Rouse The New American Library, Newyork, ١٩٥٦.P.١٨

داستانەکانی هۆمیرۆس بەر لە باوبوونی نووسین لە یۆنانی کۆندا باویان هەبوو و سەرەڕای ئەوەی کە دەگەڕێنەوە بۆ نیوەی سەدەی نۆیەمی بەر لە زایین، بەڵام دوای ماوەیەکی زۆر نووسران و بڵاو کرانەوە. شاعیرانی عەرەبیش لە سەردەمی نەزانیدا(جاهیلیدا) باشترین شیعریان هۆنینەوە، لە حاڵێکدا کە نووسین لە جەزیرەی عەرەبدا ئەوەندە باو نەبوو.

ئەوەی گومان هەڵنەگرە ئەوەیە کە عەرەبەکان لەسەردەمی نەزانیدا سەرەڕای ئەو شیعرانەی کە لێیانەوە ماونەتەوە، تەنانەت یەك کتێبیشیان نەنووسیوە. شیعری سەردەمی نەزانی ـ لەگەڵ دەست پێ‌کردنی سەردەمی نووسین و بڵاوکردنەوە ـ لە سەردەمی سەرەتای هاتنەسەرکاری عەباسیەکاندا، نووسرایەوە. کۆمەڵەی شیعری شاعیران بە دیوان ناو دەبرا، لەبەر ئەوەی شیعرەکانی تێدا تۆمار و کۆکرابوونەوە.

لەبەر ئەوەی داستانەکانی سەردەمی کۆن بەر لە مێژووی نووسین و بڵاوکردنەوە بەدی هاتن، هەر بۆیە سەرهەڵدان و گۆڕان و پەرەسەندنیان ناروونییەکی زۆری لەگەڵدایە، بەڵام سەرەڕای ئەمانەش، چارەیەکمان نییە و دەبێت کەمێك لەسەر ئەم بوارە راوەستین تا چەند شتێکی کورت لەبارەی سەرهەڵدانی شیعری داستانی لەلای هەندێك لە نەتەوەکان، بخەینە بەرچاو.

هۆمیرۆس

سروشتییە کە ئەم کورتەباسە لە شیعری داستانی یۆنانییەوە دەست پێ دەکەین، چونکە داستانەکان تا رادەیەکی زۆر لەگەڵ شاعیری یۆنانی هۆمیرۆس و داستانەکانی "ئیلیادە و ئۆدیسە" ناسراون و دەستیان پێ کردووە. ئەگەر بمانەوێ خاڵێکی پشتبەستوو بە لێکۆڵینەوە، سەبارەت بە هۆمیرۆس بڵێین، ئەوا کۆمەڵێك دژواری زۆر لە ئارادایە. زۆر دژوارە بۆمان کە ناوبراو زیاد لەوەی کە نووسەری ئیلیادەیە، بناسێنین. جیاوازی زۆر لە پەیوەندی لەگەڵ کەسایەتی هۆمیرۆسدا هەیە کە تەنیا لە ئاستی دیاری ئەو شارەی کە تێیدا لەدایك بووە یان ئەو سەردەمەی کە تێیدا ژیاوە، راناوەستێ، بەڵکو جیاوازییەکە دەگاتە سەر کەسایەتی خودی شاعیر و گومانی هەندێك لە لێکۆڵەران لەبارەی بوونیشیەوە. هەندێك دژایەتی لەنێوان چەند بەشێك لە بەشەکانی ئیلیادەدا هەیە کە لە زۆر کردنی گومان سبارەت بەو شاعیرە، کاریگەرییان هەیە. بەڵام ئیلیادە بەو شێوە گشتییە و بەو یەکپارچەییەی کە هەیەتی ئەو ئەگەرە بەهێزتر دەکات کە بەرهەمی شاعیرێکی بەهرەمەند و سەرکەوتوو بووە کە بە شێوەیەکی مەزن و شکۆمەند هۆنیویەتەوە و

پیشانی هاووڵاتییەکانی خۆی داوە. گومانی تێدا نییە کە بەر لە هۆمیرۆس شاعیر و هۆنەرگەلێك هەبوون کە ئەم میراتەیان گێڕاوەتەوە و لە کۆڕ و مەجلیسەکاندا خوێندوویانەتەوە، بەڵام کۆکردنەوە و ڕێك و پێك کردنی ئەم داستانە کۆنانە و کامڵ کردنیان، لەلایەن هۆمیرۆسەوە ئەنجام دراوە.

موسا هاداس□□□، دەڵێت: "هێزی داهێنانی شیعر، مانای باڵا و کامڵی خۆی کاتێك وەردەگرێت کە ناوی هۆمیرۆس دەبرێت. ڕەنگە تەنیا پێناسەی ماقوڵی داستان ئەوە بێت کە هۆنراوێکە زۆر لە ئیلیادە دەچێت. جوانی خۆبەخۆ و درەوشاوەی ئیلیادە ناتوانێ لە شتێکی تری بێجگە لە بەهرەمەندییەکی ئاگراوی و درەوشاوەوە، سەرچاوە بگرێت. بەڵام ڕوونە کە لە دەرەوەی نووسەرەکەشیەوە میراتێکی دوور و درێژ لەو شیعرە لە ئارادا بووە کە هاوشێوەی شیعرەکەی ئەوە". گریمانەی ناوبراو لەسەر ئەوەیە کە بیسەرەکانی ئاگادارییان سەبارەت بەو سەرچاوە مەزن و هاوبەشییە داستانییانە هەیە کە بۆ هۆنینەوەی بەرهەمەکانی سوودی لێ وەرگرتوون (واتە هۆرمرۆس). ڕوونە کە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی کەسایەتییە سەرەکییەکان دیاریکراون. هەروەها زمان و شێوازەکەش دیارە و تایبەتمەندی فێرکاری هەیە و شتێکی سەرەتایی یا منداڵانەش لە زمانی هۆمیرۆسدا هەیە. زمانەکەی پڕبار و ڕوون و بەهێزە و بۆ وەسف کردنی هەر هەڵکەوت یان دەربڕینی هەر هەستێك ئامادەیە، بەڵام زمانێك بووە کە قەت زمانی قسە کردن نەبووە، بەڵکو دروستیان کردووە تا لە شیعردا بەکار ببرێت و ئەم زمانە بەرلەوەی کە هۆمیرۆس شتێکی پێ بنووسێت، بە ئاستی کەماڵی خۆی گەیشتبوو. شکۆمەندی و مەزنی کێشی شیعری، پاراوی دەربڕینە خاوەن شێوازەکانی کە لە چوارچێوەی کێشدا جێیان گرتووە، پێکهاتە باوەکان و نازناو و سیفەتە بەردەوامەکان، هەموویان بەسەر نەوەکانی بەر لە بەکاربردنی نەریتەکانی قوتابخانەی ئەدەبی، دەسەپێندران، بەڵام ئیلیادە تەنیا بەرهەمێك نییە کە پشتی بە کۆکردنەوە بەستبێ. ئەگەر حەکایەت و شێوازەکانی دەربڕین، لاسایی کردنەوە بن، ئەوا دەبنە پەیڕەوی ئامانجێکی هونەری و دواجار دەسکەوتی هونەری کە هاتە کایەوە، ئیدی هەموو تایبەتمەندییە گشتی و لاوەکییەکانی کەسایەتی شاعیر لەخۆ دەگرێت"□□□.

□□□ مامۆستای ئەدەبی یۆنانی لە زانکۆی کۆلۆمبیا ـ نیویۆرك

(٥) Moses Hads: A hisdory of Greek literature. Colombia University Press, New york, ١٩٦٢. P. ١٦

ئیلیادە لەبارەی شەڕی تەروادە و یۆنانە. مێژوونووسان باسیان لەوە کردووە کە ئەم شەڕە لە سەدەی سێزدەیەم یان دوازدەیەمی بەر لە زایین ڕووی داوە، بەڵام ئیلیادە، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆیەمی بەر لە زایین. ئەم شەڕە نزیکەی ١٠ ساڵ درێژەی کێشا، بەڵام ئیلیادە تەنیا باسی مانگی کۆتایی ئەم شەڕەی کردووە. ئیلیادە داستانی شەڕ و خۆشەویستییە کە قارەمانەکان (مرۆڤ و خواوەندەکان) پێکەوە بە یەکسانی شەڕ دەکەن. هۆنراوێکە کە لە بەحری شەشیدا هۆنراوەتەوە، بەحرێك کە بەکاربردنی لە هۆنینەوەی داستانەکاندا، باو بووە. مامۆستا "ڕۆز"□□□ باوەڕی وایە کە ئەم بەحرە لە سەردەمانی کۆندا، بەر لە سەردەمی هۆنینەوەی " ئیلیادە"□□□ شێوەیەکی ئاوازداری بەخۆوە گرتبوو. ژمارەی دێڕەکانی ئیلیادە، زیاتر لە ١٥٥٠٠ دێڕە، کە دابەش کراوەتە سەر بیست و چواربەش (سروود). وەك دیارە ئەم دابەش کردنە لەلایەن نووسەرەوە ئەنجام نەدراوە، بەڵکو دابەش کردنی نوسخەیەکی دەستنووسە کە لە بیست و چوار لاپەڕەدا نووسراوە (لەسەر کاغەزی پاپیرۆس) و دەدرێتە پاڵ ئەریستارخوس لە سەدەی دووەمی بەر لە زایین□□□.

ئیلیادە باس لە کۆتاییەکانی شەڕی نێوان تەروادەو یونان دەکات. ئەم شەڕە بە ڕفاندنی "هێلێن"ی یۆنانی و ژنی شای ئەسپارتە لەلایەن پاریسی کوڕی شای تەروادەوە دەستی پێ کرد و پاشان تۆڵەی یۆنانییەکان بۆ ئەم ڕفاندنە، بە ڕێبەری پاشاکەیان واتە ئاگامەممنون کۆتایی پێ هات. ئەشیل، قارەمانی یۆنانی بە سەرنجدان بەو توورەیی و ناخۆشحاڵیەی کە بەرامبەر بە ئاگامەممنونی هەبوو، یەکێك لە دیلەکانی دزی و لە گۆڕەپانی شەڕ دیار نەما بەڵام لە کۆتاییدا، بە مەبەستی هاوکاری کردنی هاووڵاتییەکانی گەڕایەوە بۆ ناو شەڕەکە و بە هاتنی ناوبراو یۆنانییەکان سەرکەوتن و هیکتۆری قارەمانی تەروادەش کوژا. داستانەکە بە نیشاندانی خەم و کۆڤانی خەڵکی تەروادە بەرامبەر بە قارەمانەکەیان "هیکتۆر" و ئاه و ناڵەی ژنەکەی "ئاندرۆماخا" و دایکی "هکوپا" کۆتایی پێ دێت.

دووەمین داستان کە دەدرێتە پاڵ هۆمیرۆس داستانی "ئۆدیسە"یە. هەندێك لە ڕەخنەگران گومانیان هەیە لەوەی کە ئەم داستانە بەرهەمی هۆمیرۆس بێت. ئەوان کۆمەڵێك جیاوازی

(٦) Rose

(٧) H. J. Rose: Outlines of Classical Literature. Methuen and Co. London, ١٩٥٩. P. ٢

(٨) Paul Harvey: The Oxford Companion To Classical Loiterature(article Iliad)London.١٩٦٢.

زمانییان لەنێوان ئەو دوو داستانەدا دۆزیونەتەوە، هەروەها لە زانیاری جوگرافیاییشدا کە لەناو هەردوو بەرهەمەکەدا هەن، جیاوازی هەیە. خواکان لە ئیلیادەدا بە شکۆمەندی و مەزنییەوە دەردەکەون، بەڵام ئۆدیسە لە پەیوەندی و یەکێتیدا لە ئیلیادە بەهێزترە□□□. جیاوازی نێوان ئەم دوو داستانە هەندێك لە زانایانی خستە ناو ئەو گومانەوە کە هۆنەری "ئۆدیسە" و هۆنەری "ئیلیادە" یەك کەس نییە، بەڵام زۆربەی زانایان ئۆدیسە دەدەنە پاڵ هۆمیرۆس و سەبارەت بەو جیاوازییەش کە لەنێوان ئەو دوو بەرهەمەدایە، بەڵگەگەلێکی عەقڵی دێننەوە.

"رۆز" دەڵێت: "من ئەوەم پەسند کردووە کە هۆنەری هەردوو داستانەکە یەك کەسە و تەنانەت باوەڕیشم وایە کە هەردووکی نووسیون"□□□□. مەبەستی ناوبراو لەم قسەیە ئەوەیە کە شاعیر جۆرێك نووسینی بەکار هێناوە، تا هاوکاری یادەوری ئەو بۆ هۆنینەوەی ئەم دوو بەرهەمە بەرجەستەیە، بکات.

ژمارەی دێڕەکانی ئۆدیسە دوازدە هەزار دێڕە و دابەش دەکرێتە سەر بیست و چوار بەش (سروود). هۆی ئەم دابەش کردنەش وەك هەمان هۆی دابەشکردنەکەی ئیلیادەیە. واتە بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکە لەنێو نووسراوگەلێکی دیکەدا.

قارەمانەکانی ئەم داستانە ئۆدیسیۆس ـ یەکێك لە قارەمانەکانی ئیلیادە ـ و کوڕەکەی "تلیماخۆس" و ژنەکەی واتە "پەنەلۆب"ـە. داستانەکە درێژەدەری ئیلیادەیە، چونکە رووداوەکانی پەیوەندییان بە رووداوەکانی ئیلیادەوە هەیە، ئۆدیسە لە هەمان ئەو شوێنەوە دەست پێ دەکات کە ئیلیادە کۆتایی پێ دێت. ئۆدیسیۆس، پاشای دوورگەی ئیساکا، لەکاتی گەڕانەوە بۆ وڵاتەکەی ـ لە کۆتایی شەڕی تەروادە ـ رێگا ون دەکات و شەپۆلەکانی دەریا لە دوورگەیەکەوە دەیخەنە دورگەیەکی تر. لە ئیساکادا کۆشکێکی هەیە کە هاوسەرەکەی و کوڕە بچووکەکەی تێیدا دەژین. کوڕەکە بۆ دۆزینەوەی باوکی کارگەلێکی مەزن دەکات و خواکانیش لەم بارەوە یارمەتی دەدەن، بەڵام پەنەلۆپ، هاوسەرە وەفادارەکەی تووشی تەنگەتاوی و زەختی ئەو کەسانە بوو کە هەوڵیان دەدا، لە خۆیانی مارە بکەن. ئۆدیسیۆس دوای تێپەڕین لە مەترسیگەلێکی زۆر لە گەڕانەوە بۆ وڵاتەکەی، سەر دەکەوێت کە بگەڕێتەوە و دواجار تۆڵە لە دوژمنەکانی دەکاتەوە.

(٩) Moses Hads: Ahistory of Greek Literature. P. ٢٥
(١٠) H. J. Rose: Outlines Of Classical Literature P. ٦

ئەم دوو داستانە ـ هەر وەکو دەبینین ـ دوو چیرۆکن کە تێیاندا، شەڕ و قارەمانی، دلێری، خۆشەویستی و نەفرەت، شەرەف و وەفاداری و خیانەت، بوونیان هەیە. هەردووکیان بە تایبەتمەندی ئەفسانەیی نووسراون و قارەمان و خواوەندەکان، رووداوەکان دەخوڵقێنن.

هەر داستانێك لەخۆگری چیرۆکێك یان کۆمەڵێك رووداوی پێکەوە پێوەندیدارە. ئەرەستۆ لەسەر ئەم بنەمایانە روانینە رەخنەییەکانی لەبارەی داستانوە دەربڕیون و ماناکانی بە درێژایی ساتگەلێکی دوور و درێژ دیاری کردوون.

بەڵام لەبارەی نووسینەوەی ئەم دوو داستانە، سیسرۆن لە ساڵی ٥٠٠ی بەر لە زایین، نووسیویەتی کە "پاسیستراتوس"□□□□ی دیکتاتۆری ئەسینا لە سەدەی شەشەمی بەر لە زایین، کتێبەکانی هۆمیرۆسی رێك و پێك کردوون و بەو شێوەیەی لێ کردوون کە ئیمڕۆ ئێمە دەیانناسین. ئەم کتێبانە بەر لەم رێکەوتە بە شێوەیەکی نارێك و پێك بوونیان هەبووە. هەندێ نووسەری تریش ئەم وتەیەیان پشتڕاست کردووەتەوە. ئەم رایە لەلایەن کۆمەڵێك نووسەری بێهێزی هاوچەرخیشەوە پەسند کراوە، بەڵام مامۆستای زانا "وۆلف"□□□□ لە ساڵی ١٧٩٠دا، پێشەکییەکی بۆ "لێکۆڵینەوە لە هۆمیرۆس"□□□□ نووسی و تێیدا پێداگری لەسەر ئەوە دەکرد کە ئەلیادە ناتوانێ بێ ئەوەی کە بنووسرێت، بمێنێتەوە ئەویش لە سەردەمێکدا کە نووسین نەبووە. هەر بەو جۆرەی کە بە بێ نووسینیش ناتوانرێ بیپارێزی و بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بهێڵریتەوە.

ناوبراو لە کۆتاییدابەو ئاکامە دەگات کە لە سەردەمی "پاسیستراتۆس"دا و لەژێر چاودێری ئەودا، ئیلیاد کەم کەم کۆکرایەوە. ئەم هەلومەرجە لەبارەی ئۆدیسەشەوە راستە. ژمارەیەکی زۆر زانا ئەمەیان پەسند کردووە و بۆ ئەمەش بەڵگەگەلی زمانی و ئەدەبییان بۆ پشت راستکردنەوەی نیشان داون. باشترین رەخنەگرەکان، ئەوەیان پشت راست کردۆتەوە کە ئەم دوو داستانە لەلایەن کەسێکەوە نووسراون□□□□.

ئەم دوو داستانە بە درێژایی سەردەمە جیاوازەکان، بە زیندوویی مانەوە. زۆر هۆکار هەبوون کە بوونە هۆی ئەوەی کە ئاوا بە زیندوویی بمێننەوە. وەکو جوانی شیعر، شکۆمەندی و باڵاییەکەیان، شیعرێك کە سۆزەکانی مرۆڤ نیشان دەدات و بە سادەیی و دروستییەوە ئەم

(١١) Peisistratos
(١٢) F.A.Wolf
(١٣) Prolegomena to Homer

□□□□ هەمان، لاپەڕەکانی ٥، ٦

سۆزانە دەردەبڕێت و دایان دەڕێژێت و دەست دەداتە نیشاندانی خۆشەویستی و قین، تەنانەت خیانەت، دلێری و قارەمانی. هەروەها شیعرێکە پەیوەست بە ژیانی یۆنانییەکان، کە خەیاڵیان و مەزنی رابردوویان و ژیانی قارەمانەکانیان لە سەردەمانی رابردوودا، بۆ دەگێڕێتەوە.

سەبارەت بە گرینگی ئەلیادە، ئەوەندە بەسە کە بزانین قارەمانێکی مێژوویی وەك ئەسکەندەری مەزن هەمیشە نوسخەیەکی ئیلیادەی پێ بوو و کەسایەتی قارەمانێکی وەك "ئەشیل"ی، بە سەرمەشق داناوە. شیعری ئەلیادە و ئۆدیسە هێشتاش هەر لەبەر بەها ئەدەبییەکەیان دەخوێندرێنەوە، بە جۆرێك کە ژیارناسەکانیش وەك سەرچاوەیەکی سەرەکی زانیاری لەباری شارستانییەتی یۆنانیان دەهێننە ئەژمار. ئەم شیعرە زۆرێك لە ئەفسانە، باوەڕ، هەڵسوکەوت، بەها و ئارمانجە بالاَکانی یۆنانییەکان نیشان دەدات. هەروەها زانیارییەکی زۆریش لە پەیوەندی لەگەڵ شارستانییەتی ماددی یۆنان دەخاتە پێش چاو. لەوانە: وەسف کردنی شەڕ، ئامراز و کەرەستەکانی، کەشتییەکان، ژیانی چینی ئەشراف و نەریتەکانیان. ئۆدیسەش باس لەو کۆشکە جوانانە دەکات کە ئەشرافەکان تێیاندا نیشتەجێن و بە ئارامی و ئاسوودەییەوە دەژین و خاوەنی هەموو جۆرە ژیانێکی ئاسوودە و خۆش و رازاوە بوون.

ڤێرجیل□□□□:

رۆماییەکان لەم هونەرە ئەدەبیە و هونەرەکانی تریشدا، قوتابی یۆنانییەکان بوون. هۆراس، شاعیری رۆمایی، لە قەسیدەی "هونەری شیعر"دا بە پێداگری لەسەر ئەم بابەتە دەڵێت: ئەدەبی یۆنانی ـ بە باوەڕی هۆراس ـ نموونەی بالاَی نوێگەری ئەدەبییە و لەبەر ئەوەی سەرچاوەی ئیلهامە، بۆیە پەیڕەوی لێ کردنی پێویستە. شاعیرانی بەرجەستەی یۆنان، ئەوان کەسانەن کە کێشگەلێکی جیاوازیان بۆ جۆرە جیاوازەکانی شیعر، داهێنان□□□□. ئەوان کەسانێکن کە شێوازگەلێکی جیاوازیان بەدی هێنان□□□□.

(١٥) Vergil

(١٦) Horace: The Art Of Poetry (PP ٧٣ – ٧٥)

□□□□ هەمان، ص ٨٦ ـ ٩٨

بە باوەڕی ئەو زۆر باشە کە شاعیر لە ئەلیادە و ئۆدیسە ئیلهام وەربگرێت و لەنێو ئەو دوو داستانەدا، قارەمانگەلێك بۆ خۆی هەڵێنجێنێ□□□□. ئەو باوەڕی وایە، شاعیری رۆمایی دەبێت شەو و رۆژ نموونە یۆنانییەکان هەڵبسەنگێنێ و لێك بداتەوە.

سەرهەڵدانی شیعری داستانی لەلای رۆماییەکان بە وەرگێڕانی ئۆدیسە دەستی پێ کرد کە کۆچەرێکی یۆنانی بەناوی "لیڤیۆس ئاندرۆنیکۆس"□□□□ وەری گێڕایە سەر زمانی لاتینی. دوای ئەوە بەرهەمگەلی دیکەش هاتنە کایەوە، بەلاَم بەرهەمەکەی ڤێرجیل لەنێوان هەموو ئەو بەرهەمانەدا پلەیەکی بالاَ و بەرجەستەی هەیە، چونکە "ئەنیادە"کە بە گەورەترین داستانی شیعری رۆماییەکان دێتە ئەژمار، ڤێرجیلی وەها بەناوبانگ کرد کە هەمان شوێن و پێگەی هۆمیرۆسی لەلای یۆنانییەکان بۆ بەدی هێنا.

سەرهەڵدانی ئەنیادە، وەلاَمێك بوو بۆ پێویستییەکی نەتەوەیی لە سەردەمی "ئۆغستۆس"دا. راکێشانی سەرنجی شاعیرانی بەرجەستە بۆ ئەم بەرهەمە لە هۆنینەوەی داستانێکدا ئەوە بوو کە لەگەڵ هەندێك لە کارەکانی ئۆغستۆسدا لە پەیوەندی دایە و مەزنی رۆماییەکان هەر وەك هۆمیرۆس بۆ یۆنانییەکان، بە شیعرەکانی، تۆمار دەکات و نیشان دەدات. ڤێرجیل هەمان ئەو کەسەیە کە ئەم ئامانجەی بەدی هێنا و جێگیری کرد□□□□.

ڤێرجیل لە ساڵی ٧٠ی بەر لە زایین هاتە دنیاوە و هۆنینەوەی ئەنیادەی لە ٣٠ ساڵ بەر لە زایین دەست پێ کرد (واتە لە تەمەنی ٤٠ ساڵیدا) و پاشماوەی تەمەنی کە دەڵێن ٩ تا ١١ ساڵی دیکە بووە، هەر بە هۆنینەوەی ئەم بەرهەمەوە بەسەر بردووە.

هەندێك لە وردەکارییەکانی مێتۆدی ڤێرجیلمان لە هۆنینەوەی ئەنیادا زانین. ناوبراو بە پەخشان چیرۆکەکە دەست پێ دەکات و پاشان دەیخاتەوە قاڵبی شیعری و دواجار خەریکی رێکخستنی بەشەکان دەبێت. ئەو نەبووە پابەندی ئەو رێکخستنەی کە بۆ بەشە هۆنراوەکان دایڕشتبوو. بۆ ئەمەش هۆیەك هەیە، ئەویش ئەوەیە کە کتێبی سێیەمی داستانەکە، لە بنەڕەتدا بۆ کتێبی یەکەم بووە، بەجۆرێك کە شاعیر بە هێواشی و ئارامی دەیهۆنییەوە. بۆیە هەندێك جار ئەوەی کە پێشتر نووسیبووی لەبیری دەکرد. هەبوونی دژایەتی لەنێوان بەشەکانی چیرۆکەکەدا، لەبەر ئەو هۆیەیە کە باسمان کرد. وەها

□□□□ هەمان، ص ١١٩ ـ ١٢٧

(١٩) Livius Andronicus

(٢٠) H.J Rose: A Handbook of Latin Literature. Methuen and Co. London. ١٩٦٦. P.٢٤٧.

کارگەلێك، بە سەرنجدان لە هەبوونی هەندێك دێڕی تەواو نەکراو،ئەو بانگەشەیە پشتراست دەکەنەوە کە گوایە تەمەنی شاعیر ئەوەندە نەبووە کە دواجار پێیدا بچێتەوە و ڕێکی بخات. ئـەو تەنانـەت تـا ئـەو ئاستە ڕازیش نەبوو ـ لە حاڵی مردندا ـ بڵاو بکرێتەوە و بۆیە فەرمانی سووتاندنی دا. کاتێك کە ئـەم خواستەی ئەنجام نەدرا، بۆیە لە وەسیەت نامەکەیـدا داوای لـە بڵاوکـەرەوەکانی بەرهەمەکـەی کـرد، شتێك بڵاو نەکەنەوە لە بەرهەمەکەیدا، کە خۆی نەینووسیوە□□□□.

بەڵام ئۆگستۆس ڕێگایـەکی دیکـەی هەڵبـژارد و فـەرمانی بـە دوو کـەس لـە ئەدیبـەکانی سەردەمەکەی دا کە دەست بکەن بە بڵاوکردنەوەی ئەنیادە ـ بە بێ زیادکردنی هیچ شتێك بۆی ـ. بەڵام ئیزنیان پێ نەدرا کە دێـڕە تەواونـەکراوەکان لابـەرن. دوای دوو سـاڵ لـە مردنـی ڤێرجیـل، سەرەنجام ئـەنیادە بـڵاو کرایـەوە. چیرۆکەکە هـەر بـەو جـۆرەی کـە دەزانـین، تـەواو و روونـە. هەڵسەنگاندنی ڕووداوەکانی بەجۆرێکە کە بێجگە لە ڤێرجیل کەس دەسەڵاتی بەسـەریاندا نییـە، تەنانەت ئەگەر شاعیریش بۆ خۆی زیندوو دەبوو، نەیدەتوانی هەنـدێ وردەکـاری یـا ڕێکخـستنی گشتی دەسکاری بکات□□□□.

ئەنیادە دابەش دەکرێتە سەر دوازدە بەش یان کتێب و ژمارەی دێڕەکانی ٩٨٩٦ دێڕە. ئـەم داستانە لە شوێنێکەوە دەست پێ دەکات کە هۆمیرۆس لە ئەلیادەدا ـ واتە شکستی تەروادە ـ کۆتایی پێ دێت. ئەنیادە لەبارەی دلێرییـەکانی "ئینیـاس"ی قارەمـانی تەروادەیـە، کـە لـە تەروادەوە سەفەر دەکات و دەچێت بـۆ کـەنارەکانی ئـەفریقیا و دەگاتـە قرتاجنـە و لـەوێش داستانی خۆشەویستی نێوان ئینیاس و (دیدۆ)ی شاژنی قرتاجنە ڕوو دەدات.

ئینیاس لە ڕێگەی دەربارەوە، لە قرتاجنەوە دەڕوات بۆ سەقیلە و دنیایـەکی تـر دەبینـێ و دوای ئەوە دەگاتە کەنارەکانی ئیتالیا، جێگایەك کە بناغەکانی یەکەمین دەوڵەتی ڕۆما دانران. ئەم داستانە بەجدی دەسـت دەداتـە نیـشاندانی دەوڵـەتی ڕۆمـا. لـە ئـەنیادەدا بەشـگەلێکی هاوشێوەی ئۆدیـسە و ئـەلیادە دەبینـرێن. تێیـدا دلێرییـەکانی ئینیـاس لـە سـەفەرە پـڕ لـە مەترسییەکانی و هەروەها خۆشەویستی و شەڕ و یەکیەتیی چیرۆکەکە کە سەبارەت بە ئینیاس و کارەکانی ناوبراون، دەبینرێن.

ئـەنیادە دوای بڵاوبوونـەوەی، ناوبـانگێکی زۆری پەیـدا کـرد، تـا جێگایـەك کـە ـ سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاست ـ بە گەورەترین بەرهەمی ئەدەبی دەژمێـرا. ئەگـەر ئـەم

□□□□ هەمان، ص ٢٤٨

□□□□ ئەمە باوەڕی مامۆستا "ڕۆز"ە. بگەڕێنەوە بۆ هەمان سەرچاوە ل ٢٤٩.

داستانە لەگەڵ دوو داسـتانەکەی هۆمیرۆسـدا بـەراورد بکـەین، دەبینـین کـە ڤێرجیـل زۆر قەرزاری هۆمیرۆسە. هەروەها هۆمیرۆس لەرووی شـێواز و جوانییـەوە کـە کاریگەرییـەکی قووڵی لەسەر بیسەران هەیە، لە ڤێرجیل لەپێشترە، بـەڵام ئـەنیادە، داسـتانێکە کـە دوای پەرەسـەندنی شـێوازە ڕەوانبێژییـەکان و سـەرهەڵدانی ژمارەیـەکی زۆر شـاعیری هۆنـەری داستان، هۆنراوەتەوە. بۆیە لەم ڕووەوە ئەنیادە بەرهـەمێکی ئـەدەبی دوور لـە سـادەییە و پابەندی مەزنی شێوازێکە کە حەزی لە کامڵ کردنی پێکهاتەیە و دەربـڕین و شـکۆمەندی دەربڕین تێیدا بەجۆرێکە کە لەلای هۆمیرۆس نییە، بەڵام سەرەڕای ئەمانـەش دەبـێ بڵـێین کە ڤێرجیل لە زۆر بارەوە قەرزداری هۆمیرۆسە. ئەو ـ لە هەنـدێك بەشـی داسـتانەکەیدا ـ پەیڕەوی لە بەهرەمەندە یۆنانییەکان دەکات، بەڵام کۆمەڵێك جیاوازی بنـەڕەتیش لـەنێوان هونەری هۆمیرۆس و هونەری ڤێرجیلدا هەیە.

هۆمیرۆس ئەلیادەی لەبەر کۆمەڵگایەك هۆنییەوە کە لەنێو بەرهەمگەلی مەزنی ئەدەبیـدا، تەنیا لەگەڵ داستاندا ئاشنایەتییان هەبوو. ئامانجی هۆمیرۆس لەم کارە ئەوە بـوو کـە گوتمـان، نـەك ئـەوەی کـە بخوێندرێتـەوە و بـە وردبینییـەوە هەڵبـسەنگێندرێ. سـەرەڕای ئـەوەی کـە کۆمەڵگای یۆنانی کە داستانەکانی هۆمیرۆسـی بـۆ هۆنراونەتـەوە، کۆمەڵگایـەکی سـەرەتایی نەبوو، بەڵام کۆمەڵگایەك بوو کە سادەیی تێیدا زاڵ بوو و نەجیبزادەگەلێکی تێیدا بوون کە لـە فیۆداڵەکانی سەدەکانی نێوەڕاست دەچوون□□□□.

بەڵام ڤێرجیل لە کۆمەڵگایەکدا دەژیا کە لە ئاڵۆزیدا لە کۆمەڵگا مۆدێرنـەکان دەچـوو. ئـەو بەرهەمەکەی بۆ خوێنەر و بیسەرەکان نووسی. لـەنێو خوێنەرەکانـدا، گـەورەترین زاناکـانی ئـەو سەردەمە هەبوون، هەروەها زۆربەی کۆمەڵگا بە قۆناغی فێربوون و فێرکردندا تێـپـەڕیبوو، بۆیـە لە توانایدا نەبوو کە تەنیا بـە گێڕانـەوەی چـیرۆکێك ڕەزامەنـدی خوێنـەرەکانی بەدەسـت بێنـێ، هەرچەندە لە گێڕانەوەشیدا وەستا و کارامە بێت. بەناچار دەبوو چیرۆکێکی گێڕاباوە کە لەخۆگری هەزاران خاڵی هونەری سەنجراکێش و ئاماژەی ورد بێت و کارگەلێك نیشان بدات و دەربڕێت، کە بەرهەمەکەی بکەن بەمیراتێکی ئەدەبی بەهێز، یان ئاماژە بۆ کۆمەڵك مانای جوان بکات کە بـۆ ئاستی ڕەمز و زانستی بێ‌هۆ دانەبەزێت. هەروەها دەبوو لە قارەمانەکانی چیرۆکەکەیدا ئامانجە

□□□□ هەمان، ص ٢٥٠

بالاّكانی ڕۆما نیشان درابان و بەجوانی ئاماژەیان پێ کرابا، کە لوتفی خوایی، ئۆغستۆسی بە ڕێبەر دیاری کردووە و لە سایەی ئەودا ئەم ئامانجە بالاّیانە بەدی هاتوون□□□□ .

لۆکان و داستانی فەرسالیا:

ناوبانگی ئەنیادە، بەسەر هەموو بەرهەمە داستانییەکانی دیکەدا کە دواتر لە ڕۆمادا بەدی هاتن، زێدەتر بوو. لەنێو ئەم بەرهەمانەدا، دەتوانین داستانی "فەرسالیا"□□□□ ناو ببەین کە بەرهەمی شاعیرێکە بەناوی "مارکۆس لۆکانوس" و لە ئینگلیزیدا، بەناوی "لۆکان"□□□□ بەناوبانگە. لۆکان برازای شاعیری دراماتیك، "سێنیکا"□□□□یە. لۆکان لە ساڵی **٣٩**ی زایینیدا هاتە دنیاوە و هێشتا نەببووە حەوت ساڵ کە هێنایانە ڕۆما. لۆکان لە ڕۆمادا، دەستی کرد بە خوێندن و لە ئەسینادا، خوێندنی تەواو کرد. لە سەردەمی لاوێتیدا، بە هۆنینەوەی شیعر بەناوبانگ بوو. ئیمپراتۆر (نێرۆن)، ناوبراوی بانگێشتی ناو دەربار کرد و کاری پێ سپارد. هونەر و لێزانی ناوبراو لە هۆنینەوەی شیعردا، سەرنجی "نیرۆن"ی بۆ لای خۆی ڕاکێشا و غیرەتی ئەوی ورووژاند. دواجار لەبەر ئەوەی تووڕەی کرد، بۆیە لە هۆنینەوەی شیعر ڕایوەستاند و ئەویش لە پیلانی "پیزۆ"□□□□دا، لە دژی ئیمپراتۆر بەشداری کرد و لەبەر ئەوە پیلانەکە ئاشکرا بوو، بۆیە ئەویش بە مەرگ مەحکووم کرا. لۆکان لە ساڵی ٦٥دا، کۆچی دوایی کرد.

بەڵام داستانی "فەرسالیا" کە ناوەکەی شەڕی "فرسالۆس"ە، لەبارەی شەڕی نێوان قەیسەر و "پۆمپی"یە کە شەڕی ناوخۆیی لەنێوانیاندا ڕووی دا□□□. داستانەکە لە دەوری ئەم شەڕەدا دەسووڕێتەوە و لە سەرەتاوە تا خاڵێکی دیاری نەکراو، ڕووداوەکانی دەخاتە بەر چاو. شاعیر مەجالی تەواوکردنی نەبوو و دوای ئەویش کەسێکی ئەوتۆ دەستی نەدایێ تا تەواوی بکات. شاعیر لەم هۆنینەوەیەدا پابەندی وردبینی مێژوویی نییە. هەر بەو جۆرەی کە هەندێك هونەرکاری گێڕانەوەیی ورووژێنەر و جوانیگەلێك کە لە داستان نەریتییەکاندا هەن، لەم

□□□□ هەمان

(٢٥) Pharsalia

(٢٦) Lucan

(٢٧) Seneca

(٢٨) Piso

(٢٩ Rose: latin Literature, P. ٣٨٠

بەرهەمەدا نابینرێن. هەروەها ڕووداوەکانی داستانەکەش، لە دەستتێوەردانی خواکان کە لە داستانەکانی پێشوودا هەیە، بێبەرین□□□□ .

بەرهەمەکەی "لۆکان" لەگەڵ پێشوازییەکی ئەوتۆدا بەرەوڕوو نەبوو، چونکە بەرهەمی شاعیرێکی گەنج بوو کە بواری ئەوەی نەبوو بگاتە تەمەنی پێگەیشتن و پوخت بوون، بۆیە جیاوازی لەسەر بەهای شیعری ئەم هۆنینەوەیە، زۆر زۆرە□□□□ . هەندێکی زۆر باشە و هەندێکی دیکەی بە پێچەوانەوە. فەلسەفەی باوی هۆنینەوەکە، هەمان فەلسەفەی دەروونی و باوەڕ هەبوونی شاعیرە بە ئەندێشەی ئازادی کە لە حکومەتی کۆماریدا هەیە.

سەرەڕای ئەوەی کە ناتوانین ئەم داستانە لە جوانیدا، لەگەڵ داستانەکانی هۆمیرۆس و ڤێرجیلدا بەراورد بکەین، بەڵام گرنگی تایبەتی خۆیشی هەیە، چونکە لەو بەرهەمانەیە کە کاریگەرییەکەی گەیشتە سەدەکانی نێوەڕاست و ناوبانگیشی بۆ لۆکان بەدی هێنا. لێرەدا ئەوەندە بەسە کە وەبیر بێنینەوە، دانتێی شاعیری بەناوبانگی ئیتالیایی لۆکانی لەگەڵ ناوی هۆمیرۆس، هۆراس، ئافیدیۆس، ڤێرجیل و خۆی، ناو بردووە و دەڵێت: "هۆمیرۆس ئەمیری شاعیرانە دوای ئەو نۆرەی هۆراتیۆس دەگات و کەسی سێیەم ئافیدیۆس و دوایین کەسیش "لۆکانوس"ە. لەبەر ئەوەی هەموویان لە ناودا هاوبەشی منن، بۆیە گەورەم دەکەن"□□□□. ناوی لۆکان لە کۆمیدیای خواییدا نزیکەی پەنجا جار لە حاڵەتی جۆراوجۆردا هاتووە. هەروەها "چاوسەر"ی شاعیری بەریتانیش باسی لێوە کردووە و ناوی "لۆکان" یەکێك لە ستوونەکانی هۆنراوەی "خانووی ناوبانگ"□□□□ی داگیر کردووە□□□□ .

□□□□ هەمان

□□□□ کوینتلیان، لۆکانی لەریزی شاعیراندا دانەناوە، بەڵام "بترونیوس"، فەرسالیای لەریزی داستانەکان دانەدەنا، چونکە بەدوور بوو لە دەستتێوەردانی خواکان.

□□□□ دوزخ، ترجمە حسن **عثمانی**، ج ٤، ص ٨٨ ـ ٩٠، چاپ اول.

(٣٣) house of fame

□□□□ "خانووی ناوبانگ" یەکێکە لە هۆنراوەکانی چاوسەر، کە ژمارەی دێڕەکانی لە هەزار دێڕ زیاترە و لەنێوان ساڵەکانی ١٣٧٢و ١٣٨٦ی زایینی، هۆنراوەتە. ئەم بەرهەمە لەبارەی خەونی شاعیرەوەیە کە

داستانەکانی خەڵکی باکوور لە سەدەکانی ناوەڕاستدا:

لە سەرەتاکانی سەدەکانی نیوەڕاستدا لە ئەوروپا، داستانگەلێك بەدی هاتن کە پەیوەست نەبوون بە ناوچەی دەریای ناوەڕاستەوە. ئەم داستانانە چەندین سەدە دوای داستانەکانی هۆمیرۆس هۆنراونەتەوە، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەمەش و دواکەوتن لەڕووی کاتەوە، زۆر کەمتر نەبوون لە داستانەکانی سەردەمی کۆن ـ چ لە پێکهاتە و چ لە ناوەڕۆکدا ـ، لێرەدا بەکورتی گرینگترینی ئەم داستانانە دەخەینە بەر چاو، چونکە هەندێکیان لەسەر هونەرەکانی دیکە کاریگەر بوون.

١ـ داستانی بیۆوۆلف□□□□:

ئەم داستانە بە زمانی ئینگلیزی کۆن نووسراوە و ژمارەی دێڕەکانی نزیکەی سێ‌هەزار و دووسەد دێڕە. ڕەنگە ئەم داستانە کۆنترین بەرهەمی مەزن بێت لە زمانە ئەورووپییە نوێیەکاندا. ئەم داستانە باس لە ژیانی کەسانێك دەکات کە لە سەرچاوەگەلێکی دیکەشدا ئاماژەیان بۆ کراوە. مێژووی ئەو ڕووداوانەی کە تێیدا باس کراون، لەوانەیە بگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەمی زایینی، بەڵام مێژووی هۆنینەوەکەی نەزانراوە. بەزۆری گومانی ئەوە دەکرێت کە لە سەدەی هەشتەمی زایینیدا نووسرابێ، بەڵام کۆنترین نوسخە دەستنووسەکانی بۆ سەدەی دەیەم دەگەڕێنەوە کە لە مۆزەخانەی لەندەندا پارێزراون. ئەم داستانە بە دڵنیاییەوە دەبێت لە بنەماگەلێکی زۆرترەوە وەرگیرابێ، هەرچەندە ئێمە سەبارەت بەو بنەمایانە ئاگاییەکی ئەوتۆمان نییە.

ئەم داستانە لەبارەی ژیانی قارەمانێکی شەڕکەرە، کە باس لە ڕووداوەکانی دوو شەڕ لە شەڕەکانی ئەو قارەمانە دەکات. هەروەها باس لە گەنجێتی و گەیشتنی بە دەسەڵات و تەناتە مردنیشی دەکات. ناوی ئەم قارەمانە "بیۆوۆلف"ە، کە ڕێبەری "گوت"ە (خێڵێکە کە لە باشووری سوید نیشتەجێن)). ڕەنگە هەبوونی ئەم خێڵە هۆی ناولێنانی ئەم ناوچەیە بە

بردوویانە بۆ پەرستگەی "ڤینۆس"و پاشان بردوویانەتە خانووی ناوبانگ و ئەوێی بەجۆرێك بینیوە کە بە پەیکەری مێژوو زانان و شاعیران رازێنراوەتەوە.

(٣٥) Beowulf

"گوتلەند"□□□□ بێت، تا ئەم سەردەمەش. بەمجۆرە بابەتی داستانەکە لە ناوچەی "بەتلیق"ەوە، تا بەریتانیا کە لەلایەن یەکێك لە گرووپە شەڕکەرەکانەوە ـ دوای کۆچ کردنی ڕۆمییەکان ـ هێرشی کرایە سەر، لەخۆدەگرێت□□□□.

ئەم داستانە سەردەمێکی دیاریکراوی شارستانییەتی ئەورووپای ڕۆژئاوا نیشان دەدات کە شوێنەواری ئەوتۆی لە سەرچاوەگەلی دیکەدا، نابینینەوە. ئەم داستانە باس لە کۆمەڵێك حکوومەتی خێڵەکی، گرووپی شەڕکەر و تاڵانکەر و هەندێك ڕێبەری شایستە، دەکات.

داستانی بیۆوۆلف لەبارەی تێکهەڵچوونی نێوان مرۆڤ و گیانلەبەرە دڕندەکانە و دژایەتی و تێکهەڵچوونی مرۆڤ لەگەڵ بوونەوەرە ترسناکەکان نیشان دەدات کە لە سەرەتای مێژووی ئەورووپادا، ژیانی مرۆڤەکانیان تاڵ کردبوو.

شەڕی یەکەمی بیۆوۆلف، بە چوونی بۆ دانیمارك لەگەڵ چواردە هاوڕێی دیکەی، بۆ کۆمەك کردن بە پاشای ئەوێ لە زاڵبوون بەسەر دڕندەیەکی ناپەسند بەناوی "جرێندێل"□□□□ دەست پێ دەکات کە لەخانوویەکی مەزندا دەژی کە پاشای دانیمارك دروستی کردووە. ئەو بە داگیرکردنی ئەو خانووە، خەڵکی ئەوێی دەکوشت تا خۆی بژیت. بیۆوۆلف سەرکەوت کە لەگەڵ هاوڕێکانی بێتە ناو ئەو خانووە و تێیدا بمێنێتەوە. دڕندەیەك شەو دێت و یەکێك لە هاوڕێکانی دەخوات. بیۆوۆلف شەڕێکی توندی لەگەڵدا دەکات و ئەوکات سەردەکەوێ کە باسکەکانی دڕندەکە لێك بکاتەوە و دواجار دڕندەکە بەرەو قووڵایی دەریا کە دایکی لەوێیە، هەڵدێت. دایکەکەی بۆ تۆڵە ئەستاندنەوەی هەڵدەستێت و یەکێك لە ئەشرافەکانی دانیمارك دەکوژێت. لەوێ بیۆوۆلف وەدوای دەکەوێت و قەڵاکەی لە قووڵایی دەریادا دەدۆزێتەوە و دوای شەڕێکی سەخت، بەسەریدا سەر دەکەوێت و لەناوی دەبات. بەمجۆرە سەری کوڕەکەی (جێرێندل) بە شمشێرێك کە لە ئەشکەوتێکدا دۆزیویەتەوە، دەبڕێت و گەرمای خوێنی هەردووکیان، شمشێرەکە دەتوێنێتەوە کە تەنیا کالانەکەی ماوە.

بیۆوۆلف بە سوپاس و ڕێزێکی زۆر و شاباش کردنەوە دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی. دوای ماوەیەك و دوای مردنی پاشا و کوڕەکەی کە میراتگری تاج و تەخت بوو، دەبێتە پاشای وڵاتەکەی و لەناو وڵاتەکەیدا دەست دەداتە کارێکی قارەمانانەی نوێ و بەکارەکەی نەتەوەکەی

(٣٦) Gotaland

(٣٧) Gilbert Hight: The Classical Tradition. Oxford University Press, New york ١٩٥٧. P. ٢٢ - ٢٣

(٣٨) Grendel

لەدەست ئەژدەهایەکی ترسناك رزگار دەکات کە پاسەوانی گەنجی ئەو وڵاتە بوو. لەبەر ئەوەی بۆی دەردەکەوێ کە گەنجەکە دزراوە، بۆیە تووڕە دەبێت و پەرە بە وێرانی و ناخۆشی دەدا لە وڵاتەکەیدا. بێووۆلف هاوڕێ لەگەڵ یازدە هاوڕێکەیدا، سەرنجی لێواری چاڵێك دەدات کە ئەژدیهاکەی لێ دەژیت. بێووۆلف لە شەڕکردن لەگەڵ ئەژدیهاکە سەردەکەوێت، بەڵام ئەژدیهاکە بە ددانەکانی قەپێك لە ملی ناوبراو دەدات و سەرەنجام دەیکوژێت. ئەڵبەتە ئەمە لەناو دەقەکەدا ئەو کاتەیە کە بە تەواوی دەرکەوتووە، ئەژدیهاکە مردووە. ئەم قارەمانێتیانە، کە لەناو دێڕەکانی داستانەکەدا بەمجۆرە دابەش کران.

(١٠٠ ـ ١٠٦٢) باس شەڕی بێووۆلف لەگەڵ جیرێندل.

(١٢٣٣ ـ ١٩٢١) باس کردنی شەڕی بێووۆلف لەگەڵ دایکی جیرێندل.

(٢٢١١ ـ ٣١٨٣) باس کردنی شەڕی بێووۆلف لەگەڵ ئەژدیها و هەروەها مردنی خۆیشی.

بەڵام بە حکوومەت گەیشتن و باسکردنی سەردەمی فەرمانڕەواییەکەی کە پەنجا ساڵی پێچووە، لە سەدوپەنجا دێڕدا هاتووە.

یەکیەتیی ئەم داستانە، بە پەیوەست بوونی ئەم داستانە بە ژیانی تاکەکەسێکەوە واتە بێووۆلف، بەدی هاتووە. هەر بەو جۆرەی کە شێوازی داستانی بە هێنانی چیرۆکگەلی نوێ بۆ خۆی دەستەبەر کردووە. لەبارەی پەیوەندی نێوان ئەم داستانە و داستان کلاسیکەکانی رابردوو، باسێك هاتە کایەوە و هەندێ لە رەخنەگران هەوڵیاندا، کە پەیوەستی بکەن بە ئەنیادەوە، بەڵام زۆرێك لە لێکۆڵەران پەسندیان نەکرد. تەنیا وێکچوونی ئەم دوو داستانە، ئەوەیە کە هەردووکیان لەبارەی قارەمانییەتی پیاوێکەوەن. ئەڵبەتە ئەوەی کە وامان لێ دەکات باس لە پەیوەندی نێوان ئەم دوو داستانە بکەین، ئەوەندە گرنگ نییە.

هەڵسەنگاندنی ئەم بەرهەمە لە بەراوردکردن لەگەڵ دوو داستانەکەی هۆمیرۆس یان داستانەکەی ڤێرجیل، نزمتربوونی لەچاو ئەواندا دەردەخات. دوو داستانەکەی هۆمیرۆس ــ سەرەڕای ئەوەی کە بۆ سەردەمانێکی دوور دەگەڕێنەوە ـ شارستانییەتێکی پێشکەوتوو نیشان دەدەن. یۆنانییەکان پێوەندییان لەگەڵ شارستانییەتەکانی رۆژهەڵاتی کۆندا هەبوو، پاشان شارستانییەتەکەیان بەهۆی ئەم پێوەندییەوە گۆڕا و پەرەی سەند و سەرهەڵدانیشی لە ناوچەی دراوسێی ناوەندەکانی شارستانییەتی کۆن بوو. لە داستانەکانی هۆمیرۆسدا، هەڵاتنی خۆری شارستانییەت و شارەکان و وێنەگەلێك لە ژیانی پێشکەوتوو دەبینین، لە حاڵێکدا کە لە "بێووۆلف"دا ، تەنیا مرۆڤی خێڵێك دەبینین کە لەگەڵ هێزگەلێکی نائاساییدا رووبەڕوو دەبێتەوە و بۆ رزگارکردنی ژیانی

خۆی لە ناوچە سارد و پڕ لە دارستانەکانی باکوور کە دەریا خرۆشاوەکان چواردەوریان گرتووە، هەوڵ دەدات. دوو داستانەکەی هۆمیرۆس ئاماژە بۆ رابردوویەکی دوور و درێژ دەکەن، لە حاڵێکدا کە داستانەکەی بێووۆلف ئەوەندە بۆ سەردەمانێکی دوور ناگەڕێتەوە.

لە داستانی "بێووۆلف"دا، رەگەزێکی بتپەرستی و مەسیحی بوونیان هەیە و باس لە خەڵکی باکوور دەکات بەر لەوەی کە بە شێوەیەکی روون، روو بکەنە ئایینی مەسیحی، بەڵام بەراوردی نێوان دوو داستانی بێووۆلف و ئەنیادە، بەراوردێکە لەنێوان دوو بەرهەمدا کە یەکێکیان (واتە ئەنیادە) لە ناوچەیەکی پێشکەوتوودا کە بە پلەیەکی باڵای شارستانییەت گەیشتووە، نووسراوە و ئەوی تریان دەرخەری ژیانی پڕ لە توندوتیژی خێڵگەلێکە کە هەڵاتنی خۆری شارستانییەتیان نەدیتووە و یادەوەرییەکی ئەوتۆشیان نەبووە کە بیانگەڕێنێتەوە بۆ رابردوویەکی دوور.

سەرەڕای ئەوەی کە هۆنەری ئەم داستانە گومناوە، بەڵام لێکۆڵەرێکی هاوچەرخ، هۆنەری ئەم داستانە بە پیاوێکی خوێندەوار وەسف دەکات کە ئەم داستانەی هۆنیوەتەوە تا بیخوێننەوە، نەك ئەوەی کە بیهۆننەوە□□□□. هەر بەوجۆرەی کە "و.پ. کێر"□□□□ی شارەزای ئەدەبی نەتەوە "توتون"یەکانیش، بە شکۆمەند و جوان وەسفی کردووە.

بەهای راستەقینەی ئەو بەرهەمە بۆ شکۆمەندی شێوازەکەی دەگەڕێتەوە و شیعرەکەشی قارەمانانە و بە بەهایە. هەروەها سەرەڕای سادەیی چیرۆکەکانی لەخۆگری بەهاگەلی ئەخلاقی و مەعنەوییە و لە ئاستێکدایە کە تەنیا پاکترین کتێبەکان پێی دەگەن□□□□.

٢ـ سروودی نیشتەجێیانی تاریکی□□□□

ئەمە هەمان داستانی نەتەوەیی ئەڵمانییە کە باس لە ئەفسانە کۆنەکانی ئەڵمانییەکان دەکات. هەر بەو جۆرەی کە ئەلیادە بۆ یۆنانییەکانی باس کردووە و گێڕاوەتەوە. ئەم داستانە لە سەرەتاکانی سەدەی دوازدەیەمدا، هۆنراوەتەوە، بەڵام هۆنەرەکەی شاعیرێکی گومناوی نەمساییە کە لەنێوان ساڵەکانی ١٢٠٠ و ١٢٠٥دا، هۆنیویەتیەوە.

---

(٣٩) Agapito rey: The Background Of The Rmance Epic (in: Comparative Literature, ed. By. Stallknecht And Frenz) P. ٢٠٥

(٤٠) W.P ker

□□□□ هەمان، ص ٢٠٦

(٤٢) Niebelungen Lied

ئەو بابەتەی کە داستانەکە باسی دەکات، میراتێکی شیعرییە کە بۆ حەوتسەدساڵ بەر لەوەی کە ئەم بەرهەمەندە گومناوە بیهۆنێتەوە، دەگەڕێتەوە، واتە ریشەکانی بۆ سەدەی پێنجەمی زایینی دەگەڕێنەوە.

سێ دەستنووس کەوتنە دەست لێکۆڵەرانی هاوچەرخ کە بە راسترین و نزیکترین دەستنووس لەو بەرهەمە دەژمێردرێن. ژمارەی دێڕەکانی ئەم داستانە لەم سێ دەستنووسەدا، لەنێوان ٢٣٢٦ و ٢٣٧٩ دێڕدایە. ئەم داستانە پێکهاتووە لە سی و نۆ سروود کە دابەش دەبێتە سەر سێ بەشی سەرەکی. بەشی یەکەم لە شازدە سروود، بەشی دووەم لە حەوت سروود و بەشی سێیەمی لە شازدە سروود پێکهاتووە.

لە بەشەکانی سەرەتای ئەم داستانەدا، زیگفرید لەسەر زەوییە پەستەکانەوە دێتە دەرباری "برجاندیا" لە "وۆرمز"[43]. لەوێدا پاشایەك بەناوی "گانتەر"[44] حوکم دەکات، کە حەزی لەوەیە لەگەڵ شاژنی ئایسلەندا، واتە "برنهلد"[45]، ژیانی هاوسەرێتی پێکبێنێ، بەڵام شاژنەکە بەهێزە و خاوەنی دلێرییەکی لە رادەبەدەرە. "گانتەر" ئەو هێزەی نییە کە خوازبێنی بکات و زیگفریدی قارەمان بەڵێنی داوە کە لەم کارە گرنگەدا هاوکاری بکات، تا ئەویش دوای سەرکەوتنی لەم کارەدا، هاوکاری ئەو بکات لە گەیشتن بە "کریمهیلد"[46]ی خوشکی.

زیگفریدی قارەمان دلێرێك بوو و شمشێرێکی تیژ و چاکی هەبوو کە لەگەڵ ئەوەی لەخۆی دەبەست، کەم کەس هەبوو کە وێرابای خۆی لە قەرەی بدا. هەروەها خاوەن هێزێکی سیحری بەهێز بوو کە دەیتوانی جەستەی خۆی بشارێتەوە. پێشتریش نەهەنگێکی کوشتبوو و بە خوێنەکەی خۆی شوشتبوو و ئەمەش ببووە هۆی ئەوەی کە تیر کار لە جەستەی نەکات. جگە لە شوێنێك لەنێوان شانەکانی کە لە کاتی شوشتنی جەستەیدا بە خوێنی ئەژدیهاکە، گەڵایەکی درەختی "زیرفون" نووساوە بەو بەشەی جەستەیەوە و دواجار ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە خوێن نەگات بەو بەشە وەکو بەشەکانی دیکەی جەستەی نەبێت.

زیگفرید بە هێزە لە رادەبەدەرەکەی، سەرکەوت کە ئارەزووی "گانتەر" لە گەیشتن بە شاژنە توندوتیژ و بەهێزەکە بەدیبێنێ و دوای ئەوە بەسوود وەرگرتن لە هێزی رادەبەدەری ئەو

(٤٣) Worms

(٤٤) Gunther

(٤٥) Brunhild

(٤٦) Kriemhild

ژنە ـ بەتایبەت لەگەڵ پیاوان ـ توانی بگات بە ئاواتەکەی خۆی ـ واتە گەیشتن بە "کریمهیلد"ی خوشکی گانتەر. ئەو شەوەی کە جەژنەکە لە دەرباری "وۆرفر"دا بەڕێوە چوو، زیگفرید و هاوسەرەکەی چوونە لای "برونهیلد". لەنێوان "برونهیلد"ی هاوسەری "گانتەر" و "کریمهیلد"دا، دەمەقاڵێیەك روویدا. چونکە "برونهیلد" پۆزی بەسەر "کریمهیلد"دا، داو بە ژنێکی پەیڕەوی مێردەکەی لە قەڵەمدا. "کریمهیلد"یش بە ناچار ئەوی بە هەبوونی پەیوەندی لەگەڵ زیگفرید تۆمەتبار کرد، تا دەست لە پۆزدانەکەی هەڵگرێت و بە بێ حورمەتی پێ کردنی وای نیشان دا کە شایستەی ئەوە نییە ژنی پاشا بێت. لێرەدایە کە تۆڵە لەبەر ئەم بێڕێزییە نەخوازراوە روودەدات.

کچێکی گەنج لە خزمانی "گانتەر" پلانی ئەوە دادەڕێژێت تا "کریمهیلد" بەخاڵی بێهێزی مێردەکەی بزانێت و بە لێدان لە پشتەوە، زیگفرید لەکاتی راودا بکوژێت و دواجار بۆ خۆیشی گەنجینەکەی کریمهیلد بدزێت تا ئەو لە هەژاریدا درێژە بە ژیان بدات.

بەشی دووەمی داستانەکە باس لە "کریمهیلد" دەکات، کە لەبەر خەمی هاوسەرەکەی لە ناخۆشی و هەژاری و مەحروومییەتدا درێژە بە ژیان دەدات. ئەم هەلومەرجە سێزدەساڵ درێژە دەکێشێ تا ئەوەی کە "ئێتزل"[47] خوازبێنی دەکات. ناوبراو بەم خوازبێنییە رازی دبێت، بۆ ئەوەی کە بتوانێت لەم رێگایەوە تۆڵەی هاوسەرەکەی بکاتەوە. دەچێتە کۆشکی هاوسەرە نوێیەکەی و پاشان هاوولاتیەکانی و هەروەها "گانتەر" و کچە تاوانبارەکە داوەت دەکات. کچەکە بە پیلانی کریمهیلد دەزانێ و هەوڵ دەدات کە رێ لە گانتەر بگرێت بۆ ئەوەی نەچێت، بەڵام گانتەر گوێی پێ نادات و وەڵامی ئەرێنی دەداتەوە. لەوێ پاشا ئیتزل ئاگای لە پلانی ژنەکەی نەبوو. هێشتا میوانداریيەکە بە تەواوی دەستی پێ نەکردبوو کە شمشێرەکان لە کالان هاتنە دەر و کریمهیلد دوژمنەکەی بە شمشێری هاوسەرەکەی "زیگفرید" کوشت. بەڵام ئەم کوشتارە پەردەی لەسەر کۆتایی کارەکەی کریمهیلد و دەستە و دایەرەکانی هەڵگرت و تەنیا ئیتزل و چەند کەسی دیکە لە پیاوماقووڵان لە مردن رزگاریان بوو.

رووداوەکانی ئەم داستانە بەوجۆرەی کە باسمان لێوە کرد، بە شێوەگەلی جۆراوجۆر لە ئەفسانەکانی خەڵکی باکووردا گێڕدراونەتەوە. ئەم ئەفسانانە هاوهەنگییان نییە لە گەڵ گێڕانەوەیەکی دیاریکراو لەو رووداو و کارانەی کە دەدرێتە پاڵ قارەمانەکانی. ناوبانگی سروودی نیشتەجێیانی تاریکی لە سەردەمی نوێدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ریچارد ڤاگنەری مۆسیقاژەنی بەناوبانگی ئەڵمانی بۆ سێ شانۆنامەی ئاوازداری خۆی "ئۆپێرا" بابەتی لێوە هەڵێنجاوە. شانۆی

(٤٧) Etzel

یەکەم لە دوو بەشی پێشەکی ناسراو بە ئالتوونی راین و فالکورە (یەکێك لە بوونەوەرە سەیرەکان کە بەرهەمی زەماوەندی خواوەندی گەورە "وۆتان" لەگەڵ خواوەندی زەوییە) پێکهاتووە. بەڵام شانۆی دووەم "زیگفرید" و شانۆی سێیەمیش لەبارەی "تاریك ئەندێشی خوایان"ەوەیە.

ڤاگنەر بابەتی داستانەکەی بەو جۆرە نەهێناوەتەوە کە لە داستانی نیشتەجێیانی تاریکیدا، بەکورتی باسمان لێوە کرد، بەڵکو بابەتێکی ئەفسانەییشی بۆ زیاد کردووە کە لە ئەفسانەکانی خەڵکی باکوور وەرگیراوە. ئەم ئەفسانانە هەندێك لە قارەمانەکان بەخوا دادەنێن، بە جۆرێك کە لە رەوتی رووداوەکاندا خواوەند و بوونەوەرە سەیرەکان دێنە ناوەوە. خواوەندەکانی خەڵکی باکوور دەبەنگ بوون و بێمێشکی خۆیان ـ لە کۆتاییدا ـ دەبووە هۆی مردنیان. بابەتێك کە ڤاگنەر سێ شانۆنامەکەی پێ بە کۆتایی دەگەیەنێ ئەوەیە کە سەرەنجام خواکان لە کۆتایی دواین شانۆنامەدا، بەناوی "زوڵمی خواکان" نیشان دەدات.

سروودی نیشتەجێیانی تاریکی، لە نەریتێکی کۆنی ئەفسانەییەوە وەرگیراوە کە بەنیشاندانی سەردەمەکەی هاتووەتە کایەوە و خواوەند و قارەمانەکان تێیدا ئاوێتە بوون و هەروەها ئوستوورە کۆنەکانی نەتەوە جیاوازەکان لەبارەی باوەڕهەبوون بە سیحر و رووداوی نائاسایی لەخۆ دەگرێ. ئەوەی کە گرنگی ئەم نەریتە ئوستوورەییە زیاد دەکات ئەوەیە کە مۆسیقاژەنێکی وەك ڤاگنەر، پێشوازی لێ کرد و بابەتێکی بۆ ئۆپێرا بەناوبانگەکەی لێ وەرگرت. ئەم شانۆنامانە هەموو ساڵێك لە شانۆنامەی ڤاگنەر لە "بیرویت"ی ئەڵمانیادا، نیشان دەدرا، هەر بەو جۆرەی کە لە شوێنە جیاوازەکانی دنیاشدا نیشان دەدرا و جێگایەکی تایبەتی لە دنیای کولتووری باڵادا، بۆ خۆی تەرخان کردووە. تۆلستۆی، نووسەری بەناوبانگی رووسی کە هاوچەرخی ڤاگنەر بووە، بەرهەمەکەی بە هەند وەرنەدەگرت و بە بێ سوودی دادەنا، بەڵام تێپەڕینی کات سەلماندی کە ناوبراو لەم رایەیدا، لەسەر حەق نەبووە. ئەم بەرهەمانە مانەوە و لە سنووری نەتەوەییان زێدەتر چوون و بابەتەکەشیان "ئەفسانە ئەڵمانییەکان" بۆ لایەنگرانی مۆسیقای ڤاگنەر لەبەر دڵان بوو و بەمجۆرە، لە چوارچێوەی ناوچەییەوە بۆ ئاستێکی جیهانی گوازرایەوە.

٣ـ داستانی "سەرزەوی کالیڤا"[٤٨]

ئەمە یەکێکی ترە لە داستانەکانی خەڵکی باکوور کە فینلاندییەکان بە داستانی نەتەوەیی خۆیانی دادەنێن. ئەم داستانە لە ناو خەڵکیدا بە درێژایی چەندین سەدە هەروا بە یادگار

(٤٨) Kalevala

ماوەتەوە. بەڵام تەنیا لە سەدەی نۆزدەیەم بە شێوەیەکی زانستی، کۆکرایەوە. شاعیرێکی فەنلاندی بەناوی "ئەلیاس لینرۆت"[٤٩] دەستی دایە کۆکۆدنەوەی. چاپی یەکەمی لە ساڵی ١٨٣٥ ـ ١٨٣٦ لە دوو توێی نزیکەی ١٢٠٧٨ دێردا بڵاو بۆوە و چاپی دووەمی بە ٢٢٧٩٥ دێڕ لە ساڵی ١٨٤٩دا، بڵاوکرایەوە. لەو رێکەوتەوە ئەم داستانە بووە باو و بە چەند زمانێك تەرجەمە کرا و چەندین لێکۆڵینەوەشی لەسەر ئەنجام دران. لەم داستانەدا، شەڕ و پێکدادانی تێدایە و لە هەندێك بەشدا لە ئەلیادە دەچێت و لە هەندێك بەشیتریشیدا، لە ئۆدیسە. بەڵام جیاوازی مەزن لەنێوانیاندا لە ئاست شیعرەکەیدایە کە داستان یۆنانییەکان لەڕووی جوانییەوە لەسەرترن. بە جۆرێك کە دەربڕی شارستانییەتێکی باڵاترن لە شارستانییەتی خەڵکی باکوور و داستانەکانیشی دەربڕی ژیانێکی سەرەتایی و توندوتیژن.

کاریگەری ئەم ئەدەبە داستانییە لەسەر ئەو هونەرانەی کە فینلاندییەکان لە سەردەمی هاوچەرخدا بەدییان هێناون، روون و ئاشکرایە و ناوبانگەکەی ئەنجامی مۆسیقایەکە کە "سیبلیوس"[٥٠]ی مۆسیقاژەنی فینلاندی لە ساڵی ١٨٦٥ ـ ١٩٧٥ دایڕشتووە. "ئەریك بلۆم"[٥١] باوەڕی وایە کە مۆسیقاکەی "سیبلیوس" لەبارەی ئەم ئەفسانانە، دەرخەری گرنگترین مۆسیقایەکە کە بە تایبەتمەندی نەتەوەییەوە داڕێژراوە[٥٢].

٤ـ سروودەکانی شەڕ لە فەڕەنسادا[٥٣]

ئەدەبی فەڕەنسی لە سەدەکانی نێوەڕاستدا گەشایەوە و ئەنجامگەلێکی باشیشی لە هونەرە شیعرییەکاندا بەدی هێنان کە بەسەر ئەدەبی ئەورووپییاندا زاڵ کرد و کاریگەری لەسەر دانان و هەروەها بەرهەمگەلێکی ئەدەبی بەرجەستەشی لەگەڵ خۆیدا هێنایە کایەوە. لێکۆڵەرانی ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست، ئەدەبی فەڕەنسی لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، دابەش دەکەنە سەر دوو ئەدەبی باشوور و ئەدەبی باکوور.

(٤٩) Elias Lonnort
(٥٠) Sibelius
(٥١) Eric Blom
(٥٢) Groves Dictionery Of Music and Musicians. Article “Sibelius"
(٥٣) Chansons de Geste

بەڵام ئەدەبی باشوور بە شیعری لیریکی بەناوبانگە کە لە ناوچەی "پرۆڤانس"دا، گەشەی کرد و شاعیرانی گەڕۆك کە بە "ترۆبادۆرەکان"□□□□ بەناوبانگ بوون، بە گۆرانی دەیانگوتنەوە. مەبەستی ئێمە لە شیعری لیریکی، ئەوە نییە کە هەندێك لە رۆژهەڵاتناسەکانی هێنایە سەر ئەو باوەڕە کە لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی خۆیدا، کەڵکی لە ئەدەبی عەرەبی ئەندەلوس (چ موەششح و چ زەجل) وەرگرتووە، چونکە ئەوە شیعری لیریکی بوو و ئێمە لێرەدا بەدوای لێکدانەوەی شیعری داستانییەوەین. بەڵام ئەدەبی باکوور کە بە شێوەیەکی گشتی داستان و چیرۆك تێیدا زاڵ بوون، چەندین جۆری جیاواز لە شیعری داستانی تێدا بەدی هاتن.

نزیکترین شیعری داستانی سەدەکانی نێوەڕاست لە داستان، "سروودەکانی شەڕ"□□□□ن. ئەم سروودانە لە راستیدا داستانگەلێکن لەبارەی هەڵسوکەوتی قارەمانەکانی شەڕی فەرەنسا کە بە شێوەیەکی تایبەت لە ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراودا، نیشانیان دەدات. ئەم قارەمانانە لە روانگەی نەتەوەوە، نوێنەرانی باڵاترین پلەی ئازایەتی شەڕ و ئەخلاق و چاکەکارین. ئەوان لەبەر بەرگری کردن لە باوەڕی مەسیحییەت، لە دژی دوژمنانی عەرەب کە لە ئیسپانیا و لەسەر زەوی پیرۆز لە نزیکیانەوە دەژیان و بەسەر شاری قودسدا زاڵ بوون ـ کە ئامانجی خاچپەرستەکان، رزگارکردنی بوو و ئەمەشیان بە ئەرکێکی پیرۆز دادەنا ـ دەچنە ناو گۆڕەپانی شەڕەوە.

بە پێکهێنانی دەوڵەتی عەرەبی ـ ئیسلامی، مێژووی شەڕی دوور و درێژی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا دەستی پێکرد. ئەم شەڕە بە هێرشکردن بۆ سەر داراییەکانی دەوڵەتی بیزانس لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و باکووری ئەفریقیا دەستی پێ کرد و عەرەبەکان لە دەستبەسەرداگرتنی داراییەکانی بیزەنت لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و باکووری ئەفریقیا سەرکەوتن. بابەتەکە هەر بەوەندە کۆتایی پێ نەهات، بەڵکو عەرەبەکان لە دەستبەسەرداگرتنی بەشێکی گرنگ لە خاکی ئەورووپاش ـ واتە ئیسپانیا ـ سەرکەوتن و کەمێك دواتر، بەسەر چەندین دوورگەی گرنگی دەریای ناوەڕاستیشدا ـ لەوانە سقلیە ـ زاڵ بوون.

شکستخواردنی ئیسپانیا بەدەستی عەرەبەکان لە ساڵی ٧١١دا، پێشەکی رووداوگەلێکی سیاسی و کولتووری گرنگ بوو. لێرەدا زۆر پێویست نییە کە ئاماژە بە گرنگی هاتنی عەرەبەکان

(٥٤) Troubadours

□□□□ وشەی Geste لە وشەی Gestaی لاتینییەوە هاتووە. ماناکەی "کارەکانو کردەوەکان"یە. دەڵێی مەبەست لەم سروودانە هەمان ئەو شیعرانە بوون کە باس لە کردەوەی قارەمانەکان و مێژووەکەیان دەکەن.

بۆ کیشوەری ئەورووپا و ئەو کاریگەرییە بکەین کە لە گواستنەوەی زانست و زانیارییە جۆراوجۆرەکان بۆ سەر زەوی ئەورووپا بەدی هات ـ خەڵکی ئەورووپا بە بەراورد لەگەڵ دنیای ئیسلام زۆر دواکەوتوو بوون و دواجار بە هەڵاتنی خۆری شارستانییەت و عیرفانی عەرەبەکان، بووژانەوە ـ.

بەڵام ئەم بەشە بنیاتنەرە کە پلەی زانست و عیرفانی ئەورووپییەکانی بردە سەرێ، ئاکامی پەیوەندی ئاشتییانە نەبوو. هەروەها لەسەر بنەمای هاوکاری فکری و فێرکردن و فێربوونیش نەبوو. بە پێچەوانەوە، لە هەلومەرجێکی زۆر دژواردا بەدیهات کە توندوتیژی و شەڕ، زۆر بەسەریدا زاڵ بوو. دەسەڵاتی عەرەبەکان بەسەر ئەندەلوسدا و پاشان کاریگەری و نفووزی ئەوان لە باشووری فەرەنسا، فەزایەکی پڕ لە شەڕ و پێکدادانی پێك هێنا و دواجار وەها فەزایەك شایستەی سەرهەڵدانی شیعری داستانی بوو کە لەبارەی دلێری قارەمانەکان، ئەخلاقی پیاوان و مردن لە رێگای باوەڕ و بنەماکانەوە، بهۆنرێتەوە.

شەڕی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا، بە دەست پێکردنی شەڕی نێوان موسوڵمانان و خاچپەرستەکان توندتر بوو. ئەو هێرشانەی کە بۆ رۆژهەڵات و سەرزەوی شام و میسر ئەنجام دران، تا نزیکەی دوو سەدە (١١٠٠ تا ١٣٠٠) درێژەیان هەبوو. ئەم شەڕانە فەزایەکی داستانییان بەدی هێنا کە جۆش و خرۆش و داستانی شەڕ تێیاندا شەپۆلی دەدا و ئەمەش لەگەڵ جۆش و خرۆش و داستانی ئایینی ئاوێتە ببوو. ئەدەب دەستی دایە دەربڕینی ئەم هەستانە و ئەمەش دواجار ئەدەبی داستانی و داستانی بۆ خەڵك بەدیاری هێنا.

لە "سروودەکانی شەڕ"، نزیکەی سەد سروود ماونەتەوە، کە بە شێوەی نوسخەگەلی دەستنووس بەدەستمان گەیشتوون و کاتەکەشیان لەنێوان دوو سەدەی دوازدەیەم و یازدەیەمدایە.

پسپۆرانی مێژووی ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست باوەڕیان وایە کە ئەم شیعر یان سروودە داستانییانە دەربڕی دەستپێکی هونەری داستانن لە ئەدەبی فەرەنسادا و هاوکات پێکهاتەیەکی نوێ لە بنەما کۆنەکان نیشان دەدەن. هەر بەو جۆرەی کە هەلومەرجی زۆربەی داستان بەناوبانگەکانیش وەهایە، بەڵام کاتی هۆنینەوەی ئەم داستانانە لە سەدەی یازدەیەمەوە دەست پێ دەکات و ئەمجۆرە ئەدەبییە لە سەدەکانی دوازەدەیەم و سێزدەیەمدا، بەوپەڕی کەماڵی خۆی گەیشت و سەرهەڵدانیشی تا سەرەتاکانی سەدەی چواردەیەم درێژەی کێشا□□□□.

(٥٦) Chansons de Geste. (in: The Oxford Companion to French literature, by Sir. Paul Harvey and J.E.Heseltine.

ژمارەی دێڕەکانی ئەم داستانە لەنێوان هەزار تا بیست هەزاردایە، بەڵام زۆربەی ئەم داستانانە دەکەونە نێوان ئەم دوو لایەنە دوور لە یەکە. چونکە ژمارەی دێڕەکانی لەنێوان هەشت هەزار تا دە هەزار دێڕ لێکدەدرێتەوە.

بەڵام لە پەیوەندی لەگەڵ سەرچاوەی ئەم داستانانە، لەنێوان پسپۆڕانی ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاستدا جیاوازی بیر و را هەیە.

"گاستۆن پاریس"[٥٧] [١٨٣٩ ـ ١٩٠٣] باوەڕی وایە کە ئەم داستانانە پەیوەستن بە سروودگەلێکی داستانییەوە بەناوی "Cantilene". ئەم سروودانە هاوچەرخی رووداوەکانی ئەو سەردەمەن کە داستانەکە باسیان لێوە دەکات و پاشان کاریگەری لە میراتی نەریتی و خەڵکی ئەڵمانیا وەردەگرێت. لەسەر ئەم بنەمایە، ئەم سروودانە بەرهەمی میراتی خەڵك یا بنەماڵەگەلێکە کە خەیاڵی شاعیر شتگەلێکی دیکەی پێوە زیاد کردوون، یان کامڵی کردوون تا پێویستی خەڵك لە بیستنی بابەتەکانی پەیوەست بە قارەمانێتی یان رووداوە سەیر و سەمەرەکان، بەرهەڤ بکات. "پاری" پێداگری لەسەر کاریگەری ئەڵمانیا لەسەر ئەم بەرهەمانە دەکات و دەڵێت: "ئەمانە رۆحی ئەڵمانین بە شێوەیەکی رۆمانتیك"[٥٨].

رایەکی دیکە هەیە کە "جۆزێف بێدیەر"[٥٩] [١٨٤٦ ـ ١٩٣٨] لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، دەری بڕی. ناوبراو باوەڕی وایە: "لەو رایەدا زێدەڕۆییەك هەیە کە ئەم داستانانە لەسەر بنەمای نەریتگەلێکی بۆماوەیی یان بنەمای مێژوویی راوەستابن. ناوبراو ناڕەزایەتی دەردەبڕێت بەرامبەر بەوەی کە دەڵێت سەرچاوەی ئەم داستانانە ئەڵمانییە، بەڵکو باوەڕی وایە کە ئەم بەرهەمانە ئەوەندە لە داهێنانی شاعیر و سروودخوێنە گەڕۆکەکان دوور نین. ئەو شاعیرانەی کە چیرۆکگەلێکیان دروستکردوون و لەلایەن رەبەنەکانەوە بۆ ئەو حاجییانە دەخوێندرانەوە کە دەهاتن بۆ سەردانی گۆڕی قارەمانەکان. ئەم گۆرانە لەسەر رێگای شوێنە پیرۆزەکانن. داستانەکانی ئەم رەبەنانە لەو قەسیدانەوە وەرگیراون کە لە ماوەیساڵێکدا دەهۆنرانەوە. یان ئەوەی کە لە ژیانی قەدیسەکان و یان لە خەیاڵی راهیبەکانەوە سەرچاوە دەگرن[□□□□].

---

(٥٧) Goston Paris

(٥٨) Rey: The background of the Romance Epic, P. ٢٠٧

(٥٩) Joseph Bedier

□□□□ بگەڕێوە بۆ Chansons de Gests کە ئاماژەی پێکرا.

بەڵام قسەکردن لەبارەی کاریگەری ئەڵمانیا لەسەر پەرەسەندنی "سروودەکانی شەڕ" [کە فەرەنسین] بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە سروودەکانی قارەمانی لەنێو نەتەوە ئەڵمانییەکاندا، لە کۆنەوە، واتە بەر لە سەرهەڵدانی مەسیحییەت باویان هەبووە. لەوانەیە شەڕکەرانی "نورماندیا" لە "ڤایکینگ"[٦١] یان ئەڵمانیا لە ئیمپراتۆریەتی پیرۆزی رۆمادا، کەسانێکن کە بابەتی شیعری یەکەمین شاعیرانی داستان فەرەنسییەکانیان پێك هێناون، بەڵام هیچ بەڵگەیەکی بەرچاو یان بەڵگەگەلی نووسراو لەبەر دەستدا نییە کە ئەمە پشتڕاست بکاتەوە. بەم پێیە باوەڕهەبوون بە کاریگەری ئەدەبی ئەڵمانی لە سەرهەڵدانی شیعری داستانی فەرەنسی، تەنیا لە ئاستی گریمانەدا دەمێنێتەوە[٦٢].

باس کردن لەبارەی کاریگەری هەلومەرجی کولتووری هاوچەرخ لە سەر پەرەسەندنی ئەم هونەرە، پێویستی بە بەڵگەیەکی ئەوتۆ نییە. هونەری داستانەکان لە ئەدەبی فەرەنسیدا لە سەرەتای سەدەی دوازدەیەمدا دەستی پێ کرد و بەمجۆرە بە دەست پێ کردنی شەڕ لە گەڵ خاچپەرستەکان، ئەو داستانەی کە لە ئەوروپادا ببووە باو، جێی خۆی گرت. زمانە رۆمییە جیابووەکان لە زمانی لاتینی لەوسەردەمەدا گەیشتبوونە پلەیەکی بەرزی سەربەخۆیی و ئەوانەی کە بە زمانی لاتینی قسەیان دەکرد، بە بەراورد لەگەڵ ئەو خەڵکەی کە بە زمانە رۆمییەکان قسەیان دەکرد، کەمتر بوون[□□□□]. سەرەڕای ئەمانەش دەسەڵاتبەدەستانی فیۆداڵ کە رێبەرایەتی هێرشیان دەکرد بۆ سەر دنیای ئیسلام، هەلی تەواویان هەبوو و حەزیشیان لێ بوو، گوێ بدەنە شیعرێك کە ستایشی ئەو هەولانە بکات کە لە خزمەتی باوەڕی مەسیحیدا بوون. ئەمانە چوونە سەر ئەو باوەڕەی کە سوود لە رۆژهەلات و شارستانییەتەکەی و هەروەها چەندین لایەنی ژیانی خۆشگوزەرانانەی ناو کۆشکە مەزنەکانی، وەرگرن.

لە سەرەتاکانی ئەم سەردەمەدا، لە ئەوروپا دێرگەلێکی رێکخراو بەدی هاتن کە لە ورووژاندنی هەستی ژیان کردن لە کولتووری ئەو سەردەمەدا، رۆڵیان هەبوو. دێرەکان بوون بە ناوەندی عیرفان و کارکردن لەسەر هونەر. کەنیسەکان تایبەت بوون بە قەدیسەکان و زۆر دێر و کەنیسە هەبوون کە میراتگرەکانی قەدیسەکان و خەڵکانی باڵادەستی دیکە، بانگەشەی خاوەندارییێتییان دەکردن.

---

(٦١) Viking

(٦٢) J.M. Cohen: A History of Western Literature. Cassell, London, ١٩٦١. P. ١٩

□□□□ هەمان، ص ١١

دێر و کەنیسەکان خەریکی بڵاوکردنەوەی مەزنی و فەزیلەتی ئەو پیاوانە بوون. هەندێك لەو دێرانە شوێنگەلێکی هەستیاریان لەسەر ڕێگەی ئەو حاجییانە هەبوون کە دەچوونە سەردانی شوێنە پیرۆزەکان. ئەم دێرانە هەروەها هانی خەڵکیان دەدا بۆ نووسینی شیعرگەلێکی زۆر کە ژیانی خۆیانیان دەگێڕایەوە و هەروەها باسیان لە پەرجووی قەدیسەکان دەکرد. پێگەی ئەم دێڕانە گەیشتە ئاستێك کە ناویان چووە ریزی ناوی ئەو بەرهەمانەی کە لە چاکەکارییەوە سەرچاوەیان گرتووە□□□□ .

ئەو دێرانەی کە لە سەدەی یازدەیەم و دوازدەیەمدا بەدی هاتن، بوون بەهێزی جووڵێنەری نوێگەری هونەری□□□□ . ئامانج لەم کارە ورووژاندنی جۆش و خرۆش و داستان بوو بۆ بەدەست هێنانی "بیت المقدس" و هەروەها بەرگری کردن لە بەرامبەر عەرەبەکان و ئیسلام لە ئەندەلوسدا. ئەو شیعرەی کە دەستی دەدایە ستایشی قەدیسەکان و دلێری قارەمانەکانی دەردەخست و لە دەربارەی ئەمیرە فیۆداڵەکان یان لە بەرامبەر خەڵکی ئاسایی دەخوێندرایەوە، ئامرازێکی بەسوود بوو بۆ گەیشتن بەم ئامانجانە.

ئەو یەکەمین شاعیرانەی فەڕەنسا کە لە باکوور سەریان هەڵدا، داستانگەلێکیان هۆنینەوە کە وشەی (Trouveres)یان بەسەردا دەسەپا. ئەم سروودە داستانییانە بە هاوڕێیەتی لەگەڵ ئامرازێکی بچووکی وەك ڤیۆلۆن (کەمان) دەگوتران. بێژەرگەلێکی لێهاتوو بەناوی Jong Leurs دەیانخوێندنەوە. هەندێك جار خودی شاعیرەکان بۆ خۆیان خوێندنەوەی شیعرەکانیان وەئەستۆ دەگرت□□□□ . چ لەناو کۆشکی فیۆداڵەکان و چ لە بەرامبەر ئەو بیسەرانەی کە لە شوێنە جیاجیاکاندا دەیان دیتن.

ئێمە شتێکی ئەوتۆ لە بارەی شاعیرانی سەدەی دوازدەیەم کە ئەم داستانانەیان پێك هێناوە، نازانین. ئەوان لەو رووەوە گومناون و پێگەیان هاوشێوەی پێگەی ئەو ئەندازیارانەیە کە کەنیسە مەزن و شکۆمەندەکانیان دروست کردبوون□□□□ .

(٦٤) Agapito Rey: The Background of the Romance Epic. (in Stalknecht and Frenz. Comparative Literature). P. ٢٥٩

(٦٥) L. Cazamian: A History of French Literature. Oxford University Press, ١٩٦٠, P.١٣.

□□□□ هەمان

(٦٧) Cohen: A History of Western Literature. P. ١٣

هۆنەرانی وەها شیعرگەلێك دەبێت لەگەڵ نووسیندا ئاشنا بووبن، چونکە گریمانە لەسەر ئەوەیە کە ئەم شاعیرانە کەسانێك بوون کە خەریکی کاری نووسەری بوون لە دیوانی شازادەکان و یان ئەوەی کە ئەشراف زادە بوون. چونکە ئەم داستان دوور و درێژانە بە بێ هاوکاری نووسین ناتوانرێ ڕێك بخرێن. هەروەها هەندێك جاریش گریمانە دەکرێت کە هۆنەرەکان، ئەو شیعرانەیان لە کۆمەڵێك دەقی نووسراوەوە وەرگرتووە و لەبەر کردووە. سەرەڕای هەمووی ئەمانە، دەبێت بڵێین کە ئەم شیعرە بۆ ئەوە نەهۆنراوەتەوە کە بخوێندرێتەوە، بەڵکو لەگەڵ ئامرازێکی سادەی مۆسیقادا دەخوێندرایەوە□□□□ . زۆری بێژەرەکان و سەرنجدانی بیستنی ئەوەی کە دەیانگوت، بووە هۆی ئەوەی کە چەندین گێڕانەوە لە چیرۆکێکەوە بەدی هاتن. هەر بەو جۆرەی کە شاعیرگەلێکی زۆریش بۆ حەکایەتە بەناوبانگەکان بەدی هاتن. هەندێکیان شیعرێکیان دەهۆنییەوە کە بەردەوامی دلێری و ئازایەتی لە بنەماڵەی قارەمانەکەدا ـ دوای مردنی ـ نیشان دەدا و کاری منداڵ و نەوەکانی دەخستە بەرچاو. داستانگەلێك هەن کە دەربڕی زنجیرەی پەیوەندی نێوان داستان بەناوبانگەکانن و ئامرازێك لە ئارادایە کە لەنێوان ڕووداوەکانی داستانێك لەگەڵ یەکێکی تردا، پەیوەندی درووست دەکات.

لێکۆڵەرانی ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست، ئەم میراتە داستانییەیان دابەش کردووەتە سەر چەندین زنجیرەی پێکەوە پەیوەست کە گرینگترینیان زنجیرەیەکە کە باس لە قارەمانێتی شارلمان دەکات. بابەتێك کە کۆنترین و جوانترین داستان باسی لێوە دەکات و بە سروودی ڕۆڵان بەناوبانگە.

ئەو داستانانەی کە لە هەلومەرجی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئیلهامیان وەرگرتووە بە شێوەیەکی ئاشکرا پێوەندییان لەگەڵ نەریتی کلاسیکدا نییە. ئەمانە لە نەریتە هونەرییەکاندا لە داستانەکانی هۆمیرۆس و داستانەکەی ڤرێرجیل ناچن، بەڵام سەرەڕای ئەمانەش ئەنیادەی ڤێرجیل و داستانی "فەرسالیا"ی لۆکان و داستانی "ستاتیۆس"□□□□ لە شاری "تبس"□□□□ لەلایەن شاعیرانی سەدەکانی نێوەڕاستەوە ناسرابوون و تەنانەت هەندێکیان تا ئەو ئاستە چوونەتە پێش کە "ڕۆڵان" و "ئەنیادە" لەو رووە کە لە چەند بارێکەوە هاوشێوەن، پەیوەستیان بکەن بە یەکترەوە□□□□ ، بەڵام ئەم

(٦٨) Cazamian: A History of French Literature P. ١٣

(٦٩) Statius

(٧٠) Thebais

(٧١) Cohen: A History of Western Literature. P.١٥

وێکچوونه ئەوەنده روون نییه و زۆرترین شتێك که گریمانه کردنی لەم پێوەندییەدا مومکینه، ئەوەیه که هۆنەرەکەی سروودی "رۆلان" تا ئاستێك "ئەنیادە"ی ناسیوە□□□□.

سەرەڕای ئەوەی که ئەم داستان فەرەنسییه لەبارەی قارەمانێکەوەیه که له مێژوودا هەیه، بەلام زۆر له وردبینی گێڕانەوەی مێژووییەوە دوورە. ئەمانه سەرچاوەیەکی مێژوویی باوەڕپێکراو نین بۆ گێڕانەوەی رووداوەکان. بەلام تیشك دەخاته سەر هەڵسوکەوت، هەست، جل و بەرگ و چەکەکانی ئەو سەردەمەی که باسی لێوه دەکات□□□□.

ئەگەر بمانەوێ لەبارەی ئەم خەڵکانه بکۆڵینەوە، که ئەم داستانانه باسیان لێوه دەکەن، تێدەگەین که له چەند نموونەیەکی کەمدا، بەرتەسك بووەتەوە. هەمیشه کەسایەتی قارەمان، دلێر و ئازایه و خائین و دوژمنیش، دڕنده. ئەم وێنانه له زۆربەی داستانەکاندا دووباره دەبنەوه و زۆرجار هەندێك رەگەزی وەهمیش بۆ فرەڕەنگ کردنی رووداوەکانی داستانەکان دێنه ناوەوه.

جیاوازییەکی جەوهەری دیکەش، لەنێوان ئەم داستانه و داستانەکانی هۆمیرۆس و ڤێرجیلدا هەیه. لەم داستان کلاسیکانەدا (هۆمیرۆس و ڤێرجیل) پیاوان (مرۆڤ) و خواوەندەکان له شەڕکردندا ئاوێته و تێکەڵ دەبن. قارەمانی شەڕەکان یان خواکان بوون، یان پیاوانێك بوون له رەگەزی خواوەندەکان. ئەشیل و ئینیاس و قارەمانەکانی دیکەی داستانەکان که خواوەند نەبوون، به جۆرێك کێشراونەتەوە و نیشان دراون که له رەگەزی خواوەندەکان بژمێردرێن و بۆیه هێزێکی نائاساییشیان پێدراوه، بەلام قارەمانەکانی داستانەکانی سەدەکانی نێوەڕاست وەك: رۆلان و (ئەلسەید) و ئەوانیتر، پیاوگەلێکی راستەقینەن و پێوەندییان به هیچ ئوستوورەیەکەوه نییه و هەر وەکو خەڵکانی دی ژیاون و مردوون و هیچ پەرجوویەك له ژیانیاندا رووی نەداوه، هەر بەو جۆرەی که مردنیشیان نیشانەگەلێکی سەیر و سەمەرەی لەگەڵدا نەبووه□□□□.

له هەر حاڵدا دەتوانین بڵێین، شیعری سەدەی دوازدەیەم له سەرەتاوه لەخۆگری رەگەزگەلێکی بنەڕەتی بووه که له میراتی شیعری ئەوروپاییدا واته: خۆشەویستی و پەرستنی خوا، پتەو و جێگیر بوون□□□□.

□□□□□ هەمان سەرچاوه. هەروەها بگەڕێوه بۆ:

Cazamian: A History of French Literature, P. ١٥

(٧٣) Article (Chansons de Geste). Oxford Companion To French Literature.

(٧٤) Agapito Rey: The Background of The Romance Epic. ٢٠٨ - ٩

(٧٥) Cohen: A History of Western Literature, P. ١٢

سروودی رۆلان□□□□:

سروودی رۆلان به شکۆمەندترین داستانی فەرەنسی دادەنرێت و به سروودەکانی قارەمانێتی بەناوبانگه. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، کۆنترین داستانێکیشه که گەیشتووەته دەستمان. مێژووی نووسینەکەی دەگەڕێتەوه بۆ ساڵەکانی ١١٤٠ ـ ١١٥٠□□□□. بەلام مێژووی هۆنینەوەکەی دەگەڕێتەوه بۆ سەرەتاکانی سەدەی دوازدەیەم و ئەمەش هەمان ئەو مێژووەیه که زۆربەی لێکۆڵەر و پسپۆڕەکان به راستی دەزانن. بەلام ئەو روانینەی که ئێمه سەبارەت بەم داستانه هەمانه، نیشاندەری ئەوه نییه که ئەمه یەکەمین هۆنراوەی داستانییه. له یەکێك له "حولیات" مێژووی رۆژئاوای هۆنراوەکەدا هاتووه که هۆنەرێك بەناوی "تایفەر"□□□□ ئەم سروودەی هۆنیوەتەوه و ئۆلیڤەر (هاوڕێی رۆلان) له بەرامبەر پاشا ویلیامدا، سەرکەوتووی مەیدانی (هەستینگز)□□□□ بوو□□□□. بەلام ئەو سروودەی که له "حولیات"دا هاتووه، ئەو سروودەی رۆلان نییه که ئێمه لێرەدا بەدوایەوەین. بەڵکو بەرهەمێکی دیکەیه که بەر له هۆنراوەکەی رۆلان هۆنراوەتەوه. بەم پێیه داستانەکه له سەرچاوەگەلێکی کۆنتر وەرگیراوه، که لەخۆگری ئاماژەگەلێکی جۆراوجۆره بۆ داستانێك که مێژووی رۆژئاوا لەژێر ناونیشانی "Gesta Fran Corum"دا، باسی لێوه دەکات□□□□.

بەلام ئەم سرووده ـ له راستیدا ـ لەسەر بنەمایەکی مێژوویی رانەوەستاوه. یان به دەربڕینێکی راستتر، رێژەیەکی زۆر رووداوی مێژوویی لەگەڵ ئەفسانەدا تێکەڵ کردوون. کورتەی چیرۆکەکه ئەوەیه که شارلمان حەوت ساڵی له ئیسپانیادا تێپەڕاند. جێگایەك که زۆرترین زەوییەکانی ـ که له دەستی عەرەبەکاندا بوون ـ بێجگه له "سرقسته" رزگارکردن. له "سرقسته"دا، هەر وەك رابردوو پاشایەکی عەرەب بەناوی "مەرسیل" فەرمانڕەوا بوو. ئەم پاشایه پشتی به فێڵ دەبەست، تا شارلمان له ئیسپانیا بکاته

---

(٧٦) La Chanson de Roland

(٧٧) L. Cazamian: A History of French Literature, P.١٤ The Oxford Companion to French Literature. (Ar. La Chanson de Roland)

(٧٨) Taillefer

(٧٩) Hastings

(٨٠) Cohen: A History of Western Literature, P. ١٥

□□□□ هەمان، ص ١٦

دەرەوە. راوێژکارەکانی شارلمان دابەش بوونە سەر دوو بەش و ڕۆلان لەو کەسانە بـوو کـە نەسیحەتی پاشای دەکرد بەوەی پێشنیاری پاشا عەرەبەکە پەسند نەکات. بەڵام جـانیلۆن بەو شێوەیە نەسیحەتی دەکرد، کە پەسندی بکات. بۆچوونەکەی "جـانیلۆن" پەسـندکراو ڕۆلان تووڕە بوو و پاشان پێشنیازی بۆ پاشا کرد، کە جانیلۆن بۆ خـۆی وەڵامـی پەسـند کردنەکە بباتەوە بۆ پاشای عەرەبەکان. کارێکی زۆر مەترسیدار! چونکە پاشا کەسـێکی فێڵبازە و زۆرێك لە باڵوێز و پەیامگەیەنـەرەکانی کوشـتوون. جـانیلون لـەوەی کـە بـۆ ئەنجامدانی ئەم کارە هەڵیان بژاردووە، تـووڕە دەبێـت، بـەڵام دواجـار رازی دەبێـت کـە بچێت. ئەو بە هاوئاهەنگی لەگەڵ پاشا عەرەبەکە پیلان لە دژی ڕۆلان دادەڕێژن و ئیـزن بە سەربازە عەرەبەکان دەدەن کە دوابەشی لەشکری رۆژئاواییەکان، لەکاتی پاشەکشەدا ـ کە لەلایەن ڕۆلانەوە ڕێبەری دەکرێن ـ لەنێو ببەن.

ڕۆلان وەك فەرماندەی بیست هەزار سـەرباز دیـاریکرا و فەرمانـدەیی پاشەکـشەی پاشمـاوەی سەربازەکانی شارلمانی گرتە ئەستۆ. لەشکرەکە لە کێوەکانی "بـرانس" تێدەپـەڕێت و لـە دۆڵـی "ڕۆنسفال"دا، هێرشیان دەکرێتە سەر. "ئۆلیڤەر" بە ڕۆلان دەڵێت کە بۆ هێنانی هێـزی پـشتیوان شەیپوورەکانی لێ بدات، بەڵام ڕۆلان ڕەتی دەکاتـەوە. هەنـدێك لـە هاوڕێکـانی لـە دەوری ڕۆلان کۆدەبنەوە و قارەمانێتی خۆیان نیشان دەدەن، بەڵام دواجار لەشکرەکە پـرش و بـڵاو دەبێـت. لـە دوایین ساتەکانی شەڕ، لەناو لەشکرەکەی ڕۆلاندا تەنیا شەست پیاوی شەڕکەر دەمێننـەوە. کـاتی وەرگرتنی یارمەتی و هاوکاری زۆر دڕەنگ ببوو و شارلمان بەناچـاری خـۆی هاتـە نـاو مەیـدانی شەڕەکەوە. تەنیا چوار کەس لە سوپاکەی ڕۆلان مابوونـەوە، کـە ئـەوانیش بـە سـەختی برینـدار ببوون. سروودەکە بـاس لـەکاتی خواحـافیزی کـردن دەکـات و ڕۆلان و هاوڕێکـەی (ئۆلیڤـەر) و ئۆسقۆفە شەڕکەرەکە (ترۆپان) خەریکن قسان دەکەن. هەر لەم کاتەدا، ڕۆلان چاوەکانی لێك دەنـێ و دوژمنەکانی بەرەولای دێن، بەڵام جوبرەئیل و قەدیسەکان ڕۆحەکەی دەبەنە ئاسمان.

شارلمان دەگاتە جێ و تۆڵەی کوژراوەکـان دەکاتـەوە و دواجـار یەکیـەتیی ریـزی لەشـکری عەرەبەکان دەشێوێنێ و دەچـێتە نـاو "سرقـستە"وە. دوای ئەمـە داسـتانەکە وێنەیـەك لـە خۆشەویستی و هاوڕێیەتی نیشان دەدات. لەگەڵ ئەوەی "ئەود"ی دەزگیرانی ڕۆلان و خوشـکی ئۆلیڤەر هەواڵی کوژرانی هاوسەرە قارەمانەکەی، دەزانێ، یەکسەر دەمرێت. بەڵام "جانیلۆن"ی خائین تووشی ئەشکەنجەیەکی توند و سەخت دەبێت و جەستەی پارچە پارچە دەکەن.

بەڵام ڕووداوە مێژووییەکانی پشت ئەم داستانە دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی "عەبدولڕەحمان"ی کوڕی "معاویە"ی ناسراو بە "عبدالرحمن الداخل". پاشای دلێری ئەمەوی ئەوەندە ئازا بوو کە نازناوی هەڵۆی قوڕەیشیان دایێ. زۆر ئەمیر و حوکمڕان ڕوویان تـێکرد و هاتنـە لای. ئـەویش پێکەوە لەگەڵ ئەوان شەڕی کرد تا پاشای ئەندەلوسی تەسلیم کرد و شکستە دا.

دوو لەوانە سولەیمان ئەعرابی و حوسێن بن یەحیای ئەنساری بوون کـە هێرشـیان کـردە سـەر "سرقستە". حوسێن ئەنساری بـووە والی "سرقـستە" و سـلێمان ئـەعرابیش چـووە لای پاشـای فەرەنگ، واتە شارلمان (قارلە) و هانی دا کە لەگەڵ ئەندەلوسدا بجەنگێ. شـارلمان کـە حـەزی لـە داگیرکردنـی ئەنـدەلوس و ئەسـتاندنەوەی بـوو لەدەسـتی عەرەبـەکان، پەسـندی کـرد و بـە سەرکردایەتی لەشکرێك لە فەڕەنسی و ئەڵمانی و لۆمباردینەکان لە بـەهاری سـاڵی ١٨٧٨، لـە کێوەکانی "برانس" تێپەڕی. "بنبلونە"ی داگیر کرد و "سرقستە"ی گـەمارۆ دا. بـەڵام هـەواڵی شۆڕشی لە "سکسۆنیا"دا بیست و بۆیە بڕیاری دا بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی. لەم حاڵەدا پاشمـاوەی لەشـکرەکەی لـە کێوەکـانی "بـرانس" تێپـەڕی و لەشـکرێك لـە "باسـك"[٨٢]ەوە لـە دۆڵـی "ڕۆنسێڤال"[٨٣] لەناکاو لەگەڵ لەشکرەکەی شارلمان ڕووبەڕوو بـووەوە و دواجـار شـارلمان تێکـی شکاندن[٨٤]. ئەمانە هەمان ئەو ڕووداوە مێژووییانەن کە بە تێپەڕینی کات، بوونەتە داستانێکی ئەفسانەیی. ئەو داستانەی کە باسی لە سەرکەوتنی شارلمان بەسەر عەرەبەکاندا دەکرد، لە مـاوەی سەدەی یازدەیەم، ناوبانگی پەیدا کرد و بڵاوبووەوە. ئەمەش سرووشتییە، چونکە ئـەو سـەردەمە سـەردەمێکە کـە شـەڕی حاچپەرسـتەکان تێیـدا دەسـتیان پـێ کـردووە و داسـتانی ئایینیـشی لەگەڵدایە. هەندێك لە لێکۆڵەران باوەڕیان وایە کە سروودی ڕۆلان لە بنەڕەتدا بۆ پڕۆپاگەندی شـەڕ بووە. ئەمەش لەوەدا دەردەکـەوێ کـە ئـەم بەرهەمـە کاتێـك هۆنراوەتـەوە کـە ئەشـرافزادەکانی بەرتیانیا و فەڕەنسا توانای شەڕکردنیان لەگەڵ ڕۆژهەڵات لەدەست دابوو[٨٥].

---

(٨٢) Basques

(٨٣) Roncesvalles

(٨٤) Oxford Companion to French Literature. (Ar. Chanson de Roland)

هەروەها بگەڕێنەوە بۆ: عبدالعزیز سالم، تاریخ المسلمیىء آثارهم فی الأندلس، بیروت، ١٩٦٢، ص ٢٠٢ء ٢٠٣.

(٨٥) Cohen: A History of Western Literature, P. ١٦

دوای ئـەوە، داسـتانگەلێکی ئەفسانەیی دیکـە، لەوانـە سـەفەری خـورافی شـارلمان بـۆ قوستەنتینییە و قودس، کەوتنە سەر زاران□□□□ .

هۆنەری سروودی رۆلان دیار نییە و نەناسراوە، ئەویش وەك زۆرێـك لـە هۆنـەرەرکانی "سـروودەکانی شەڕ" بە نەناسراوی مایەوە. سروودەکە بە هێنانی ناوێك، بەم شێوەیەی خوارەوە کۆتایی پێ دێت.

"لێرەدا سروودەکە کۆتـایی پـێ دێـت، لەبەرئـەوەی ترۆلـدۆس□□□□ مانـدوو بـووە"□□□□ . ترۆدلۆس کێیە؟ ئایا نووسەری سروودەکەیە؟ ئەگەر ئـەو بێـت نووسـەری سـروودەکە، کەواتـە کێیە؟ ئایا نـاوبراو ئـەو سەرچـاوەیەیە کـە شـاعیر بابەتەکـەی لێـوە وەرگرتـووە؟ یـان تـەنیا نووسەرەوەی سروودەکەیە؟ هەموو ئەمانە ئەو پرسیارانەن کە لێکۆڵـەرەکان نـاتوانن وەڵامیـان بدەنەوە.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، بەڵام شیعرێکە درووست کراوی ـ بێ‌گومان ـ شاعیرێکە کـە ئیلهامی پێ کراوە، چونکە "توانایی تایبەت لە پێکهاتەی هونەری و لێزانی لە هەڵسەنگاندنی ئەو بابەتەی کە لەنێوان هێزی دراماتیك و شکۆمەندی داستانیدا کۆی کردووەتەوە"□□□□□ بەڕوونی تێدا دەردەکەوێت.

لەم داستانەدا لەگەڵ شارستانییەتێکی باڵاتر لەو شارستانییەتە، بـەرەوڕوو دەبینـەوە کـە لـە داستانەکانی باکووردا باسی لێوە کراوە، ئەمەش سەیر نییە، چونکە رووداوەکانی خەڵکی باکوور، باس لە مێژوویەکی دوورتر دەکەن. سـروودی رۆلان دەرخـەری شارسـتانییەتێکە کـە لـە بـاوەڕی مەسیحی پێکهاتووە و لەسـەر بنـەمای سیسـتەمێکی فیـۆداڵی پێـشکەوتوو جێیگرتـووە. لـەم داستانەدا رێژەیەکی زیاتر لەو بەها مەعنەوییانە هەن کـە لـەلای خـەڵك هـەبوون. لـە راسـتیدا نیشاندەری جۆرێك دەمارگرژی توندڕەوی ئایینییە، بەڵام رۆحی زاڵ بەسەر ئـەدەب و هونـەرەکانی دیکە لە سەرەتاکانی سەردەمی نێوەڕاست، بەتایبەتی لە ئەوروپادا بەمجۆرە بووە. لـەم داسـتانەدا قارەمانێتی و ئازایەتی بوونیان هەیە، کە لە کارەکانی رۆلان و هاوڕێکانیدا دەردەکـەون. تێیانـدا غرووریکی لە رادەبەدەر هەیە کە ئەمەش لە تایبەتمەندییەکانی قارەمانـەکانی ئـەو سـەردەمەیە. بە جۆرێك کە رۆلان رازی نابێت بە لێدانی شەیپوورەکەی بۆ هێنانی هێـزی یارمەتیـدەر و هـەروا شەڕ دەکات، تا سەربازەکانی بە کوشتن دەدات و دواجار کە هەلەکە لەدەسـت دەردەچـێ، ناچـار دەبێت داوای هاوکاری بکات. لەم داستانەدا هەروەها خۆشەویستی و میهرەبانیش دەبینرێن، لـەو

(٨٦) Rey: The background of Romance Epic, p.٢٠٩-٢١٠

(٨٧) Turoldos

(٨٨) Cohen: A History of Western Literature, P. ١٥

(٨٩) Cazamian: A history of Western Literature, P. ١٥

شوێنەدا کە شارلمان و هاوڕێکانی لەکاتی نیشان دانی خەم و کۆڤان بۆ ئەو قارەمانانـەی کـە لـە بەرگری کردن لە باوەڕ و شەرەف مردوون، دەگریێن.

لەو داستانەدا خۆشەویستییەکی زۆر ـ بەکورتی ـ لە مردنی "ئـۆد"دا، بـوونی هەیـە کـە لەبەر دەزگیرانەکەی واتە رۆلان غەم دایگرتووە و دواجار دەمرێت. تێیدا قارەمـانێتی و دلێـری لەرادەبـەدەر لـە شـەڕ و رووبـەڕوو بوونـەوەی مردنـدا دەبینـرێن، چـونکە رۆلان لەبـەر بـرا کوژراوەکـانی غـەمگینـە. سـەرەڕای ئـەوەی کـە لـە حـاڵی مردندایـە، بـەڵام دەیانباتـە لای ئۆسقۆفەکە تا بە هەناسەی ئاگراوی پیرۆزیان بکات.

لەم سروودەدا، هەروەها کەسـایەتیگەلێکی جۆراوجـۆر ـ لـە پـەنا کەسـایەتی قارەمـان ـ بوونیان هەیـە. لەوانـە کەسـایەتی ئوسـقۆف، "تۆرپـان" کـە لـە شـەڕدا ئازایـە و هـەروەها کەسـایەتییەکی خـائینیش کـە خاکەکـەی خـۆی فرۆشـتووە. شـاعیر لـە باسـکردنی ئـەم کەسایەتییانە، سەرکەوتوو بـووە. هـەروەها ستایـشی ئـەخلاق و جۆرێـك بـاوەڕ هـەبوون بـە چارەنووسیشی تێدایە. شارلمان و رۆلان هەردووکیان لە خیانەت ترساون، بەڵام بڕیاریان داوە کە پەیڕەوی لە چارەنووسیان بکەن و خۆبەدەست خواستی خـواوە بـدەن و ئامـادەبن کـە بمـرن لـە پێناوی ئامانجێکی باڵا، بەڵام پاشەکشە نەکەن□□□□ .

زمانی ئـەم داسـتانە، سـادەیە و کـەمتر کـەڵکی لـە شـێوە رەوانبێژییـەکان وەرگرتـووە. وەسفکردنی سروشـتی تێـدا دەگمەنـە، بـەڵام وەسـف و باسـکردنی سـەربازەکان و ململانێـی قارەمانەکانی تێدا زۆرە. مۆسیقای شیعرەکە تا ئاستێکی زۆر یەکدەستە، بەڵام سـروودی رۆلان بەهۆی ئەو شوێنەی کە لە مێژووی ئەدەبی فەرەنسادا بۆ خۆی بەدەستی هێناوە، شایـستەیە و تەنیا بەرهەمێکی ئەدەبییە کە هەڵسەنگاندنی ئـەمجۆرە ئەدەبـەی لێـوە دەسـت پـێ دەکـات. یەکەمین بەرهەمێکی ئەدەبی بەرجەستەیە لەم مەودایەدا و کارگەلێکی نائاسایی تێدان کە ئەم ئەدەبە دوای پەرەسەندن و کامڵ بوونی، لە خۆیان دەگرێ. بەرهەمێکی داستانی ـ ئەفسانەییە کە پشتی بە بنەمای مێژوویی بەستووە. "سادەیی لە نیـشاندانی وێنـەی نائاسـایی نەتـەوەیی لەخۆگرتووە کە ئەمەش وای کردووە زۆر نزیك بێت لەوەی وەك وێنەی واقعی دەرکەون"□□□□ .

□□□□ هەمان، ص ١٥.

□□□□ هەمان، ص ١٦.

٥ـ داستانی ئەلسەید[٩٢]:

ئەم داستانە لەبارەی کەسایەتییەکی بەناوبانگی مێژووییە و نیشاندەری گرینگترین سروودەکانی شەڕە، لە ئیسپانیادا کە لە سەرهەڵدانیاندا، "سروودەکانی شەڕ"ی فەڕەنسی کاریگەرییان هەبووە لە سەریان. ئەمە زاراوەیەکە کە فەڕەنسییەکان بۆ ناولێنانی داستانەکانی خۆیان لە سەدەکانی نێوەڕاست، هەڵیان بژاردووە.

ئەم داستانە لەبارەی شەڕکەرێکی ئیسپانیاییە بەناوی "ڕۆدریگۆ دیاز دی ڤیڤار"[٩٣]. ڕووداوەکانی بەم شێوەیە دەست پێ دەکەن کە: ئەلفۆنسۆی شەشەم، پاشای "کاستیلیا" واتە "ئەلسەید" لە وڵاتەکەی دوور دەخاتەوە و ئەویش ناچار دەبێت کە دەست بداتە چەندین شەڕ بۆ بەدەست هێنانی دەسەڵات و هێز. هەروەها مەبەستی دیکەشی گەیشتن بە هەلکەوتێك بوو کە خۆی و لایەنگرەکانی تێیدا جێگیر بن. ئەوە روونە کە "ئەلسەید" لە لەشکری فەرماندەی "سرقستە"دا، کە لە موسوڵمانەکانی ئەندەلوس پێك دەهات، شەڕی دەکرد. ئەلسەید ـ چەند ساڵ بەر لە مردنی ـ لە ساڵی ١٩٠ دەستی گرت بەسەر "بلنسیا"دا. ئەم سەرکەوتنە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر بەرگری "مرابتین"ی ئەندەلووس[٩٤].

ئەمانە هەندێك ڕاستی مێژووین کە ئەم داستانە لە خۆیان دەگرێت. بابەتە ئوستوورەییەکەی لەبارەی تۆڵەکردنەوەی "ئەلسەید"ە لە دوو پاشا، کە هاوسەری دوو کچەکەی بوون و بێ ڕێزییان بە کچەکانی کردبوو[٩٥].

داستانەکە دابەش دەبێتە سەر دوو بەش کە هیچ پێوەندییەکیان لەنێواندا نییە. بەشی یەکەم لەبارەی دوورخستنەوەی "ئەلسەید" و شەڕەکانی و هەروەها جێگیربوونییەتی لە "بلنسیا" و دواجار خوازبێنی کچەکانی لەلایەن یەکێك لە پاشاکانەوە، بەڵام بەشی دووەم، تۆڵەکردنەوەی "ئەلسەید" لەو کەسانە نیشان دەدات کە لەگەڵ کچەکانی خراپ هەڵسوکەوتیان کردبوو. ئەم داستانە نزیکە لە سەردەمی ژیانی ئەو قارەمانەوە کە نووسەر دەستی داوەتە نیشاندانی ژیانی و دواجار لە ساڵی ١١٤٠دا هۆنیویەتەوە. لە حاڵێکدا کە مردنی قارەمانەکە لە ساڵی ١٠٩٩دا ڕووی دابوو.

---

(٩٢) Elcid

(٩٣) Rodrigo Diaz de Vivar

(٩٤) Gerald Bernan: The Literature of The Spanish Peopele, P ٥٦

(٩٥) Gerald Bernan: The Literature of The Spanish Peopele, P ٥٧

بۆیە تێ دەگەین کە داستانەکە لە زۆربەی لایەنەکانەوە، ڕەنگێکی لە واقیعیەت پێوەیە، چونکە ئەوەندە خەیاڵ بازی تێدا نییە کە لە ئەفسانەدا دەیبینین. ئەم داستانە باس لە قارەمانێکی مێژوویی ئەو کەسانە دەکات کە پێوەندییان بەو قارەمانەوە هەبووە و ئەمانەش کەسانێکن کە لە مێژوودا ناو و بەسەرهاتیان بەناوبانگە. ڕووداوەکانی داستانەکە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ مێژوودا هاوئاهەنگن و لەسەر زەوییەکی ڕاستەقینەدا ڕوودەدەن. هۆنەرەکەی لە زانیاری جوگرافیاییدا کەمتر تووشی هەڵە دەبێت.

واقیعی بوونی ئەم داستانە لە چەندین هۆکاری جیاوازەوە سەرچاوەی گرتووە، لەوانە: نزیکی ڕێکخستنەکەی لەگەڵ کاتی ئەو ڕووداوانەی کە باسی لێوە کردوون. بە پێچەوانەی داستانەکەی "ڕۆلان"ە، کە باس لە ڕووداوگەلێك دەکات کە بۆ چوار سەدە بەر لە کاتی هۆنینەوەکەی دەگەڕێنەوە. بۆیە باس لە مێژوویەکی دوور دەکات کە ئەفسانە و دەمارگرژییە ئایینییەکان لە باڵاترین ئاستدا، زاڵبوون بەسەریدا. "ئەلسەید" عەرەبەکانی دەناسی و هەندێك جار لە ڕیزی ئەواندا شەڕی دەکرد و هەندێك جاری تریش هێرشی دەکردنە سەر. هەندێك جار بە هاوکاری عەرەبەکان سەر دەکەوت و هەندێك جاریش لەگەڵیاندا ململانێ و شەڕی دەبوو. موسوڵمانەکان لەم داستانەدا، وەك مرۆڤگەلێکی ئاسایی نیشان دراون و هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ مرۆڤەکانی دیکەدا نییە.

بەڵام لە داستانەکەی "ڕۆلان"دا، بە جۆرێك نیشان دراون کە زۆرتر لە گیانلەبەری دڕندە دەچن تا مرۆڤ و هەندێك جاریش وەك بت پەرست نیشان دراون. داستانی "ئەلسەید" بێبەرییە لەو دەمارگرژییەی کە لە سەرەتای شەڕی حاچپەرستەکاندا، بەسەر گیانی نەتەوە ئەورووپییەکاندا زاڵ بوو. بۆیە داستانەکە "ئەلسەید"ی وەك شەڕکەرێك نەناساندووە کە لە ڕێگای "ئایین"دا شەڕ دەکات و ترس و دڵەراوکێ لەنێوان دوژمنانی خودادا بەدی دێنێ. هەموو ئەو شەڕانەی کە لەم داستانەدا هەن، بۆ زەوی و دەسکەوتن.

"ئەلسەید" هەوڵ دەدات، تا زەوییەك بەدەست بێنێ یا دەسکەوتگەلێك وەدەست بخات کە خۆی و سەربازەکانی پێیان بژین. لە یەکێك لە دیمەنەکاندا دەیبینین کە بانگی ژن و کچەکانی دەکات، تا لە کلاوڕۆژنەی یەکێك لە قەڵاکانەوە سەیر بکەن و ببینن کە چۆن شەڕ دەکات، تا بژێویان بۆ پەیدا بکات.

قارەمانەتی "ئەلسەید" لەسەر بنەمای بەدیهێنانی پێداویستییەکانی ژیانە و دوورە لە هەندێك لەو داستانانەی کە حەزیان لە کوشتارە و ڕەنگێکی ئایینی و پیرۆزی دەدەنێ تا پاساوی شەڕ و کوشتارەکە بدەن.

لە لایەکی تریشەوە، قارەمانەکە لە بەشی خورافی داستانەکەدا دەبینین کە لەگەڵ دوو زاواکەیدا شەڕ دەکات و لە مەیدانی شەڕدا هەردووکیان دەبەزێنێ، بەڵام نایانکوژێت. بەزاندنی دوو پاشا بەم شێوەیە، تۆڵە ستاندنەوەی قارەمانێکە کە حەزی لە خوێن رشتن نییە. پیاوان لەم داستانەدا، لە چوارچێوەی واقعی مێژووییدا نیشان دراون، لەم بارەوە ئەم داستانە پڕە لە دیمەنی ژیان لە ئەندەلوس، ئەویش دوای تێپەڕینی زیاتر لە سێسەدساڵ لە فەرمانڕەوایی عەرەبەکان بەسەریدا. ئەگەر بمانەوێ لەم پێوەندییەدا هاوشێوەیەکی بۆ بدۆزینەوە، ئەوا داستانی "فەرسالیا"ی شاعیری رۆمی" لۆکان"ە، کە لە نیشاندانی رووداوگەلی مێژوویی راستەقینە و دوور لە رووداوی نائاسایی، هاوشێوەیەتی. هەروەها شێوازی ئەم داستانە وشکە و جوانکاری وشەیی تێدا نییە و زۆر بە کەمیش سیفەت بەکار دەبات بۆ زیاترکردنی کاریگەری شیعرەکە. وەسفی سروشتی تێدا کەمە و تا رادەیەکی زۆر هەموو جوانییەکانی دەگەڕێنەوە بۆ واقعی بوونەکەی□□□□.

داستانەکانی پێش رێنسانس

وتمان کە سەدەی دوازدەیەم شاهێدی گەشانەوەی هونەری داستانە لە فەڕەنسادا، هەروەها بەکورتیش لەبارەی هۆ و هۆکارەکانییەوە دواین. سروودەکانی شەڕ ـ فەڕەنسی ـ هونەرێکی داستانی نوێ بوو کە لە هەلومەرجی سەدەکانی نێوەڕاستدا سەری هەڵداو لە رووداوەکانییەوە سەرچاوەی گرت. ئەم جۆرە داستانانە، لەگەڵ داستانەکانی باکووردا ـ کە رووداوەکانیان بۆ رابردوویەکی کۆن دەگەڕانەوە ـ جیاوازن. هەرچەندە کە لە سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاستیشدا بەدی هاتوون.

هونەری داستان، کەم کەم لە فەڕەنسادا، لە سەدەی سێزدەیەمەوە رووەو کزی چوو. شیعری داستانی کەمرەنگ بووەوە و تەنیا ئەو هۆنراوانەی لەخۆ دەگرتن کە باسیان لە ژیانی قارەمانەکان□□□□ دەکرد، لەسەر بنەمایەکی ئەفسانەیی. خودی شارلمان ببوو بە بابەتی چەند داستانێکی قارەمانی. لەوانە داستانێکی هۆنراو کە چەند بەشێکی بەناوی "Mainet" ماونەتەوە. داستانەکە لەبارەی سەردەمی منداڵی شارلمانە کە زڕدایکەکەی دەری کرد و بەناچار رووی کردە لای موسوڵمانەکان لە ئەندەلوس و لەنێو ئەواندا بەناوی خوازراوی

□□□□ هەمان، ص ٥٩.

(٩٧) Chevalries

"مینییە" دەژیا. تا گەیشتە تەمەنی گەنجی و دووبارە گەڕایەوە بۆ فەڕەنسا. وەها ئەفسانەگەلێك لە ڕووی مێژووییەوە باوەڕپێکراو نین.

سەرەتای سەدەی چواردەیەم، شاهیدی لەدایك بوونی داستانێکی مەزن بوو بە زمانی ئیتالیایی، لەژێر ناوی "کۆمێدیای یەزدانی" لە بەرهەمی دانتێ، بەڵام ئەم داستانە، جۆرێکی نوێیە لە شیعری داستانی. دانتێ یەکەمین شاعیری ئەوروپاییە کە هۆنیویەتەوە. دواتر لەبارەی ئەم داستانەوە قسە دەکەین.

"پەترارك"□□□□ داستانێکی بە زمانی لاتینی لەژێر ناوی "ئەفریقیا" هۆنیوەتەوە، کە تێیدا بەشێك لە شەڕی نێوان رۆما و "قرتاجنە" نیشان دەدات. ئەم داستانە بە زمانی لاتینییە و شاعیر بەر لەوەی کە تەواوی بکات، لێی پاشگەز دەبێتەوە. ئەم بەرهەمە بە بەرهەمێکی بێهێز دادەنرێت، چونکە شاعیر هەوڵی داوە لاسایی هونەر، شێواز و دەربڕینەکانی ڤێرجیل بکاتەوە، بۆیە بەرهەمەکەی بێهێزە و بێبەرییە لە بەهرەمەندی و داهێنان□□□□.

"بۆکاچیۆ"□□□□□ یەکەمین داستان بە زمانی ئیتالیایی دوای دانتێ، دەهۆنێتەوە. ئەم داستانە ناوی "تێسیدا"□□□□□یە و لەبارەی قارەمانێکی یۆنانییەوەیە بەناوی Theseus. ئەم داستانە بەرهەمێکی ئەدەبی زۆر گرنگ نییە، چونکە هەوڵی داوە لاسایی ڤێرجیل بکاتەوە. گوتوویانە گوایە بۆکاچیۆ کاتێك دەستی بەم بەرهەمە کردووە کە لە سەر گۆڕی "ڤێرجیل"دا دانیشتووە□□□□□.

وەها بەرهەمگەلێك بابەتەکەیان لە ئەدەبی کلاسیکی کۆن، یان مێژووی یۆنان و یان رۆما وەرگرتووە و خاوەنەکانیان لە هەوڵی ئەوەدا بوونە کە لەڕووی پێکهاتە و شێوەکانی دەربڕین و بابەتەوە، لاسایی بەرهەمە کلاسیکەکان بکەنەوە. ئەم کارە هاوڕێ بووە لەگەڵ سەرەتاکانی

□□□□ Petrarch: لە ئەدیبە دیارەکانی ئیتالیایە لە سەدەی چواردەیەمدا. لەنێوان ساڵەکانی ١٣٠٤و ١٣٧٤دا ژیاوە. زۆر لەژێر کاریگەری ئەدەبی کلاسیکدا بووە. کتێبخانەیەکی مەزنی کۆ کردەوە و زۆرێك لە کتێبە کلاسیکییەکانی تێدا بوونو کاریگەری ئەم بەرهەمانەش لەسەر بەرهەمەکەی ئاشکرایە.

(٩٩) Gilbert Highet: The Classical Tradition, P.٨٥-٨٦

□□□□□Boccaccio: لە ئەدیبە دیارەکانی دەستپێکی سەدەی چواردەیەمی ئیتالیایە. لەنێوان ساڵەکانی ١٣١٣و ١٣٧٥دا ژیاوە.

(١٠١) Teseida

(١٠٢) Gilbert Highet: The Classical Tradition, P. ٩٠

رێنسانس کە بەرهەمەکانی بریتی بوون لە زیندووکردنەوەی ئەدەبی کلاسیك. ئاشنایی ئەدیبەکانی رێنسانس لەگەڵ زمانە کۆنەکاندا، تەنیا لەگەڵ زمانی لاتینیدا بووە نەك یونانی.

هەروەها، کاریگەری داستان فەرەنسییەکانی سەدەکانی نێوەڕاستیش گوازرایەوە بۆ ئیتالیا و زنجیرەی داستانەکانی "رۆلان" بوون بە کۆمەڵێك ئەفسانە، کە قارەمانەکانی خەریکی کۆمەڵێك شەڕی خەیاڵی و دوور لە راستی مێژوویی بوون□□□□□. ئەم داستانانە لە کۆمەڵەیەکدا (کۆمەڵە داستان) کۆکرانەوە کە "ئاندریا باربەرنیۆ"□□□□□ ئەرکەکەی کێشا و دواجار ناوی نا "پاشاکانی فەرەنسا"□□□□□. گوایە بەم ناوە ویستوویەتی راستییەکی مێژووییان بداتە پاڵ.

ئیسپانیا لە سەدەی چواردەیەمدا لە پەیوەندی لەگەڵ داستانی "ئەلسەید" و ژیانی ناوبراو شاهیدی بەرهەمێکە کە بە سروودی "رۆدریگۆ" بەناوبانگە، بەڵام ئەم سرووده هۆنراوێك نییە کە لەبارەی شەڕەکانی "ئەلسەید" و سەردەمی لاوێتی ناوەبراوەوە بێت، بەڵکو هەمووی لە ئیلهامی خەیاڵەوە سەرچاوەی گرتووە□□□□□.

داستانەکانی سەردەمی رێنسانس:

ئەدیبەکانی سەردەمی رێنسانس بەر لە سەرنجدانی جۆرەکانی دیکەی ئەدەبی کلاسیك، روویانکردە داستانەکانی یۆنان و رۆما. دوو سەدەی پازدەیەم و شازدەیەم، شاهیدی کۆمەڵێك وەرگێڕانی ئەلیادە، ئۆدیسە، ئەنیادە و فەرسالیا بوو، بۆ سەر زمانە ئەورووپییە جیاوازەکان□□□□□.

دەسکەوتەکانی سەردەمی رێنسانس لە داستاندا، نیشانەی لە ژێرکاریگەریی بوونی ئەدەبی کلاسیکی بوو کە روانگە و بابەتەکانیان بەمجۆرە بوون:

(١٠٣) Agapito Rey: The background of The Romance Epic, ٢١٦

□□□□□ Andereada Barberion: تا رادەیەکی زۆر لەنێوان ساڵەکانی ١٣٧٠و ١٤٣٢دا ژیاوە.

(١٠٥) I١ Reali di Frncia

(١٠٦) Rey: background of Romance Epic, ٢١٥

□□□□□ گیلبەرت هایت، ئەم وەرگێڕانەی تۆمار کردووە.

Gilbert Highet: The classical Tradition, P. ١١٤ - ١١٦

١ـ ئەو داستانانەی کە خاوەنەکانیان دەستیان دایە لاسایی کردنەوەی راستەوخۆی داستان کلاسیکەکان. نوێنەری ئەم جۆرە لاسایی کردنەوەیە، داستانی "فیرەنسیاد"□□□□□ی شاعیری فەرەنسی "پییەر دو رۆنسار"□□□□□ [١٥٢٤ ـ ١٥٨٥] بوو.

چوار کتێب لەبارەی ئەم داستانە لە ساڵی ١٥٧٢دا بڵاو کرانەوە. شاعیر ئەم بەرهەمەی بەجۆرێك هۆنیبۆوە کە وەك ئەنیادە دەبێت، بەڵام لەکوێ لاسایی کردنەوە توانیویەتی وەك بەرهەمە رەسەنەکە بێت. لاسایی کردنەوە توانای داهێنانی هونەرمەند بەرتەسك دەکاتەوە و وای لێ دەکات کە لە بەدیهێنانی نوێگەری هونەریدا، وەدوا بکەوێ. ئامانجی "فرەنسیاد" ئەوە بوو کە نیشان بدات، چۆن قارەمانێکی تەروادە دوای شکستخواردن لە شەڕ لەگەڵ یۆنانییەکان، لەو شارەدا دەردەچێت و رووەو رۆژئاوا کۆچ دەکات و لە ناوچەی غال ـ جێگایەك کە شاری پاریسی لێیە ـ. گەلاڵە گشتییەکەی لێرەدا وەك ئەنیادە وایە کە ئینیاس چۆن لە تەروادەوە کۆچی کردووە و بە شەڕە جۆراوجۆرەکانی دەگاتە ئیتالیا و بناغەی شاری رۆما دادەنێ. ئەو قارەمانەی کە "دو رۆنسار" دەیەوێت داستانەکەی لەسەر بنیات بنێ "ئاستیاناکس"□□□□□ی کوڕی قارەمانی تەروادە، واتە هیکتۆرە. ئەو لە فەرەنسا بە ناوێکی تریش دەناسرێتەوە ـ فرانکۆس ـ. ئەو شاری پاریسی کرد بە ناوی براکەیەوە. بەمجۆرە داستانەکە ئەم قارەمانە وەك باوکی فەرەنسای نوێ نیشان دەدات و پەیوەندی لەنێوان فەرەنسا و تەروادەشدا دروست دەکات. هەر بەو جۆرەی کە ئەنیادە، پەیوەندی لەنێوان رۆما و تەروادەدا دروست دەکات. ئەم داستانە سەلماندی کە بەرهەمێکی بێهێزە و نووسەریش بۆ خۆی بەمەی زانی و بۆیە دەستی لێ هەڵگرت و قەت تەواوی نەکرد□□□□□.

٢ـ روانین بۆ لاسایی کردنەوەی سروشت لە داستانەکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا، لە سەر شێوازی سروودەکانی شەڕ ـ فەرەنسی ـ هاوڕێ بوو لەگەڵ کاریگەری زۆرێك لە بەها و

(١٠٨) La Franciade

(١٠٩) Pierre de Ronsard

(١١٠) Astyanax

□□□□□ "رۆنسار" لە گەورەترین شاعیرانی رێنسانسە. دەڵێن گوایە ناوبراو داستانی "فرەنسیاد"ی لە وەڵامی حەزی شارلی نۆیەمدا هۆنیوەتەوە، بەڵام دوای مردنی پاشا دەستی لێ هەڵگرتووە. رۆنسار لەگەڵ هەندێ لە هاوڕێکانی، بەشداری کرد لە بەدیهێنانی ئامانجی حەوتەوانەی ئەدەبی (سابوع ادبی)، کە لە ئەدەبی فەرەنسیدا خاوەن گرینگییەکی زۆرە. ئەوان پێداگرییان لەسەر لاسایی کردنەوەی پێشینیان دەکردەوە و ئەم بنەمایەیان وەك ئامرازی خولقاندنی بزووتنەوەی شیعری لە فەرەنسا، دانا.

نەریتەکانی ئەدەبی کلاسیك. ئەو داستانانەی کە شێوەیەکی لەجۆرەیان وەپێش گرتبوو، بابەتەکەیان لەو شەڕە قارەمانانەیەدا دەدیت کە لە سەردەمانی رابردووەوە مابونەوە. داستانی ئەم شەڕانە بوو بە بابەتی کتێبە مێژووییەکان و لە راستی مێژوویی ئەژمار دەکران. هەروەها بابەتی ئەجۆرە داستانەیان لە داستانگەلی جۆراوجۆردا ـ "جب" ـ دۆزینەوە، کە لە سەدەکانی نێوەڕاست بەدی هاتبوون و تا سەردەمی رێنسانس مابوونەوە. لە بەرامبەر شاعیرانی سەردەمی رێنسانسدا، داستانەکانی یۆنان و رۆما هەبوون. ئەوان هەوڵیان دەدا کە وەك شاعیرانی یۆنان و رۆما بهۆننەوە، هەر بەو جۆرەی کە رەگەزگەلێکیشیان لێوە وەرگرتن و لە دوو توێی داستانەکانی خۆیاندا، گونجاندیانن. دوای ئەمە دەبینین کە لە ئەدەبیاتی ئیتالیاییدا ـ لە سەردەمی رێنسانس ـ نمونەگەلێکی جۆراوجۆر لەم جۆرە داستانییە دەبیندرێن کە گرینگترینیان ئەمانەن:

١ـ ئۆرلاندۆی عاشق (رۆلان)□□□□□

٢ـ "ماتیۆ ماریا بویاردۆ"□□□□□ ئەم داستانەی هۆنییەوە [١٤٣٤ ـ ١٤٩٤]. ئەم داستانە بنەمایەکی مێژوویی نییە و باس لە داستانی خۆشەویستی نێوان "رۆلان" و کچی پاشا "خەتا"□□□□□ دەکات. خۆشەویستییەکە، رۆلان نەخۆش دەکات و تەنیا کاتێك چاك دەبێتەوە کە جادووگەرێك بەناوی "ئوستولفۆ" دەچێتە دیداری مانگ و سواری ئەسپێکی باڵدار دەبێت کە قەدیس "جۆن" رێنوێنی دەکات و لەوێ شووشەیەك دێنی کە دڵی "رۆلان"ی تێدایە. جادووگەرەکە لەسەر مانگ (عەقڵ) ئاوەزگەلێکی زۆر دەبینێ کە لە خاوەنەکانیان بەجێ ماون. ئەو نەیدەزانی کە شێتی سەری لە زۆر کەس داوە. زۆر کەس هەوڵیاندا، دەستیان بەو شووشەیە بگات کە دڵی "رۆلان"ی تێدابوو. بەڵام سەرەنجام "ئۆستۆلفو" دۆزییەوە و لەگەڵ خۆی هێنایەوە سەر زەوی. ئەفسانەکە وا دەگێڕێتەوە کە جادووگەرەکە ئەو شووشەیەی بەهۆی نیشانەکەی سەریەوە ناسی کە لەسەری نووسرابوو: هەڵگری ئاوەزی رۆلانە□□□□□.

(١١٢) Orlando Innamorato

(١١٣) Motteo Maria Boiardo

□□□□□ "خەتا" خێڵێکە لە تورکە ئاسیاییەکان.

(١١٥) Gilbert Highet: The Classical Tradidion, P. ١٤٥

روونترین تایبەتمەندی ئەم داستانە ئەوەیە کە پشتی بە راستی مێژوویی نەبەستووە و سەرەڕای ئەوەی کە لەبارەی سەدەکانی نێوەڕاستەوەیە، بەڵام هیچ پێوەندییەکی بەو سەردەمە و دامەزراوەکانی ئەو سەردەمەوە نییە□□□□□.

٢ـ ئۆرلاندۆی شۆڕشگێڕ□□□□□:

شاعیری ئیتالیایی (لۆدویکۆ ئاریوستو" [١٤٧٤ ـ ١٥٢٣] ئەم داستانەی هۆنیوەتەوە و لە ساڵی ١٥١٦دا، بڵاوی کردووەتەوە. ئەم داستانە سەرکەوتنێکی مەزنی لە سەردەمەکەیدا بۆ خۆی بەدەست هێنا و شاعیر دوای بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکەی ناوبانگێکی زۆری بەدەست هێنا. پاشان شاعیر پێیدا چووەوە و دووبارە لە ساڵی ١٥٣٢دا، بڵاوی کردەوە. ئەم داستانە ناوبانگەکەی دوای هۆنەرەکەشی هەروا پاراست و ئەدیب گەلێکی وەك: لافۆنتین، ڤۆلتێر، گیبۆن و ئەوانی تر، ستایشیان کردووە□□□□□. ئەم داستانە هێشتاش لەو شاکارانە دادەنرێت کە مرۆڤایەتی لە سەردەمی رێنسانسەوە بۆی ماوەتەوە. ئەم داستانە لەسەر خەیاڵ راوەستاوە و باس لە شەڕەکانی رۆلان و هاوڕێکانی لە شەڕ و خۆشەویستیدا، دەکات. شەڕێك کە گوایە لەنێوان موسوڵمانەکان و فەرەنسادا رووی داوە، کە تێیدا موسوڵمانەکان بەدەستی "شارل مارتل"□□□□□ شکستیان خواردووە. درێژەی داستانی ئۆرلاندۆی عاشقە، بەڵام "ئاریوستو" لە هونەری شیعر و داستان نووسیدا، لە پێشینیانی خۆی لێزانترە.

ئەو داستانە داستانەکانی خۆی لە داستان فەرەنسییەکانەوە وەرگرتوون کە کۆنترینیان سروودی "رۆلان"ە. داستان فەرەنسییەکان پشتیان بە حەکایەتی خەیاڵی بەستووە، بەڵام لێرەدا زۆرتر چوونەتە ناو خەیاڵەوە. دیتمان کە چۆن داستانی ئۆرلاندۆی عاشق لێوان لێوە لە سیحر و کردەی نائاسایی و دواجار رووداوگەلێك دەگێڕێتەوە کە پەیوەستن بە ئەنگوستیلەی جادوویی و ئەسپی باڵدار و قەڵای سیحراوییەوە□□□□□.

بەڵام سیحر لەم داستانەدا جیاوازە لەگەڵ سیحری داستانی "بویاردوو". سیحر بابەتی سەرەکی رووداوەکان نییە، بەڵکو بە دەگمەن روو دەدات و مەبەستیش لێی ئەوە نییە کە ببێتە بەشی سەرەکی رووداوەکانی داستانەکە. هەروەها ئامانجگەلێکیشیان تێدان کە جیهان بە

(١١٦) J.H. Whitfield: A Short History of Italian Literature, P. ١٣١.

(١١٧) Orlando Furioso

□□□□□ هەمان، ص ١٣٣.

(١١٩) Highet: The Classical Tradidion, P. ١٤٥

(١٢٠) Rey: background of The Romance Epic, ٢١٨

ئاسانی بە هەندێك خۆشبەختی داون کە هێزێکی لە رادەبەدەریان هەیە. ئەوان پیاوانێکن کە جیهان شانازییان پێوە دەکات. ئەم داستانە لەبەر هەبوونی پەیوەندی لەگەڵ سەردەمەکەی خۆیدا، لە داستانەکانی تر باڵاترە، چونکە لەخۆگری رامانێکی زۆرە لە سەر بنەما و بەها ئەخلاقییەکان و هەروەها ماناکانی نیشتمان دۆستی. پێشەکیی سروودەکان، هەل و بەستێنێکن کە ئیزنی دەربڕینی ئەندێشەی لەجۆرە بە شاعیر دەدەن.

٣ـ داستانی ئازادی ئیتالیا لەدەستی گۆتی[١٢١]

هۆنەری ئەم داستانە شاعیرێکە بەناوی "تریسینۆ"[١٢٢] [١٤٧٨ ـ ١٥٥٠]. ئەم هۆنینەوەیە پێکهاتووە لە بیست و حەوت بەش کە شیعرەکانی بێقافیەن و باس لە داستانی چۆنییەتی هێرش کردنی ئیمپراتۆر (ژۆستنیان) دەکات بۆ سەر گۆتی. ئەو ئیتالیای لە سەدەی شەشەمی زایینییدا داگیر کردبوو و خەڵکەکەی خستبوونە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. شاعیر بەم داستانە هەوڵیدا تا داستانەکە بگەڕێنێتەوە بۆ ئاستە کلاسیکیی و سروشتە نەریتییەکەی ـ دوای ئەوەی داستان رۆمانتیکەکان، کە زۆر لەبارەیانەوە دواین، بوونە باو ـ. ناوبراو نزیکەی بیست ساڵ تەمەنی لەم کارەدا تێپەڕ کرد و ئارەزووی ئەوە بوو کە داستانێکی وەك داستانی ئەلیادە پێشکەش بە خەڵکەکەی بکات.

داستانی ئازادیی ئیتالیا، لە دەربڕینی رووداوە مێژووییەکاندا وردە، بەجۆرێك کە حاڵەتێکی ریالیستی و فێرکاریشی هەیە. ئەم داستانە هەندێك لایەنی وێکچووی لەگەڵ داستانەکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا هەیە و هەروەها لەلایەن ئایینی مەسیحی و ئەدەبی کلاسیکیشەوە کاری کراوەتە سەر. ئەم هۆنراوەیە لەبەر بێهێزی ئاستی شیعر و بێبەری بوونی لە رەگەزی خەیاڵ، بە بەرهەمێکی بێهێز دەژمێردرێ. ئەگەرچی ماوەیەکیش ناوبانگی پەیدا کرد و بە یەکەمین بەرهەمی داستانی سەردەمی نوێ دادەنرێ کە پەیڕەوی لە بنەماگەلی کلاسیك کردووە. لەبارەی ئەم بەرهەمەوە وتوویانە پەیڕەوی لەو یاسایانە کردووە، کە ئەرەستۆ دایناون[١٢٣].

٤ـ ئازادی قودس[١٢٤]

(١٢١) La Italia Liberata Do Gotti
(١٢٢) Trissino
(١٢٣) Highet: The Classical Tradition, P. ١٤٦
(١٢٤) Gerusalemme Liberata

شاعیری بەناوبانگی ئیتالیایی "تورکواتو تاسو"[١٢٥] [١٥٤٤ ـ ١٥٩٥] ئەم داستانەی هۆنیوەتەوە. هۆنینەوەکەی لە ساڵی ١٥٧٥دا تەواو بوو و بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٥٨١دا، چاپ و بڵاو کرایەوە. بابەتی داستانەکە گەمارۆی قودسە لە ساڵی ١٠٩٩دا، بە فەرماندەیی "جودفری بوێیۆن". ئەم قەسیدەیە تا رادەیەکی زۆر، لەبارەی قارەمانەتی و ئازایەتی "جودفری"یە و وەك داستانەکانی دیکە، باس لە هەڵسوکەوتی قارەمانێك دەکات. ئەگەر بمانەوێ ئەم داستانە لەڕووی مێژوویییەوە لێك بدەینەوە، دەبینین کە تایبەتمەندی زاڵی، تایبەتمەندی ئەفسانەییە. شاری قودس تایبەتمەندییەکەی لەم هۆنینەوەیەدا لە دەست دەدات و دواجار راستییە مێژووییەکان لە نێو دەریایەك لە ئەفسانەدا وون دەبن. "تاسو"، لە نواندن و نیشاندانی "جودفری"دا، سوودی لە خەرمانەیەکی پیرۆز (وەك خەرمانەی مانگ) وەرگرت کە لە سەدەی دوازدەیەمەوە، لە بارەیەوە بەدی هاتبوو. "تاسۆ" لە سەرەتای قەسیدەکەدا، بابەتەکەی شی دەکاتەوە.

دەڵێ: مەبەستی دەربڕین و نیشاندانی لەشکری چاکەکاران و رێبەرەکەیان بووە کە کەنیسەی مەسیحیان (د.خ) ئازاد کرد. رووداوگەلێکی خەیاڵی زۆری تێدان. شاعیر باس لە ژیانی شاری قودس دەکات کە پاشایەکی موسوڵمان بەناوی "عەلائەدین" حوکمی بەسەردا کردووە و هەروەها باس لە لەشکری خاچپەرستەکان دەکات کە لە دەرەوەی دیوارەکانی شار بوون. کە هەندێك جار دەستیان دەدایە فێڵ کردن و فریودان و هەندی جار شەیتان وەهای دەکرد و هەندێك جار رۆحە خراپ و ناپەسندەکان و فریشتە و قەدیسەکان دەهاتنە یارمەتی لەشکری مەسیحی و دواجار بە سەرکەوتن بەسەر قودسدا ـ کە "جودی فری" وەك پاشای ئەوێ هەڵبژاردبوو ـ کۆتایی پێ دێت. ئەم داستانە لەپەنا ئەو قارەمانەتی و ئازایەتییەی کە دەیداتە پاڵ "جود فری" پەرجوگەلێکیشی دەداتە پاڵ: بۆ نموونە ئەوەی کە دوای هاتنە خوارەوەی جوبرەئیل و وەحی پێکردنی، شەڕی قودس گەرم و گوڕتر دەبێت. یا کاتێك کە سەربازەکان لەکاتی گەمارۆی شاری قودسدا تینوویانە، داوا لە خوا دەکەن کە باران ببارێت و خوایش پارانەوەکەیان قبووڵ دەکات و بارانێکی زۆر دەبارێت. یان ئەوەی کە کۆترێك لە ترسی بازێك پەنا دەباتە لای و بەپێی کۆترەکەوە نامەیەك دەبینێت کە پاشای میسر بۆ پاشای قودسی نووسیوە و تێیدا ئەوەی پێ رادەگەیەنێ، تا چەند رۆژی تر سەردەکەوێ. "جود فری" بەر لەوەی کە هێزی یارمەتیدەر بگات، هێرشەکە دەست پێ دەکات و بەسەر قودسدا زاڵ دەبێت. هەروەها لە قەسیدەکەدا، داستانێکی خۆشەویستی و فیداکاریش هەیە، کە

(١٢٥) Torquato Tasso

ڕووداوەکانی لە پەنا شورەکانی قودسدا، بەر لە زاڵبوونی خاچپەرستەکان بەسەریدا، بەدی دێت. ئەویش چیرۆکی "سۆفرۆنیا"□□□□□ی جوان و خواپەرست و پاکە، کە خۆی کردە نەزری فیداکارییەکانی خەڵکی سەر بە ئایینەکەی خۆشەویستەکەی واتە "ئۆلێندۆ"□□□□□ کە هەوڵی دەدا تا فیدای بکات. هەروەها چیرۆکی دەربڕینی چۆنییەتی ڕزگار بوونی دوو خۆشەویستەکە لە مردنی سەد لە سەد و دوور کەوتنەوەیان لە شار.

هێشتا دوو ساڵ بە سەر تەواوبوونی قەسیدەکەی "تاسۆ" ڕانەبردبووکە شێت بوو. سەردەمی چاك بوونەوە، ئیمکانی ئەوەی پێ دا، تا دووبارە پێیدا بچێتەوە ـ کە بە گەورەترین کار و بەرهەمی ناوبراو دادەنرێت ـ.

چاپە نوێیەکەی لەژێر ناونیشانی "ئازادکردنی قودس" لە ساڵی ۱۹۵۳دا، بڵاو کرایەوە، بەڵام ئەمەیان زۆر نزمتر بوو لە ئاستی ئەوەی پێشتر□□□□□. ئەم قەسیدەیە ـ لە شێوە ڕەسەنەکەیدا ـ گەورەترین بەرهەمی "تاسۆ" بوو و ماوەیەك زۆر ناوبانگی بەدەست هێنا و لەلای خوێنەرانی ئەدەبی ئیتالی، ڕێز و نرخێکی باڵایان بۆ دادەنا.

تاسۆ بە خوێنەرەکانی گوت کە ـ لە شێوازە هونەریەکەیدا ـ ئیلهامی لە نموونە کۆنەکان وەرگرتووە، بەڵام بە تەواوی پابەند نەبووە بە یاسا توندەکانی ئەرەستۆوە□□□□□.

جۆری سێیەمی داستانەکانی سەردەمی ڕێنسانس ئەوەیە کە ڕووداوەکانی ئەم سەردەمە نوێیە و هەروەها ئەو دۆزینەوە مەزنانە نیشان بدات کە بەخۆیەوە بینیونی. سەردەمی ڕێنسانس لە ئیسپانیا و پورتوگالدا، سەردەمی دۆزینەوەگەلێکی دەریایی مەزن بوو کە گرینگترینیان دۆزینەوەی ئەمریکا و ڕێگای دەریایی بوو بۆ هیند کە بە ڕێگای "رأس الرجا و الصالح" بەناوبانگە. ئەم دۆزینەوانە کە بەرهەمی ئازایەتی و دلێری بوون، لە دەیەی کۆتایی سەدەی پازدەیەم هاتنە کایەوە و بە سەفەرگەلی

(۱۲٦) Sophronia

(۱۲۷) Olendo

□□□□□ شاعیر لە چاپی دووەمدا، هەموو ڕەگەزەکانی چێژوەرگرتنی ـ کە لە چاپی یەکەمدا هەبوون ـ لابردوون. بگەڕێنەوە بۆ

Whitfield: A Short History of Italian Literature, P. ۱۳۸

□□□□□ هەمان، ص ۱٤۰.

دەریایی گرینگ و چوون بەرەو ناشوێن و نیشتنەوە لەسەر زەوی نوێ کە بێگانە گومناوەکانی تێدا دەژیان، بوون بە هۆی شەوق و حەماسەو و سەرسووڕمان. ئەم دەسکەوتە مەزنانە، خەیاڵی دوو شاعیریان ـ کە تێیاندا بەشدار بوون (یەکیان پورتوگالی ئەوی تریشیان ئیسپانی) ـ هێنایە جۆش. سەردەمی ڕێنسانس شاهیدی بەدیهاتنی دوو داستان بوو کە کەڵکی لە ڕووداوە هاوچەرخە پڕ لە هەڵکەوتە قارەمانەتییەکان وەردەگرت و ئەمەش بووە هۆیەك تا زۆرترین کاریگەری لەسەر تەواوی مێژووی مرۆڤایەتی بەجێ بێڵێ.

٥ـ داستانی منداڵانی لوسۆس□□□□□

هۆنەری ئەم داستانە، شاعیری پورتوگالی "لویس دی کامێوس"□□□□□ە. زانیارییەکی ئەوتۆ لەبارەی ژیانی ئەم شاعیرە لەبەر دەستدا نییە. ڕەنگە لە "لیشبۆنە" لە ساڵە ۱٥۲٤دا، لەدایك بووبێ و لە ساڵی ۱٥۸۰شدا کۆچی دوایی کردبێ. دەگوترێ کە گوایە لە بنەماڵەیەکی ڕەسەن بووە. چووە خزمەتی سەربازی و خزمەتی سوپای وڵاتەکەی دەکرد لە باکووری ئەفریقیا. کاتێك کە گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی، چووە ناو دەربارەوە. لە ساڵی ۱٥٥۳دا، دووبارە چووەوە ناو لەشکری وڵاتەکەی و چوو بۆ هیند و ڕۆژهەڵاتی دوور. کەشتییەکەی لە میانەی سەفەرێکدا لە "هیندۆچین"ەوە بۆ هیند، لە نزیکی کەناری "کەمبۆدیا" تێك شکا. نزیکەی پازدە ساڵی لە ڕۆژهەڵاتی دووردا، بە ناخۆشی و زەحمەتێکی زۆرەوە تێپەڕ کرد. دوای گەڕانەوەی بۆ پورتوگال، داستان مەزنەکەی بەناوی "منداڵانی لۆس" لە ساڵی ۱٥۷۰دا، بڵاو کردەوە.

ئەم داستانە لەڕووی پێکهاتەوە، کلاسیکە، بەڵام بابەتە سەرەکییەکەی دۆزینەوەکەی "ڤاسکودی گاما"یە ـ ڕێگای دەریایی نێوان ئەوروپا و هیند ـ. داستانەکە لەبارەی قارەمانێکەوە نییە، بەڵکو باس و ستایشی قارەمانێتی نەتەوەیەك واتە نەتەوەی پورتوگال دەکات. نەتەوەیەکی بچووك کە لەو سەردەمەدا بە هێزی سەربازی و دلێری لە دەریاوانیدا بەناوبانگ بوو و توانی ئیمپراتۆرییەتێکی بەرفراوان بنیات بنێ.

جۆرێك گیانی خاچپەرستی ـ کە پورتوگالییەکان وەك شەڕکەرانێکی دژ بە بت پەرستی نیشاندەدا ـ بەسەریدا زاڵە. هەروەها لە داستانەکەدا ڕەنگدانەوەگەلێکی مرۆیی روونی تێدایە

(۱۳۰) Os Lusiadas

(۱۳۱) Luis De Camoes

و باس له دڵنیا بوون له ئاینده‌ی مرۆڤ و هێزی مرۆڤ ده‌كات له دۆزینه‌وه‌ی شته نادیار و ناڕوونه‌كانی سروشت.

داستانێكه كه گیانی نه‌ته‌وه‌یی و هه‌ستی ئایینی و مرۆیی به‌سه‌ردا زاڵه. ئه‌م داستانه له جۆری داستان ریالیستییه‌كانه كه له ڕوانینی داستانی ئیسپانیایی "ئه‌لسه‌ید" و داستانی رۆمایی "فه‌رسالیا" ده‌چێت. مه‌به‌ستمان له لێكچوون و لێكچوونی ڕووداو یان شێواز نییه، به‌ڵكو مه‌به‌ست ریالیزمه له لێكدانه‌وه و باسكردنی ڕووداوه‌كاندا.

به‌ڵام له شێوازی شاعیردا، سه‌رنجدانێكی ڕوون بۆ شێوازه‌كانی داستان كلاسیكه‌كان، به‌تایبه‌تی شێوازی ڤێرجیل، به‌رچاو ده‌كه‌وێت. داستانه‌كه پڕه له وێنه و دیمه‌نی زیندوو، كه شاعیر به دروست كردنی په‌یوه‌ندی له‌نێوان ئه‌وانه و ڕووداوه هاوشێوه‌كانی داستان كلاسیكه‌كان، ئه‌م داستانه‌ی مه‌زنتر و شكۆمه‌ندتر كردووه.

٦ـ داستانی ئارۆكانا[١٣٢]

هۆنه‌ری ئه‌م داستانه، شاعیری ئیسپانی "ئه‌لۆنسۆ دی ئێركیلا"[١٣٣]یه. ئه‌م شاعیره سه‌ر به بنه‌ماڵه‌یه‌كی ره‌سه‌ن و نه‌جیب زاده‌یه. وه‌ك ئه‌فسه‌ری ئاره‌زوومه‌ند به‌شداری كرد له هێرشی ئیسپانیا بۆ سه‌ر شیلی و له‌گه‌ڵ خاوه‌نانی راسته‌قینه‌ی ئه‌و نیشتیمانه كه هیندییه (ئارۆكانی)یه‌كان بوون، شه‌ڕی كرد. ئه‌م داستانه به‌ناوی ئه‌م هیندییانه‌وه، ناو نرا. ئه‌مانه كۆمه‌ڵێك خه‌ڵكی شه‌ڕكه‌ری سه‌رسه‌خت بوون كه شه‌ڕ له‌گه‌ڵ ئیسپانییه‌كانیان به دلێری و قاره‌مانه‌تییه‌وه، تێپه‌ڕاند. ئیسپانییه‌كان به مه‌به‌ستی ده‌ست به‌سه‌رداگرتنی ئه‌و سه‌رزه‌وییه، به دلێری و ئازایه‌تییه‌وه شه‌ڕیان كرد و "ئێركیلا"ش كه له له‌شكری ئیسپانییه‌كاندا بوو، وه‌ك شه‌ڕكه‌رێك هه‌موو گیانی له‌به‌ر وڵاته‌كه‌ی و سه‌ركه‌وتنی وڵاته‌كه‌ی، هاتبووه جۆش و خرۆش. هه‌ر به‌و جۆره‌ی كه له دلێری و ئازایه‌تی "ئارۆكانی"یه‌كانیش، سه‌ری سووڕمابوو. وا ده‌كه‌وته به‌رچاو كه ڕێبه‌ری هیندییه‌كان له گه‌وره‌ترین قاره‌مانه‌كانی ئه‌م داستانه بێت، كه كاتێك ئیسپانییه‌كان كوشتیان، خه‌م و كۆڤانه‌كه‌ی ده‌رخست. ئه‌مه شه‌ڕێكه كه ڕێگای بۆ به‌دیهێنانی ده‌وڵه‌تی نوێی شیلی به‌رهه‌ڤ كرد، بۆیه تاكه‌كانی ئه‌م ده‌وڵه‌ته "ئارۆكانا" به داستانی نه‌ته‌وه‌یی خۆیان داده‌نێن.

(١٣٢) Araucana

(١٣٣) Alonso De Ercilla

ئه‌م داستانه پڕه له وه‌سفی دیمه‌نی سروشتی و ڕووداوی تایبه‌ت به شه‌ڕ، به‌ڵام شاعیر به‌رهه‌مه‌كه‌ی پڕ كردووه له ڕووداوگه‌لێكی سه‌یر و سه‌مه‌ره له شه‌ڕی شیلی. له‌و داستانه‌دا، داستانی "ئینیاس" و "دیدرۆ" به‌و جۆره‌ی كه ڤێرجیل گێڕاویه‌ته‌وه، له سه‌دان پارچه‌ی هه‌شت به‌شیدا، گێردراوه‌ته‌وه. هه‌روه‌ها شاعیر باسی له هه‌ڵكه‌وتی "سان كوانتان" كردووه، به‌تایبه‌تی له‌و كاته‌ی كه ئیسپانییه‌كان فه‌ره‌نسییه‌كانیان تێكشكاندن. ره‌نگه "ئێركیلا" هه‌ندێ ڕووداوی تایبه‌تی ژیانی خۆیشی باس كردبن، بۆیه‌ش قه‌باره‌ی ئارۆكانا زیاد بووه. ئه‌م داستان درێژه، له چه‌ندین كاتی دوور له یه‌ك، بڵاوكراوه‌ته‌وه. به‌شی یه‌كه‌می له ساڵی ١٥٦٩ و به‌شی دووه‌می له ساڵی ١٥٧٨ و به‌شی سێیه‌می له ساڵی ١٥٨٩، بڵاو كرانه‌وه. ئه‌م جۆره بڵاوكردنه‌وه‌یه نیشانده‌ری دووری سه‌رده‌مانی نووسینه‌وه‌یه‌تی و هه‌روه‌ها په‌رش و بڵاوی هه‌ندێ له بابه‌ته‌كانیشی ده‌رده‌خات، به‌ڵام هه‌رچۆنێك بێت به گرنگترین داستانی ڕێنسانس داده‌نرێت و هه‌روا به به‌رده‌وامی، بوون و ناسنامه‌ی خۆی له ناو میلله‌تدا به تازه‌یی ده‌هێڵێته‌وه.

قسه‌ی كۆتایی له‌باره‌ی داستانه‌كانی سه‌رده‌می ڕێنسانس:

داستانه‌كانی سه‌رده‌می ڕێنسانس تایبه‌تمه‌ندیگه‌لێكی گشتییان هه‌ن، كه به كورتی ئه‌مانه‌ن:

١ـ داستانه‌كان زۆر درێژن. "ئارۆكانا" له بیست و دوو هه‌زار دێڕ پێك هاتووه. "ئۆرلاندۆی شۆڕشگێڕ" نزیكه‌ی سی و شه‌ش هه‌زار دێڕی هه‌یه و "ئازادی قودس"یش، نزیكه‌ی شازده هه‌زار دێڕ. ئه‌م داستانانه ـ به به‌راورد له‌گه‌ڵ داستانه‌كانی سه‌ده‌كانی نێوه‌ڕاست ـ زۆر درێژن، هه‌ر به‌و جۆره‌ی كه ـ به شێوه‌یه‌كی گشتی ـ داستان كلاسیكه‌كانیش درێژترن.

٢ـ كاریگه‌ری كلاسیزم له سه‌ر هه‌موو داستانه‌كانی سه‌رده‌می ڕێنسانس، ئاشكرایه. شێوازی هه‌موو ئه‌م داستانانه، له‌ژێر كاریگه‌ری شێوازی داستان كلاسیكه‌كانه. هه‌ر به‌و جۆره‌ی كه زۆر ره‌گه‌زی دیكه‌شیان هه‌ر له‌و داستان كلاسیكانه‌وه وه‌رگرتووه. ئه‌گه‌ر سه‌یری دوو داستانی ـ كه له‌باره‌ی بابه‌تی هاوچه‌رخه‌وه‌ن ـ وه‌ك "منداڵانی لوسوس" و "ئارۆكانا" بكه‌ین، تێده‌گه‌ین كه چۆن ئه‌م دوو داستانه له ڕووی پێكهاته‌وه پابه‌ندی شێوازی كلاسیكی "ڤێرجیل"ن. هه‌روه‌ها تێده‌گه‌ین كه چۆن كۆمه‌ڵێك ڕووداوی دیكه‌ش له‌و داستان كلاسیكانه‌وه وه‌رگیراون. ته‌نانه‌ت هه‌ندێك له خواوه‌ندانی یۆنانیش له‌م داستانانه‌دا ده‌ركه‌وتوون و ـ سه‌ره‌ڕای واقعی بوونی داستانه‌كان ـ فه‌زایه‌كی ئه‌فسانه‌ییان پێ به‌خشیون، به‌ڵام ئه‌و داستانانه‌ی كه باسیان له بابه‌تگه‌لێكی په‌یوه‌ست به سه‌ده‌كانی

نێوەڕاست کردووە، ئەوانیش هەروا لەخۆگری ڕەگەزگەلێکی وەرگیراون لە کلاسیسزمی پێشینەکانەوە. هەبوونی نەریتی سەدەکانی نێوەڕاست و نەریتی کلاسیکی کۆن، لە بەرهەمگەلێکی وەك "ئازادی قودس"دا، بەرچاوە.

داستانە ئەدەبییەکان ـ کە دواتر باسیان لێوە دەکەین ـ بە توندی لەژێر کاریگەری کلاسیزمی ڕابردوودا بوون. داستانێکی وەك "بەهەشتی ون بوو"ی میلتۆن (شاعیری ئینگلیزی)، زۆر کاریگەری لە کلاسیزمەوە وەرگرتووە. سەرەڕای ئەوەی کە هەندێك بابەتی لە پەیوەندی لەگەڵ گوناهی مرۆڤ و دەرکردنی شەیتان، لە کتێبی پیرۆزەوە وەرگیراون، بەڵام پێکهاتەکەی، پێکهاتەیەکی کلاسیکە. هەروەها باس کردنی بابەتەکان، بێبەری نییە لە وەرگرتنی کۆمەڵێك بابەتی دیکە لە پەیوەندی لەگەڵ بت پەرستی خەڵکانی سەردەمانی ڕابردوو.

٣ـ ڕەخنەگرانی سەردەمی ڕێنسانس لەسەر ئەو باوەڕەن کە شیعری داستانی، باڵاترین جۆری شیعرە. سەرەڕای ئەوەی کە دەبینین یاساکانی ڕەخنە لەم سەردەمە، لەسەر بنەمای یاساکانی ئەرەستۆ لە کتێبی "هونەری شیعر" ڕاوەستاون، بەڵام دەشبینین کە ڕەخنەگرانی ڕێنسانس لەگەڵ مامۆستاکەیان لەمبارەوە جیاوازییان هەیە، چونکە ئەرەستۆ تراژدی بە گەورەترین و باڵاترین جۆری شیعر دادەنا.

٤ـ بابەتی داستانەکان لەم سەردەمەدا جۆراوجۆرە. لەوانە: بابەتی کلاسیکی کۆن، بابەتگەلی پەیوەست بە سەدەکانی نێوەڕاست، بابەتگەلی پشت بەستوو بە داستان و نەریتە ئاییینییەکان، هەروەها ئەو بابەتانەی کە لە ڕووداوە هاوچەرخەکانەوە وەرگیراون. بەڵام ئەم جۆرانە هەموویان بەبێ ڕیزپەڕ لەژێر کاریگەری داستانەکانی پێشیناندان، بەتایبەتی دوو داستانەکەی ڤێرجیل و لۆکان واتە "ئەنیادە و فەرسالیا".

پاژی هەشتەم و نۆیەم

شیعری داستانی

(٢)

داستانە ئەدەبییەکان

کاتێك کە "دانتێ ئەلیگیری" [١٢٦٥ ـ ١٣٢١] شاعیری مەزنی ئیتالیایی، داستانی کۆمیدیای یەزدانی داهێنا، جۆرێکی نوێی لە شیعری داستانی هێنایە ناو ئەدەبەوە کە لە هیچکام لە ئەدەبەکانی ئەورووپادا، پێشینەی نەبوو. دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی کۆمیدیای خوایی، بە یەکەمین داستانی ئەدەبی لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاوادا، دابنێین، چونکە زۆر جیاوازە لە شیعرە داستانییەکانی سەردەمانی کلاسیك و سەدەکانی نێوەڕاست. ئەدەبی ئیسلامی بەر لە ئەدەبی ئەورووپا، ئاشنایەتی لەگەڵ ئەم جۆرە شیعرە داستانییەدا هەبوو. شاعیرە سۆفییە ئێرانییەکان جۆرێکی کەم وێنەیان لە داستانی ئەدەبی هۆنیبوونەوە. لەوانە "حديقه الحقيقه"ی سەنایی، "منطق الطير"ی عەتار، "مەسنەوی" جەلالەدینی ڕۆمی. زۆر جار مەسنەوی بە مەزنترین داستانی ئەدەبی دادەنرێت لە ئەدەبی ئیسلامیدا. داستان ئەدەبییەکان لە بابەتدا، لە داستان کلاسیکەکان و هەروەها داستانەکانی سەدەکانی نێوەڕاستیش، جیاوازن. داستانی ئەدەبی لەبارەی ململانێکانی شەڕ و خۆشەویستی و سەفەرە پڕ مەترسی و بەسەرهاتەکان نین، بەڵکو لەبارەی مرۆڤ و کێشەکانییەتی، لەبارەی سەرچاوە و چارەنووس و فەزیلەت و خاڵە بەهێز و لاوازەکانییەتی.

ڕەنگە ڕەگەزگەلێك لە داستان کۆنەکان لە داستان ئەدەبییەکاندا هەبن، بەڵام بە شێوەیەکی گشتگیرتر و مرۆیی تر. لەباتی ئەو شەڕەی کە لە داستان کلاسیکەکاندا دەبینرێ، لەم داستانەدا (ئەدەبی) ململانێی مرۆڤ لەگەڵ چارەنووسدایە و هەول دەدات یارمەتی بدات لە سەرکەوتن بەسەر ئەو گوناه و فریو خواردنانەدا کە مرۆڤ بەرەو لای هەڵدێر دەبەن. خۆشەویستی لە داستان ئەدەبییەکاندا، دەگۆڕێت بۆ خۆشەویستییەکی سۆفییانە، کە لە چاو هەر خۆشەویستیەکی دنیایی لە سەرتر و باڵاترە. بەسەرهاتی

سەفەرەکان شێوەیەکی تریان بەخۆوە گرتووە و مرۆڤ بەناو بەسەرهاتەکانی سەفەری دنیاییدا تێدەپەڕێنێ و دەیبەنە دنیایەکی تر، یان رۆحی لە دەستی ماددە و دنیای هەستی رزگار دەکەن، تا ئەوەی کە لە کۆتایی سەفەرەکەیدا، دەگاتە خولقێنەرەکەی. قارەمان لەم داستانانەدا، بە شێوەیەکی گشتی هەمان مرۆڤی راستەقینەیە کە لە دنیای راستەقینەدا هەیە. ئەم داستانە بناغەیەکی ئایینی هەیە، چونکە پەیوەستە بە ژیانی مرۆڤەوە و خێر و شەڕ و چارەنووسیشی پەیوەستە بە چۆنییەتی ژیانییەوە. داستانی ئەدەبی، شکۆمەندی و مەزنی و قووڵایی کاریگەرییەکەی لە بابەتەکانییەوە وەردەگرێت، بۆیە باسی لایەنە گشتییەکان دەکات کە کەمتر مرۆڤ سەرنجی داوەتێ.

دانتێ و کۆمیدیای یەزدانی:

"دانتێ"ی ئیتالیایی یا دانتێ ئەلیگیری□□□ (١٢٦٥ ـ ١٣٢١) بەناوبانگترین شاعیری ئیتالیا و تەنانەت باوکی ئەدەبیاتی ئیتالیایی و لە شاعیرە هەڵکەوتووەکانی دنیایە. لە فلۆرەنسا لەدایك بوو و پاشان دوای ئەوەی کە لەنێوان رێبەران و سیاسەتمەدارەکاندا پێگەیەکی بەرزی بەدەست هێنا، بە ناچاری فلۆرەنسای بەجێ هێشت. دووری ناوبراو لە وڵاتەکەی کاریگەرییەکی زۆری کردە سەری و خەم و دەرد و ناخۆشی بۆ بەدیاری هێنا و بوو بە دەستپێکی ژیانێکی ئاڵۆز کە قەت ئاسایش و هێمنی بەخۆیەوە نەدی، بەڵام ئەمانە هیچکامیان نەبوونە رێگر لە بەرامبەر رامان و نوێگەرییە هونەرییەکانی ئەم شاعیرە بەهرەمەندەدا.

چەندین رێکەوتی جیاواز لەبارەی ژیانی "دانتێ" لە ئارادان، کە هیچ کامیان روونییەکی ئەوتۆ لەبارەی ژیانی ناوبراوەوە نادەنە دەست. دەڵێن لە تەمەنی منالێیدا دایکی و لە ساڵی ١٢٨٣دا، باوکی لەدەست داوە و لە شەڕ و کێشە سیاسییەکانی فلۆرەنساشدا بەشداری کردووە.

یەکێك لە رووداوەکانی سەردەمی منداڵی ناوبراو، خۆشەویستی ناوبراوە بۆ "بیاتریچی"لە بنەماڵەی "پورتینار"ی بەناوبانگ. بیاتریچی لەگەڵ "سیمۆن باردی"دا زەماوەندی کرد و دوای تەمەنی بیست و چوار ساڵی لە ساڵی ١٢٩٠دا، کۆچی دوایی کرد.

□□□ فەرهەنگی "دهخدا".

هەروەها وتوویانە کە لەنێوان ساڵەکانی ١٢٩٠ تا ١٢٩٥، رووی کردووەتە فەلسەفە و ئەمەش کاریگەرییەکی زۆری لەسەر شیعری ناوبراو داناوە کە تێیدا لەسەر شێوازی نەریتی "ترۆبادۆر" کاری کردووە، بۆیە خاوەنی ناوەرۆکێکی فەلسەفی و ئەخلاقییە.

لە ساڵی ١٢٩٥دا (یان نزیك لەو کاتە)، سەردەمی جۆش و خرۆشی گەنجێتی دەست پێ دەکات کە شاعیر باسی لێوە کردووە و پەشیمانی خۆی بە روونی دەردەخات□□□.

وەك ئەندامی ئەنجوومەنی شار هەڵبژێرا و لە مانگی شەشەوە تا مانگی هەشتی ساڵی ١٣٠٠، لەو پۆستەدا مایەوە. لەم نێوەدا حیزبی دەسەڵاتدار دابەش بووە سەر رەش و سپی و دانتێ چووە پاڵ سپییەکانەوە. شەڕ و ناخۆشی نێوان ئەو دوو گرووپە کاتێك رووی دا کە دانتێ ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەری شار بوو. هەر ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە بچێتە ناو ئەو ئاشوب و هەلایەوە. سپییەکان حەزیان لەوە بوو کە شارەکەیان لە تەماحی پاپا دوور خەنەوە، بەڵام رەشەکان لە بەدەست هێنانی دڵی پاپا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان سەرکەوتن. پاپا "بونیفاتچی" هەشتەم داوای لە پاشای فەڕەنسا "شارل دی والۆ" کرد کە بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی نێوان گرووپەکان، بێت بۆ فلۆرانسا. شارل لە ساڵی ١٣٠١دا هاتە ناو فلۆرەنسا و بە زوویی سیاسەتەکەی ـ پشتیوانی لە رەشەکان ـ ئاشکرا بوو، چونکە رێبەرانی سپییەکان دەستبەسەر و چەك کران و دەروازەکانی شار بۆ رەشە دوورخراوەکان کرانەوە و ئەوانیش هاتنەوە ناو شار و لە زۆر شوێنی شاردا، دەستیان دایە تاڵان و بڕۆ. دانتێ لەو کاتەدا لە دەرەوەی شاردا دەژیا و لەگەڵ هەندێکی دیکەدا، چوو بوو بۆ گفتوگۆ کردن لەگەڵ پاپا.

بە شکست خواردنی گرووپەکەی، شاعیر هەلومەرجێکی ناخۆشی بۆ پێك هات. چونکە بە تۆمەتی بەرتیل خۆری و دوژمنایەتی لەگەڵ کەنیسە تۆمەتبار کرا و دواجار بە دوو ساڵ دوور خرانەوە لە فلۆرەنسا و دانی نزیکەی پێنج هەزار فلۆرین، مەحکووم بوو. ئەم بەسەرهاتە لە مانگی یەکی ساڵی ١٣٠٢دا رووی دا، بەڵام حوکمی دوورخستنەوەی کاتی ناوبراو لە مانگی ئازاری هەمان ساڵدا، بوو بە حوکمی دوورخستنەوەی هەمیشەیی. هەروەها ئەوەشیان لە حوکمەکەیدا گونجاندبوو کە ئەگەر بێتەوە فلۆرەنسا بە زیندوویی دەیسووتێنن□□□.

□□□ دوزخ، ٢٣ و ٣٠.

□□□ بۆ وەرگرتنی زانیاری زیاتر لە بارەی دانتێ، دەتوانن سەیری بەشی سەرنجڕاکێشی "دوزخ" بکەن، کە لەلایەن "حەسەن عوسمان"ەوە، وەرگێڕاوەتەوە سەر زمانی عەرەبی.

سەختی حوکمەکە و دوور کەوتنەوە لە ولاّت، کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر رۆحی شاعیر دانا. ناوبراو دوای ئەم رووداوە، بوو بە عاشقی عەدالەتێك کە دنیا بە خۆیەوە نەیدیتبوو. هەروەها زۆر لە دەسەلاّتی خراپە لە دنیادا ـ کە گەورەترین حکوومەتی ئایینیش (لەو سەردەمەدا) لێی بێبەری نەبوو ـ دەترسا. تێکهەڵچوونی نێوان حیزبەکان و شارەکان، کەنیسە و حکوومەتی نائایینی (سیکولار) لەو بابەتانە بوون کە فکری شاعیریان بە خۆیانەوە خەریك کردبوو.

ناوبراو خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنی ئەندێشەی مەسیحی و کولتووری سەدەکانی نێوەڕاستی دەست پێ کرد و گەڕایەوە بۆ رابردوو و لەوێش دەستی دایە لێکدانەوەی فەلسەفە و بەرهەمی شاعیرانی کلاسیك. نیشانەکانی دەروونگەرایی لە گیانیدا زیندوو بوونەوە و هەستی لێوان لێوی سۆفییانە و شاعیرییەتی لەگەڵدا ئاوێتە بوون. بەرهەمەکانی ناوبراو رەنگدانەوەی ئەم دوو روانگەیەن. هەندێك جار وەك سۆفییەکی عاشق ـ هەر بەو جۆرەی کە لە ژیانی نوێیدا وای کرد ـ و هەندێك جاری تریش وەك نووسەرێکی ئەنیسکلۆپیدیا دەنووسێت. هەر بەو جۆرەی کە لە "ولیمەدا" [کە قەت تەواو نەبوو] ئەنجامی دا. هەندێك جاریش کێشەی دەربڕینی زمانی، ناوبراو بە خۆیەوە خەریك دەکات و "رەوانبێژی عامیانە" دەنووسێت. دواتر کێشەی حکوومەت و دەسەلاّتی ئاشتی، ئاسایشی نێوان خەڵك، ئەرکی حکوومەتی ئایینی و حکوومەتی نائایینی و سەرچاوە و سنووری ئەم دوو حکوومەتە، دەبنە بابەتی جێی سەرنجی ئەو و خۆیانی پێوە خەریك دەکات. دانتێ لە رامان و بیرکردنەوەدا لەژێر کاریگەری رووداوەکانی سەردەمەکەی خۆیدا بوو. ئەم کاریگەری وەرگرتنە لە ساڵی ١٣٠٩، کاتێك کە هێنری حەوتەم گەیشتە ئیمپراتۆرییەتی پیرۆزی رۆما و لە ساڵی ١٣١٠دا، گەیشتە ئیتالیا، دەبینرێ. دانتێ لەنێوان ساڵەکانی ١٣١٠ و ١٣١٣ بە خەیاڵی بووژاندنەوەی ئیمپراتۆرییەتی رۆماوە ژیا و دەسکەوتی ئەم جۆرە خەیاڵانەش کتێبێك بوو لەبارەی حکوومەتی پاشایەتییەوە، بەلاّم هێنری لە ساڵی ١٣١٣دا مرد و بەمجۆرە ئامرازی ئەو ئارەزووە سیاسییانە لەنێو چوو کە دانتێ لە خەیاڵیدا بوون.

کۆمیدیای یەزدانی

بە گرنگترین بەرهەمی دانتێ دادەنرێ. تەنانەت تەنیا بەرهەمێکیشە کە "دانتێ"ی بە نەمری هێشتۆتەوە. ئەم بەرهەمە داستانییە کە لەبارەی مرۆڤ، ژیان و هەڵکەوتەکەی، لە رووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ عەدالەتی خواییدا. هەندێك جیاوازی لە پەیوەندی لەگەڵ رێکەوتی دەست پێکردنی نووسینی ئەم داستانە لە ئارادان. هەندێك باوەڕیان وایە کە لەنێوان

ساڵەکانی ١٣٠٧ و ١٣١٠دا بووە و هەندێکی دیکەش لەسەر ئەو باوەڕەن کە مێژووی دەست پێکردنی لەنێوان ساڵەکانی ١٣١٣ و ١٣١٤ دایە و تا ماوەیەکی کەم بەر لە مردنی پێیەوە خەریك بووە. ئەم بەرهەمەی دانتێ بە بەراورد لەگەڵ بەرهەمەکانی پێشووتر و دواتری، لە پلەیەکی بالاّدایە. شاعیر لەم داستانەدا، باس لە سەفەرێکی خەیاڵی بۆ دنیایەکی تر دەکات کە بە دۆزەخ، بەرزەخ و بەهەشتدا تێدەپەڕێ و دواجار باس لە عەزاب دیتووەکانی دۆزەخ و تۆبەکاران دەکات کە لە بەرزەخدا لە گوناهەکانیان پەشیمان بوونەتەوە. ئەوجا دەچێتە بەهەشت و نیعمەتی خۆشبەختی چاکەکاران دەبینێ. سەفەرکردن بۆ دنیاکەی دیکە لە داهێنانەکانی دانتێ نییە. زۆرێك لە ئەدەب و ئایینەکان ئاشنایەتیان لەگەڵ جۆرێکی تایبەت لە سەفەر بۆ دنیایەکی دیکە هەیە کە چەندین سەدە بەر لە سەردەمی دانتێ بوون. نزیکترینیان نووسراوەکەی "ڤێرجیل"ە لەبارەی دیتنی دنیای ماددی لەلایەن "ئینیاس"ەوە، لە داستانی ئەنیادەدا.

رۆژئاوا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، کەمێك لەگەڵ میعراجی پێغەمبەری ئیسلام (ص)دا ـ کە لە وەرگێڕاوی لاتینی ئەم میعراجەدا هاتووە ـ ئاشنا بوو. هەروەها نووسینەکانی سۆفییە موسوڵمانەکان لە رۆژئاوادا بەناوبانگن، چونکە رۆژئاوا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، پێوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ کولتووری ئیسلامیدا پەیدا کرد و زانایانی ئەورووپایی هەوڵیان دا، تا سوود لە سەرچاوەکانی کولتووری ئیسلامی وەرگرن.

لێرەدا نامانەوێ بچینە ناو ئەو باسە ئاڵۆزەوە کە لە سەرچاوەکانی کۆمیدیای یەزدانی دەکۆڵێتەوە. بەڵگەگەلێکی تایبەتی ئەوتۆ لە ئارادا نین کە بتوانین راشکاوانە پەیوەندی ئەم بەرهەمە (کۆمێدیای یەزدانی) لەگەڵ بەرهەمێکی دیاریکراوی ئیسلامیدا ـ بەر لە سەرهەڵدانی کۆمێدیای یەزدانی ـ بسەلمێنین. هەموو ئەو شتەی کە لێرەدا دەتوانین بیڵێین ئەوەیە کە ئەم بەرهەمە نیشاندەری کاریگەری وەرگرتنی نووسەرە لە کولتووری دنیای کۆن و کولتوری سەدەکانی نێوەڕاست و رەگەزەکانی. بێگومان ئەم بەرهەمە، قەرزداری کولتووری ئیسلامیشە کە لە ماوەی سەدەکانی نێوەڕاستدا، زاڵ بووە، بەلاّم پێکهاتەی داستانەکە، نیشاندانی ئەو داهێنانانەیە کە دانتێ بەدی هێناون.پێکهاتەیەك کە شاعیر فکر، هەست و وێنەی پێ بەخشیوە، بەلاّم لە دەربڕینی کولتورەکەیدا، نووسەر کۆکەرەوەیەکی تەواو (کامڵ) نەبووە، بەڵکو دانتێ هونەرمەندێکە کە لەژێر کاریگەری رووداوەکانی سەردەمەکەی و ئەو زانیارییانەدا بووە کە وەریگرتوون. ناوبراو لە بەرهەمەکەیدا دەربڕینێکی هونەریی رەسەنی

هەیە کە تێیدا کاریگەری وەرگرتنی لەو ڕۆژگارەی کە تێیدا ژیاوە و ئەو کولتوورە جیاوازانەی کە وەری گرتوون، روون و ئاشکرایە.

هاتنە کایەی دانتێ لە کۆتاییەکانی سەدەکانی نێوەڕاست و نزیك لە سەردەمی ڕێنسانس، ئەم پیاوەی کرد بە کۆتایی هێنەری سەردەمێك کە رووەو کۆتایی بوو و بوو بە دەستپێکی سەردەمێکی نوێ کە لەژێر تیشکی رووناکی ئەودا هەناسەی هەڵدەکێشا□□□. لە راستیدا ئەم پیاوە گەورەترین بەرهەمێکی ئەدەبی بەدی هێنا کە ئەوروپا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا لەگەڵیدا ئاشنا بوو. بەلام ـ سەرەڕای هەبوونی پەیوەندی بە قوتابخانەی سەدەکانی نێوەڕاست و کاریگەری ئایینی ئەو سەردەمە لەسەری ـ چاوی لە سەردەمی نوێ دەکرد و روانگەیەکی مرۆیی هەمەگیری بە بەرهەمەکەی بەخشی و بەجۆرێك بەدی هێنا کە سەرنجی خەڵکی دوای سەردەمەکەی خۆی راکێشا و رەونەقێکی ئەوتۆی پێ بەخشی کە تەنیا بەرهەمە هونەرییە نەمرەکان لەخۆی دەگرن.

دیارە هەندێك رەخنەش لەسەر دانتێ هەن، بەتایبەتی ئەوەی کە نەیتوانیوە رێگای رزگاربوون لە پەیوەندی لە گەڵ روانین بۆ دژبەرانی مەزهەب و باوەڕەکەی، بدۆزێتەوە، بەلام ئەمە شتێك بوو کە لە دەسەلاتی ئایین لە ئەوروپای سەدەکانی نێوەڕاستەوە سەرچاوەی دەگرت.

کۆمیدیایەکەی دانتێ ـ لە شێوە ئەدەبییەکەیدا ـ بەرهەمێکی نوێیە کە وێنەی نەبووە. هەروەها بەدیهێنانی بەرهەمێکی ئەوتۆ بۆ کەسانی دوای ئەو دژوارە. زۆرێك لە شاعیران هەوڵیان دا تا لاسایی ئەو بکەنەوە لەو بوارە نوێیەی کە دایهێنابوو، بەلام هەوڵەکانیان بە هیچ کوێ نەگەیشتن. تا رادەیەکی زۆر هەموو ئەو بەرهەمانەی کە بە لاسایی کردنەوە لەم بەرهەمە بەدی هاتن، لەبیر کران.

ئەم کۆمیدیایە نیشاندەری سەفەرێکی خەیاڵییە بۆ دنیایەکی دیکە کە دەچێتە ناو دۆزەخ و تەنانەت دەچێتە نزمترین ئاستیشەوە و پاشان دەگەڕێتەوە جیهانێکی بلاوتر و جوانتر، کە ناوی بەرزەخە. بەرەبەرە لە کێوی بەرزەخ دەچێتە سەرێ تا ئەوەی کە دەگاتە بەهەشتی زەمینی لە ترۆپکی بەرزەخدا. لەوێوە بەر دەبێتەوە بۆ بەهەشتی ئاسمانی و لەوێدا ئاسمانێکی تر دەبینێ. دەچێت تا دەگاتە ئاسمانی ئاسمانەکان و دواجار خوا خۆی پێ نیشان دەدات.

□□□ حەسەن عوسمان، ئەم بابەتەی کەمێك درێژتر و چڕتر لە پێشەکی وەرگێڕانی "دۆزەخ"دا لێك داوەتەوە. چاپی یەکەم، ص ١٣ ـ ٢١.

ئەگەر ئەم بەرهەمەی دانتێ لە ریزی داستانەکان دابنێین، کەواتە بۆچی دانتێ خۆی بەکۆمیدیا ناوی بردووە؟ جۆرە ئەدەبییەکان لە سەردەمی یۆنانی کلاسیك و هەروەها لە سەردەمی رۆمادا، دیار و چوارچێوەدار بوون. ئەرەستۆ جۆرەکانی شیعری لە کتێبی "هونەری شیعر"دا، ناساندبوون. کە ئەم ناساندنە لەلای رۆماییەکان پەسندکرا و پەرەی پێدرا، بەلام شیعری شانۆیی لە سەدەکانی نێوەڕاستدا وەلانرا. دراما بە هەموو جۆرەکانییەوە، لەو هونەرە ئەدەبیانە نەبوو کە لە سەدەکانی نێوەڕاستی مەسیحیدا ببێتە جێی سەرنج و بەکار بڕێ، بۆیە مانای جۆرە ئەدەبییەکان لەبیر کرا، یان چەمکەکانیان تێکەڵ بە یەکتر بوون. راڤەیەك سەبارەت بە مانای کۆمیدیا ـ لە روانگەی دانتێوە ـ هەیە کە لە نامەیەکی بەناوبانگدا کە بۆ "کان جراندی دلاسکا"ی پاشای "ڤێرۆنا" نووسیویەتی، هاتووە. لەم راڤە و لێکدانەوەیەدا، ئەوە هەڵدەهێنجرێ کە کۆمێدیا داستانێکی هۆنراوە بە دەستپێکی ناخۆش و کۆتاییەکی خۆش. کۆمیدیا بە زمانێکی سادە و دوور لە هونەرکاری و زێدەوێژی دەهۆنرێتەوە. بە جیاوازی کردن لەنێوان کۆمێدیا و تراژیدیا، بابەتەکە زۆرتر روون دەبێتەوە. تراژیدی بە خۆشی دەست پێ دەکات، بەلام کۆتاییەکی ناخۆشی هەیە و بە شێوازێکی تۆکمە، دەنووسرێت. دانتێ ڤێرجیل وا لێدەکات کە داستانەکەی بە تراژیدی بناسێنێ□□□. ناولێنانی ئەنیادە وەك تراژیدی، وەکو ناولێنانی کۆمێدیای دانتێیە بە سەرگەرمی و کات رابواردن.

بۆیە دەتوانین بلێین، کۆمێدیا ـ لە سەردەمی دانتێدا ـ داستانێکی درێژە کە کۆتاییەکی خۆشی هەیە. ئەم زاراوەیە بە مانای بەرهەمێکی شانۆیی لەو جۆرە نەبوو کە یۆنانییەکان و رۆماییەکان دەیانناسی. هەروەها جیاکردنەوە و جیاوازی کردن لەنێوان جۆرە ئەدەبییەکاندا ـ لە سەدەکانی نێوەڕاستدا ـ بە شێوەیەکی دیاریکراو لە ئارادا نەبووە، بۆیە "لۆکان" وەك مێژوونووس و داستانی "ئۆرلاندۆی شۆڕشگێڕ"یش، بە تراژیدی ناسێنران.

دانتێ داستانەکەی لەبەر ئەوە ناو نا کۆمێدیا، چونکە زمانێکی ئاسایی هەیە، بەلام ئەمە بەو مانایە نییە کە کۆمیدیایەکە لەسەر شێوازێکی هاوشێوەی شێوازە شانۆییەکانی کۆمیدیا دروستکراوە و لەخۆگری گاڵتەجاڕی یان وتەگەلی بێسوود و ناتۆکمەیە. لە راستیدا کۆمێدیای یەزدانی، لە تایبەتمەندی شانۆ کۆمێدییەکان زۆر دوورە. مەبەست لە تایبەتمەندی ئاسایی لێرەدا ئەوەیە کە کۆمیدیای یەزدانی، بە شێوازێکی روون و ئاشکرا و بەرز و نزمی هاوسەنگ ـ بە بەراورد لەگەڵ شێوازی تراژیدیا، کە تۆکمەیە ـ هۆنراوەتەوە.

□□□ دوزخ، ٢٠، ١١٣

پشتڕاستکردنەوەی ئەم بابەتە دەربڕینێکە کە لە کتێبەکەیدا لەبارەی "پاراوی عامیانە" هاتووە و دەربڕی ئەوەیە کە زمانی تۆکمە و شکۆمەند دەبێ لە شیعرێکدا بەکار ببرێ کە بە شێوازێکی تراژیدی دەهۆنرێتەوە، بەڵام زمانی یاری و گاڵتە دەبێت ئاسایی و هاوسەنگ بێت. ئەوەی کە لێرەدا دەبێ سەرنجی بدەین، ئەوەیە کە ناتوانین شێوازی دانتێ لە کۆمیدیای یەزدانیدا بە ئاسایی یان پەست وەسف بکەین و ناو ببەیەن. شێوازەکەی سادە بەڵام مەزنە. هەندێك جار لە سادەیی دەردەچێت و بە شێوازێکی زۆر ورد و پێکهاتەیەکی تۆکمەوە دەردەبڕدرێت. رەنگە روونترین راڤەیەك کە دانتێ لە ئاسایی بوونی شێواز لە مێشکیدا بووبێت ئەوەیە کە بە زمانی ئیتالیایی نووسیویەتی. زمانی ئیتالیایی لە سەردەمی ناوبراودا ـ بە بەراورد لەگەڵ زمانی لاتینیدا ـ زمانی ناوچەیی بوو، کە بەردەوام شوێن و ناوبانگی خۆی بە تایبەت لە ئیتالیادا، پاراستبوو. کەسێك کە لە ئیتالیادا پەروەردە کرابێ، بێگومان پاراوییەکەی کەمتر و ئاوازەکەی هێمنترە لە لاتینی. دانتێ توانی بەم بەرهەمە زمانی ئیتالیایی بەرز بکاتەوە و وەك باوکی ئەدەبی ئیتالی بناسرێت. شاعیر و رەخنەگرێکی ئینگلیزی وەك"ت. س. ئیلیۆت"[٦] دەڵێت: "یەکەمین دەرسێك کە لە لێکدانەوەی دانتێ وە فێری دەبین ئەوەیە کە شاعیرێکی هاوئاستی پەیدا نابێت کە وەك ئەو لە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی شیعردا هەوڵی دابێ، بێجگە لە ڤێرجیل". هەروەها دەڵێت: "من شاعیرێکی ئینگلیزی ئەوتۆ نابینم کە وەك دانتێ کە خزمەتی بە زمانی ئیتالیایی کرد، خزمەتی بە زمانی ئینگلیزی کردبێ"[٧].

کۆمیدیای یەزدانی تاجێکی شانازییە بۆ ژیانێکی پڕبەرهەم (ژیانی دانتێ)، کە دەستی داوەتە لێکدانەوە و رامان و شیعری بەوپەڕی داهێنانی هونەری گەیاندووە. کۆمیدیای خوایی، پێوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ ژیاندا هەیە. بۆیە پێویستە کە بەکورتی سەرنجی بەرهەمە هونەرییەکانی دیکەشی بدەین ـ ئەو بەرهەمانەی کە بەر لە بەدیهاتنی کۆمیدیای خوایی نوسیبوونی.

یەکەمین بەرهەمی دانتێ "ژیانی نوێ"[٨]یە. ئەم کتێبە لەخۆگری کۆمەڵێك شیعری لیریکییە (خۆشەویستی) بە زمانی "تسکانییە" کە لە ناوەڕۆك و شێوازدا، بە درێژەی

(٦) T.S. Eliot

(٧) T.S.Eliot: Selected Prose. Penguin Book, ١٩٦٣. P, ٩٤ _ ٩٥

(٨)Vita Nuova، دانتێ ئەم بەرهەمەی لەنێوان ساڵەکانی ١٢٩٢و ١٢٩٤دا نووسیوە.

شیعری "ترۆبادۆر" دەژمێرێ. لەم کۆمەڵە قەسیدەیەدایە کە شیعری"لیریك"ی تایبەتمەندییەکی بەهێزی لە تەسەوف لەگەڵدایە. شیعرەکە باس لە خۆشەویستێك دەکات و بەناوی ئەوەوە ناوی دەنێ، بەڵام خۆشەویستی وەك ئامرازێك بۆ دەربڕینی بالاترین مانا و باوەڕەکان هەڵدەبژێرێ.

دانتێ ئەمە لە ژنێکدا بەرجەستە دەکات. بە جۆرێك کە هەر ئەم خۆشەویستییە، ئامرازێکە کە مرۆڤ پاك دەکاتەوە و لە دۆزەخەوە بۆ ترۆپکی بەهەشتی بەرز دەکاتەوە. گرنگی ئەم کتێبە لەوەدایە کە لە گەورەترین پاڵنەر (هاندەر) لە ژیانی دانتێدا ـ واتە خۆشەویستی ـ ئاگادارمان دەکاتەوە. خۆشەویستی سۆفییەکی فانی، کە خاوەنەکەی بەرز دەکاتەوە و بەرەو بالاترین ئامانجەکان دەیجووڵێنێ. دانتێ لەم کتێبەدا دەست دەداتە شیکردنەوەی شیعرەکانی و سەرنجی خەڵك بۆ لای مانا شاراوەکانیان رادەکێشێ. دیوانی "ژیانی نوێ" وەبیری دیوانی شاعیری سۆفی "مەحیەددین ئیبن عەرەبی"مان بەناوی "ترجمان الْشواق" دەخاتەوە. "ئیبن عەرەبی" دان بەوەدا دەنێ کە ئەم دیوانە بەرهەمی ئیلهامی کچێکی جوانی هاوڕێیەتی کە لە مەککە دیتبووی. سەرەڕای ئەوەی کە شاعیر خۆشەویستی و پەیوەستی خۆی سەبارەت بە و کچە دەردەبڕێت، بەڵام پێداگری لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە پەیوەندی لەگەڵ ئەو کچە لە خۆشەویستی پاك و بێگەرد ـ بەدوور لە هەست و خواستە هەستییەکان ـ تێنەپەڕیوە. ناوبراو خوێنەر ئاگادار دەکاتەوە کە نەوەکوو بیر لە شتی خراپ و ناپەسند بکاتەوە[٩]. هەلومەرجی "دانتێ"ش، هەر بەمجۆرەیە. ئەویش لەم کتێبەدا سەرنجمان بۆ لای ئەوە رادەکێشێ کە خۆشەویستەکەی واتە "بیاتریچی" لە نۆساڵیدا دیتووە و دوای نۆ ساڵ ئەوجا دووبارە دیتوویەتیەوە، کە دیدارەکەی ئەمجارەیان لە کۆڕی جەژن، یان شەونشینیدا بووە. هەندێك لە لێکۆڵەران گوتوویانە کە رەنگە جێژنی زەماوەندی "بیاتریچی" بووە کە گومان دەکرێ لەگەڵ "سیمۆن باردی"دا، زەماوەندی کردووە و لە بیست و چوار ساڵیدا مردووە. ئەم خۆشەویستییە مەزنە لە رۆحی دانتێدا مابووەوە و هەمیشە هانی دەدا، تا ئەوەی کە کۆمیدیای خوایی سەر لە نوێ زیندووی کردەوە. کۆمیدیای خوایی بە ون بوونی دانتێ لە دارستانێکی ترسناکدا دەست پێدەکات و "بیاتریچی" دەچێت بۆ رزگارکردنی و دەیداتە دەستی ڤێرجیل کە لە سەفەرەکەیدا لە بەرزەخ و دۆزەخ رێنوێنی بکات. خۆشەویستی دانتێ سەبارەت بە "بیاتریچی" ژیانێکی نوێیە.

(٩) محی الدین ابن عربی، ترجمان الْشواق، ص ٧ ـ ٩، دارصادر، بیروت.

خۆشەویستی مەزن، گیان و ڕۆح دەگۆڕێت. ئەم خۆشەویستییە لە سەخترین هەلومەرجەکاندا، ڕزگارکەر و ڕێنوێنیکەرە بۆ باڵاترین پلەکانی بەهەشتی ئاسمانی.

دانتێ بەرهەمێکی دیکەی هەیە بەناوی "ولیمە"□□□□ کە لە کۆمەڵێك شیعر لەگەڵ شیکردنەوەکەیان، پێك هاتووە. مێژووی نووسینی ئەم کتێبە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی ١٣٠٤ و١٣٠٨. دانتێ دەیەویست لە چواردە بەشدا بینووسێ، بەڵام تەنیا چوار بەشی تەواو بوون. شیعری ئەم بەرهەمە، ڕەمزین، بەڵام یادی "بیاتریچ"یشی تێدایە. ئەم کتێبە نیشانەی ڕەنگدانەوەی ئاڵوگۆڕێکە لە کولتووری "دانتێ"دا کە دوای فێربوونی فەلسەفە نووسیویەتی. کاریگەری فەلسەفە لەم کتێبەدا، ئاشکرایە.

دانتێ زۆر سەرنجی زمانی دەدا و لەم پێوەندییەدا کتێبێکی بەناوی "دەربارەی زمانی عامیانە" بە زمانی لاتینی نووسیوە و تێیدا باسی لە مەسەلەی زمان و دەربڕینی ئەدەبی کردووە، بەڵام ئەم کتێبەش تەواو (کامڵ) نەکرا. ناوبراو لەم باسەدا باسی لە ڕوانینی زانستییانەی خۆی لەبارەی زمان و پەرەسەندنییەوە کردووە. بە جۆرێك کە فەلسەفەیەکی زمانی دیاریکراوی لە بەرهەمە ئەدەبییەکانیدا بەکار بردووە و شیعری لیرکی و کۆمیدی بە زمانێکی سادە و عامیانە(ڕەشۆکیانە) نووسیوە. ناوبراو لەم ڕێگەیەوە زمانی ئیتالیایی بەرەو ڕێڕەوێکی نوێ لە پەرەسەندنی فکری و ئەدەبی ئاراستە کردووە. زۆرێك لەلایەنگرانی زمانی عامیانە (زمانی گشتی و زمانی خەڵکی ئاسایی) لە وڵاتە عەرەبییەکاندا، وەك نموونەیەك سەیری ئەم بەرهەمەی دانتێ دەکەن کە وەك زمانی ئەدەبی لە دنیای عەرەبیشدا دەتوانێ بەکار ببرێ، بەڵام ئەم بابەتە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ هەڵوێستی دانتێ سەبارەت بە زمانی عامیانە هەیە. زمانی عەرەبی زمانی نەتەوەیەکە، لە حاڵێکدا زمانی لاتینی، زمانی زانستی چەندین نەتەوەی جیاوازە. زمانی عەرەبی بە شێوەیەکی بەربڵاو باوە و بە ئاسانی لەلایەن عەرەبەکانەوە بەکار دەبرێت و جێ دەگرێت، بەڵام زمانی لاتینی لە سەردەمی دانتێدا بەمجۆرە نەبووە. بە جۆرێك کە تێگەیشتن لێی خەڵکی لە ژیان رادەوەستاند و ئەمە لە حاڵێکدایە کە ئەو زمانە زمانێك بوو کە تەنیا لە کتێبەکاندا هەبوو. سەرەڕای ئەوە، کەمی کتێب و کەمی ژمارەی خوێنەرانیش لەو سەردەمەدا پێیەوە زیاد دەبێت. هەروەها دەتوانین بڵێین کە گۆڕانی زمانەکان لە ڕێگەی ڕێوڕەسم یان چارەسەری ناڕاستەقینەوە بەدی نایەت، بەڵکو ئەمە پەیوەستە بە توانای

(١٠) Convivio

دەربڕین و وەرگرتنی خوێنەرانەوە کە سەرنجی خوێندنەوەی بەرهەم یان بەرهەمگەلێك بدەن کە بەو زمانە نووسراون.

بە بێهێزی ئاشکرای بەرهەمگەلی مەزنی ئەدەبی کە بە شێوازە ناوچەییەکان دەنووسرێن و هەروەها دەسەڵاتی ئاشکرای زمانی عەرەبی لە هەڵسوکەوت کردنی لەگەڵ جۆرەکانی زانست و فکر و هونەر، تێدەگەین کە بانگەشە کردن بۆ ڕوو کردنە زمانی عامیانە لەلای ئێمە، سست و بێبنەمایە و لەگەڵ هیچ حەقیقەتێکی ئەدەبی یان ڕاستییەکی شارستانییەتدا، یەك ناگرێتەوە. هۆ و هۆکارگەلێکی نەتەوەیی و شارستانی و سیاسی ڕیشەدار لە ئارادان کە شوێنگەی زمانی عەرەبی لە دڵ و گیانی خەڵکەکەیدا بەهێز دەکەن. زمانێك کە لە ڕابردوودا بزووتنەوەیەکی زانستی و ئەدەبی بەدی هێنا و بەسەر سەدەکانی نێوەڕاستدا زاڵ بوو، زمانێك کە توانی بە کولتور و شارستانییەتەکەی بەسەر ئەو ناعەرەبانەدا زاڵ بێت کە بە سەر وڵاتە عەرەبییەکاندا زاڵ ببوون. زمانی عەرەبی توانای وەرگرتنی زاراوە زانستییەکانی هەیە: پزیشکی، زانستەکان، بیرکاری و فەلسەفەی وەها لە خۆیدا جێ کردنەوە کە کتێبە عەرەبییەکان ـ کە لە سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا، بنەمای فێرکردن بوون لە زانکۆکانی ئەوروپا ـ تۆکمەتر بوون و وەڵامی پۆزەتیڤیان بە بزووتنەوەی نوێی عەرەب دایەوە و دووبارە گەرم و گوڕ و زیندوویی خۆی دۆزییەوە، بە جۆرێك کە مژدەی گەشانەوەیان دا. بەڵام گەشانەوە و بووژانەوەی ئایندەی ئەو زمانە پەیوەستە بە ڕادەی ئەو هەوڵەی کە خاوەنانی ئەو زمانە لە بەدیهێنانی بزووتنەوەیەکی زانستی بەرفراواندا، ئەنجامی دەدەن. بە گوێرەی ڕادەی خاوەن ئیرادەکان، ئیرادەی نەتەوەییش بەدی دێ□□□□. ئەو دەربڕینە کورتە لەبارەی دانتێ و ڕوانینی ناوبراو بۆ زمان، ئێمەی کێشایە ناو ئەم باسەوە. ئێمە ناتوانین هەموو ئەم هۆیانە بە وردی هەڵبسەنگێنین کە بوونە هۆی پتەوکردن و بەهێزکردنی زمانی عەرەبی، چونکە ئەم بابەتە باسگەلێکی پڕش و بڵاوی هەن کە پێویستییان بە کتێبێکی تایبەتە.

دانتێ دوای ئەمە کتێبێکی هەیە بەناوی "لەبارەی حکوومەتی پاشایەتی"یەوە. ئەم کتێبە لەو بەرهەمانەیە کە بە زمانی لاتینی نووسراوە و دانتێ تێیدا ڕوانینەکانی خۆی لەبارەی سیاسەت و حکوومەت دەرخستوون. ئەم کتێبە زۆرتر لەبارەی باسەکانی هزری سیاسییە تا باسگەلی ئەدەبی.

□□□□ بگەڕێنەوە بۆ: کولتووری عەرەبی و ڕەهەندەکانی لە کتێبی **"الحضارة العربیه، طابعها و مقوماته العامه"**، مولف: **دارالنهضة العربیه**، ١٩٦٧.

بەڵام دانتیٚ هزرمەندێکی سیاسی بووە و لە سەرەتای ژیانیدا بەکاری سیاسییەوە خەریك بووە و لەگەڵ جۆرەکانی دەسەڵاتی سکۆلار و دەسەڵاتی ئایینی ـ کە لە سیستەمی پاپادا هەبوو ـ بەرەوڕوو بووە. ناوبراو زیانی ململانیٚ و کێشمەکێشی نێوان دەوڵەتەکان و ئەو دژایەتییانەشی بەچاوی خۆی بینیِن کە دەبوونە هۆی شەڕی خوێناوی. هەروەها کەنیسە و هەوڵدانەکانی بۆ پەرەپێدانی دەسەڵاتەکەی لەو بابەتانە بوون کە لە زۆربەی کاتەکاندا دەبوونە هۆی بەدی هێنانی کێشە و ناخۆشی. دانتیٚ ئامانجگەلێکی لە زەیندا هەبوون کە هەوڵی دەدا ئامرازێکیان لێوە بۆ بەدیهێنانی یەکیەتیی و ئاشتی لەنێوان خەڵکدا لیٚ بەدی بێنیٚ. ئەو لەو روانگەیەوە سەیری دەکرد کە مرۆڤ لە رۆح و جەستە پێك هاتووە، بۆیە دەسەڵات دەبیٚ دوو جۆر بێت: دەسەڵاتێکی سیکۆلار کە کاروبارەکانی دنیا رێك بخات و دەسەڵاتێکی مەعنەوی کە ژیانی رۆح رێك بخات و لایەنی نەمری مرۆڤ لە بەرچاو بگرێت. دەسەڵاتی ئایینی هێزی نەدایە دەسەڵاتی سکۆلار، بەڵکو باوەڕی وابوو کە دەسەڵات و هێزی ئیمپراتۆر، تەنیا لەلایەن خواوەندەوەیە.

بەڵام لەسەر ئیمپراتۆرە کە رێز لە پاپا بگرێت، تا خۆشبەختی دنیایی لە سایەی خۆشبەختی مەعنەویدا بەدی بێت. بەم پێیە لەسەر دەسەڵات بەدەستە کە وەك کوڕی گەورە بەرامبەر بە باوك، رێز لە پاپا بگرێت. جیاکردنەوەی ئەو دوو دەسەڵاتە، لە روانگەی "دانتیٚ"وە، بە تەواوی روونە. دەڵێت: "بەم پێیە بیٚگومان، دەسەڵاتی سکۆلار ـ بە بیٚ بیرکردنەوە ـ لە تەنیا سەرچاوەیەکەوە دێت کە ئەویش هەمان خوایە. ئەم سەرچاوەیە کە یەك سەرچاوەیە (تەنیایە)، لە رێگاگەلی جۆراوجۆرەوە دێتە ناو فەزڵی دەسەڵاتی "وافر"ی ئەوەوە"□□□□. هەروەها دەڵێت: "لەناو ئینجیل و تەوراتدا ـ کە کۆکەرەوەی هەموو یاساکانن ـ نەمتوانیوە هیچ پاساوێك بۆ گەورەکانی کەنیسە، چ لە رابردوو و چ لە داهاتوو بدۆزمەوە کە سەرنجی کێشە و بابەتە دنیاییەکان بدەن، یان دەستیان تیٚ وەردەدەن"□□□□.

یەکیەتیی دەوڵەت لە روانگەی "دانتیٚ"وە، پەیوەستە بە یەکیەتیی مرۆڤایەتییەوە و زۆر جار لەم پێوەندییەدا بە شێوازێکی سۆفییانە قسەی کردووە. بۆ نموونە دەڵێت:

(١٢) The Great Political Theories Ed. With in Introduction and Commentary by: Micheal Curties. Avon Book Division, New York, ١٩٦١. (Vol. I. P. ١٧٦, ١٧٧)

□□□□ هەمان.

"رەگەزی مرۆڤ لەو کاتەی کە هەوڵ دەدات بۆ ئەوەی لە خوا بچێت، ئەوا خاوەنی باشترین و چاکترین سیستمەکانە. تەنیا کاتێك رەگەزی مرۆڤ دەبێتە هاوشێوەی خوا کە لەگەڵیدا یەك بگرێت، چونکە تەنیا خوا تاك و تەنیایە و ئەو کاتەی کە هەموو تاکەکانی مرۆڤ لە بالآترین ئاستی خۆیاندا لەگەڵ یەکتر پێوەندییەکی توندوتۆڵیان هەبێت، ئەوا یەکیەتییەکەیان بەدی دێت. .... و ئەمە لەو حاڵەتەیشدا نایەتە دی کە هەموو مرۆڤەکان پەیڕەوی پاشایەك بن. هەر لەم رووەوە بە خواستی خواوەند ـ کە گوتوومانە خێر و بیٚگومان خێری رەهایشە بۆ مرۆڤایەتی ـ یەکگرتوو و تۆکمە دەبن"□□□□.

باوەڕ هەبوون بەمجۆرە بیرکردنەوەیە لە هزری سیاسی، لە دڵ و گیانی "دانتیٚ"دا، جێی کردۆتەوە و دواجار لە کۆمیدیای خواییدا کەڵکی لیٚ وەرگرتووە، چونکە خەیانەتی کەنیسە و دەوڵەتی لە ناپەسندترین گوناهەکان دادەنان. بەمجۆرە دۆزەخ جێگای "یەهودای ئەسخریوتیە" کە خیانەتی بە مەسیح کردووە و هەروەها جێگای "بروتس" و "کامیۆس"ە کە خیانەتیان لە قەیسەر کرد ـ ئەو ئیمپراتۆرییەتەی کە حکوومەتی رۆما لە بەرامبەریدا تەسلیم بوو و نموونەی دەسەڵاتدارێکی بەهێز بوو کە خەڵك لە سایەی حکوومەتەکەیدا یەکیان گرتبوو. دانتیٚ، شەیتانیش بە شێوەیەکی ترسناك بە سیٚ شێوەی جیاواز نیشان دەدات کە بە سیٚ دەمەکەی (لە بەر ئەوەی سیٚ سەری هەبووە)، یەهودا، بروتس و کامیۆس، قووت دەدات□□□□. ئەم سزایە بۆ ئەو خیانەتکارانەی کە لە بەرامبەر چاکیدا خیانەتیان کردووە، بە رێکەوت دیاری نەکراوە، بەڵکو لەلای دانتیٚ دەگەڕێتەوە بۆ دوو دەسەڵاتی ئایینی و نائایینی (سکۆلار) و هەروەها قورسی گوناهی هەر کەسێك کە خیانەتێکی ئەنجام داوە و سەرپێچی لە بەرامبەر هەر یەك لەو دوو دەسەڵاتەدا کردووە. لە داستانەکەی دانتیٚ و داستانەکانی دیکەدا، کولتووری شاعیر بە باشترین شێوە خۆی نیشان دەدات. ئەو داستان ئەدەبییەی کە باس لە مرۆڤایەتی دەکات و چاکە و پەستییەکانی نیشان دەدات، بەناچاری هەڵگری کولتوورێکی بەرفراوانە کە رەگەزگەلێکی میراتی مرۆیی، بەر لە سەردەمی شاعیر لەخۆ دەگرن. هەر بەو جۆرەی کە لەخۆگری هزر و فەلسەفەی شاعیریشە.

بەم پێیە دەڵێین، دانتیٚ ئەرەستۆی فەیلەسووف لە وەرگێڕانی لاتینی بەرهەمەکانیدا دەخوێنێتەوە و لە نیشاندانی فەلسەفە ئەخلاقییەکەی کاریگەری لێوە وەردەگرێت. هەر بەو

□□□□ هەمان، ص ١٧٢و ١٧٣.

□□□□ دوزخ،٣٤: ٦٠ ـ ٧٠.

جۆرەی کە "ڤێرجیل"یش بەوردی و قووڵی هەڵدەسەنگێنی. کاریگەری وەرگرتنی ناوبراو لە وەرگرتنی هەندی بابەتی ئەنیادە، لەو بابەتە سەیرانەیە کە لە باسی "دۆزەخ"دا، هێناونی. دۆزەخ هەروەها پڕە لەو کەسایەتییانەش کە لە ئەفسانە کلاسیکەکاندا یان لە مێژووی یۆنان و رۆمادا هاتوون. ئاماژەی دانتێ بۆ "ئەرەستۆ" ئەوەندە زۆرە کە لە کۆمیدیای یەزدانیدا دەگاتە نزیکەی سێسەد جار: "ڤێرجیل" دووسەد جار، "ئۆوید" سەدجار، لۆکان پەنجا جار و "سیسرۆن"یش پەنجا جار. ئەم ئاماژانە نیشاندەری کاریگەری ئەدەبی کلاسیکن لەسەر ئەندێشەی هونەریی شاعیر. دواجار کولتووری گشتگیری سەردەمەکەی و میراتی بێگانەی رۆژهەڵات، لەوانە کولتووری بووژاوەی ئیسلام، بەم بابەتانەوە زیاد دەکرێن. سەرەڕای هەموو ئەمانە، ئەوە باوەڕی مەسیحییە کە هەموو ئەم میراتەی تێدایە و توانای داهێنانی داوە بە رۆحی شاعیر و بووەتە نیشاندەری دەربڕینی شاعیرێکی هونەرمەند ـ نەك فوودسەی کۆکەرەوە ـ کە یەکیەتییەکی هونەری بەهێزی بە داستان ئەدەبیەکەی بەخشیوە.

کۆمیدیای خوایی دابەش کراوەتە سەر سێ بەش: دۆزەخ، بەرزەخ و بەهەشت. هەریەك لەم بەشانە لەخۆگری سی و سێ سرووده کە پێشەکی (دۆزەخ)یشیان خراوەتە سەر.

لە تایبەتمەندییەکانی کۆمیدیای خوایی پێکهاتەی لۆجیکی و پڕ لە شکۆمەندی خەیاڵییەتی. دانتێ زۆر خاکەڕایانە ئەم بەرهەمەی لەبەر سادەیی شێوازەکەی و پاراوی دەربڕینەکانی، ناو نا کۆمیدیا. بەهرەی دانتێ سەرنجی خوازە و وێنە و رەوانبێژییە جۆراوجۆرەکانی نەداوە و خەیاڵ و ئەندێشەی خۆی لە زمانێکی سادەدا ـ بە شێوازێکی فرەڕەنگ ـ نیشان داوە. توانایی شاعیر لە بەرزکردنەوەی شێوازی سادە تا ئاستی خەیاڵ، لەگەڵ شکۆمەندی و هزری قوڵ، لەم بەرهەمەیدا دیارە.

کاتێك کە خەریکی خوێندنەوەی "دانتێ"ین، هەست دەکەین کە لە جوولانێکی هەمیشەییداین. هەنگاو بە هەنگاو لە دۆزەخەوە دێتە خوارێ و لە هەر شوێنێکی دۆزەخدا کەسانێك دەبینێ کە نیشاندەری گوناهگەلێکن، کە لە ژیاندا ئەنجامیان داون. هەندێکیان لە هاوچەرخەکانی خۆینی و هەندێکیشیان کەسانی سەردەمانی رابردوون. دوای دەرچوون لە دۆزەخ، بەرەو کێوی بەرزەخ بەرز دەبێتەوە و لە قۆناغەکانی سەرکەوتندا، خەڵکانێك دەبینێ کە نیشاندەری حەوت گوناهەکانن. زۆربەیان هاوچەرخی خودی شاعیرن و هەندێکیشیان لە کەسانی سەردەمانی رابردوون.

بەڵام بەهەشت، نیشاندەری سەفەری نێوان ئەستێرەکانە کە تێیاندا فریشتە و چاکەکارانی ئایینی مەسیح دەبینێ و لە هەموان پتر گوێ بۆ قسەکانی توماس ئەکویناس رادەدێرێ. هەر بەو جۆرەی کە هاوڕێیەتی لەگەڵ خۆشەویستەکەیدا، واتە "بیاتریچی" ماوەیەك دەخایەنێ و درێژ دەبێتەوە.

ئێمە ناتوانین لێرەدا باس لە هەموو لایەنەکانی ئەم سەفەرە پڕبەهەندە بکەین. ئەوەندە بەسە کە بگەڕێینەوە بۆ وەرگێڕانە پاراوە عەرەبییەکەی لەگەڵ ئەو لێکدانەوانەی کە لەسەری ئەنجام دراون. لێکدانەوەی کۆمیدیای یەزدانی بۆ خوێنەری عەرەب، بە هەوڵی زانای هاوچەرخی میسری واتە حەسەن عوسمان بەرهەڤ بوو. ئەم زانا بەتوانایە هەموو هەوڵی خۆی دا بۆ وەرگێڕانی ئەم بەرهەمە بۆ عەرەبی و نووسینی پێشەکی و لێکدانەوەی چڕ و پڕ لەسەری. نزیکەی بیست و هەشت ساڵ خەریکی دانتێ بوو و چێژی لێ وەردەگرت و لێی دەکۆڵییەوە□□□□.

میلتۆن و داستانی بەهەشتی ون بوو:

"بەهەشتی ون بوو"□□□□ یەکێکە لەو دوو داستانەی کە بەهرە و توانای داهێنانی "جۆن میلتۆن"□□□□ی تێدا دەرکەوتووە. دووەمینیان "بەهەشتی خوازراو"ە. یەکەمینیان بە بەرهەمێکی ئەدەبی مەزن دادەنرێت کە شاعیر دایناوە و هەر ئەم کتێبە وای کردووە کە ناوی ناوبراو بچێتە ناوی مرۆڤە مەزنەکانی شیعر لە ئەورووپادا، وەك: شکسپیر و دانتێ. ئەگەر بەرهەمە گەورەکەی دانتێ لەریزی هونەری داستانیدا دابنێین، ئەوا بەرهەمەکەی میلتۆن لە پێکهاتە و شێوازی هونەر نزیکترە. میلتۆن زیاتر لە دانتێ لە شێوازی داستان نەریتییەکان نزیکترە، لە حاڵێکدا کە دانتێ لە زماندا حەزی لە سادەییە و شیعرەکانی بە دەربڕینگەلی سادە هۆنراونەتەوە و بێبەرین لە شکۆمەندی و تۆکمەیی. بە پێچەوانەوە میلتۆن دەربڕینگەلێکی مەزن و شێوازێکی توندی هەیە کە لە شێوازی داستانە نەریتییەکان (کلاسیکەکان) دەچێت.

□□□□ "کمدی الهی"، ترجمه حسن **عثمان**، دارالمعارف، قاهره، ١٩٥٩ ـ ١٩٦٩.

(١٧) Paradise lost

(١٨) John Milton

داستانی "بەهەشتی ون بوو" پەیوەندی بە کولتوور، باوەڕ و ئـەزموونی ژیـانی میلتۆنـەوە هەیە، بە جۆرێك کە پێویستە بەکورتی لەم بارەیەوە بدوێین. جۆرج سامسۆن، پەیوەندی میلتۆن لەگەڵ بەرهەمەکانی بە دەربڕینگەلێك دەردەبڕێت کە ئەم پێوەندییە بـە چـاکی نیـشان دەدات. دەڵێت: ناوبراو لە کتێبەکانیدا دەژیا و خۆی تێیاندا دەنووسییەوە"[١٩].

ژیانی میلتۆن لـە سـەرەتاکانی قۆنـاغێکی مێـژوویی پـڕ ڕووداودا تێپـەڕیوە و شـاهیدی شۆڕشی "کرامۆڵ" بووە بەسەر سیـستەمی پاشـایەتیدا. هـەروەها شـاهیدی کۆتـایی هـاتنی حکوومەتی دیکتاتۆری "کرامۆل" ـ دوای مردنی ـ و گەڕانەوەی سیستەمی پاشایەتیش بـووە بـۆ بـەریتانیا. میلتـۆن لـەناو ڕووداوەکـانی ئـەو سـەردەمەدا بـوو و بەرپرسـایەتی دیـوانی حکوومەتی شۆڕشگێڕی لە ئەسـتۆدا بـوو. دوای هەشـت سـاڵ ـ کـە سـەردەمی حکوومـەتی شۆڕشگێڕ بە مردنی دامەزرێنەرەکەی کۆتایی پێ هات ـ خۆی دوورەپـەرێز گـرت و پاشمـاوەی ژیانی بە نووسینی بەرهەمە ئەدەبییـە بەرجەسـتەکانی تێپەڕانـد: بەتایبـەتی "بەهەشـتی ون بوو"، "بەهەشتی خوازراو" و "سامسۆنی قارەمان".

دوو بەرهەمی یەکەم، لە جۆری داستانن. "سامسۆنی قارەمـان" بەرهـەمێکی شـانۆییە کـە لەسەر شێوەی تراژیدییەکانی یۆنان نووسراوە. میلتـۆن لـە ئـەدەبی ئەوروپاییـدا، کاتێـك سـەری هەڵـدا کـە ئـەوروپا دوو بزووتنـەوەی چاکـسازی تێپەڕانـدبوون کـە لـە گـەورەترین بزووتنـەوە چاکسازییەکان بوون بە درێژایی مێژوو. یەکەمیان لە سەردەمی ڕێنسانـسدا بـوو، هـاوڕێ لەگـەڵ بووژاندنەوەی میراتی ئەدەبی فکـری سـەردەمی کـۆن و ئـەوی تریـشیان بزووتنـەوەی چاکـسازی ئایینی[٢٠] بوو کە هەموو سەدەی شازدەیەمی گرتەوە.

چاکسازی فکری لە لایەك و چاکسازی ئایینییش لە لایەکی ترەوە، گەورەترین کاریگەرییان لەسەر نەتەوەکانی ئەورووپای ڕۆژئاوا دانا و ڕێگایـان بـۆ سـەردەمێکی نـوێ لـە پەرەسـەندنی فکری، ئایینی، کۆمەڵایەتی و سیاسی کردەوە.

زمانی لاتینی هەروا خاوەنی جێگە و پێگەی خۆی بوو لە ژیانی ئەوروپادا، چونکە زمـانی کەنیسە و هەروەها زمانی سیاسەتی نێونەتەوەییش بـوو، بـەڵام زمانـە لۆکاڵییـە (ناوچـەییە) ئەوروپییەکان، هەنگاوگەلێکی مەزنیان لە پەرەسەندنی ئەدەبیاتەکەی ئەو سەردەمەدا هەڵگرت

(١٩) George Sampson: The Concise Cambridge History of English Literature. Combridge, ١٩٥٧. P. ٣٥٧

(٢٠) Reformation

و ئەدیبگەلێکی بەرجەستەش هاتنە کایەوە، کە بناغەکانی زمانی ناوچەییان پتـەوتر کـردن و ڕێگای پەرەسەندن و گۆڕانیان لە بەرامبەردا، کردنەوە.

جۆن میلتۆن، لە سـاڵی ١٦٠٨دا، لـە لەنـدەن لـەدایك بـوو و نـاوی باوکیـشی "جـۆن میلتۆن" بوو. جۆن میلتۆن بۆ جیابوونەوە لە کەنیـسەی کاتۆلیـك و چـوونە پـاڵ کەنیـسەی بەریتانیا، لە باوکی جیابووەوە. جۆن میلتۆنی باوك، پیاوێکی خوێنـدەوار و لـە داڕێـژەرانی (composer) مۆسیقا بوو[٢١].

دەڵێن گوایە لە کۆلیژی مەسیح (د.خ) لە زانکـۆی ئۆکـسفۆرددا دەرسـی خوێنـدووە[٢٢]. لەگەڵ سێ کەسدا دەژیا، لەوانە: "جۆن"ی شاعیر، "کریستۆفەر" و "ئان". لە لاویدا، هـەوڵی خۆی لە خوێندن و لێکۆڵینەوەدا ئاشکرا کرد و لە تاقی کردنەوەکانی قوتابخانەی "سـان پـۆل" دەرچوو و چووە کۆلیژی مەسـیح (د.خ) لـە زانکـۆی کـامبریج و لـە سـاڵی ١٦٢٩دا، لـەوێ بەکالۆریۆس و دواتر لە سـاڵی ١٦٣٢دا، ماسـتەری وەگـرت. لـە سـەرەتای گیرسـانەوەی لـە کامبریج جدیەتێکی زۆری لە خوێندن و لێکۆڵینەوە لە خۆی نیشان دا کە لە شیعرەکانیدا ئەمە دەردەکەوێت. هـەر بـەو جـۆرەی کـە هێـزی کەسـایەتی و ڕەسـەنایەتی ئەندێـشەکەشی تێـدا دەرکەوت. سروشت و خووی ناوبراو لەو سەردەمەدا، بە سۆزدارییانە و گەرم و گوڕ و هەستیار وەسف دەکرێت و شتێکی ئەوتۆی لە خـەڵك دەویـست کـە بـە چـاکی نەیانـدەتوانی ئـەنجامی بدەن[٢٣]. ئەم تایبەتمەندییانە لە وەسفکردنی زۆرێك لە هونەرمەنـدە بەرجەسـتەکانی هـەموو سەردەمەکان، بەکار دەبرێن.

دوای کۆتـایی هـاتنی خوێندنەکـەی لـە کـامبریج، هاتـە "هۆرتـۆن"[٢٤] کـە لـە نزیـك "وێندسۆر" بوو. هات تا لەگەڵ باوکیدا بژیت. دوای ئەوەی لەسەر کـار نـەما، ئـەم شـوێنەی وەکو شـوێنی مانـەوەی خـۆی هەڵبـژارد. شـاعیر لـەوێ بـە هێمنـی دەژیـا و دەسـتی دایـە خوێندنەوەی ئەدەبی کلاسیك و خۆی بۆ ڕۆڵێك ئامادە دەکرد کە هەڵی بـژاردبوو ـ واتـە ڕۆڵـی شاعیری ـ. نیشتەجێبوونی میلتۆن لە "هۆرتۆن" لە ساڵی ١٦٣٢ەوە تا ١٦٣٧ درێژەی کێشا.

(٢١) Article: Milton, John. In: Groves Dictionary of music and Musicians

(٢٢) هەمان.

(٢٣) Sampson: the Concise Combridge History of English Literature P. ٣٥٧

(٢٤) Horton

لەوێ ژمارەیەك بەرهەمی ئەدەبی هۆنینەوە. لەو قەسیدانەی کە بۆ ئەم سەردەمە دەگەڕێنەوە، دەتوانین ئەم دوو قەسیدە بەناوبانگەی ناو بەرین:

"پیاوی شاد" [L Allegro] و "پیاوی هزرمەند" [II Penseroso]

شاعیر لە قەسیدەی یەکەمدا باس لە دێوانەیەکی شادمان و خۆشبەخت و رازی لە ژیان دەکات. ئەم قەسیدەیە لێوان لێوە لە وەسفی دیمەنگەلی سەرنجڕاکێشی سروشت و فەزا زیندووەکەیەتی. قەسیدەی دووهەم دۆعاو نزایە بۆ خواوەندی غەم و کۆڤان. شاعیر دەیەوێت کە ئاسایش و هێمنی هەموو شوێنێك داگرێت و هەروەها ئاسایش و هەلی رامانیش بۆ خۆی بەرهەڤ بێت. ناوبراو لەم قەسیدەیەدا باس لە شادمانییەکانی لێکۆڵینەوە و ژیانی هاوڕێ لەگەڵ هزر و ئەندێشە دەکات. هەروەها باس لە شیعری تراژیدی و داستانی و مۆسیقاش دەکات.

ئەم دوو قەسیدەیە، میلتۆن لە حاڵەتی شادی و غەمدا نیشان دەدەن. ئەو لە شادییەکەیدا، لە چێژە پاکەکان سوود وەردەگرێت و گوێ بۆ جریوەی بولبول رادەدێرێت و بەخێرهاتنی سپێدەی بەر بەیان دەکات. قەسیدەکە پڕە لە وێنەی ژیانی ئاسایی گوندێکی بەریتانیا وەك: گرووپێك جووتیار کە لە کێڵگەکانیاندا خەریکی کارن و هەروەها ژنێکی جووتیار کە خەریکی دۆشینی شیری مانگاکەیەتی و دەوکەرێك کە ئامادەی دەروکردنی دانەوێڵەیە و شوانێك کە لە پەنا سێبەرەکاندا، راکشاوە.

لەم دوو قەسیدەیەدا، دەسکەوتی خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی شاعیر لەو قۆناغەدا، دەردەکەوێت. ئەو هەروەها لایەکیش بەلای فەیلەسووف و شاعیرەکاندا دەکاتەوە و لە شیعرەکانیدا، وەك خەیاڵ و خەونەکانی رابردوویان دادەنێ و بۆنی خۆشی زانست و زانیارییان لێوە وەردەگرێت و مۆسیقایەك ـ کە لە ئەغەنونەوە سەرچاوەی گرتووە ـ دڵی وەلێدان دەخات و بەرەو باڵاترین پلەکانی مەستی خوماری بەرزی دەکاتەوە و مەلەکوتی ئاسمانی لە بەرامبەر چاوانیدا، بۆ دەنوێنێ.

دەتوانین لەم قۆناغەدا دوو بەرهەمی بەناوبانگی دیکە بخەینە سەر ژیانی میلتۆن. دوو شانۆی شیعری کە بە "مقنعات" ناو دەبرێن و شیوەن و لاواندنەوەیەکیش کە "سێداس"□□□□ی پێ دەووترێت. شیعری شانۆیی "مقنعە" پەیوەست نییە بە جۆرەکانی شانۆی نەریتییەوە، بەڵکو تێکەڵێکە لە شانۆی سادە، دیمەنگەلی سەرنجڕاکێش، سەما و مۆسیقا. ئەم جۆرە هونەرە سەرگەرم کەرە، لە سەردەمی پاشاکانی بنەماڵەی "ستیوارت"دا،

(٢٥) Ly Cidas

بەر لەوەی کە لە بەریتانیادا قوتابخانەی پیوریتانەکان□□□□ (دەمارگرژەکان) بەهێز بێت، باوی هەبوو ـ کەسانێك کە شادی و خۆشییان لە کۆشکەکاندا نەهێشت و دوای ئەوەی کە بە دەسەڵات گەیشتن دژایەتییان لەگەڵ شانۆدا کرد ـ. یەکێکیان بەناوی "ئۆلیڤەر کرامۆل" توانی، حکوومەتی کۆماری بۆ ماوەی هەشت ساڵ لە بەریتانیادا دابمەزرێنێ، بەڵام دووبارە سیستەمی پاشایەتی گەڕایەوە بۆ بەریتانیا. "مقنعە"ی میلتۆن□□□□ بابەتەکەی لە ئەفسانە کۆنەکانەوە وەرگرت، بە جۆرێك کە شاعیر کاریگەری لە ئەدیبە بەریتانییەکانی پێش خۆی وەرگرتبوو ـ ئەوانەی کە لەم هونەرەدا لێزان بوون ـ. بەڵام شێوازی شاعیری تێدا بەرچاوە و تایبەتمەندی خۆی هەیە و حەزی لە دەربڕینی بیروبۆچوونی ئەخلاقی بووە و رەخنە لەو پێدا هەڵگوتنە باوە دەگرێ کە لە دەرباری پاشاکاندا باو بووە.

بەڵام قەسیدەی "سێداس"، لە لاواندنەوەی "ئیدوارد کینگ"□□□□ی هاوڕێ و هاوپۆلی سەردەمانی خوێندنی شاعیرە کە لە سەفەر بۆ ئایلەندا، لە رێگەی دەریادا نوقم بوو. ئەم قەسیدەیە، شیوەن بە مانا نەریتییەکەی نییە، بەڵکو هزر، رامان و خەیاڵە. شاعیر هاوڕێکەی بە "سێداس" ناو دەبات و شێوەیەکی شیعری گوندی بەخشییە شیوەنەکەی کە شیعرێکە تێیدا هەلومەرجی گوند، دیمەنەکان، رەنگەکان، دەنگ و لایەنە جیاوازەکانی ژینگەی گوند نیشان دەدرێن.

ئەم قەسیدەیە، دوایین بەرهەمی گرنگی ناوبراوە، بەر لە سەفەرە بەناوبانگەکەی بۆ کیشوەری ئەوروپا کە لە ساڵی ١٦٣٧دا، ئەنجامی داوە ـ واتە ئەو ساڵەی کە دایکی کۆچی دوایی کردبوو ـ. سەفەری شاعیر لە ساڵی ١٦٣٨دا، دەستی پێ کرد. کاتێك کە سەفەری کرد بۆ ئیتالیا و بەهار گەیشتە جێ و هاوینی لەوێ تێپەڕاند و لەوێ سەردانی رۆما، فلۆرەنسا و ناپۆلی کرد. دەیەویست سەفەرەکەی تا "سقلیە" و یۆنان درێژە پێ بدات، بەڵام هەلومەرجی وڵاتەکەی و خەباتی ئازادیخوازەکان بۆ ئازادی، بووە هۆی ئەوەی کە رێڕەوەکەی بگۆڕێت و بەرەو باکوور بڕوات و دووبارە بگەڕێتەوە بۆ فلۆرەنسا.

دەگوترێت گوایە لەوێ گالیلۆی ئەستێرەناسی بەناوبانگی ـ کە لەو کاتەدا پیاوێکی پیری نابینا بوو ـ بینیوە. لەوێوە چوو بۆ ژنێڤ و لەوێشەوە گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی و لە ئۆگۆستی ساڵی ١٦٣٩دا، گەیشتە بەریتانیا.

(٢٦) Puritans

□□□□ ئەم "مقنعە"یە (Comus)ی پێ دەڵێن.

(٢٨) Edwar King

بە گەڕانەوەی میلتۆن بۆ وڵاتەکەی، قۆناغی نێونجی تەمەنی دەست پێ دەکات. ئەم قۆناغە لە دەسکەوتی شیعریدا هەژارە، بەڵام بەهۆی بڵاوکردنەوەی بەردەوامی وتار لە بارەی ئازادییەوە ـ بەو جۆرەی کە باوەڕی پێی بووە ـ دەوڵەمەندە. ئازادی هزر و دەربڕین، بووەتە دیلی ئیرادەی پاشا و ئۆسقۆف. میلتۆن ـ بە یەکسانی ـ بۆ ئازادی مرۆڤ لە دەسەڵاتی ئایینی و سکۆلاریزم هەوڵی دەدا. بە بۆچوونی ئەو "پەرلەمان" داکۆکیکاری ئازادی بوو، بەڵام لەو سەردەمەدا دەمارگرژەکان[٢٩] بە سەریدا زاڵ بوون. واتە ئەوانەی کە لە دژی دەسەڵاتی پاپا و ئۆسقۆفەکان هەستابوونەوە. دواجار شاعیریش لە نووسراوەکانیدا، رووی کردە بنەماکانی حکوومەتی پەرلەمانی و رێبەرەکانی.

میلتۆن ـ دوای گەڕانەوەی لە دەرەوەی وڵات ـ لە لەندەندا نیشتەجێ بوو و دەستی دایە دەرس گووتنەوە و تا ئەو کاتەی کە دیوانی حکوومەتی شۆڕشگێڕی لە ساڵی ١٦٤٩دا بە ئەستۆوە گرت، دەرس گوتنەوە و فێرکردن کاری سەرەکیی بوون، بەڵام لەم ماوەیەدا دەستی بە بڵاوکردنەوەی زۆرێك لە نووسراوە پەخشانییەکانی کرد، کە هەندێکیان بە ئینگلیزی بوون و هەندێکی تریشیان بە لاتینی. لەم زمانەشدا تۆکمەیی زمانەکەی زۆر نزیك بوو لە تۆکمەیی زمانە رەسەنەکەی. لەم سەردەمەدا دەستی دایە نووسینی بەرهەمگەلێکی بە بەها لە شیعر و پەخشان.

بەم پێیە ئەندێشەی ئازادی، لە گرینگترین ئەو بابەتە پەخشانییانەیە کە ناوبراو نووسیونی. ئازادی لە خواوەندەوە سەرچاوە دەگرێت. خوا دەیەوێت مرۆڤەکان ئازاد بن. مرۆڤیش ئازادی بە گوێڕایەڵی خواوەند بەدەست دێنێ، واتە پیاوانی چاکەکار بە تواناترین کەسانێکن کە حەزیان لە ئازادییە و خۆشیان دەوێ. بە دەربڕینێکی دیکە، پیاوی چاکەکار بەوپەڕی نیازپاکییەوە هەموو ئەو بتانە تێك دەشکێنی کە خەڵك دەیانپەرستن. چ ئەم بتانە لە شوێن و جێگایەکی دیاریکراودا دانرابن و چ لەو خورافاتانە بن کە خەڵك پەیڕەویان لێ دەکەن و پێیان خۆشحاڵ دەبن. لەسەر مرۆڤە کە ئەوپەڕی حەزی خۆی بۆئازادی نیشان بدات. ئەمەش بە تێکشکاندنی بتەکان ئەنجام دەدرێت.

(٢٩) Puritans

پێغەمبەریش خەڵك بۆ لای ئامانجگەلێکی وەهمی یان بەرنامەگەلێکی کۆمەڵایەتی بانگهێشت ناکات، بەڵکو ئەو تێکشکێنەری بتەکان و نابوودکەری ئەو سیما درۆینانە بوو کە خەڵك دەیپەرستن.

ناوبراو لە بانگێشت کردن بۆ ئازادی دەست دەداتە هێرش کردنە سەر کەنیسە و زاڵ بوونی کەنیسە بەسەر خەڵکدا. کەنیسە بە بۆچوونی ئەو تەنیا مەودایەکە کە هەموو تاکەکانی ئازاد بوون و لە سایەی باوەڕدا، بە یەکسانی گەیشتوون. ئەگەر دەسەڵاتی سکۆلار بێتە ناو کەنیسەوە، ئەوا کەنیسە دەگۆڕێت بۆ دامەزراوەیەکی دنیایی. بۆیە میلتۆن لەسەر ئەو باوەڕەیە کە کەنیسە دەسەڵاتێکی مەعنەوییە و هەلێکی ئەوتۆی بۆ بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات نییە، ئەگەر نا دەگۆڕێت بۆ دەسەڵاتی پاپا. ئەم بابەتە بە بۆچوونی میلتۆن، گەورەترین رێگرە لە بەرامبەر ئازادی مەسیحیدا. لێکدانەوەی کتێبی پیرۆز و ئاشنایی لەگەڵ رەهەندە مەعنەوییەکانی، گرینگترین ئەرکی کەنیسەیە. ئەم کتێبە هاتووە تا مرۆڤ لە هەلومەرجی کۆیلایەتی رزگار بکات. هەر دەربڕینێك لەو کتێبە کە بە دژی ئەم بابەتە بێت، دەبی بڵێین کە هیچ کات بە شێوە راستەکەی دەرکی پێ نەکراوە.

میلتۆن نامیلکەیەکی لەبارەی تەڵاق و حەڵاڵ بوونییەوە نووسیوە کە لەگەڵ بۆچوونەکانی کەنیسەدا، دژایەتی هەیە. ئەو لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە مووسا (د.خ) تەڵاقی بە رێگە پێدراو دەزانی و دواجار یاسای ژیانی هاوسەرێتی بەو شێوەیە درووستە کە لە تەوراتدا هاتووە، بەڵام قسەکەی مەسیح (د.خ) لەبارەی ژیانی هاوسەرێتی کە گوتی جیابوونەوە رێگە پێنەدراوە، بە باوەڕی میلتۆن ئارمانجێکە کە شایستەی ئەم دنیا پڕ لە گوناهە نییە، کە تێیدا بە شێوەیەکی گشتی هەر هاوسەرگیرییەکی سست، بە جیابوونەوە کۆتایی دێت.

ئەو باوەڕی وایە کە یاسای هاوسەرگیری لەو خەیاڵانەیە کە کەنیسە پێیەوە چەسپیوە. میلتۆن ئەم نووسراوەی دوای تێکهەڵچوون لەگەڵ ژنە یەکەمینەکەی، بڵاو کردەوە ـ کاتێك کە چووبووە لای بنەماڵەکەی تا بیانبینێت و بۆ ماوەیەکی درێژ لایان بمێنێتەوە ـ. بابەتی سەرنج راکێش ئەوەیە کە ژنەکەی دوای ئەم رووداوە هاتەوە لای مێردەکەی و بەوپەڕی ئارامییەوە

لەگەڵیدا ژیا و بەر لە مردنیشی لە ساڵی ١٦٥٢دا، سێ کچی بۆ هێنایە دنیاوە□□□□. بەم پێیە ، بڵاوکردنەوەی ئەم نووسراوەیە لە ساڵی ١٦٤٣دا، بە بێ سانسۆڕی زاڵ بەسەر چاپەمەنییەکان، ئەنجام درا. کاتێك پەرلەمان لە رایەکانی میلتۆن ئاگادار بوو، ناوبراو لە ساڵی ١٦٤٤دا، نووسراوێکی دیکەشی بڵاو کردەوە و تێیدا بەرگری لە ئازادی چاپ و بڵاوکردنەوە کرد، کە دەسکەوتی پەرلەمان بوو، بەڵام خەونی ناوبراو سەبارەت بەم ئازادییە ئەدەبییە، لە ساڵی ١٦٩٥دا هاتە دی. واتە ئەو کاتەی کە حکوومەت دەستی لە سانسۆڕی چاپەمەنییەکان هەڵگرت و رەخنەی ئەوەیان لە میلتۆن گرت کە لەو کاتەی بەرپرسی دیوانی حکوومەتی کرامۆڵ بووە، دەستی لە سانسۆڕدا هەبووە.

راستییەکەی ئەوەیە کە میلتۆن تیۆرییەکی سیاسی روونی لەبارەی حکوومەتی مەدەنی ـ بەر لە پەیڕەوی کردنی کرامۆل و لەسەر کار لادانی شارلی یەکەم و لە سێدارەدانی لە ساڵی ١٩٤٩ ـ نەبوو. میلتۆن ئەو جارەشیان هەر وەك سکرتێری یەکەمی دیوانی حکوومەتی نوێ هەڵبژێردرایەوە و ئەرکەکەی نووسینی نامە و بەڵگەکان بوو بە زمانی لاتینی ـ زمانێك کە تا ئەو کاتە، زمانی نێونەتەوەیی ئەورووپا بوو ـ. لە سایەی حکوومەتی نوێدا، هەندێك لە رایەکانی روونتر بوونەوە.

بەریتانیا ئەو پەرەسەندنە بنەڕەتییەی هێنایە کایەوە کە بەر لە سەردەمی میلتۆن سەرنجی خستبووە سەری. بەڵگەیەك لە ئارادایە بەناوی "ماگناکارتا"□□□□ [پەیمانی مەزن] کە بۆ سەدەکانی نێوەڕاست دەگەڕێتەوە و (لە ساڵی ١٢١٥دا بڵاو بووەوە) باس لە کێشە و گرفتەکانی ئەو سەردەمە دەکات، بەڵام لە وشەکانی ئەم بەڵگەیە ئەوە هەڵدەهێنجرێ کە لەخۆگری مافی هاووڵاتییانە لە بەرامبەر ستەمکاری پاشایەتیدا. تێیدا کۆمەڵێك یاسا و نەریت هەن کە بە درێژایی سەدەکان کۆکرابوونەوە و لە دادگاکاندا خرابوونە کار. پەرلەمان بە دوو بەشی لۆردەکان و ئەنجوومەنی نوێنەران، بۆ سەدەی سێزدەیەم دەگەڕێتەوە و بە درێژایی ساڵانێکی دوور و درێژ توانیبووی ماف و دەسەڵاتێکی ئەوتۆ بۆ سەپاندنی ماڵیات و دەرکردنی یاساکان، بۆ خۆی بەدەست بێنێ.

□□□□ شاعیر لەژێر کاریگەری چیرۆکی "ئەم ژنە"ی (رۆبەرت جریفز) دایە و لەو بارەوە چیرۆکێکی بە ناونیشانی Awife to Mr. Milton، بڵاو کردەوە.

(٣١) Magna Carta

پاشاکانی بنەماڵەی "تێودۆر" بۆ زاڵبوون بەسەر پەرلەماندا، دەستیان دابووە دارشتنی چەندین فێڵ و درێغیان نەدەکرد لە بەرتیل دان یان زەخت خستنە سەر ئەندامانی پەرلەمان و بڵاوکردنەوەی زانیاری هەڵە سەبارەت بەوەی کە قەت بە شێوەیەکی رێك و پێك کۆنابنەوە. لەدایکبوونی میلتۆن لە سایەی بنەماڵەیەکی نوێدا بوو کە دوای بنەماڵەی "تیۆدۆر" بە پاشایەتی گەیشتبوون. ئەمە بنەماڵەی "ستیوارت"ی سکۆتلەندی بوو کە بناغە دانەرەکەی واتە "جەیمزی یەکەم" لە ساڵی ١٦٠٢دا، لە بەریتانیا دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت. ئەم پاشایە دوور بوو لە بەریتانیا و باوەڕی بە سیستەمی پاشایەتی رەها هەبوو، بەڵام لەگەڵ هەلومەرجێکی پێشکەوتوودا رووبەڕوو بووەوە کە شۆڕشگەلێکی ئایینی بەهێز پشتیوانییان لێ دەکرد. رووبەڕووبوونەوەی توند لەگەڵ ئەم هەلومەرجە لە سەردەمی کوڕەکەی واتە "شارلی یەکەم" کە لە ساڵی ١٦٢٥دا، بە دەسەڵات گەیشتبوو، هاتە کایەوە.

ئەم پاشایە چەندین جار لەگەڵ پەرلەماندا بەرەوڕووبووەوە و سەرەنجام بوو بە هۆی شەڕ لەنێوان هێزەکانی پەرلەمان ـ بە بێ فەرمانی پاشا ـ و هێزەکانی لایەنگری پاشایەتی. ئەم تێکهەڵچوونە شکست و لە سێدارەدانی پاشای لە ساڵی ١٦٤٩دا، لێکەوتەوە. بەم پێیە دەبینین کە میلتۆن لە لاوێتیدا لەگەڵ شۆڕشگەلێکی ئایینی و سیاسی توندا، بەرەوڕوو بووەوە و لە شۆڕشی ئایینیشدا بەشدارییەکی ئاشکرای هەبوو، چونکە پشتیوانی لەو بنەما دەمارگرژییانە دەکرد کە کرامۆڵ پێداگری لەسەر دەکردن. کرامۆڵ هەمان ئەو رێبەرە شۆڕشگێڕەیە کە دوای شارلی یەکەم، بە دەسەڵات گەیشت. بەم پێیە دیتمان کە چۆن میلتۆن دوای هەڵبژێردرانی وەك بەرپرسی یەکەمی دیوانی حکوومەت، کێشرایە ناو حکوومەتی شۆڕشگێڕەوە.

هەندێك لە رایەکانی میلتۆن بەرهەمی هەلومەرجی تازەی ناوبراو بوون و بەشێکیشیان پەیوەست بوون بەو حکوومەتەوە کە شارلی یەکەمی لە سێدارەدا. ئەو لە (داکۆکی کردن لە نەتەوەی بەریتانیا) پاساوەکانی ئەم کردەوە شۆڕشگێڕانەیەی بە تێروتەسەلی نیشان دان و هەوڵی دا تا سنووری دەسەڵاتەکانی حکوومەتی پاشایەتی دیار بکات. بە باوەڕی ناوبراو پاشا دەسەڵات و هێزی خۆی لە خەڵکەوە وەردەگرێت. بۆیە لەسەر ئەم بنەمایە، ئەگەر کاتێك لە گەڵ خەڵکدا هەڵس و کەوتی خراپ بێ، ئەوا دەتوانرێ لەسەر کار لابرێ، بەڵام میلتۆن سەرنجی ئەوەشی دابوو کە دەسەڵاتی ئاژاوەخواز، لەوانەیە مەترسیگەلێکی بۆ بخولقێنێ، بەتایبەتی سەردەمێك کە فێرکردن تا ئاستێکی فراوان پەرەی نەسەندبوو و هێزە

خەڵكییەكان پشتیوانییان لەو كەسانە نەدەكرد كە خاوەنی ئاوەزێكی پێگەیشتوو بوون. هەر لەبەر ئەمە ئەوانەی وەبیر ئەو كەسانە دەهێنانەوە كە دەسەڵاتیان بە دەستەوە دەگرت. بە باوەڕی ئەو ئەوانە هەمان ئەو خواپەرستە ئازادانەن كە لە كۆمەڵگادا پشتیوانی لە یەكسانی نێوان تاكەكان دەكەن. میلتۆن بە "نەتەوەی خاوەند" وەسفیان دەكات و ئەوانەش كەسانێكن كە دەسەڵاتی سكۆلار دەبێت لەگەڵیان رێكەوێت. بە بۆچوونی ناوبراو ستەمكاری لەگەڵ رۆحی مەسیحییەتدا ناتەبایە و پاشای ستەمكار لەوانەیە بگۆڕێت بۆ بوتێك كە لە مرۆڤ دەچێت، بۆیە دەسەڵاتی سكۆلار دوور دەكەوێتەوە لەو شتانەی كە بەرەولای دژایەتی لەگەڵ رۆح و رێكارەكانی مەسیحییەت راكێشی دەكەن.

ئەم ئەندێشەیەی میلتۆن لەگەڵ حكومەتێكدا بەرەوڕوو بووەوە كە خۆی بەشێك بوو لێی، چونكە حكومەتی كرامۆڵیش دیموكرات نەبوو، بەڵكو لە جۆری حكومەتە دیكتاتۆرەكان بوو و ستەمكارییەكەشی گەیشتبووە ئاستێك كە پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە. بە باوەڕی میلتۆن حكومەتی چاكەكار و بەهێز دەتوانێت رێبەرایەتی خەڵك بكات و هەوڵ بدات كە بەرەو قۆناغی یەكەمی بەدیهێنانی ئازادی رێنوێنییان بكات. بە باوەڕی ناوبراو حكومەتی كرامۆڵ شێوەیەكی كاتی هەنگاو هەنگاو بوو، بۆ بەدیهێنانی گوازرانەوە لە هەلومەرجێكەوە بۆ هەلومەرجێكی دیكە. كاتێك كرامۆڵ كۆچی دوایی كرد، میلتۆن چووە سەر ئەو رایەی كە حكومەت بە ئەنجومەنێكی هەمیشەیی ـ كە هۆی بەهێز كردنی ئەم سیستمە كۆمارییە نوێیەیە ـ بەهێز بكات.

ئەو ئەندێشانەی كە دەری برین، نیشانیان دەدا كە دەیەوێت لەو كاتەی كە وڵات بەرەو ئازادی دەڕوات، بەكار بهێنرێن، بەڵام ئەم رایانە شێوەیەكی ریالیستیانەیان هەبوو كە رووداوەكانیان نیشان دەدان. واتە نیشاندەری زێدەخوازییەكانی ئەندێشەی سیاسی میلتۆن نەبوون. میلتۆن بەر لە شۆڕشی كرامۆڵ، بەرهەمگەلێكی بڵاو كردنەوە و تێیاندا چاوی بڕیبووە سەردەمێكی نوێ و كۆمەڵگایەك لە هاووڵاتی بەتوانا كە دەتوانن سەركەوتنی ئازادی گەرەنتی بكەن. هەروەها لەسەر ئەوەش بوو كە كۆمەڵگایەكی لەمجۆرە تەنیا بە پەرەپێدانی فێركردن و راهێنان بەدی دێت. ناوبراو ئەم روانینەی لە نووسراوێكدا كە لەبارەی فێركردنەوە بوو، بڵاو كردەوە. بۆ ئەم كارە لە وتارێكدا كە لە پەرلەمانی بەریتانیا لە ساڵی ١٦٤٤دا، پێشكەشی كرد، بە روونییەكی زێدەترەوە بانگێشتی حكومەت دەكات بۆ نەهێشتنی سانسۆر لەسەر چاپەمەنییەكان. فێركردن و راهێنان ـ بە بۆچوونی میلتۆن ـ تەنیا ئامرازێكە كە مرۆڤ لە پاراستنی ئازادیدا، بەهێز دەكات.

فێركردنی كاروبارە مرۆییە بەجێماوەكان لە یۆنان و رۆما، لەگەڵ زانیارییە جیاوازە زانستییەكانی ئەواندا دەگونجان. فێركردن و راهێنان، سەرنجێكی زۆر دەداتە سەر كەلتووری كلاسیك بە لایەنە جیاوازەكانییەوە. حاڵەتە نموونەییە باڵاكانی فێركردن و راهێنان لە روانگەی ئەوەوە، زاڵبوون بەسەر كولتوورەكەی و هەموو لایەنەكانی بەدی دەهاتن و دەردەكەوتن، بەڵام ئامانجی ناوبراو لەم رۆشنگەرییە، هەوڵدان بوو لە رێگای چاككردنی باوەڕ و تێگەیشتنی كامڵی كتێبی پیرۆز. ئەو دەیەویست تا لە سێبەری فێركردن و راهێناندا، خەڵك بە ئازادی بگەن كە ئەویش لە كۆمەڵگادا بەرپرسایەتی دەدا بە تاك و هەروەها وشیاریشی دەكاتەوە.

بۆیە میلتۆن خۆی خەریك كرد بە چاكسازی ئایینی و چاكسازی سیاسییەوە. سەرقاڵیی ناوبراو لەم پێوەندییەدا ئەوەندە زۆر بوو كە بۆ نزیكەی بیست ساڵ لە شیعر و نووسین راوەستا. لەم سەردەمەدا میلتۆن خەریكی داڕشتنی روانینە ئایینی، كۆمەڵایەتی و سیاسییەكانی خۆی بوو كە بە پەخشان و بە زمانی لاتینی دەینووسین. ئەم نووسراوانە پەردە لەسەر قووڵایی سەرنجدانی ناوبراو بۆ كێشەكانی ئەو سەردەمە، لادەدەن. هەمان ئەو رووداوانەی كە بوونە هۆی شۆڕشێك و پاشایەتی ستەمكاریان لەسەر كار لادا. ئەم رووداوانە، میلتۆنیان لە هەڵكەوتی بەرپرسایەتییەكی نوێ لە حكومەتی نوێدا دادەنا و ئەویش لە بەرامبەردا بە باشی بەرگری لەو حكومەتە و دامەزراوەكانی دەكرد[□□□□] و بە دەستپێكی سەردەمێكی نوێی دادەنا.

كاتێك كە سیستەمی كۆماری دوای مردنی كرامۆڵ لە ساڵی ١٦٥٨ هەرەسی هێنا، ئارەزووەكانی میلتۆن بۆ چاككردنی هەلومەرجی سیاسی، بە ناكامی مانەوە و ئەوەندەی پێ نەچوو كە سیستەمی پاشایەتی بەدەستی شارلی دووەم دووبارە لە ساڵی ١٦٦٠دا، هاتەوە سەر كار. لێرەدا دەبینین كە میلتۆن دوای شكست لە خەباتی سیاسی، پێ دەنێتە ناو قۆناغی سێیەم لە ژیانی ئەدەبیدا.

ئەو توانی لە ئەشكەنجەی لایەنگرانی پاشایەتی رزگاری ببێ، بەڵام بەشێكی زۆر لە داراییەكانی خۆی لە دەست دان و ئەوەندەی بۆ مایەوە كە ناوبراوی لە هەژاری تا كۆتایی تەمەنی پاراست. گوتوویانە كە گوایە لەدوای مردنی، سامانێكی لێوە بەجێ ماوە كە نزیكەی هەزار و پێنج سەد لیرەی ئیسترلینی بوو، بەڵام ئەو بڕە لە سامانەكەی كە لە كاتی گەڕانەوەی سیستەمی پاشایەتی لە دەستی دا، نزیكەی دوو هەزار لیرە بوو. ئەم سەروەتە بە بەراورد لەگەڵ هەلومەرجی ئابووری ئەو سەردەمە زۆر زۆرە.

□□□□ سەیری نووسراوەكەی كرامۆل بكەن:
Second Defence of The People of England

بەم پێیە ئێمە لە بەرامبەر کەسێکداین کە سەرتاپای ژیانی پڕ بووە لە کۆشش و هەوڵدان. لە لاویدا بە جدیەتەوە رووی کردە دەرس خوێندن و لێکۆڵینەوە و بە شەوق و حەزەوە سوودی لە میراتی ئەندێشە و ئەدەبی کۆن وەرگرت. دواتر کێشەی مرۆڤ لە پەیوەندی لەگەڵ کەنیسە و دەسەڵاتی زاڵ و کۆمەڵگادا، ئەویان بە خۆیانەوە خەریك کرد. هەر بۆیە، پێی نایە ناو مەیدانی چاکسازیخوازی و لەگەڵ ئەو چاکسازیخوازە ئایینیانە کەوت کە بە لێبڕاوییەوە هەوڵی رزگارکردنی خەڵکیان لەژێر دەسەڵاتی کەنیسەدا، دەدا. هەرچەندە ئێمە ـ بە دڵنیاییەوە ـ نازانین کە سەر بە کام گرووپ بووە. هەروەها روانینەکانی لە ریزی ئەو روانینانەدا بوون کە باوەڕیان بە پەرلەمانێکی چالاك و بەرتەسك کردنەوەی دەسەڵاتی پاشا هەبوو و دواجار لەم پێوەندییەشدا چووە ناو گۆڕەپانی سیاسی و چاکسازی ئایینییەوە. ئەو بۆ ماوەی بیست ساڵ خۆی بە نووسین ـ نامیلکە و وتار ـ لەبارەی ئەم چاکسازییەوە، خەریك کرد. لە نیوەی تەمەنیدا (ساڵی ١٦٥٢) بینایی خۆی لە دەست دا. ژنی یەکەمی لە ساڵی ١٦٥٢دا کۆچی دوایی کرد و ژنی دووەمیشی لە ساڵی ١٦٥٨ و دواجار بۆ جاری سێیەم لە ساڵی ١٦٦٣دا ژنی هێنایەوە و ئەم ژنە دوای ئەو بۆ ماوەی پەنجا ساڵ ژیا.

لەلایەنی کولتوورییەوە، میلتۆن بە قوتابییەکی وەفاداری سەردەمی رێنسانس دادەنرێ. بە قووڵی و چڕ و پڕی ئەدەبی کلاسیکی وەرگرت و زۆر بە باشیش توانای نووسینی شیعر و پەخشانی بە زمانی لاتینی هەبوو و قاڵبی داستانی بۆ گەورەترین بەرهەمەکانی خۆی هەڵبژارد، چونکە داستان لە سەردەمی رێنسانسدا، لە گەورەترین جۆرەکانی شیعر دادەنرا. ناوبراو لەم داستانەشدا چووەوە سەر شێوازی داستان کلاسیکەکان و لەبەر ئەوەی کە رووی کردە هۆنینەوەی تراژیدیای شیعری، بۆیە شێوازی یۆنانی هەڵبژارد و پەیڕەوی لەو شێوازە نوێیە نەکرد کە شکسپیر دای هێنابوو. ئەو لەم بارەوە قوتابی راستەقینەی سەردەمی رێنسانسە.

میلتۆن بە گەرم و گوڕی و حەزەوە ـ لە ئیتالیادا، کە پێشینەدارترین وڵات بوو لە بووژاندنەوەی نەریتی کۆن ـ دەستی دایە فێربوونی ئەدەبی کلاسیك. حەزی لەبڕان نەهاتووی ناوبراو بەرامبەر بە مۆسیقا بەناوبانگە. باوکی مۆسیقازان بوو و خۆیشی دەستی دایە هۆنینەوەی "مقنعە"یەك کە ئاوازەکەی، مۆسیقای باوی ئەو سەردەمە بوو. ئەو کاتەی کە چووە ئیتالیا سەرنجی ئەو نوێگەرییەی دا کە لە مۆسیقادا بەدی هاتبوو.

"مۆنتی ڤێردی" [١٥٦٧ ـ ١٦٤٣] مۆسیقاژەنی بەناوبانگ کە لە "ڤێنیس"دا دەژیا کاتێك کە میلتۆن چووبووە سەردانی ئەوێ ـ وای هەست کرد کە میلتۆن بۆ بیستنی هەندێك

لە بەرهەمە مۆسیقییەکانی هاتووەتە ڤێنیسیا. میلتۆن چەند سندووقی پڕ لە کتێبی مۆسیقای ناردن بۆ بەریتانیا. هەندێك لەم کتێبانە بەرهەمی "مۆنتیێ ڤێردی" بوون کە ئەمەش نیشاندەری گرنگیدانی میلتۆنە بە مۆسیقای نوێی ئەو سەردەمە.

لە کاتی نوسینی داستاندا، ئەوە کەوتە ناو زەینی میلتۆنەوە کە بابەتێکی نەتەوەیی وەك داستانی پاشا "ئارتۆر"ی بۆ هەڵبژێرێ، بەڵام ئەمەی نەکرد و رووی کردە داستانی خولقاندن و کێشەی "خراپە" لە دنیادا و هەروەها رزگاربوونی مرۆڤ لە خراپە و گوناه. بابەتی دوو داستانی "بەهەشتی ون بوو" و "بەهەشتی خوازراو"، لەسەر بنەمای بابەتی ئایینییە، بەڵام هەردووکیان لەسەر شێوازی داستان کۆنەکان هۆنراونەتەوە. بابەتەکە بابەتێکی وەرگیراو لە کتێبی پیرۆزە، بەڵام شێوازەکەی داستانی ـ کۆن ـ (نەریتی)ە و درێژەدەری شێوازی بەرهەمەکانی "ڤێرجیل"ە. رەخنەگران، هەموویان لەسەر ئەو باوەڕەن کە داستانی "بەهەشتی ون بوو" گەورەترین بەرهەمی میلتۆنە.

ئەنیادە، سەرمەشقی میلتۆن بوو، بۆیە لە هۆنینەوەی داستانەکەیدا پەیڕەوی لێکرد. سەرەڕای ئەوەی کە "بەهەشتی ون بوو" باس لە دابەزینی "ئادەم" وەك نوێنەری تەواوی (کاملّی) رەگەزی مرۆڤ دەکات، بەڵام هەربەوەندەوە ناوەستێ، بەڵکو باس لە هەموو کات و سەردەمێك ـ لە سەرەتای خولقاندنەوە تا کۆتایی دنیا و گەڕان لە ئاسمانەکان، زەوی، بەهەشت و جەهەنەم (دۆزەخ)ـ دەکات.

ئەندێشەی میلتۆن لە هۆنینەوەی بەرهەمی داستانی، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٦٣٩. چەند لاپەڕەیەکیش بە خەتی ناوبراو لە ئارادان کە دەگەڕێنەوە بۆ ساڵی ١٦٤٠ یا ١٦٤١ و بابەتگەلێکیش لەخۆ دەگرن، کە هەندێکیان لە کتێبی پیرۆز و هەندێکی تریشیان لە مێژووی بەریتانیا وەرگیراون. لە نێو ئەم بابەتانەدا نوسخەیەکیش لە داستانی "بەهەشتی ون بوو" هەیە. ئەگەر ئەندێشەی میلتۆن لە هۆنینەوەی داستانی "بەهەشتی ون بوو" بگەڕێتەوە بۆ ئەو رێکەوتە، کەواتە گومانی ئەوە ناکرێت کە ئەم بەرهەمەی بە شێوەیەکی جددی بەر لە ساڵی ١٦٥٨دا، دەست پێ کردبێ. واتە ئەو کاتەی کە دوای مردنی کرامۆڵ، دەستی لە بەرپرسایەتی سیاسی کێشایەوە. ئێمە بە تەواوی نازانین کە چ کاتێك نووسینی ئەم داستانە تەواو بووە. بۆ کاتی تەواوبوونی، ساڵی ١٦٦٢ و ١٦٦٥یان خستوونەتە بەرچاو، بەڵام ئەوەی کە بەڕاستی دەیزانین ئەوەیە کە یەکەمین جار لە ساڵی ١٦٦٧دا بڵاو کراوەتەوە و لە دە بەشدا بووە و دواتر لە ساڵی ١٦٧٤دا، دووبار بڵاو کراوەتەوە. لەم

چاپەیدا بە پۆلێن کردنی بەشەکاندا چووەتەوە و دابەشی کردوونەتە سەر دوازدە بەش و هەر بەشێکیشی بە "کتێبێك" ناو لێ ناوە. پێم وابێ کاتی ئەوە هاتووە کە کورتەیەك لە "بەهەشتی ون بوو" لێرەدا بخەینە بەرچاو.

کتێبی یەکەم:

لە ٧٩٨ دێڕ پێکهاتووە□□□□. لەم کتێبەدا بابەتی داستانەکە بە شێوەیەکی گشتی گوناهی ئادەم (د.خ) و لەدەست دانی بەهەشتە. هەروەها باس لە هۆکاری سەرەکی ئەم گوناهە، واتە شەیتانیش دەکرێت کە سەرپێچی لە فەرمانی خوا کردو دواجار خواش لە بەهەشت دەری کرد. شەیتان و لەشکرەکەی، لە کاتێکدا کە لەسەر دەریاچەیەك لە ئاور لە جەهەنەمدا خەوتوون، دەر دەکەون و ئەوکات شەیتان پەیڕەوەکانی هەڵدەستێنێ و داوایان لێ دەکات کە کۆبوونەوەی گشتی پێك بێنن. هەر لەم کتێبەدا، ڕووداوەکانی بنیات نانی کۆشکی شەیتانیش باسیان لێوە کراوە.

میلتۆن کۆبوونەوەی پەیڕەوانی شەیتان بەمجۆرە وەسف دەکات:

"ئەوان هەموویان لە یەك چرکەدا لەنێو تاریکیدا وەدەرکەوتن،

ئەوان، دە هەزار ئاڵایان لە هەوادا هەڵدان،

و ڕەنگە ڕۆژهەڵاتییەکان لەناو یەکدا شەپۆلیان دەدا و بەو ڕەنگانە

دارستان کۆمەڵێکی بەرفراوان ڕمی هەڵدابوون، هەر بەو جۆرەی کە بە کڵاوخودەی فراوان و بەرگی سەربازی فراوان، لە ریزی یەکجارزۆردا وەدەرکەوتن، ئەو ریزانەی کە هیچ ڕێگایەك بۆ پێوانی پانایییەکەیان نییە□□□□.

کتێبی دووەم:

باس لە وردەکارییەکانی کۆبوونەوەی شەیتان و پەیڕەوەکانی دەکات، سەبارەت بەو هێرشە پڕ مەترسییەی کە دەیانهەوێ بیکەن، بۆ گەڕاندنەوەی شەیتان بۆ بەهەشت، بەڵام لە کۆتاییدا دەگۆڕێت بۆ هەواڵێك کە نیشاندەری بوونی دنیایەکی نوێیە. دنیایەك کە بوونەوەرگەلێکی نوێی تێدا نیشتەجێ بوون. جێبەجێ کردنی ئەم کارە دەکەوێتە سەر شانی شەیتان خۆی. بۆ

□□□□ لێرەدا باس کردن لە ژمارەی دێڕەکانمان، بە شێوازی ڕۆژئاوایی نیشان داوە. سەرەڕای ئەوە، میلتۆن ئەم داستانییەی بە بێ پابەند بوون بە قافیە هۆنیوەتەوەو بە تەواوی لە هەر جۆرە قافیەیەك بێبەرییە.

□□□□ بەهەشتی ون بوو، ل ٥٤٣ ـ ٥٤٩.

ئەم مەبەستە لە دەرگاکانی دۆزەخ دێتەدەر کە لە لایەکیەوە گوناه و لە لایەکی تریشیەوە مردن، لەگەڵیدا دێن. بەرزتر دەبێتەوە و لە دنیای "هیولی"□□□□ش تێپەڕ دەبێت.

ئەم کتێبە پڕە لە جەدەل و بەڵگە هێنانەوە. لەوانە بەڵگە هێنانەوەی لایەنگرانی شەڕ بۆ گەڕانەوە بۆ بەهەشت و لە بەرامبەریشدا بەڵگە هێنانەوەی دژبەرانی شەڕ. پاشان بڕیارێك درا و لەبارەی ئەو سەلام و ئاوازەوە ـ لە کاتی پێئەسپێرانی ئەرکی لێکۆڵینەوە لەبارەی دنیای نوێ ـ باسیان کرد، کە شەیتان لەگەڵیدا ڕووبەڕوو ببووەوە. دێڕەکانی ئەم کتێبە نزیکەی ١٠٥٥ دێڕن.

ئەم کتێبە بە باسکردنی کۆشکی شەیتان و ئەو ڕەونەق و سەروەتەی کە تێیدایە ـ کە لە ڕواڵەتدا لە کۆشکی پاشاکانی ڕۆژهەڵات بەشکۆترە ـ دەست پێ دەکات. شاعیر دوای ئەمە باس لە زێدەخوازییەکانی شەیتان لە هەڵدانی ئاڵای خراپە و ئەو پلانانە دەکات کە بۆ پەرەپێدانی دەسەڵاتی خۆی بەکاریان دەبات و دواجار بە شێوەیەکی جوان نیشانیان دەدات.

کتێبی سێیەم:

ئەم کتێبە باس لە جووڵانەوەی شەیتان دەکات بۆ ئەنجامدانی کاری پەست و ناشیرین. شەیتان دێتە ناو ئەم دنیایەوە. جێگایەك کە پێشتر ئافرێنراوە. شاعیر لێرەدا دەست دەداتە کارێك، کە زۆرێك لە ڕەخنەگرەکان بە خاڵی بێهێزی داستانەکەی دادەنێن. شاعیر بەدوای ئەوەوە بووە کە زانایی خوا لەوەی کە هیچ شتێك لە ئاسمان و زەویدا لێی شاراوە نییە نیشان بدات، بۆیە بە ڕێگایەکی سەیردا دەڕوات، کە لە دانیشتنی خوا لەسەر عەرش کورت دەبێتەوە و بە جۆرێك قسە دەکات، وەك بڵێی ئەکتەرێکە کە لەم شانۆیانەدا ڕۆڵ دەگێڕێ.

ئەم باس کردنە لەلایەن شاعیرێکی مەسیحییەوە کە لە مەلەکوتی ئاسمان دەدوێت، سەیرە. ئەم خاڵە بێهێزە لە بەرهەمەکەی میلتۆندا ئاشکرایە. ئەگەر داستانەکەی ئەو لەگەڵ ئەوەی دانتێ هەڵبسەنگێنین ـ کە لەگەڵ ئەوەی بە ئاسمانی ئاسمانەکان گەیشت، ئیدی پشتی بەست بە هێما و ڕەمز و نەکەوتە ناو داوی هەڵەکەی میلتۆن ـ ئەوا بە چاکی سەنعەتەکەی دەبینین. ئایا ئەمە لە کاریگەری وەرگرتنی ناوبراو لە کلاسیزمەوە سەرچاوەی گرتووە کە خواوەند دەهێنێتە ناو ڕووداوەکانی داستانەکەوە، بە جۆرێك کە دەڵێی لە خواوەندەکانی یۆنان و ڕۆما دەچێت کە لە داستان کلاسیکەکاندا بەشداری دەکەن؟ لەو سیفەتانەی کە میلتۆن بۆ خواوەند دەیانهێنێتەوە،

□□□□ هیولی: هەمان مادەی یەکەمینە کە فەیلەسووفانی کۆن گریمانەی هەبوونی ئەو مادەدیان بەر لە پەیدا بوونی "بوون" کردووە.

شتێکی ئەوتۆ نییە کە بتوانین نوێگەری تێدا ببینین، بەڵکو پەیوەستە بە جۆرێك باسەوە کە خواپەرستان ـ لە وێناکردنی خواوەند و دانەپاڵی شێوە و شکڵی جۆراوجۆر ـ بە ڕەوای نازانن.

خوا ئەوەی کە شەیتان بە دوایەوە بوو، بۆ مەسیح (د.خ) ئاشکرا کرد و هەواڵی ئەوەشی پێدا کە لە کێشانی خەڵك بۆ ناو گەندەڵی سەرکەوتوو دەبێت (واتە لە شەیتان). هەروەها خوای مەزن عەداڵەت و حیکمەتی خوایی و خوڵقاندنی مرۆڤی ئازادی ـ کە بەسەر خۆیدا زاڵ بێت ـ بۆ مەسیح (د.خ) ئاشکرا کرد. خوا سۆز و بەزەیی خۆی بۆ مرۆڤ ئاشکراتر دەکات، چونکە دەرکردنی مرۆڤ کاری شەیتان بوو کە فریوی دا. مەسیح (د.خ) لەبەر سۆز و بەزەیی خوا سەبارەت بە مرۆڤەکان ستایشی دەکات. خوا مەسیح (د.خ) ئاگادار دەکاتەوە کە ئەم سۆز و بەزەییە هەموو مرۆڤەکان ناگرێتەوە، مەگەر دوای ئەوەی کە عەداڵەتی خوایی ڕێڕەوی خۆی بدۆزێتەوە. مەسیح (د.خ) خۆی دەکاتە قوربانی مرۆڤ و خوایش پەسندی دەکات و ناوی ئەو لە هەر ناوێك کە لە ئاسمان و زەویدایە، بالاتر رادەگرێت و فەرمان بە هەموو فریشتەکان دەدات کە سەری ڕێزی بۆ دانەوێنن و دواجار فریشتەکانیش بە ئاواز و گۆرانییەوە پێشوازی لێدەکەن و ئەم گرووپی ئۆرکێسترای فریشتانە، لە ستایشی خوڵقێنەری مەزندا (خوا) ئاواز دەچڕن. شەیتان دادەبەزێتە ناو ئاوری دنیای دەرەوە و لەوێدا قادرمەیەك دەدۆزێتەوە کە بەرەو ئاسمانە و لە ڕێگەی ئەوەوە تا نزیکی خۆر دەچێتە سەرێ.

لەوێوە دادەبەزێتە خوارێ و دواتر داوا لە پاسەوانەکەی ئەوێ واتە "ئۆرییێل"□□□□ ـ دوای ئەوەی کە خۆی لە سیمای فریشتەیەکی سادەدا نیشان دەدات ـ دەکات، تا بەرەو شوێنە خوڵقێنراوە نوێیەکە ڕێنوێنی بکات، بۆ ئەوەی بیبینێ. هەروەها حەزێکی زۆریش بۆ دیتنی ئەو مرۆڤە کە خوا لەسەر زەوی نیشتەجێی کردووە، لە خۆی نیشان دەدات. پاسەوانی خۆر، ڕێنوێنی دەکات و لەسەر زەوی لەسەر کێوی "نێفاتس"□□□□ دادەبەزێ.

ئەم کتێبە ٧٤٢ دێڕ لەخۆ دەگرێ. جوانترین و ناسکترین بابەتەکانی ئەم کتێبە، ستایشی فریشتەکانە سەبارەت بە خوا. هەروەها ئەو سروودانەش کە بە کۆمەڵ و هاوڕێ لەگەڵ ژەنینی ئامێری مۆسیقی دەیانڵێن□□□□. لەم بەشەدا وێنایەك لە هەڵکەوتی مەسیح (د.خ) سەبارەت بە

---

(٣٦) Uriel

□□□□ Niphates ـ میلتۆن ئەو کێوەی بە یەکێك لە کێوەکانی ئەرمینیا لە دراوسێیەتی ئاشووردا دەست نیشان کردووە. (١٢٦:٤)

□□□□ ٣٤٤ ـ ٣٨٢

خوا و جیهان ـ بە دەربڕینێك لە ئەندێشەی فیدابوون لە باوەڕی مەسیحی و بەرگەگرتنی گوناهەکانی مرۆڤ ـ نیشان دراوە. ئەوانە هەموویان لە باوەڕی مەسیحییەکانن.

کتێبی چوارەم:

شەیتان ئێستا ئیدی گەیشتووەتە بەرزاییەکانی بەهەشتی عەدەن و هەوڵدەدا تا بەو فێڵەی کە لە مێشکیدایە، لە بەرامبەر خوا و مرۆڤدا کارێك بکات. شەیتان تووشی گومان دەبێت، چونکە هەستگەلێکی وەك ترس، ئیرەیی و نائومێدی بە سەریدا زاڵ دەبن، بەڵام سەرەنجام هەنگاوی خۆی لە خراپە کردن دەنێ و بەرەو بەهەشت وەڕێدەکەوێ. چەندین پارچەی جوان و ناسك لە وەسفی بەهەشت ـ بەو جۆرەی کە لە دەرەوە دیارە و هەروەها نیشاندانی هەڵکەوتەکەی ـ لەم کتێبەدا هەن. پاشان شەیتان دەبینین کە لە سنوورەکان تێدەپەڕێت و دوای ئەوەی وەکو باڵندەیەکی شینی لێ دێت و لەسەر داری ژیان کە بەرزترین داری بەهەشتە، دەنیشێتەوە و لەوێوە سەیری دەورووبەری دەکات.

دوای ئەمە وەسفی بەهەشت دەکرێت و لێرەوە بۆ یەکەمجار شەیتان چاوی بە ئادەم و حەوا دەکەوێت و سەری سووڕ دەمێنێ لەو بوونە شکۆمەندە و ئەو خۆشبەختییەی کە بۆ ئەوان بەرهەڤ بووە. بۆیە دواجار بڕیار دەدا کە تووشی گوناهیان بکات.

بۆ ئەم مەبەستە گوێ بۆ قسەکانیان رادەدێرێ و بۆی دەردەکەوێ کە خواردن لە داری مەعریفەتیان (زانیاری) لێ حەرام کراوە و ئەگەر لێی بخۆن ئەوا سزایان مردنە، بەڵام هەندێك جاریش بەجێیان دێڵێ تا سەبارەت بە هەلومەرجەکەیان ئاگاییەکی زیاتر پەیدا بکات.

"ئۆرییێل"ی پاسەوانی خۆر، بە یەکێك لە تیشکەکانی خۆر دادەبەزێت و جوبرەئیل ـ کە پاسەوانی دەرگای بەهەشتە ـ ئاگادار دەکاتەوە کە ڕۆحێکی خراپ لە دۆڵێکدا دابەزی و لە کاتی نیوەڕۆدا لە ئاسۆ تێپەڕی و وەکو فریشتەیەکی پاك و بێگەردی لێ هات و لە بەهەشتدا نیشتەوە. کاری ئەم ناپەسندە دوای تێپەڕین لە ئاسۆی ڕووناکیی خۆر و سەرهەڵدانی توندوتیژی و تووڕەیی، ئاشکرا بوو. جوبرەئیل بەڵێنی بە پاسەوانی خۆردا کە ئەم ناپەسندە بەر لە سپێدەی بەربەیان ڕسوا بکات. ئەو لە کاتی خۆرهەڵاتندا ، هاتە خوارێ و لەگەڵ ئادەم و حەوادا سەبارەت بە ئاسایش و ئاسوودەیی قسەی دەکردن. دوای ئەمە شوێنی مانەوە و نوێژی ئێوارانی پێ نیشاندان. جوبرەئیل پاسەوانەکانی شەوی ڕاسپاردن و فەرمانی پێ دان تا لە باخەکانی بەهەشتدا بگەڕێن و دوو فریشتەی بەهێزیشی بۆ پاراستنی شوێنی ژیانی ئادەم و حەوا ڕاسپاردن تا نەوەکو ڕۆحی خراپ، لە کاتێکدا کە لە خەودان، خەساریان پێ بگەیەنێ. پاسەوانەکان ڕۆحە ناپەسندەکەیان بینی کە چاودێری حەوا دەکات، تا لە کاتی خەودا فریوی بدات. پاسەوانەکان ـ سەرەڕای بەرگری ـ دەیهێننە

لای جوبرەئیل. جوبرەئیل لەبارەی کارەکەیەوە لێی دەپرسێ. ڕۆحە خراپەکە بە ناخۆشییەوە وەڵام دەداتەوە و خۆی بۆ بەرگری کردن ئامادە دەکات، بەڵام بە فەرمانێك لە ئاسمانەوە رادەوەستێ. دواتر بەرەو دەرەوەی بەهەشت دەفڕێت. ئەم کتێبە نزیکەی ١٠١٥ دێڕ لەخۆ دەگرێ.

ئەم کتێبە وەسفێکی شکۆمەند لە رەنگەکانی بەهەشت و بۆن و بەرامە و شنەبای بەهەشت نیشاندەدات□□□□. هەروەها باس لە ئادەم و حەوا و ئەو خۆشبەختییەیان دەکات کە لە سەرەتاوە هەیان بووە□□□□. شیعر لێرەدا بۆنی گوڵ دەدات و لە وشە بە وشەیەوە ئاوازی باڵندەکان دەبیسترێت و لە گۆشە و کەنارەکانی بەهەشت رووناکی دەدرەوشێتەوە و دار و گوڵ و رووبارەکانی تێدا لە حاڵی جووڵاندان و لەناو سەوزاییەکاندا تێدەپەڕێت و پڕیەتی لە شەرابی شیرین.

کتێبی پێنجەم:

بەیانی داهات و حەوا خەوە ناخۆشەکەی بۆ ئادەم گێڕایەوە. خەونەکە ئادەمی پەرێشان کرد، بەڵام تۆزێك لەو ترس و دڵەراوکێیەی کە لە لای درووست ببوو دانی بە خۆدا گرت و پاشان دەستیان دایە کاری رۆژانە و ئەو رۆژەیان بە سروودی بەیانیان لە بەردەم کۆڵێتەکەیان (شوێنی حەوانەوە) دەست پێ کرد. خوا، رافائیلی نارد ـ تا بۆ خەڵك روون بکاتەوەو بەڵگە بێنێتەوە ـ و فەرمانی پێ دا تا بە ئادەم و حەوا بڵێت ستایشی خوا بکەن و ئازادی ئیرادەیان بۆ دەربڕێت و لە نزیك کەوتنەوە لە دوژمن ئاگاداریان بکاتەوە. هەروەها شتگەلێکی تریشیان فێر بکات کە دەبوو بیانزانیبیان.

رافائیل دێتە بەهەشت (لە کتێبەکەدا باس لە دابەزینەوەی دەکرێ) و ئادەم (د.خ) ــ کە لە بەرامبەر ماڵەکەیدا دانیشتووە ـ رافائیل دەبینێ کە لە دوورەوە دێت. ئادەم هەڵدەستێتە سەر پێ و دەیباتە ماڵەوە و جوانترین میوەی بەهەشتی بۆ دێنێ کە پێشتر کۆی کردبووەوە. قسەکردن لە دەوری سفرەکە بەردەوامە و "رافائیل" ئادەم (د.خ) لەو پەیامە ئاگادار دەکاتەوە کە لەسەر شانییەتی و باسی ئازادی ئیرادەی بۆ دەکات و دواجار لە دوژمنەکەشی ئاگاداری دەکاتەوە.

ئادەم (د.خ) داوا لە رافائیل دەکات، سەبارەت بەو دوژمنە زیاتری پێ بڵێ. رافائیل باسی داستانی شەیتان و ملکەچنەبوونەکەی دەکات (لە ئاسمان) و هەروەها باسی ئەوەشی بۆ دەکات

□□□□ ١٣٠ ـ ١٦٥

□□□□ ٢٨٨ ـ ٣٤٠

کە چۆن پەیڕەوەکانی بۆ باکوور رێنوێنی کردووە و ئەوانیش لەوێ چۆن لەو ملکەچ نەبوونەدا، پەیڕەوی لێ دەکەن. رووداوەکانی ئەم کتێبە لە ٩٠٧ دێڕدا، باس کراون.

کتێبی شەشەم:

رافائیل لەم کتێبەدا، درێژە بە داستانەکە دەدات و باس لەوە دەکات کە چۆن میکائیل و جوبرەئیل نێردراون بۆ شەڕ لەگەڵ شەیتان. لەم کتێبەدا باسێك سەبارەت بە یەکەمین شەڕ و تێکهەڵچوونی شەیتان و لەشکرەکەی لە تاریکایی شەودا هاتووە کە پەیڕەوەکانی کۆ دەکاتەوە و ئامرازێکی شەیتانی دادەهێنێ کە لە ریزی میکائیل و لەشکرەکەیدا، دڵەڕاوکێ بەدی دێنێ. ئەوان دەچنە ناو قەڵای کێوەکان و لەوێ لەبەر ترسی ئامرازە شەیتانییەکە، رادەوەستن، بەڵام ئەم کارە زۆری پێ نەچوو، چونکە خوا لە رۆژی سێیەمدا مەسیح (د.خ)ی نارد و ئیرادەی ئەوە بوو کە ئەم سەرکەوتنە لەلایەن ئەوەوە بەدی بێت.

مەسیح (د.خ) دێتە ناو گۆڕەپانی شەڕەکە و فەرمان دەدات بە لەشکرەکەی خۆی کە لە دوو لاوە بە هێمنی راوەستن و ئەو کات بە پشت بەستن بە هێزی خوا سواری داشقەکان ببن و هەورەتریشقە بکەن بە چەکی خۆیان و هێرش بکەنە سەر دوژمنان. ئەوان لە بەرامبەر مەسیح و لەشکرەکەیدا هەوڵدەدەن کە هەڵفڕن بەرەو ئاسمان، بەڵام دەکەونە ناو قڵیشێکی گەورەوە کە لەناو زەویدا دروست بووە ـ کە بۆ عەزاب دانیان ئامادە کراوە ـ و مەسیحیش (د.خ) سەرکەوتووانە دەگەڕێتەوە بۆ ئاسمان بۆ لای خوا.

لەم کتێبەدا وەسفێکی وردی شەڕە توندوتیژەکان و ئامرازە وێرانکەرەکان، شەڕ و قارەمانییەتی سەرسووڕهێنەر و لە رادەبەدەری مەسیح (د.خ) بۆ لەناو بردنی دەسەڵاتی شەیتان و فڕێ دانیان بۆ ناو چاڵی دۆزەخ، هاتووە. هەمان ئەو شوێنەی کە لە سەرەتای دەستپێکردنی ئەم داستانەدا دیتمان. رووداوەکانی ئەم کتێبە نزیکەی ٩١٢ دێڕ دەگرنە خۆ.

کتێبی حەوتەم:

رافائیل ئەوە بۆ ئادەم (د.خ) ـ کە خوڵقاندنی ئەم دنیایەی بۆ باس کرد ـ شی دەکاتەوە کە خوا چۆن فەرمانی داوە بۆ خوڵقاندنی دنیای نوێ، تا خوڵقێنراوە نوێیەکان دوای دەرکردنی شەیتان و لایەنگرەکانی لە بەهەشت، تێیدا بژین. هەروەها باس لە ناردنی مەسیح (د.خ) بۆ جێبەجێ کردنی پرۆسەی خوڵقاندن لە ماوەی شەش رۆژدا، دەکات. شاعیر لێرەدا باس لە دابەزینی مەسیح (د.خ) هاوڕێ لەگەڵ کاروانێکی مەزن لە فریشتەکان دەکات و دوای پرۆسەی

خولْقاندن، مەسیح (د.خ) دووبارە دەچێتەوە بۆ ئاسمان و ئەمەش هاوڕێیە لەگەڵ سروودی فریشتەکان. ئەم کتێبە نزیکەی ٦٤٠ دێڕ دەبێت.

کتێبی هەشتەم:

ئەم کتێبە باس لە رادەی زانستی ئەستێرەناسی لە سەردەمی میلتۆندا دەکات. ئادەم (د.خ) پرسیار دەکات لەبارەی ئەستێرە و هەسارەکانی ئاسمان، بەڵام وەڵامێکی ناڕوون وەردەگرێتەوە. لە سەردەمی میلتۆندا رایەکانی بەتلیمۆس و کۆپەرنیك هەردووکیان ـ لەبارەی ئەستێرەناسییەوە باویان هەبوو و شاعیر نەیتوانی یەکێك لەم دوو روانینە بەسەر ئەوی تردا بسەپێنێ و یەکیان بە باشتر دابنێ.

بۆیە لە زمانی رافائیلەوە ئامۆژگاریی ئادەم (د.خ) دەکرێت کە خۆی بە کاروبارگەلێکی دیکەی گرنگتر لە زانینی جوولانی ئەستێرەکان، خەریك بکات. ئادەم (د.خ) ئامۆژگارییەکە پەسند دەکات و دواتر رافائیل باس لە یادەوەرییەکانی خۆی دەکات ـ لەو کاتەوە کە خولقێنراوە و لە بەهەشتدا نیشتەجێ بووە ـ. باسی یەکەمین دیدار لەگەڵ حەوا و پێوندی ژن و پیاوی بۆ دەکات. لە کۆتاییدا رافائیل دوای دووبارەکردنەوە و وەبیرهێنانەوەی ئامۆژگارییەکە، بەجێی دێڵێ. ئەم کتێبە لە ٦٥٣ دێڕ پێکهاتووە.

کتێبی نۆیەم:

شاعیر لەم کتێبەدا بەو وەبیرهێنانەوەیە دەست پێ دەکات کە قەت قسەیەکی تر لەبارەی خولقێنەر یان ئەو فریشتەیەوە ناکات کە وەك میوان لەلای ئادەم دەبینێ و لەگەڵیدا دۆستانە قسە دەکات و لەخۆراکی گوندیدا دەبێتە هاوبەشی، بەڵکو دەبێ ئاوازی قسەکردنەکە بگۆڕێت. تراژیدیاکە لەم بەشەدایە. باس لە دەرچوونی ئادەم لە فەرمانی خوا دەکات و هەروەها ئەوەش کە چۆن ئەم دەرچوونە، لە ئاسمان وەدەری نا و تووشی تووڕەیی و غەزەبی کرد و چارەنووسی نێردرایە دنیای رەنج و ناخۆشی. جێگای گوناە کە سێبەرەکەی، مردن و رەنج و ناخۆشی و بەدبەختییە. شاعیر باس لەوە دەکات کە قارەمانێتی لەم داستانەدا لە قارەمانێتی ئەخیل و قارەمانە ئەفسانەییەکانی دیکە کەمتر نییە و داوا لە خواوەندانی شیعر دەکات، تا بە سروش و هێز پێبەخشینی لە هۆنینەوەی شیعردا هاوکاری بکەن.

بەم پێیە ئەم کتێبە لەبارەی چیرۆکی گوناهەوەیە. شەیتان زەوی پێوا و دەستی دایە فێڵێك و شەو لە شێوەی کۆمەڵە هەورێکدا گەڕایەوە بۆ بەهەشت و بەرگی مارێکی پۆشی ـ کە خەوی لێ کەوتبوو ـ. ئادەم و حەوا (د.خ) بۆ ئەنجامدانی کاری رۆژانەیان چوونە دەرێ و حەوا

پێشنیاز کرد کە هەریەکەیان بەجیا خەریکی کار بن. ئادەم (د.خ) لە ترسی ئەوەی کە نەوەك حەوا لەگەڵ ئەو دوژمنەی کە رافائیل باسی کردبوو رووبەڕوو بێتەوە، پێشنیارەکەی پەسند نەکرد، بەڵام پێداگری حەوا وای لێ دەکات کە بە تەنیا بڕوات، تا هیچ کەسێك لەبارەی هێزەکەیەوە، شك و گومانی پەیدا نەبێت. هەر لەبەر ئەمە، پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە بە تەنیایی بچێتە دەرێ تا هێزی خۆی تاقی بکاتەوە و دواجار ئادەم (د.خ) لە بەرامبەر ئیرادەی حەوادا، خۆی دەدات بەدەستەوە.

مارەکە (شەیتان) حەوا بە تەنیایی دەبینێ و رێگایەکی شەیتانی بۆ فریودانی بەکار دەبات. سەرەتا بە سەرسووڕمانەوە سەیری دەکات و پاشان بە جوانییەکەیدا هەڵدەڵێ. حەوا سەری لە قسەکردنی مارەکە سووڕ دەمێنێ و مارەکە وەڵام دەداتەوە کە هێزی تێگەیشتن و قسەکردنی دوای خواردنی میوەی دارێکی دیاریکراو بەدەست هێناوە. حەوا داوا لە مارەکە دەکات کە بەرەولای ئەو دارە رێنوێنی بکات و دواتر روون دەبێتەوە کە ئەو دارە هەمان داری مەعریفەتە (زانیاری) کە بۆ ئەوان خواردنی حەرام کراوە. شاعیر بە زمانی مارەکە قسەی شیرین و جوان دەکات و حەوا وا لێ دەکات کە لە میوەکەی بخوات. سەرەنجام حەوا ملدەدا و میوەکە دەخوات. حەوا لە شیرینییەکەی شاد و بەکەیف دەبێت، بەڵام دەچێتە ناو خەیاڵەوە کە ئایا "ئادەم"ی (د.خ) لێ ئاگادار بکاتەوە یان نا. ئەم چوونە ناو خەیاڵە، وای لێ دەکات تا چەند دانەیەك لەو میوەیە ببات بۆ ئادەم و لەو شتە ئاگاداری بکاتەوە کە هانی ئەمیان داوە بۆ خواردنی. ترس و داڵەراوکێ ئادەم (د.خ) دادەگرێت و دواجار دەزانێت کە حەوا بە هەڵەدا چوو، بەڵام لەبەر خۆشەویستی زۆری بۆ حەوا ئەویش لە میوەکە دەخوات و دەبێتە هاوبەشی و دواجار ئەویش تووشی هەمان گوناە دەبێت. لە ئەنجامدا ئەوان پاکی و بێگەردی سروشتی خۆیان لەدەست دەدەن و شتێکی ئەوتۆ نابیننەوە کە جەستەیانی پێ داپۆشن و ئینجا جیاوازی لەنێوانیاندا سەر هەڵ دەدات و دواجاریش دەست دەدەنە لۆمەکردنی یەکتری. بە جۆرێك کە هەریەکیان هەوڵ دەدات، بەرپرسایەتییەکە لەسەر شانی خۆی بکاتەوە. ئەم کتێبە نزیکەی ١١٨٩ دێڕ لەخۆ دەگرێ.

کتێبی دەیەم:

ئەم کتێبە بە گوناهی مرۆڤ دەست پێ دەکات کە چۆن ئەم گوناهە وای لە فریشتەکانی پاسەوانی بەهەشت کرد، بچنەوە ئاسمان تا بێگوناهی خۆیان لە راپەڕاندنی ئەرکەکەیاندا بسەلمێنن. ئەوان هەواڵی دابەزینی ئادەم دەگێڕنەوە و نیشتەجێیانی ئاسمانیش ئاه و ناڵەیان

لێوە هەڵدەستێ، بەڵام خوا لە گوناهی کەمکاری و دەست تێدابوون بێبەرییان دەکات، چونکە ئادەم (د.خ) بە ئیرادەی خۆی لە میوەی دارە یاساغ کراوەکەی ـ کە پێشتر ئاگاداریان کردبوونەوە نەیخۆن ـ ـ خوارد، کەواتە گوناهەکە گوناهی ئەوە و عەزابەکەشی هەر دەبێ لەسەر ئەو بێت. خوا مەسیح (د.خ) هەڵدەبژێرێ تا سزای گوناهکاران بدات. ئەو دێتە لای ئادەم و حەوا و مەحکوومیان دەکات و ئەوانیش لە گوناە و مردن بەئاگا دەبن. ئەوان لەو کاتەدا لەبەر دەرگاکانی دۆزەخ دانیشتبوون. ئەو سەرکەوتنەی کە شەیتان بەدەستی هێنابوو و ئەو گوناهەیش کە "ئادەم" تووشی ببوو، ڕێگای بۆ ئەوان خۆش کردبوو بۆ دەرچوون لە شوێنەکەیان (بەهەشت) و چوون بەرەو ئەو شوێنەی کە بڕیار بوو تێیدا بژین (زەوی).

ئەوان ڕێگایەکی مەزنیان لەنێوان دۆزەخ و دنیای ئێمەدا کردەوە. ئامانج لە بەدیهێنانی ئەم ڕێگایە، ئاسان کردنی ڕێگای گواستنەوەی نێوان دۆزەخ و دنیا بوو. گوناە و مردن، زۆر خۆشحاڵ بوون لەوەی کە شەیتان دەگەڕایەوە بۆ دۆزەخ و پیرۆزباییان لە یەکتر دەکرد. شەیتان دەگەڕێتەوە بۆ کۆشکێك لە دۆزەخ و لەنێو هاوڕێکانیدا، بەوپەڕی غەروور و شانازی بەخۆکردنەوە باسی سەرکەوتنەکەی دەکات بەسەر مرۆڤدا. ئاوازی بەرزی شادی بۆ ئەم گرووپە ئیمکانی نەبوو، بەڵکو دەنگی ماریان لێوە بەرز دەبووەوە، چونکە شەیتان ببووە مار و دواجار پەیڕەوەکانیشی ببوونە مار.

ئەمە ڕاست هەمان ئەو شتەیە کە لە بەهەشتدا بۆ چارەنووسی دیاری کرابوو. لە بەرامبەر چاوانیاندا، خەیاڵی داری یاساغ کرا و دەرکەوت و بەرەو لای دەچوون و بەوپەڕی حەز و ئارەزووەوە بۆ کۆکردنەوە و خواردنی میوەکانی، پێشبڕکێیان لەگەڵ یەکتردا دەکرد، بەڵام خاك و خۆڵەمێشی تاڵیان دەخوارد. گوناە و مردن دەجووڵێن، بەڵام خوا ڕادەگەیەنێت کە مەسیح (د.خ) لە کۆتاییدا بەسەر هەردووکیاندا سەر دەکەوێت و لەناو دەچن.

خوا فەرمان بە فریشتەکان دەدات تا چەند گۆڕانکارییەك لە ئاسمانەکان و ڕەگەزەکانیدا، بەدی بێنن. هەستی ئادەم (د.خ) بە گوناهەکەی زۆر دەبێت و دەگرییێت و حەواش لە دامرکاندنەوەیدا کارێکی ئەوتۆی پێ ناکرێت. ئەوان لەبارەی ڕێگەیەکەوە پێکەوە ڕاوێژ دەکەن تا لەعنەت لەسەر نەوەکانیان ڕاوەستێنن. حەوا چەندین ڕێگە بۆ ڕزگاربوون پێشنیاز دەکات، بەڵام ئادەم پەسندیان ناکات، بەڵکو ئەوەی وەبیر دێنێتەوە کە بەڵێنییان پێ دراوە کە نەوەکانیان تۆڵە لە مار دەکەنەوە. هەروەها وەبیر ئەو داوەرە میهرەبانەی دەخاتەوە کە لەکاتی لێپرسینەوەی گوناهەکەیان خۆشەویستی لە بەرامبەر نیشان دان و جل و بەرگی کردنە بەر و لەگەڵیان میهرەبان و دان بەخۆداگر بوو. دواجار دەچنە شوێنێك کە "مەسیح" (د.خ)

دادگاییان دەکات. لە بەرامبەریدا بەوپەڕی زەلیلییەوە کڕنۆش دەبەن و ئەوەندە فرمێسك لە چاویان دەبارێنن کە زەوی تەڕ دەکەن. هەوا ئاه و ناڵەی دڵیان دەگوازێتەوە و نیشان دەدات. خەمێکی سەخت و فرۆتەنییەکی لێوان لێو لە میهرەبانی و خۆشەویستی تەنیونی. ئەم کتێبە نزیکەی ١١٤ دێڕ لەخۆ دەگرێت.

کتێبی یازدەیەم:

مەسیح (د.خ) لەلای خوا شەفاعەت بۆ ئادەم و حەوا دەکات. خوا حوکمی دەرکردنیان لە بەهەشت دەر دەکات. میکائیل دێت بۆ بەهەشت تا فەرمانەکەی خوا جێبەجێ بکات. حەوا گریان و زاری وەڕێ دەخات و "ئادەم"یش بە هەمان شێوە و دواجار خۆیان دەدەن بەدەست چارەنووسەوە. میکائیل، ئادەم دەباتە سەر بەرزایی یەکێك لە تەپۆڵکە بەرزەکان و لە بەرامبەر چاوانیدا، لە خەونێکی بەردەوامدا، ڕەنج و بەدبەختی مرۆڤ و ڕووداوەکانی دواتری تا ڕوودانی تۆفانی نوح (د.خ) پێ نیشان دەدات. ئەم کتێبەش ٩٠١ دێڕ لەخۆ دەگرێت.

کتێبی دوازدەیەم:

میکائیل درێژە بە باسکردنی ڕووداوەکانی دنیای داهاتوو دەدات و هەروەها باس لەوەش دەکات کە چۆن دوای تۆفانەکە، خەڵکانێك دێن و بۆ ماوەیەکی کەم پێکەوە لە ئاشتی و تەباییدا دەژین. خەڵکانێك کە تا ڕادەیەکی کەم ئاشنایەتییان لەگەڵ حەق و عەداڵەتدا هەیە. لەنێوان ئەو خەڵکەدا، کەسێك سەر هەڵدەدات و سەرکێشی دەکات و هەوڵ دەدات کە دەسەڵاتی خۆی بەسەر خەڵکدا بسەپێنێ و خۆی وەك خوا پێیان بناسێنێ. سەرەڕای ئەوەی کە خواوەند مرۆڤی بە ئازادی خولقاندووە و بێجگە لە خواوەند هیچ کەسێك بەسەریدا زاڵ نییە و ئەو بەسەر هەموو بوونەوەرەکانی زەویدا زاڵە، بەڵام گەندەڵی و پەرستنی بتەکان، پەرە دەستێنێ. شاعیر دوای ئەمە باس لە سەرهەڵدانی ئیبراهیم (د.خ) دەکات و بەجۆرە گێڕانەوەی ڕووداوەکان تا سەرهەڵدانی مەسیح (د.خ) و لە خاچدانی و زیندوو بوونەوەی و گەڕانەوەی بۆ ئاسمان، درێژە پێ دەدا. دوای ئەمە میکائیل گێڕانەوەی ڕووداوەکان کۆتایی دەگەیەنێتە کۆتایی و ئادەم و حەواش ـ کە خۆیان داوە بەدەستیەوە ـ بەرەو دەرەوەی بەهەشت ڕێنوێنی دەکرێن. ڕووداوەکانی ئەم کتێبە نزیکەی ٦٤٩ دێڕ لەخۆ دەگرن.

ئەم بەرهەمە داستانییە مەزنە، لە ئەدەبی ئینگلیزیدا بێوێنەیە. هەر بەو جۆرەی کە کۆمیدیای یەزدانی "دانتێ"ش، لە ئەدەبی ئیتالییدا بێوێنەیە. هەرچەندە کە لەنێوان ئەم دوو بەرهەمەدا لەڕووی شێواز و مێتۆدی هەڵسەنگاندنەوە جیاوازی هەیە. "بەهەشتی ون بوو"

داستانی مەسیحییە پرۆتستانەکانە و کۆمیدیای "یەزدانی"ش داستانی کاتۆلیکەکانە. خوێنەرانی بەریتانیایی لەکاتی بڵاوبوونەوەیەوە تا ئێستا بەچاوی ڕێزەوە لێی دەڕوانن. لایەنی ئایینی هۆکاری پێوەندییانە لەگەڵ ئەم داستانییەدا. ئەم داستانییە وەکو سیحر کاری کردووتە سەر دڵ و گیانیان و هەندێکیان بابەتەکەیان (بابەتی داستانەکە) بە جۆرێك پەسند کردووە وەکو ئەوەی بڵێی ڕووداوەکانی کتێبی پیرۆزیان پەسند کردوون. لەکاتی دەرچوونییەوە تا ئێستا هەروا بەردەوام لەگەڵ هەڵسەنگاندن و ڕەخنەی لێکۆڵەران بەرەوڕوو بووەتەوە.

میلتۆن لەسەر عەرشێکی باڵا لە ستایشی ئەدەبی ڕاوەستاوە. هەندێ جاریش ڕەخنەی لێ دەگیرا، بەڵام مەزنی بەرهەمەکەی و جێگە و پێگە شیعرییەکەی، هەمیشە جێگای ڕێزی ڕەخنەگر و لێکۆڵەران بووە. دەڵێی لەم سەدەیەدا ـ لەسەر بنەمای ڕەخنەی ئەدەبی نوێ ـ هەندێك هەوڵ دەدەن تا لەبارەی میلتۆن و بەها شاراوە و ڕاستەقینەکانی ناوبراو لە شیعردا، بە خۆیاندا بچنەوە و یان لەوانەیە هەندێ ڕەخنەگر بە مەبەستی تایبەتییەوە لە هەوڵی ئەوەدان کە ئەو جێگایەی کە لە مێژووی ئەدەبی ئینگلیزیدا بەدەستی هێناوە، سست و لەرزۆك بکەن.

ئەگەر بمانەوێ لەبارەی ڕەهەندەکانی ئەم داستانە بدوێین، یەکەمین شتێك کە سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە کە شاعیر بۆ داستانەکەی گەڵاڵە و پلانێکی داڕشتووە و ویستوویەتی هەموو بوون لە داستانەکەیدا نیشان بدات. ئەو ویستوویەتی مرۆڤ لە بەرامبەر عەدالەتی خواییدا نیشان بدات و ئەمەش ناچاری کرد کە باس لە بارەی خوڵقاندنی جیهان و شەیتان و گوناهی ئادەم و بەزەیی خوا سەبارەت بە مرۆڤەکان ـ بەدوای شەفاعەتی مەسیح (د.خ) و گرتنە ئەستۆی گوناهەکانیان و باوەڕی گشتی مەسیحییەت ـ بکات.

هونەری داستانی لە هۆنینەوەی ئەم داستانەدا، ئەوەی دەوێت کە شاعیر شەیتان لە شێوەی قارەمانێکی توندڕەودا نیشان بدات، یان لانیکەم لە شێوەی شەڕکەرێکی بەهێز. هەندێ جاریش ناتوانێ لەم کارە دەرچێت، چونکە داستان بە بێ شەڕ و تێکهەڵچوونی درێژ بەدی نایێت، بۆیە دوژمنی خوا و مرۆڤ، بە ناچاری دەبێت توند و تیژ و بەهێز بێت. ئەگەر شاعیر، شەیتانی لە بەرامبەر مەزنی خوادا، بە بێهێز و زەلیل دەنواند، ئەوا داستانەکە تێکهەڵچوونێکی ئەوتۆی تێدا نەدەبوو و ڕووداوەکانیشی بە دەربڕینێکی کورت کۆتاییان پێ دەهات. ئەم بەهێز نیشاندانەی شەیتان بوو بەهۆی ئەوەی کە ڕەخنەی زۆری لەسەر بنووسن (لەسەر میلتۆن). تا

جێگایەك کە هەندێك لە ڕەخنەگران لەسەر ئەو باوەڕەن کە قارەمانی ڕاستەقینەی داستانەکە، شەیتانە نەك مرۆڤ!!

داستانەکە پڕە لە جووڵان، هاتوچۆی نێوان بەهەشت و دۆزەخ، ئاسمان و ئەستێرەکان و زەوی. هەروەها بوونەوەرگەلێکی "سەر و هەستی" نائاسایی تێدان کە دێن و دەچن و لەم بارەوە داستانەکە پڕە لە جموجۆڵ و جووڵان. سەرەڕای ئەمانەش، دیمەنگەلێکی جۆراوجۆری تێدان کە بە گۆڕانی ڕووداوەکان، دەگۆڕێن: ژیانی شەیتان و پێڕەوەکانی لە دۆزەخ و چوونە ناوەوەی بەهەشت و دواتر دیمەن و ڕووناکییەکانی بەهەشت و ژیانی ئادەم و حەوا، شەڕی توندی نێوان شەیتان و پەیڕەوەکانی لەلایەك و فریشتەکانی خێر و چاکە لەلایەکی ترەوە و ئەو ڕووداوانەی کە بوونە هۆی گوناهی ئادەم (د.خ) و گێڕانەوەکانی میکائیل سەبارەت بەو ڕووداوانەی کە تێیاندا باس لە شەیتان و ژیانی مرۆڤەکان دوای دابەزینیان بۆ سەر زەوی، هەموویان باسیان لێوە دەکرێ. میلتۆن لە هۆنینەوەی ئەم داستانەدا، لە پەیوەندی لەگەڵ هەڵبژاردنی ئەو بابەتەی کە پەیوەندی بە باوەڕ و هەستی خەڵکەوە هەبووە، زۆر سەرکەوتوو بووە و دواجار لەو بارەشەوە سەرکەوت تا داستانەکەی بکاتە بەرهەمێکی ئەدەبی. داستانێك کە سەرنج و ڕێزی خەڵك بۆ لای خۆی رابکێشێ. هەندێك لە ڕەخنەگران لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەم داستان بێوێنەیە لە مێژووی ئەدەبی ئینگلیزیدا، وای کرد کە ئەو ئەدەبە پێویستی بە داستانگەلی دیکە بێ، چونکە ئاستێکی ئەوتۆی بەدی هێنا کە نزیك کەوتنەوە لێی دژوار بوو□□□□.

میلتۆن داستانەکەی بە شێوازێکی بێوێنە لە زمانی ئینگلیزیدا نووسی. شێوازە ئینگلیزییەکەی لە پێکهاتەدا لە شێوازی لاتینی نزیکە، چونکە ئەو زمانی لاتینی بە باشی دەزانی و هەروەها لەژێر کاریگەری شێوازی داستانی "ڤێرجیل"یشدا، بوو. مەبەستی شاعیر پەیڕەوی کردن لە شێوازێکی ئەوتۆ بوو کە لەگەڵ قەبارەی بابەتەکە و سروشتی دەربڕین لە شیعری داستانیدا، بگونجێت. مامۆستا لویس□□□□ دەڵێت: میلتۆن کەڵکی لە سێ نووسراو وەرگرت بۆ شکۆمەند کردن و تۆکمەیی کارەکەی کە بریتین لە:

---

(٤١) Eliot: on Poetry and Poets. P. ١٧٠

□□□□ C.S.Lewis: مامۆستای ئەدەبی ئینگلیزی سەدەکانی نێوەڕاست و سەردەمی ڕێنسانس لە زانکۆی کامبریج ـ ساڵی ١٩٥٤.

١ـ بەکارهێنانی وشە و دەربڕینگەلی باو کە هەندێکیان لە سەردەمی شاعیردا کۆن ببوون یا لەبیر کرابوون.

٢ـ هێنانی ناوی کەسایەتی گەلێك کە مەبەست تەنیا ئاواز و مۆسیقا نەبوو، بەڵکو دەربڕینیان پەیوەست بوو بە کارگەلی سەرسوورهێنەر، دوور، ترسناك و ورووژێنەری هەستەکان یان ئەوەی کە بەناوبانگ بوون.

٣ـ سەرنجدانێکی هەمیشەیی بۆ هەموو ئەو سەرچاوانەی کە زۆرترین کاریگەرییان لەسەر هەستەکان دادەنا و پتەوترین پێوەندییان بە ئەزموونی هەستی ئێمە دەبەخشی. وەك رووناکی، تاریکی، گەردەلوولەکان، گوڵەکان، زێڕ و زیو، خۆشەویستی و هتد... □□□□.

لەکاتی بڵاوبوونەوەی "بەهەشتی ون بوو"ەوە، ئیدی خەڵکیش دەستیان کرد بە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی. شێوازە تاقانەکەی و ناوەرۆکەکەی لە پەیوەندی لەگەڵ داستانی خوڵقاندن و گوناهی مرۆڤ، دوو تەوەر بوون کە زۆرترین رەخنە و لێکدانەوەیان لەبارەی ئەو بەرهەمەوە بەدی هێنان.

هەر لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئەو بەرهەمەوە، هەندێك لە رەخنەگرەکان سەرنجی شێوازی میلتۆنیان داوە، بۆ نموونە، گوتەی بەناوبانگی جۆزێف ئەدیسۆن کە دەڵێت: "میلتۆن زمانی ئینگلیزی نوقم کردووە"□□□□. یان رەخنەکەی سامۆئیل جانسۆن کە ئیلیۆت یەکێك لە لێکۆڵینەوەکانی لەبارەی میلتۆنەوە، بەو رەخنەیە دەست پێ‌کرد□□□□.

رەنگە خودی "ئیلیۆت"یش بۆ خۆی یەکێك بێت لە گرنگترین کەسانی هاوچەرخ کە رەخنەیەکی گرنگی لەسەر میلتۆن نووسیوە. رەخنەکەی ناوبراو لە دوو هەڵسەنگاندنی جیادا دەردەکەوێ. یەکێکیان بۆ ساڵی ١٩٦٢ دەگەڕێتەوە و ئەوی تریشیان بۆ ساڵی ١٩٤٧. ئەو لە هەڵسەنگاندنی دووەمدا لە هەندێك لە رایەکانی خۆی ـ کە لە لێکۆڵینەوەی یەکەمدا دەری بڕیبوون ـ پاشگەز بووەوە.

کورتەی ئەوەی کە ئیلیۆت لە لێکۆڵینەوەی یەکەمدا دەری بڕی ئەوەیە کە میلتۆن کاریگەرییەکی خراپی لەسەر زمانی ئینگلیزی بەجێ هێشتبوو. ئەو بەرپرسایەتی زۆرێك لە شیعرە پەستەکانی سەدەی هەژدەیەم، دەخاتە ئەستۆی

(٤٣) C.S.Lewis: A Preface to Paradise Lost. Oxford University Press, ١٩٦٣ (P. ٤٠ - ٤١)

(٤٤) Herbert Grierson and J.C.smith :A Critical History of English Poetry. London, Chatto and Windus. (P. ١٦٦)

(٤٥) Eliot: on Poetry and Poets. (P. ١٦٥ – ٦٦)

میلتۆن، چونکە شێوازەکەی میلتۆن کاریگەرییەکی ناڕاستی لەسەر شاعیرگەلێك بەجێ هێشت کە شیفتەی بوون و لە هۆنینەوەدا پەیڕەوییان لە شێوازەکەی دەکرد. هەروەها ئەوەشی دەخاتە سەر کە کاریگەری میلتۆن بۆ زیان گەیاندن بە شیعری ئینگلیزی لە سەدەی هەژدەیەمەوە تێپەڕی و گەیشتووەتە ئەم سەردەمەش□□□□. رەخنەیەکی دیکە کە لێی دەگیرێ بێ‌هێزی وێناکردنە دیارەکانی ناو شیعرەکەیەتی. ئەم ناتەواوییە پەیوەندی بە نابینایی شاعیرەوە نییە کە لە نیوەی تەمەنیدا نابینا بووە، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ شکڵگیری کولتووری و خوێندنەوە و دەرس خوێندن و هەروەها حەزی زۆری ناوبراو بۆ مۆسیقا. کاریگەری ئەم حەزە لە شیعری ناوبراودا بەرچاوە و ئەوە دەگەیەنێ کە شیعری بۆ بیستن خۆشتر کردووە، تا بۆ هەستی بینایی. ئیلیۆت بۆ بەراوردکردنی شیعری شکسپیر لەگەڵ شیعری میلتۆن، پشتی بە وەسفی سروشت بەستووە□□□□. بەڵگەکەشی ئەوەیە کە لە شیعری شکسپیردا وشەکان رەهەندگەلێکی نوێیان هەن، بەڵام لە شیعری میلتۆندا بەمجۆرە نییە. زمانی میلتۆنی شاعیر ـ بە باوەڕی ئیلیۆت ـ دەستکرد و لاسایی کەرەوانەیە. هەروەها رەخنەشی لە ئاڵۆزی دەربڕین و پێکهاتەی رستەکان ـ کە جگە لە ئاواز و مۆسیقای وشەیی، هیچ ئامانجێکیان نییە ـ وەرگرتووە.

ئەمە بەو مانایە نییە کە بە بێ ناوەرۆکی تاوانباری کردووە، بەڵکو مەبەستی ئیلیۆت ئەوەیە کە مۆسیقای وشەکان و ئاوازی دەربڕین بەسەر پێکهاتەی رستەکاندا زاڵە و هیچ هەوڵێکی نەداوە بۆ شێوازی سروشتی لە دەربڕین و ئەندێشەدا□□□□. بە باوەڕی ئیلیۆت، وەها شێوازێك کە پشت بە گوێ رادێران دەبەستێ، ناڕاستە. ئەم کەم و کورتییە کاتێك دەبینرێ کە شیعر پشتی بە خەیاڵ بەستبێ و هەستە جیاوازەکانی پێ بگەشێنەوە. بە شێوەیەکی گشتی باوەڕی وایە کە شێوازی شیعری میلتۆن لە زمانی قسەکردنەوە نزیکە تا زمانی نووسین. بە باوەڕی ئیلیۆت یەکێکی دیکە لە کەم و کورتییەکان، بێگانەیی شێوازەکەیەتی لەگەڵ رەوانبێژیدا. بە جۆرێك کە خوێنەر

□□□□ هەمان، ص ١٥٧.

□□□□ هەمان، ص ١٥٨ و ١٥٩.

□□□□ هەمان، ١٦١.

خەریك دەبێت بە ئاواز و كێشەوە و سەرنجی مانا نادات. لەم حاڵەتەدا نە دیتراوەكان و نە ماناكان هیچكامێكیان بۆ خوێنەر روون نین. بەم پێیە دەبێ دوو جار بەهەشتی ون بوو بخوێنینەوە: "یەكێكیان بۆ وەرگرتنی مۆسیقاكەی و ئەوی تریشیان بۆ تێگەیشتنی ماناكەی"□□□□.

ئیلیۆت لەم روانگەیەوە، هاوڕێیە لەگەڵ رەخنەگرێكی هاوچەرخی دیكە بەناوی "لێڤیس"□□□□. ناوبراو لە كتێبەكەیدا بە هەڵسەنگاندنی شیعری میلتۆن لەلایەن و كەسایەتییەكانی میراتی ئەدەبی ئینگلیزی دەكۆڵێتەوە□□□□. ئەم كتێبە بۆ یەكەمین جار لە ساڵی ١٩٦٣دا چاپ كرا و نووسەر تێیدا بە شێوەیەكی گشتی باوەڕی وایە كە دەبێت لە شیعری میلتۆن بكۆڵرێتەوە. شیعری میلتۆن ـ بە باوەڕی لێڤیس ـ شیعرێكە كە لە نیشاندانی پاراویدا، زێدەڕۆیی كردووە، بۆیە شیعرەكەی بەو ئاستە ناگات كە هاوئاهەنگی و گونجانی لەگەڵ لایەنی شكۆمەندی و مەزنی رواڵەتی بەرهەمەكەدا، هەبێت□□□□.

ئیلیۆت دوای هەوڵە یەكەمینەكەی خۆی بۆ هەڵسەنگاندنی شیعری میلتۆن، بە رایەكانیدا دەچێتەوە و لە ساڵی ١٩٤٧دا، لە بەرامبەر ئەكادیمیایی بەریتانیادا قسە دەكات و لە روانگە رەخنەییەكەی پاشگەز دەبێتەوە. ئەم وتارە سەرنجی هۆكارگەلێكی لاوەكی دەدات كە لە هەڵسەنگاندن و لێكدانەوەی شیعری میلتۆندا كاریگەرییان هەیە، لەوانە: هەڵوێستەكانی ناوبراو سەبارەت بە ململانێ ئایینی و سیاسییەكانی سەردەمەكەی. بە باوەڕی ئیلیۆت، ئەم هەڵوێستانە كاریگەرییەكی زۆر لەسەر شیعری میلتۆن دادەنێن، بە جۆرێك كە بۆچوونە ئایینییەكانی هەردوو گرووپەكەی ورووژاندن□□□□(ئەو رایانەی كە ئێستا سەیر دەكەونە بەرچاو). هەروەها لە ململانێی سیاسی ئەو سەردەمەدا، حەق هێشتا هەر وەكو سەردەمی روودانەكەی ناڕوونە، چونكە

□□□□ هەمان، ص ١٦٢.

(٥٠) F. R. Leavis

(٥١) F.R. Leavis: Revaluation, Penguin Books, ١٩٦٤. (P. ٤٢ - ٦١)

□□□□ هەمان، ص ٤٥.

(٥٣) T.S Eliot: on Poetry and Poets. P. ١٦٥ - ١٨٣

لایەنگیری سۆزاوی بۆ هەر یەك لەو دوو گرووپە دژبەرە، دژوارە. نە پاشا "شارل" لەسەر حەقە و نە "كرامۆل" كە حكوومەتی دیموكراتیك و دادپەروەری بەدی هێنا، بۆیە میلتۆن زۆر دڵگرانە سەبارەت بەو ستەمەی كە لە هەڵسەنگاندنی یشعرەكەیدا لێی كراوە، چونكە لە هەڵسەنگاندندا، هۆكارگەلێكی دیكەش لە ئارادان كە هیچ پێوەندییەكیان بە شیعرەوە نییە□□□□.

ئەم بۆچوونە لە هەڵسەنگاندنی شیعری میلتۆندا، دوو روانینی بەدی هێنان، یەكیان فەلسەفی و ئەوی تریان ئەدەبی□□□□.

ئیلیۆت لە تاوانبار كردنی میلتۆن بە گەندەڵ كردنی زمان، پاشگەز بووەوە، چونكە ئەم تۆمەتە رابردوو و ئێستا و داهاتوو لەخۆ دەگرێت و ئەمەش لە روانین بۆ بەرهەمی ئەدەبی راست نییە. لە پەیوەندی لەگەڵ رابردوو، ناتوانین ستی شیعری لاساییكەرەوەكان بخەینە سەر شانی میلتۆن، بەڵكو ئەوە لەسەر شانی خودی شاعیرانە كە نموونەیەكی شیاویان هەڵنەبژاردووە. بەڵام لە پەیوەندی لەگەڵ داهاتووی دوور، چ كەسێك دەتوانێت سەبارەت بە شیعر پێشبینی بكات كە وا باشترە بەمجۆرە یان بەوجۆرە بێت. رەخنەی ناوبراو لەسەر شیعری میلتۆن، لە پەیوەندی لەگەڵ شاعیرانی هاوچەرخ، بەرتەسك بووەوە. ئیلیۆت ـ لە رەخنەگرتن لە میلتۆن ـ كەم و كورتی بینایی شیعری دەداتە پاڵ میلتۆن كە ناتوانێ بابەتە لاوەكی و جوزئیەكان ببینێ. ناوبراو لە نیشاندانی خەڵك، فەزا، رووناكی و تاریكیدا، نوێگەری دەكات. ئەو بابەتانەی كە هەڵی بژاردوون، بۆ "بەهەشتی ون بوو" گونجاون. لە شیعری ناوبراودا، كەم و كورتی لە نیشاندانی رواڵەتی كەسایەتییەكاندا هەیە. ئەمەش رەخنەیەكە كە بۆ بەهەشتی ون بوو، نابێ، چونكە لەو بەرهەمەدا پێویستییەكی ئەوتۆ بۆ نیشاندانی كەسانێك لە رەگەزی مرۆڤ لە ئارادا نییە [چونكە بەرهەمەكە تایبەتە بە دنیایەكی تر].

تەنیا لە دوو نموونەی یەكەمینی ئەم رەگەزەدا ـ واتە ئادەم و حەوا ـ ئەم كەم و كورتییە دەبینرێ، چونكە نیشاندانی سیفەتەكانیان لەگەڵ ئەو هێڵە گشتییانەدا

(٥٤) هەمان، ص ١٦٨.

□□□□ هەمان، ص ١٧١.

ناگونجێن کە مرۆڤایەتییان پێ جیا دەکرێتەوە. هەروەها لە وەسف کردنی بەهەشتیشدا پێویستی نەدەکرد کە باس لە وردەکارییەکان بکات وەك: جۆرەکانی گوڵ و دارەکان، چونکە لەم حاڵەتانەدا ئەمە نابێتە بەهەشت، بەڵکو دەبێتە وێنەی یەکێك لە باخەکانی سەر زەوی. رەخنەی ئیلیۆت لەسەر میلتۆن لەم بەستێنەشدا هەیە کە میلتۆن بۆ خۆی شێوازێکی تایبەتی داهێناوە کە زۆر دوورە لە نەریتی ئینگلیزی و بە پێچەوانەوە زۆرتر لە لاتینی نزیکە. سەرەڕای ئەمە، بەکاربردنی وشەگەلی ئینگلیزی کە ریشەی لاتینییان هەیە، بە جۆرێکە کە بەرهەمەکە بۆ لای مانای سەرەکی لە زمانی لاتینیدا دەگێڕنەوە. سەرەڕای ئەمانەش، زمانی میلتۆن زۆرتر سەرنجی پاراوی دەدات، تا نواندن و نیشاندانی وێنەی شیعری. زمانی شاعیرێکە کە شیفتەی مۆسیقایە کە هەستی بینایی بێهێز بووە و نەك تەنیا لەلایەنی هەستییەوە، بەڵکو لەلایەنی وێناکردن و نواندنی شیعریشەوە، سەرنجێکی ئەوتۆی وردەکارییەکان و دیاردە و وشەکان نادات. رەنگە ئەم حاڵەتەی میلتۆن بەو جۆرە لێك بدەنەوە کە جیایی لەنێوان سەرچاوە هەستییەکانی شیعردا، روو دەدات. شیعری مەزن ـ وەك شیعری شکسپیر ـ لە یەك کاتدا ـ هەم کاری نواندن و نیشاندان دەکات و هەم پاراو و شادە و لە زمانی باوی ئینگلیزیش دوور ناکەوێتەوە. بەم پێیە میلتۆن بە شێوازە تایبەت بە خۆکەی، هیچ سوودێکی بۆ شاعیران تێدا نییە، بەڵام هەر شاعیرێك دەتوانێ سوود لە شکسپیر وەربگرێت.

بەڵام ئیلیۆت لەوەش غافڵ نییە کە میلتۆن بە شاعیرێکی مەزن و بێوێنە لە شێوازدا وەسف بکات. هەر بەو جۆرەی کە باسی توانایی بێوێنەی ناوبراو لە پێوەندداني توندوتۆڵی نێوان دێڕەکانی پارچە یەك لە دوای یەکەکانی داستانەکە، دەکات. بە جۆرێك کە هەر دێڕێك رۆڵێکی مۆسیقایی هەست پێکراو لەنێوان ئەو کۆمەڵە دێڕانەدا دەگێڕێ، کە لە وشەدا پەیوەستن بە یەکەوە. هیچ شاعیرێکی دیکەی ئینگلیزی ئەم توانایەی لە پێکهاتەدا نەبووە[□□□□].

دەرچوون لە شێوازی بەهێز و پڕ جۆش و خرۆشی میلتۆن ـ کە لە رەخنەی هەندێك لە رەخنەگرانی هاوچەرخدا هاتووە ـ لە چێژی هاوچەرخەوە سەرچاوە دەگرێ، چونکە روانینێکی گشتی لە شاعیرانی ئەم سەردەمەدا ـ ئەوەی کە زمانی شیعر لە زمانی قسەکردن نزیك بێت. ئەوەی کە زمانێکی نەرم و پاراوی بەدی هێنا ـ سەبارەت بە شیعری میلتۆن لە ئارادا نییە.

[□□□□] هەمان، ص ١٧٩.

کەواتە سروشتییە کە شێوازەکەی زۆر جێی پەسندی شاعیرانی ئەم سەردەمە نەبێت. بەڵام ئایا ئەم رەخنەیە بەو مانایەیە کە شێوازەکەی میلتۆن لەگەڵ بابەتی داستانەکەیدا ناگونجێت. "لیڤیس" لە بەرگری کردن لە رەوانبێژی لە شێوازی میلتۆندا، بە شێوەیەکی گشتی بەمجۆرە دەدوێت: "لۆمەکردنی میلتۆن لەبەر نوێگەری لە شێواز و دوور کەوتنەوە لە زمانی قسەکردن، لۆمەکردنی پەیڕەوی کردنی شێوازێکە کە شاعیر بە ئەنقەست بەکاری هێناوە و رووی تێ کردووە، چونکە پەیڕەوی کردن لە وەها شێوازێك لە وەها بەرهەمێکدا پێویستە. ئەم لۆمەکردنە هاوشێوەی رەخنەگرتنی توندە لە "ئۆپێرا" یان"ئوراتوریۆ"[□□□□]، چونکە ئەو هونەرمەندانەی کە ئەم دوو جۆرە بەکار دێنن، دەربڕینیان لەباتی قسەکردن، لەسەر مۆسیقا راوەستاوە[□□□□].

رەخنەگرتنی هاوچەرخی دیکەش، لە شێوازی میلتۆندا، رەسەنایەتی و پڕ دەسکەوتیان بەرچاو کەوت. "جریرسون" و "سمیت" لە کتێبەکەیاندا بەناوی "مێژووی رەخنەگرانەی شیعری ئینگلیزی" لەسەر ئەو باوەڕەن کە میلتۆن زمانی گەیاندە ئاستێکی دەوڵەمەند و هەروەها شێوازی شیعریشی بەرز کردەوە[□□□□]. ئەم دوو کەسە هەروەها دەڵێن کە میلتۆن چۆن لە دەربڕینی شیعریدا لە تێکهەڵکێشکردنی نێوان دەسکەوتەکانی هەستەکاندا بەتوانا بووە. دێڕگەلێك هەن کە دەربڕی وێنەگەلێکی شیاوی دیتنن و بۆنی خۆش و کاریگەری بۆنەکانیش، ئاوێتەیان دەبێت. هەروەها دێڕگەلێکیشی هەن کە گوێ و لووت لەژێر کاریگەری دادەنێن و هەروەها دێڕگەلێکی دیکەش کە چاو و گوێ هەردووکیان تێیان دەگەن و دەرکیان دەکەن[□□□□]. ئەمە لە راستیدا دژکردەوەیەکە بەرامبەر بەو رەخنەیەی ئیلیۆت لە میلتۆن کە دەیگوت،

□□□□ Oratrio: ئەم وشەیە بە مانای دەقی ئایینی یا ئەفسانەییە، کە ئاوازی مۆسیقی بۆ درووست دەکرێنو بە شێوەیەکی گشتی لە سروودێکی تەنیا یان بەکۆمەڵ پێك دێتو بۆ ئۆرکێسترا دەژەنرێ.

(٥٨) Lewis: A Preface to Paradise Lost. P. ٤٠

(٥٩) Herbert Grierson and J.C.smith: A Critical History of English Poetry – London, ١٩٥٦. (p. ١٦٤)

□□□□ هەمان، ص ١٦٥.

میلتۆن لە یەك کاتدا ناتوانیّ هەستە جیاوازەکان بکاتە موخاتەبی خۆی و بە بیّ وێنە ناتوانیّ کاریگەری لەسەر گویّ دابنیّ.

بەرهەمەکەی میلتۆن ـ لەبەر بابەتەکەی ـ زۆر رەخنەی لیّ گیران و لێکدانەوەی زۆری لەسەر ئەنجام دران. ئایا شتێکی تر هەیە کە لە باس لەسەر بنەڕەت و سەرچاوەی کاری میلتۆن و دەستپێکی داهێنانە هونەرییەکەی و ئەندێشەی میلتۆن لەنێوان خراپە و چاکە و هەولّدان بۆ لابردنی ئەو پەردە ئەستوورانە کە لەنێوان کارەکەی میلتۆن و "ناسین"دا، کێشراون، ورووژێنەرتر بێت؟ هەلّسەنگاندنی ئەم بابەتە لەلایەن میلتۆنەوە لەسەر بنەما و رەگەزگەلێکی خەیالّی نییە، کە خۆی دای هێناون. بەلّکو لەسەر بنەمای دەقگەلێکی ئایینییەوە بەندە، کە خەلّك باوەڕیان پێیانە، بەلاّم لە راڤە کردنیدا تووشی جیاوازی بوون. هەر ئەم بابەتە بوو بەهۆی ئەوەی کە داستانەکەی رەخنەی زۆری لیّ بگیریّ، کە هۆکاری ئەمەش ناوەرۆکە باوەڕییەکەیەتی (پشت بەستوو بە باوەڕی ئایینی). زۆرێك لە رەخنەگران، باوەڕیان بە رایەکەی میلتۆن سەبارەت بە فرەڕەنگ کردنی دەقە ئایینییەکان نییە کە لە داستانەکەیدا هێناویەتی. ئەمانەش سەرنجی هەلّێنجانی ئەو تایبەتمەندییانە دەدەن کە میلتۆن خستوونییەتە پالّ خوا، شەیتان، ئادەم و حەوا. ئەم رەخنە ئایینییە هەندێك جار دەبێتە هۆی ئەوەی کە بە خراپی لە شاعیر بکۆلّدرێتەوە. بەتایبەتی ئەگەر رەخنەگر دژ بە باوەڕی نووسەر بێت. زۆر رەخنەگر هەن کە لە شێوازی میلتۆن لە نیشاندانی باوەڕە ئایینییەکان، رازی نین.

روانینی سۆفییانە لە داستانەکەی میلتۆندا، تەنیا روانینێکی مەسیحی نییە، بەلّکو پێکهاتەیەکی ئینگلیزیشی هەیە کە وەك تایبەتمەندی نووسەری لیّ هاتووە. داستانەکە نیشانەی جیاوازی زۆری سەردەمی شاعیرە و هەروەها باس و جەدەلیشی ـ کە لە تایبەتمندییەکانی ئەندێشەی میلتۆنە ـ تێدا دەبینرێن. دەلّێی میلتۆن "بەهەشتی ون بووی"ی هاوکات لەگەلّ سەردەمێکدا هۆنیوەتەوە کە تێیدا خەریکی لێکدانەوەی باوەڕە مەسیحییەکان بووە بۆ ئەوەی مەزهەبە دلّخوازەکەی هەلّبژێرێت. ئەم داستانە لەسەر بنەمای باوەڕێکی بەهێز رانەوەستاوە، هەر وەکو ئەوەی کە لە کۆمیدیای یەزدانیشدا، بەمجۆرەیە. تەنانەت کۆمیدیای یەزدانیش لەگەلّ هێرشگەلێکی جۆراوجۆر سەبارەت بە

باوەڕی سەدەکانی نێوەڕاست لە پەیوەندی لە گەلّ باس لە سەر فریشتەکان و فێرکردن و راهێنان لەلای کاتولیك و پیاوە ئایینەکان لە کەنیسەی ئەنجیلیکا ـ کە لە کتێبەکەیدا هێنابوونی ـ رووبەڕوو بووەوە[٦١].

بەرهەمە ئەدەبییەکان بە ناوەرۆکی ئایینییان هەلّناسەنگێندرێن. ئەگەر نا دەتوانین ئەو داستانانە لەنێو ببەین کە لەبەر تیشکی بت پەرستییەکانی سەردەمی کۆن بەدی هاتوون و لەخۆگری باوەڕگەلێك بوون کە لە سەردەمی بەر لە باوەڕداری هاتبوونە کایەوە.

رەنگە بڕیاری میلتۆن بەوەی کە دەبیّ وەك چاکسازێکی ئایینی کار بکات، بووبێتە هۆی ئەوەی کە رەخنە لە سەر بنەمای روانینی ئایینی و جیاوازی مەزهەبی دابنیّ. کە ئەمەش دوا جار کاری کردە سەر نرخاندنی ئەدەبی ئەم بەرهەمە هونەرییە.

سەرەڕای ئەمە، میلتۆن بۆ خۆی لایەنێك بوو لە ململانیّ سیاسییەکەی سەردەمی خۆی کە چاکسازییە راستەقینەکەی ئاشکرا نەکرد. حکوومەتی کرامۆلّیش زۆری پیّ نەچوو و لەگەلّ نارەزایەتیەکدا بەرەورووبووەوە کە حکوومەتی پاشایەتی لەگەلّیدا رووبەڕوو ببووەوە. سەردەمی نوێش بۆ خۆی حکوومەتێکی دیکتاتۆری روپۆشدار بوو. تەنانەت ئەو رەخنەیە لە میلتۆن ـ کە باوەڕی بە ئازادی چاپەمەنی هەبوو ـ گیرا، کە لە سانسۆری چاپەمەنی سەرەتای سەردەمی کرامۆلّدا، هاودەستی کرامۆلّ بووە، بۆیە میلتۆن لەگەلّ رەخنەی زۆردا رووبەڕوو بووەوە کە لەلایەن دژبەرانی بۆچوونە سیاسییەکانییەوە، ئاڕاستەی دەکران.

هەرچۆنێك بێت، "بەهەشتی ون بوو" هەروا وەك گەورەترین داستانی ئەدەبی دەمێنێتەوە و هەمیشە گرووپێك پەیدا دەبن کە لەسەر بنەمای ناوەرۆکە باوەڕییەکەی، رەخنەی لیّ بگرن. هەر وەکو ئەوەی کە کەسانێك هەمیشە پەیدا دەبن بەهۆی نیشاندانی بیر و کردەوە لە مێژووی بەرتیانیادا، رقیان لە نووسەرەکەی دەبێتەوە. هەروەها خوێنەرگەلێکیش بۆ خۆی بەدەست دێنیّ کە تێیدا (لە بەرهەمەکە) ئەو زێدەخوازییە مەزنە ببیننەوە کە لە پێکهاتەی ئەم داستانەدا دەرکەوتووە و ئەو هێزە دەگمەنەش بناسن کە ئەم پێکهاتەیەی بەدی هێناوە. میلتۆن

(٦١) Boris Ford, Ed: A Guide to English Literature. Penguin Books. ١٩٦٢. (Vol. III, P. ١٢٢)

به شێوەیەکی گشتی باس لە مرۆڤ دەکات و خوێنەر ـ بە هەر باوەڕێك ـ دەتوانێ لەگەڵ شاعیردا ـ لە باسکردن لە کێشەکانی مرۆڤ و هەڵکەوتەکەی لەنێوان چاکە و خراپە و ململانێدا ـ هاوڕێ بێت و بۆ گەیشتن بە کەماڵی مرۆیی هەوڵ بدات. لێکۆڵەرانی ئەدەبی بەراوردکاری، هەر کاتێك بیانهەوێ لە ئەدەبی کلاسیکی کۆن و کاریگەری ئەو ئەدەبە لەسەر پەرەسەندنی جۆرە ئەدەبییەکان لە ئەوروپا ـ دوای ڕێنسانس ـ بکۆڵنەوە، سەرنجی "بەهەشتی ون بوو"ش دەدەن.

پاژی دەیەم

شیعری داستانی

(٣)

جۆرەکانی شیعری داستانی ئەوروپا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا

پێشتر سەبارەت بە داستانەکانی ئەوروپا لە سەدەکانی نێوەڕاست ـ لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی داستانیدا ـ دواین. ئێستا دەمەوێ سەبارەت بە چەند جۆرێکی دیکەش لە شیعری داستانی بدوێم. جۆرێك کە لە سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاستەوە بەدی هات.

میراتی داستانی بە تەنیا میراتی شیعری داستانی ئەوروپا لە سەرەتاکانی ئەو سەدانەدا، نەبوو. جۆرێکی نوێ لە شیعری داستانی سەری هەڵدا کە ـ وەك زۆر جار دەڵێن ـ سەرچاوەی داستانی نوێ لەوەوە سەری هەڵدا و هەلومەرجی بۆ سەرهەڵدانی کارە سەرەتاییەکانی ئەم هونەرە لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەمدا، بەرهەڤ کرد.

بەریتانییەکان داستانی هۆنراویان بە ناوێکی نوێ (Romance) ناو برد و فەرەنسییەکانیش لە زمانی فەرەنسیدا ناوی "Roman"یان، لەم جۆرە نا. ئەم داستانە هۆنراوانە، لە سەدەکانی سێزدەیەمدا گۆڕان بۆ حەکایەتگەلێکی ئاوێتە بە شیعر و پەخشان یان داستانگەلێکی پەخشانی و هەر ئەم ناوەیان بۆ مایەوە.

کاتێك داستان بە شێوە نوێیەکەی هاتە کایەوە، زمانی فەرەنسی و زمانە ئەوروپییەکانی دیکە وشەی "Roman"یان بۆ هەڵبژارد، بەڵام لە زمانی ئینگلیزیدا ئەم وشەیە پەسند نەکرا و لەباتی ئەوە وشەی "Novel"ی وەرگیراو لە "Novella"ی ئیتالییان بەکارهێنا□□□.

بەم پێیە رۆمان لە بنەڕەتدا، داستانێکی شیعرییە، کە بە یەکێك لە زمانە رۆمانتیکەکان نووسرابێ□□□. بەڵام دوای ئەوە، بە هەر حەکایەت و چیرۆکێك لەو حەکایەت و چیرۆکانە دەووترێ کە شەڕ یان خۆشەویستی و یان رووداوگەلی سەرسووڕهێنەر، لەخۆ دەگرێ.

□□□ بە سەرنجدان لەوەی کە ئەم وشەیە لە زمانی ئینگلیزیدا بە مانای چیرۆکی درێژ بەکار دەبرێت، بەڵام لە ئیتالیدا ـ لە بنەڕەتدا ـ بە مانای چیرۆکی کورتە.

جیاوازی داستان لەگەڵ داستانی شیعری لەو بارەوەیە کە ئاسۆی روانینی داستان بەربڵاوترە و هەروەها زیاتر زاڵە بەسەر کولتووری سەردەمدا. رەگەزەکانی قارەمانی لە داستاندا بەڕوونی دەبینرێن، لە حاڵێکدا کە رەگەزی زاڵ لە رۆماندا، بابەتێکی داستانییە کە ئامانجەکەی هێمن کردنەوەیە و هیچ پێوەندییەکی بە وروژاندنی هەست و هێزی داستانییەوە ـ بەو جۆرەی کە لە ئەدەبی داستانیدا دەبینرێ ـ نییە. قارەمانی داستان، کەسایەتییەکە بە بەهایەکی نەتەوەیی یان جیهانی. بۆ نموونە لە ئەلیادەدا، ئەخیل قارەمانی یۆنانە و لە بەهەشتی ون بووشدا، ئادەم (د.خ)ە.

رووداوەکانی داستان لە ئاسۆگەلێکی بەربڵاوتردا روو دەدەن، بۆ نموونە لە ئۆدیسەدا لەگەڵ ئازایەتییەکانی "ئۆدیسیۆس"دا ـ لە رۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست ـ بەرەوڕوو دەبین تا ئەوەی کە دەگاتەوە بە وڵاتەکەی لە دوورگەی ئیساکا. لەوێ، گۆڕەپانێکی بەربڵاوتر هەیە کە رووداوەکانی داستانەکەی (دانتێ)ی تێدا روو دەدەن و گۆشە و کەنارەکانی دونیاکەی دیکەشی گرتوونەتە خۆ تا ئەوەی کە رۆیشتووەتە نێو ئەستێرەکانیشەوە. بۆ نموونە رووداوەکانی داستانەکەی میلتۆن لە ئاسمان، زەوی، بەهەشت و دۆزەخدا روو دەدەن.

لە داستانەکەدا، دەبێ قارەمانەتی و ئازایەتییە ماددی و مەعنەوییەکان لە ئارادا بن، وەکو رووداوەکانی شەڕی تەرواده لە ئەلیادەدا، یان شەڕ لە ئاسمان لەنێوان فریشتەکان و شەیتان لە "بەهەشتی ون بوو"دا.

بۆ ئاراستە بەخشین بە رووداوی داستانەکان، هێزگەلێکی نائاسایی لە ئارادان کە لە داستانەکانی یۆنانیدا بە ئاسانی دەبینرێن. خواوەند و بوونەوەرگەلێك ـ لە سەرووی هێزی مرۆییەوە ـ لە ئارادان کە بەشداری ئاراستە بەخشینی رووداوەکان دەکەن. داستانی "بەهەشتی ون بوو" ـ سەرەڕای ئەوەی کە داستانێکی مەسیحییە ـ بێبەری نەبووە لە کاریگەری ئەدەبی کلاسیکی بەدی هاتووی ژێر تیشکی بت پەرستی. دیتمان میلتۆن خوا لە خوڵقاندنی رووداوەکاندا، بە شێوەیەکی راستەوخۆ دەهێنێتە ناوەوە. رۆمان لەم بارەوە سوود لە هێزە سیحرییەکان وەردەگرێت. رەنگە لەم بارەشەوە (رۆمان) لە بنەماگەلی ئیسلامی لە درووست

□□□ زمانە نوێیەکانی ئەوروپا، واتە ئەوانەی کە لە زمانی لاتینییەوە وەرگیراون، وەك: فەرەنسی، ئیتالی‌و ئیسپانی بە زمانە رۆمانتیکەکان بەناوبانگن‌و بە بەراورد لەگەڵ زمانی لاتینی سەدەکانی نێوەڕاست بە زمانگەلی ناوچەیی دادەنران، چونکە لەو سەردەمەدا زمانی لاتینی هەروا تایبەتمەندی نێونەتەوەیی بوونی خۆی لە بوارەکانی سیاسەت، کولتوور و ئاییندا پاراستبوو.

کردنی رەگەزە داستانییەکاندا سوودی وەرگرتبێ، چونکە کتێبی "هەزار و یەك شەو" و کتێبەکانی دیکەش لێوان لێون لە رەگەزگەلێکی لەمجۆرە.

داستان و رۆمان، هەروەها لە شێوازیشدا جیاوازن. شێوازی داستانی بەشکۆ و مەزنە، کە لەگەڵ جۆش و خرۆش و داستان و قارەمانێتیدا دەگونجێت، بەڵام رۆمان پەیڕەوی لە شێوازێکی سادە دەکات کە بە پاراوی لەگەڵ رووداوەکاندا دەچێتە پێشێ و بەدوای ورووژاندن و هاندانەوەیە. رۆمان ـ بەر لە هەر شتێك ـ سەرنجی بنەڕەتی داستان دەدات و لە پلەی یەکەمدا، بەدوای ورووژاندنی حەزی خەڵکەوەیە بۆ خوێندنەوەی چیرۆکەکە و بیستنی. رۆمان لە راستیدا، باوکی مێژوویی چیرۆکە بە شێوە نوێیەکەی.

فەڕەنسا بەدیهێنەری بزووتنەوەیەکی ئەدەبییە لە شیعری داستانیدا، لە سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاست. ئەوەی لەو بارەیەوە قسەی لێوە دەکەین ـ دواتر ـ لەبارەی جۆرێکی گێڕانەوەی جۆراوجۆرە کە چینی ئەشراف روویان تێکرد و دواجار هەر دراوەتە پاڵ ئەو چینەش.

١ـ داستانەکانی چینی ئەشراف[٣]

ئەم زاراوەیە بۆ ئاماژەکردن بەو کۆمەڵە جیاوازانەی داستانەکانی سەدەکانی نێوەڕاست بەکاردەهێنرێت کە هاوکات لەگەڵ سەرهەڵدانی داستانەکانی ئەو سەردەمەدا، بەدی هاتن، بەڵام زۆربەی داستانەکان لەگەڵ ئەم جۆرە هونەرە داستانییە جیاوازن.

زۆربەی داستانەکان گشتگیرن و ئەوە نەبینراوە کە لە چوارچێوەی چینێکی دیاریکراوی خەڵکدا بەرتەسك بنەوە، بەڵام داستانەکانی چینی ئەشراف، باس لە ژمارەیەکی دیاریکراوی گوێگر دەکەن کە خاوەنی کولتوورێکی باڵان. ئامانجی ئەم جۆرە داستانانە، نیشاندانی نموونە باڵاکانی ژیانی کولتووری و سۆزدارییە. سەرکەوتنی ئەم جۆرە داستانانە دەگەڕێتەوە بۆ سەرنجدانی چینی ئەشراف کە لەو سەردەمەدا خاوەنی کولتووری باڵا بوون. ژنانی ئەم چینە ـ بە شێوەیەکی تایبەت ـ روو دەکەنە بیستنی ئەم داستانانە کە فەزای ئەشرافی ئاسوودە و خۆشگوزەرانیان تێدا هەبوو. فراوانی داستانە هۆنراوەکان لە هەشت (بەحر)دریاکەدا، کە بە دەنگی بەرز بۆ بیسەران دەخوێندرانەوە، بە شێوەیەکی داستانی نەدەهۆنرانەوە.

---

(٣) Roman Courtois

خاڵی جیاکەرەوەی ئەم داستانانە رۆیشتنە بەرەو ئەو دیوی خەیاڵ کە لە نیشاندانی رووداوگەلی داستانیدا، روو دەکاتە رووداوگەلی سەرسووڕهێنەر و ئەو رووداوانەی کە لەگەڵ ئاوەزدا ناگونجێن. ئەم چیرۆکانە لەگەڵ چیرۆکە عەرەبییەکانی سەدەکانی نێوەڕاست لەم تایبەتمەندییانەدا یەکدەگرنەوە. بێ شك ئێمە زۆر خەیاڵی سەرسووڕهێنەری لەم جۆرە، بەتایبەت لە کتێبی "هەزار و یەك شەو"دا، دەبینین. شێوەی هۆنینەوەی ئەم جۆرە چیرۆکانە لە سەدەی دوازدەیەمدا گۆڕا و لە سەدەی سێزدەیەمدا شێوازێکی شێوە پەخشانی ـ یان شێوازێکی ئاوێتە بە شیعر ـ بەخۆیەوە گرت.

ئەم داستانانە لەسەر بنەمای بابەتەکانیان، دابەش دەبنە سەر چوار جۆر:

١ـ داستانەکانی پێشینان

٢ـ داستانە بەریتانییەکان

٣ـ داستانی سەرهاتی (Adventure)*

٤ـ هۆنراوە داستانییە کورتەکان

ئەلف . داستانەکانی پێشینان[٤]

کۆمەڵێك داستانی هۆنراون کە بابەتەکەیان لە نووسراوەکانی پێشینانەوە بە زمانی لاتینی وەرگرتووە و لەبارەی ئەفسانەکانی یونان و رۆما و مێژووەکەیان نووسراون. زۆرێك لە

---

* لە بەرامبەر زاراوەی adventureدا وشەی (سەرهاتی) م هێناوە کە لە کرمانجیدا بە مانای بەسەرهات دێت. دیارە زۆر جار بۆ داستانی لەم جۆرە (سەرەڕۆیی)ش بە کار دێت. بەڵام سەرەڕۆیی زۆرتر رەهەندێکی نەرێنیێ هەیە ئەمە لە حاڵێکدا کە مەرج نییە لە داستانی ئەدڤێنچەر کەسایەتی و کارەکتەرە سەرکییەکەی نەرێنیێ بێت. بێگومان هەر بە سەرهاتێك لە ئەنجامی کردەوەیەکەوە کە کارەکتەرەکە ئەنجامی دەدات، بەڵام مەرج نییە ئەو ئەنجامەی کە لێی دەکەوێتەوە مەبەستی سەرەکی ئەنجامدەرەکەی بێت. بۆ نموونە لە رۆمانی "رۆبنسۆن کرۆزۆ"ی "دانییێڵ دیفۆ"دا دوای ئەوەی کە(کرۆزۆ) دەکەوێتە دوورگەکەوە ناچار دەبێت لە گەڵ ئەو هەل و مەرجەدا بجەنگێت کە زۆر حاڵەتی جۆراوجۆری بە سەردا دێن. یان لە رۆمانی "هاکێلبرێفین" ی "مارك تواین"دا هەڵکەوتی هاك و بەسەرهاتەکانی تا رادەیەکی زۆر هەر بە هەمان شێوەن. هەر لە سەر بنەمای ئەم لێکدانەوەیش بوو کە وام بە باش زانی "سەرهاتی" هەڵبژێرم. چونکە هەم لایەنە نەرێنییەکەی ئەو رووداوانە دەگرێتەوە کە بە سەر کارەکتەرە سەرکیەکەدا دێن و هەم بە پێچەوانەشەوە و هەروەها لە سەر ئەو بنەمایەش کە هەر بەسەر هاتێك لە ئەنجامی کارێکەوەیە کە کارەکتەرەکە ئەنجامی دەدات، بۆیە دەتوانین وەك سەرەڕۆییش چاوی لێبکەین.

(٤) Romans de Antiquite

ناوەرۆکەکانیان لە بەرهەمگەلی ئەدەبی نەمرەوە وەرگیراون. گرنگترین دەسکەوتی ئەم جۆرە ئەدەبیە، لە کۆتاییەکانی سەدەی یازدەیەمەوە تا سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەم، بەدیهاتن کە نموونەگەلێکی جۆراوجۆرمان لەو داستانانە بۆ ماونەتەوە، وەکو داستانی تەروادە، داستانی تێبس، داستانی ئینیاس، داستانی ئەسکەندەر.

داستانی تەروادە[٥]: ئەم داستانە نزیکەی ساڵی ١١٦٠ نووسراوە و هۆنەرەکەی "بێنوادی سانت مۆر"[٦]ە. ئەم هۆنراوەیە نزیکەی سی هەزار دێڕی لەخۆ گرتووە. داستانەکەی لە دەقگەلی لاتینییەوە وەرگیراوە کە ئەوانیش لە یۆنانییەوە وەرگێردراون[٧].

خاوەنەکانی بانگەشەی ئەوە دەکەن کە پێوەندییەکی توندوتۆڵیان لەگەڵ شەڕی تەروادەدا هەبووە و ئەو بابەتەش کە نووسراوەکانی ئەوان لەخۆ دەگرێ، دەگاتە ئاستی ئەوەی کە شاهیدی زیندووی رووداوەکانی ئەم شەڕە بووبن.

بەڵام پسپۆڕانی لێکۆڵینەوە کلاسیکەکان بانگەشەی لەمجۆرە پەسند ناکەن و دەڵێن کە ئەمانە، تەنیا ئەو چیرۆکانەن کە دوای شەڕی تەروا لە ماوەیەکی درێژدا درووست کراون و وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی لاتینی ـ زمانێك کە ناگاتە ئاستی زمانی ڤێرجیل ـ. چونکە تێگەیشتنی ئەو زمانە لە سەدەی دوازدەیەمدا ئاسان بوو.

سەرەڕای هەبوونی بنەماگەلی خورافی لەم بەرهەمەدا، دەبینین کە سەرکەوتنێکی باشی لە سەردەمی خۆی و دوای خۆیدا بەدەست هێناوە.. "بێنوادی سانت مۆر" بەوە رازی بوو کە بەرهەمەکەی لەسەر بنەمای بابەتێکی مێژوویی راستەقینە دابڕێژێ. هەر بۆ ئەم مەبەستە، رووداوگەلێکی هێنانە کایەوە کە لەگەڵ سروشتی خوێنەر و بیسەرەکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا دەگونجان. ئەم بەرهەمە لەگەڵ پێشوازییەکی گەرمدا بەرەوڕوو

---

(٥) Roman de Troie

(٦) Benoit de Sainte Maure

[٧] ئەم داستانە لەسەر بنەمای باسێکی وەهمی سەبارەت بە شەڕی تەروادە ـ دە ساڵی ئەو شەڕە ـ هۆنراوتەوە و دەدرێتە پاڵ "داریس فریگیوس (Dares Parygius). هەروەها لەسەر بنەمای کتێبێکیتر نووسراوە کە نووسەرەکەی بانگەشەی ئەوە دەکات، شاهیدی زیندووی شەڕەکە بووە و ئەو کەسەش "دیکتس کریتنسیس" (Dictys Cretensis)ە. یەکەمینیان بانگەشەی ئەوە دەکات کە لەلای تەروادە بووەو دووەمینیشیان بانگەشەی ئەوە دەکات کە لەلای یۆنانییەکان بووە.

بووەوە و وەرگێڕدرایە سەر زمانە جیاوازە ئەوروپییەکان. ئەم بەرهەمە رۆڵێکی باشی لە هێنانی ئوستوورەکانی یۆنان و چەند لایەنێکی مێژووی یۆنان بۆ ناو کولتوری ئەوروپا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، هەبوو.

داستانی ئینیاس[٨]: دوای داستانی تەروادە، بەرهەمێکی دیکە بەناوی "داستانی ئینیاس" سەر هەڵدا، کە سەبارەت بە قارەمانی ئەنیادە بوو و رووداوەکانیشی لە ئەنیادە و بابەتگەلێکی تر لە شیکردنەوەکانی ئەنیادەوە، وەرگیراون. لەم بەرهەمەدا، هەندێ کاریگەری شاعیریش (ئاوید) بەرچاو دەکەون. دەڵێی مەبەستی سەرەکی ئەوە بوو کە ئەم بەرهەمە تەواوکەری داستانی تەروادە بێت.

داستانی تێبس[٩]: داستانێکی هۆنراوە کە نزیکەی دەهەزار دێڕ لەخۆ دەگرێت و شاعیرەکەی گومناوە. بۆ ناوەڕاستەکانی سەدەی دوازدەیەم دەگەڕێتەوە. ئەم داستانە باس لە رەفتار و هەڵسوکەوتی هەندێك لە قارەمانەکانی ئەفسانە یۆنانییەکان دەکات، وەك: ئۆدیب. هەروەها باس لە مێژوو و ئەفسانەکانی تێبس دەکات و ئەمەش بە هەرەسهێنان و وێرانیی ئەم شارە و مردنی پاشا ئەفسانەییەکەی واتە "کرۆن"[١٠] کۆتایی پێ دێت. ئەم داستانە، زۆر بابەتی لە داستانی "تێبس"ەوە وەرگرتوون، کە بەرهەمێکی لاتینییە و شاعیرەکەی ناوی "ستاتیوس"(statius)ە و، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٩٢ی زایینی، بەڵام هۆنەری داستانی تێبس لە زمانی فەرەنسیدا، زۆر رەگەزی داهێنراوی خۆی هێناونەتە ناوەوە و بەمجۆرە لە چێژی خوێنەرانی سەدەکانی نێوەڕاستی نزیك کردووەتەوە.

داستانی ئەسکەندەر: ئەسکەندەری مەقدوونی قارەمانێکی بەناوبانگی مێژووییە کە لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، قارەمانێکی ئەفسانەیی بوو و داستانگەلێکی زۆر لە پەیوەندی لەگەڵ ژیانیدا، نووسراون. کاریگەری ئەدەبیی ناوبراو یان روانینی شاعیران بۆ هێنانی خوو و رەوشتی ئەو کەسایەتییە، تەنیا لە ئەدەبی ئەوروپاییدا بەرتەسك نابێتەوە، بەڵکو زۆرێك لە ئەدیبانی رۆژهەڵاتیش، مێژووی بە شیعر یان بە پەخشان نووسراویان بۆ ئەسکەندەر نووسیوە. ئەم پیاوە کەسایەتییەکی جیهانی هەیە، بۆیە کاریگەریشی لە چوارچێوەی ئەوروپا زیاتر دەڕوات.

---

(٨) Roman de Eneas

(٩) Roman de Thebes

(١٠) Creon

داستانی ئەسکەندەر لە ئەدەبی فەڕەنسی سەدەکانی نێوەڕاستدا، نزیکەی بیست هەزار دێڕ لەخۆ دەگرێت و دوو شاعیر بە ناوەکانی "لامبێرت لی تۆرت"□□□□ و "ئەلیکساندەر دی بێرنای"□□□□ هۆنیویانەتەوە. ئەو داستانە لەخۆگری بابەتگەلێکی ئەفسانەیی زۆرە و لە راستی مێژووییش بێبەری نییە.

ئەفسانەکان لەم داستانەدا "ئەرستۆ"شیان ـ کە مامۆستای ئەسکەندەر بووە ـ لەخۆ گرتووە. وێنەیەك لە "ئەرستۆ"نیشان دەدات کە لەگەڵ ئەسکەندەردا چووە بۆ هیند. ئەو جێگایەی کە کەوتە ناو داوی خۆشەویستی کچێکی هیندی و دواجار بوو بەهۆی ئەوەی کە ئاوەزی لەدەست بدات و بە تەواوی بکەوێتە دوای خۆشگوزەرانی□□□□. ئەم دیمەنەی فەیلەسوف لە کۆڕ و کۆبوونەوە ئەوروپییەکانی سەرەتاکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا ـ کە ئاکامی کاریگەری ئەم چیرۆکانە بوو ـ لەنێو خەڵکدا بڵاو بووەوە. داستانی ئەسکەندەر شێوەگەلێکی جۆراوجۆری لە ئەدەبە جیاوازەکاندا هەیە و هەر لەبەر ئەمەشە کە دەتوانێ ببێتە بابەتێکی بەجێ لە بابەتەکانی ئەدەبی بەراورد.

"والیس بەدج" ـ لێکۆڵەرێك کە زۆر هەوڵی داوە بۆ لێکدانەوەی داستانی ئەسکەندەر ـ باوەڕی وایە کە ئەمە داستانێکی ئەفسانەیی و درووست کراوی

(١١) Lambert le Tort

(١٢) Alexander de Bernay

□□□□ هۆنراوەیەکی داستانی دیکە لە شاعیرێکی دیکە بەناوی "Henri d Andeli" لەژێر ناوی قەسیدەی ئەرەستۆ (Le lai de Aristote) هەیە، کە بە کورتی بەمجۆرەیە: ئەسکەندەر دەکەوێتە ناو داوی خۆشەویستی ژنێکی هیندییەوە، کە دواجار هەر لە بەر ئەم خۆشەویستییە شێت دەبێت. مامۆستاکەی، واتە ئەرەستۆ، لۆمەی کرد و بڕیاری دا کە لێی دوورکەوێتەوە، بەڵام ئەسکەندەر لەبەر ئەوەی نەیتوانی دابڕانی خۆشەویستەکەی تەحەمول بکات، تووشی غەم و کۆڤان بوو. خۆشەویستەکەی (هیندییەکە) لە نهێنی خەم و کۆڤانەکەی پرسی و ئەسکەندەریش بەسەرهاتی ئەرەستۆی بۆ گێڕایەوە. ژنە سیحربازەکە بڕیار دەدات تا تۆڵە لەو پیاوە فەیلەسوفە وشکە بکاتەوە. داوای لە پاشا کرد تا لە بەری بەیاندا لە پەنجەرەوە سەیری باخچەکە بکات. ئەویش ئەمەی ئەنجام داو دواجار بینی کە ژنێك بەسەر جەستە و رۆحی فەیلەسوفەکەدا زاڵ بووە و لەسەر پشتی سوار بووە و هەوساری کردووە. فەیلەسوفەکە وەك ئاژەڵ لەسەر چوارپەل دەڕوات و ژنەکەش لەسەر پشتی گۆرانی دەڵێت.

نووسەرێکی میسری یا یۆنانییە کە کەمێك دوای مردنی ئەسکەندەر سەرچاوە میسرییەکانی بەکار هێناون□□□□.

ئەدەبە جیاوازەکانی رۆژهەڵاتیش ـ وەکو سریانی و حەبەشی و ئەرمەنی ـ وێنەگەلێکیان لەم چیرۆکە تێدا هەن. هەروەها کتێبەکانی ئەدەبی عەرەبی و مێژووی عەرەبیش چەندین بەشی ئەم حەکایەتەیان تێدا هەیە. نیزامی گەنجەویش کە لە شاعیرانی مەزنی ئێرانە، هۆنیویەتەوە. ناوبراو درێژترین هۆنراوەی داستانی خۆی تایبەت کردووە بە ئەسکەندەر. داستانی ئەسکەندەری نیزامی دەهەزار دێڕ لەخۆ دەگرێت□□□□. ئەو چیرۆکانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ ئەفسانەکانی یۆنان و مێژووی یۆنان، نیشاندەری ئەو کاریگەرییە ئاشکرایەن کە کلاسیزمی کۆن لەسەر ئەدەبی سەدەکانی ناوەڕاستی داناوە.

ب. داستانە بەریتانییەکان□□□□

ئەم داستانانە بە داستانەکانی "سەفەرە بازنەییەکان"□□□□یش، بەناوبانگن. بابەتی داستانەکە ئوستوورەییە و لەبارەی "ئارتوور" و هاوڕێ ئازاکانییەتی. ئەم داستانانە تایبەتن بە بەشی بەریتانیایی□□□□ باکووری فەڕەنسا، بەڵام لە راستیدا بۆ چوارچێوەیەکی بەربڵاوتر دەگەڕێنەوە و ناوچەگەلێکی دیکەی وەك "کۆرنۆل"□□□□ و وێلز و ئایرلەندیش لەخۆ دەگرن. ئەو کەسایەتییانەی کە ئەم ئوستوورانە لە خۆیان دەگرن، ئارتوور و هاوڕێ قارەمانەکانێتی. بەناوبانگترینیان "لانسیلۆت"□□□□ی قارەمانی ئوستوورەیی ئازایە، کە کارگەلێکی ئازایانەی ئەنجام داون و دواجار کەوتووەتە داوی خۆشەویستی شاژن "جنیورا"ی هاوسەری "ئارتوور"ەوە. "جێوفری

(١٤) E.A.Wallis Budge: The Life and Exploits of Alexander The Great. (being and Series of Ethiopic Texts, ed. And Trans) Vol. I, Introduction, P. Ix, London, ١٨٩٦

□□□□ ناوی ئەم بەرهەمە "ئەسکەندەر نامە"یە. شاعیر دابەشی کردووەتە سەر دوو بەشی "اقبال نامە"و "شەرەف نامە". رەنگە ئەم بەشەی دووەمی ناوی دیکەشی هەبن.

(١٦) Romans Bretons

(١٧) Romans de la Table Ronde

(١٨) Bretagne

(١٩) Cornwall

(٢٠) Lancelot

مۆنمۆس"□□□□ بەشێکی زۆری ئەم ئەفسانانەی لە کتێبی "مێژووی پاشاکانی بەریتانیا"□□□□ کۆکردوونەتەوە کە بووەتە سەرچاوەی ئیلهام بەخشی شاعیران. داستانی "تریستان" و "ئیسولدە"ش، هەر پەیوەستن بەم بابەتەوە. ئەم داستانە گێڕەرەوەی خۆشەویستییەکی سەرکێشە کە دڵی "تریستان" و "ئیسولدە" ـ دوای خواردنەوەی شەرابێك کە ئاوری خۆشەویستی لە دڵیاندا دادەگیسرێنێ و دواجار ناتوانن لێی دەرچن ـ دادەگرێت. رووداوەکانی چیرۆکەکە لەبارەی هاورێیەتی دوو خۆشەویستە سەبارەت بە هاوسەرەکانیان و هەڵچوونی خۆشەویستی بەسەریاندا و ململانێی نێوان سۆزی خۆشەویستی و وەفادارییە. وێنەگەلێکی جۆراوجۆر لەم داستانە لە ئارادان کە بەرهەمی هەوڵی کۆمەڵێك شاعیرە، کە دەستیان داوەتە لێکۆڵینەوەی و دواجار هەر یەکەیان بە گوێرەی ئەندێشەی خۆی، هۆنیویەتەوە.

یەکەمین هۆنراوەی داستانی لەم بارەوە کە بە ئێمە گەیشتووە، هۆنراوەکەی "تۆماس"□□□□ە و بۆ ساڵەکانی ١١٦٥ و ١١٧٠ دەگەڕێتەوە. هەندێك بەشی ون بوون. پاشان شاعیرێك بەناوی "بیرۆل"□□□□ هۆنیویەتەوە کە بەشێکی زۆری ئەم بەرهەمەش ون بووە. بێجگە لەمانە، دوو هۆنراوەی کورتی دیکەش هەن کە یەکێکیان بۆ کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەیەم و ئەوی تریشیان بۆ سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەم دەگەڕێتەوە، کە بەرهەمی دووەمیان ناوی "شێتی تریستان"□□□□□ە و سیمای "تریستان" وەك شێتێك نیشان دەدات و "مارك"یش، داستانی خۆشەویستییەکەی بۆ "ئیسولدە" نیشان دەدات.

(۲۱-۲۲) Geoffrey of Monmouth: History Regum Britanniae

□□□□ Thomas: ئەوەی کە لەبارەیەوە دەزانین ئەوەیە کە لە سەدەی دوازدەیەمدا ژیاوە و داستانی "تریستان"ی هۆنیوەتەوە.

□□□□ Beroul: دەڵێن گوایە خەڵکی نۆرماندییە.

(۲۵) La Folie Tristan

شاعیرێکی مەزنی فەرەنسیش بەناوی "کریتان دی تەروا"□□□□ داستانی "تریستان"ی هۆنیوەتەوە، بەڵام ئەمیش لەنێو چووە. پاشان داستانی "تریستان" دەگۆڕێت بۆ داستانێکی پەخشانی کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٢٣٠. ئەم بەرهەمە (بە پەخشان نووسراوە) "ئارتوور" و "تریستان"ی پێکەوە هێناون و "تریستان" و "لانسیلۆت"ی نیشان داون و لەنێوانیاندا رکەبەری و ململانێی درووست کردووە.

ئەم داستانە لە فەرەنسییەوە وەرگێڕدراوەتە سەر ئینگلیزی و سەرەتا بەناوی "SirTristrem"□□□□ بڵاو بووەوە و پاشان "سێر تۆماس مالۆری"□□□□ لە نووسراوێکدا ـ کە تێیدا ئەفسانە جیاوازەکانی بەریتانیای کۆکردبوونەوە ـ داستانێکی دیکەی بەرهەم هێنا. بەرهەمەکەی ناوبراو (کە بە پەخشان نووسراوە) ناوی "مۆرت ئارتوور"□□□□ە.

ئەم داستانە لە سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەمدا هاتە ناو ئەدەبی ئەڵمانییەوە. "گۆتفرێد فۆن ستراسبۆرگ"□□□□ی شاعیری بەتوانای ئەڵمانی لێی کۆڵیەوە و هۆنراوەیەکی داستانی لێ بەدی هێنا کە نزیکەی نۆزدە هەزار دێڕ لەخۆ دەگرێت، بەڵام سەرەڕای ئەم دێڕە زۆرانەش، هێشتا داستانێکی تەواو نییە. ئەم بەرهەمە لە وەسفکردندا خاوەنی شکۆمەندییەکی زۆرە لە دەربڕینی داستانی و جوانیدا. هەروەها زۆر بە باشی توانیویەتی دوو خۆشەویستەکە بنوێنێ و حاڵەتێکی سۆفییانەشی بە خۆشەویستییەکەیان بەخشیوە.

ئەم داستانە دوای ئەمەش، لە بەرهەمگەلێکی جۆراوجۆری دیکەدا ئامادەیی خۆی پاراست و ماتیۆ ئارنۆڵدی□□□□ شاعیری ئینگلیزی (١٨٢٢ ـ ١٨٨٨) لە یەکێك لە هۆنراوەکانیدا□□□□

□□□□ Cheritien de Troyes: شاعیرێکی فەرەنسی سەدەی دوازدەیەمە و لەلایەن هەندێك پاشای فیۆداڵەوە پشتیوانی لێ کراوە و رەنگە بەریتانیاشی دیتبێ. گەشانەوەی ئەدەبی ناوبرا و لەنێوان ساڵەکانی ١١٦٠و ١١٨٥دا، بووە. لە گێڕانەوەی چیرۆکدا زۆر لێ هاتوو بووە و رەگەزی وورووژێنەری زۆری بەکار هێناوە.

□□□□ شێوەی ناوی "تریستان" لە ئینگلیزیو فەرەنسیدا جیاوازە. لە ئینگلیزیدا بەمجۆرە هاتووەو هەندێ جاریش بە شێوەی "Tristram" هاتووە. ناوی "ئیسۆلدە"ش، بە شێوەی جۆراوجۆر نووسراوە.

(۲۸) Thomas Malory

(۲۹) Morte Darthur

(۳۰) Gottfried Von Strassburg

(۳۱) Matthew Arnold

(۳۲) Tristram and Iseult

(هۆنراوەی داستانی) باسی لێوە کرد و دواتر شاعیرێکی ئینگلیزی دیکەش بەناوی "سونبێرن"□□□□ [١٨٣٧ ـ ١٩٣٨] بەرهەمێکی لەو بارەوە هۆنییەوە، کە زۆرێك لە رەخنەگران بە باشترین بەرهەمی ناوبراوی دادەنێن□□□□.

هەروەها "جۆزێف بێدیە"□□□□ی زانای فەرەنسیش(١٨٦٢ ـ ١٩٣٨) سەرنجی ئەم بەرهەمەی دا. جۆزێف کە لە پسپۆڕانی ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست دادەنرێ، بە تەواوی بە پشت بەستن بە هەندێك دەقی کۆنی فەرەنسی کە مابوونەوە ـ بەتایبەتی دەقەکەی بیرۆل ـ بەرهەمەکەی تۆکمەتر کردووە. ناوبراو وەری گێڕایەوە سەر زمانی فەرەنسی نوێ و پاشان شێوازە داستانییەکانی بە شێوازێکی گونجاو لەگەڵ سەردەمی چیرۆکەکە، کاملتر کردن□□□□. چیرۆکی "تریستان" و "ئیسولدە" شوێنێکی شیاوی لە دنیای مۆسیقادا بۆ خۆی بەدەست هێنا. "ریچارد ڤاگنەر"ی مۆسیقازان بە ئیلهام وەرگرتن لەو بەرهەمە ئۆپێرا مەزنەکەی بەدی هێنا کە بە مەزنترین و شکۆمەندترین بەرهەمی ناوبراو دادەنرێت و بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٨٦٥دا، نیشان درا.

بەمجۆرە دەبینین ئەفسانەیەك کە لە خەیاڵی خەڵکەوە سەری دەرهێناوە، هەروا درێژە بە ژیانی خۆی دەدا و دواجار بووەتە تەوەرەی زۆرێك لە بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکان.

یەکێك لە ئەفسانەکانی بەریتانییەکان داستانی "جامی پیرۆز"□□□□ە. ئەم داستانە لەبارەی جامێکە کە گوتوویانە گوایە خوێنی مەسیحیان (د.خ) تێدا کۆ کردووەتەوە ـ کاتێك کە لە خاچیان داوە ـ. لەبارەی داستانی ئەم جامە، هەندێك قارەمان کە بە قارەمانی "جامی پیرۆز" بەناوبانگن و لە ئیسپانیادا قەڵایەکیان هەبووە، کۆبوونەتەوە. داستانی ئەم جامە لەلای "کریتان دی تەروا"وە، دەست پێ دەکات. ئەم شاعیرە ئوستوورەیەکی سادە دەدۆزێتەوە، کە لەبارەی گەنجێکی هەتیوەوەیە کە بە رێکەوت رێی دەکەوێتە دەرباری پاشا. لەوێ ئەسپ سواری فێر دەبێ و دەبێتە قارەمانێکی ئازا و لەگەڵ بکوژەکەی باوکی

(٣٣) Swinburne

□□□□ لە ساڵی ١٨٨٢دا، لەژێر ناوی Tristram of Lyonesseدا بڵاو بووەتەوە.

(٣٥) Joseph Bedier

□□□□ خوێنەری عەرەب زمان دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ وەرگێڕانە نایابە عەرەبییەکەی ئەم بەرهەمە، کە لەلایەن یوسف غەسوبی ئەدیبی هاوچەرخی لوبنانییەوە، کراوە.

(٣٧) Sacred Grail

دەجەنگێت و بەزیرەکی خۆی کچێکی جوان لە دەستی دوژمنەکانی رزگار دەکات و پاشان ژیانی هاوسەری لەگەڵدا پێك دێنێ.

شاعیر ئەم داستانە لە هۆنراوەی "پێرسیڤاڵ"□□□□دا [کە شاعیر بە نیوەو ناتەواوی دەستی لێ هەڵگرت] هەڵدەسەنگێنێ و دواجار داستانی جامێکی سەرسووڕهێنەری ـ کە پێرسیڤاڵ لە یەکێك لە قەڵاکاندا دیتبوو ـ پێوە زیاد کرد، بەڵام هیچ پرسیارێك لەبارەی رەمز و هێمای ئەم جامە و ئەو رمەش ناکات کە خوێنی لێوە دەچۆڕێ، چونکە ئەو هاورێ لەگەل جامەکە، رمەکەشی بینیبوو. چیرۆکی شاعیر "دی تەروا"، لەبارەی هەوڵی "پێرسیڤاڵ"ەوەیە بۆ بەدەست هێنانی ئەم جامە.

داستانی ئەم جامە، بە تێپەڕینی کات، ئاڵۆگۆڕی بەسەردا دێت. گوتوویانە گوایە ئەم جامە هەمان ئەو جامەیە کە یوسف خوێنی مەسیحی (د.خ) ـ ئەو کاتەی کە بە خاچەکەوە هەڵواسرابوو ـ تێکردووە. ئەم داستانە دواتر لەلایەن "رۆبەرت دی بۆرۆ"□□□□ی شاعیری کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەیەم و سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەمەوە، هۆنرایەوە. ئەویش سەرنجی داستانی "ئارتۆر"ی دا و پەیوەندی لەنێوان ئەو داستانە و داستانی "جامی پیرۆز"دا، درووست کرد.

ئەم داستانە هاتە ناو ئەدەبی ئەڵمانییەوە و لەوێ شاعیرێك لە گەورەترین شاعیرانی ئەڵمانیا ـ لە سەدەکانی نێوەڕاست ـ بەناوی "وۆلفرام فۆن ئیشنباخ"□□□□ هۆنییەوە. بەرهەمەکەی ناوبراو، واتە "پارزیڤاڵ"* لە گەورەترین هۆنراوە داستانییەکانی ئەڵمانیا لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، دەژمێردرێ. ناوبراو هەندێ لە بەشەکانی داستانەکەی، لە "کریتان دی تەروا"ی شاعیری فەرەنسییەوە، وەرگرتوون، بەڵام لەڕووی توانای شاعیرییەوە لە ناوبراو بەهێزتر و لەڕووی دەربڕینیشەوە، جوانتر بوو.

"ریچارد ڤاگنەر"ی مۆسیقازانی بەناوبانگی ئەڵمانی لەم داستانەی کۆڵییەوە و دواجار دوایین ئۆپێرای خۆی بە سوودوەرگرتن لەو بەرهەمە رێك خست کە بە یەکێك لە بەرهەمە مەزن و نەمرە هونەرییەکان دادەنرێ□□□□. رووداوەکانی ئۆپێراکەی ناوبراو لە

(٣٨) Perceval

(٣٩) Robert de Boron (Borron)

(٤٠) Wolfram von Eschenbach

* Parizval: مێژووی ئەم بەرهەمە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانێك لەنێوانی ١٢٠٠ تا ١٢١٢

□□□□ ئەم ئۆپێرایە بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٨٨٢دا، پێشکەش کراوە.

ئیسپانیا روویان داوه، له ناوچەیەکدا که "قەڵای جامی پیرۆز"ی تێدا درووست کراوه. هەروەها هەندێك له رووداوەکانیشی لەناو خودی قەڵاکەدا روو دەدەن. ئۆپێراکەی ڤاگنەر جیاوازی زۆری هەیه لەگەڵ داستانەکەی "فۆن ئیشنباخ"دا، بەڵام کتێبی شانزەیەمی داستانەکەی "فۆن ئیشنباخ" [بەشی کۆتایی ئەم داستانه] کورتەیەك له چیرۆکی "لۆهێنگرین"[٤٢]ی کوڕی "پارسیڤال"ی تێدایه که یەکێکه لەو چیرۆکانەی که خەیاڵی ڤاگنەریورووژاند و دواجار بووه هۆی ئەوەی که ئۆپێرایەکی ـ هەر بەناوی ئەم پاشایەوه[٤٣]، لێ درووست بکات. داستاناکەی ناوبراو له قاڵبی دراما و مۆسیقادا دەگێڕدرێتەوه. هەر بەو جۆرەی که "ئیشنباخ" و هاوڕێ شاعیرەکەی واته "ڤۆلتێر فۆن ڤۆگلۆید"[٤٤] سەرنجی ڤاگنەریان راکێشا و دواجار ئەویش ئەو دوو کەسەی له ریزی کەسایەتییه گرنگەکانی ئۆپێراکەی (تانهاورز) دانان[٤٥].

بەمجۆره دەبینین که چۆن ئەم میراته داستانییه ـ که به داستانەکانی بەریتانیا بەناوبانگن ـ درێژه به مانەوەی خۆی دەدات. گرنگی ئەم میراته داستانییه له لێکۆڵینەوه بەراوردکارییەکاندا، له چەند رووەوەیه که به کورتی بەم شێوەی خوارەوەیه:

١ـ ئەمانه داستانگەلێکن که شاعیران سەرنجیان داون و پەیوەستن به ئەدەبه جیاوازەکانی ئەورووپاوه. ئەمه بۆ خۆی بوو به یاسایەك بۆ بەدی هاتنی ژمارەیەك بەرهەمی ئەدەبی له ئەدەبی ئەرووپاییدا. ئەم بەرهەمانه له سەرەتادا کەوتنه ژێر کاریگەری و رێبەری ئاشکرای ئەدەبی فەڕەنسییەوه.

٢ـ ئەم داستانانه تا سەردەمی هاوچەرخ وەك سەرچاوەی ئیلهام مانەوه و سەرنجی شاعیرانی سەردەمی رۆمانتیسیزمیان بۆ ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست راکێشا و کەڵکیان لەم ئەدەبه وەرگرت و بزووتنەوه ئەدەبییەکانیان بەهێزتر کرد. بزووتنەوەیەك که هەستانەوەی له

---

(٤٢) Lohengrin

(٤٣) ئەم ئۆپێرایه بۆ یەکەمین جار، له ساڵی ١٨٥٠دا، پێشکەش کراوه.

(٤٤) Walther von der Vogelweide: ئەم ئۆپێرایه بۆ یەکەم جار له ساڵی ١٨٤٥دا پێشکەش کرا. ئەم دوو شاعیره لەم ئۆپێرایەدا رۆڵێکی ئەفسانەیی گونجاو لەگەڵ بابەتی چیرۆکەکه دەگێڕن، که سەبارەت به شاعیری قارەمان و گەڕۆك "تانهاورز"ە.

(٤٥) Tannhauser

دژی کلاسیزم و یاساکانی راگەیاند و ـ به شێوەیەکی گشتی ـ له سەردەمی رێنسانسەوه بەسەر ئەدەبی ئەورووپیدا، زاڵ بوو.

٣ـ هەندێك لەم داستانانه رێگای خۆیانیان ـ بەتایبەتی له سەدەی نۆزدەیەمدا ـ لەناو مۆسیقادا دیتەوه. دیتمان که چۆن ڤاگنەر زۆرێك له ئۆپێراکانی خۆی لەسەر بنەمای بابەته داستانییه بەجێ ماوەکانی سەدەکانی نێوەڕاست، بەدی هێنان.

ج. داستانه سەرهاتییەکان (Adventures)[Romancs de aventures]

ئەم جۆره داستانانه، جۆرێك داستانی فەرەنسین له سەدەکانی نێوەڕاستدا، که رەگەزی "سەرەڕۆیی"یان تێدا بەسەر رەگەزەکانی دیکەدا زاڵه. ئەم زاراوەیه به شێوەیەکی تایبەت به کۆمەڵێك لەو داستانانه دەووترێ که لەماوەی دوو سەدەی دوازدەیەم و سێزدەیەمدا کامڵ و بەناوبانگ بوون.

زۆربەی هەرەزۆری ئەو داستانانەی لەم جۆرەن، هۆنراون و هەندێکی کەمیشیان به شێوەی پەخشان نووسراون، یان شیعری ئاوێته به پەخشانن. ئەم داستانانه لەبارەی خۆشەویستی و قارەمانییەوەن. راستی مێژووییان تێدا نییه و بێجگه له نیشاندانی بابەتێکی داستانی ـ که بۆ بیرفراوانی دەخوێندرێتەوەـ ئامانجێکی دیکەیان نییه. زۆرێك لەم داستانانه بۆ سەردەمی کۆن یان رۆژهەڵات و یان هەندێك له ئەفسانەکانی خەڵکی باکوور یان داستانه جەماوەرییەکان(خەڵکییەکان)، دەگەڕێنەوه. ئەم داستانانه (بێجگه له هەندێکی کەمیان) له کێشی هەشتیدا هۆنراونەتەوه، بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوه، دەربڕی شارستانییەتێکی پێشکەوتوون. ئەم داستانانه به شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ وێنەگەلێك له شته باوەکانی ئەو سەردەمەمان پیشان دەدەن، که تێیاندا نووسراون. خاڵی جێگای سەرنج لەم داستانانەدا، ئەوەیه که وێنەیەکمان له ئەخلاقی شایستەی قارەمانەکان پیشان دەدەن. هەروەها جێگه و پێگەی ژنیش بەرز دەکەنەوه. رەنگه هۆیەکەی ئەوەیه که ئەم داستانانه ئاراستەی ژنانی چینی ئەشراف دەکرێن. ئەوان ئامرازی خۆشی و پڕکردنەوەی کاته بەتاڵەکانیان، لەم داستانانەدا دەبیننەوه. به پەیوەندی نێوان ئەم داستانانه و هەڵسوکەوت و شارستانییەتی سەردەمەکەیان، تێدەگەین که به هێزی خەیاڵ دێنه بەرهەم و پشت به وروژاندنی سەرسووڕهێنەر دەبەستن که خوێنەرانی سەرەتای سەدەکانی نێوەڕاست زۆر

شیفتەی بوون. ئەم داستانانە ـ بە زۆری ـ نووسەرگەلێکی گومناویان هەن، بەڵام دەتوانین هەندێکیان بدەینە پاڵ نووسەرێك بەناوی "جین رێنار"□□□□.

بەرهەمە داستانییەکانی بۆ سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەم دەگەڕێنەوە کە بە شێوازێکی ناسك و سەرنجڕاکێش نووسراون، هەر بەو جۆرەی کە لەخۆگری وێنەگەلێکی ناسکیشە لە ژیانی بنەماڵەیی. هەروەها ـ تا ئاستێك ـ بە توانایی شاعیریش لە نیشاندانی کەسایەتییە داستانییەکاندا، دیارە. بەناوبانگترین داستانی ناوبراو "گیۆم دی دۆل"□□□□ و قەسیدەی "سێبەر"□□□□ن.

داستانی یەکەم باس لەوە دەکات کە "کۆنراد"ی ئیمپراتۆری ئەڵمانیا کەوتە داوی خۆشەویستی "نیوز"ی جوان و بەئەخلاق و خوشکی پاشا گیوم. ئەم خۆشەویستییە کاتێك سەری هەڵدا کە شاعیرێکی گەڕۆك لەبارەی جوانی و ناسکی و ئەخلاقە بەرزەکەیەوە (نیوز)، قسەی بۆ دەکرد. ئیمپراتۆر فەرماندەی بانگ کردە دەربار و ـ کە بە مرۆڤێکی ئازا و قارەمان کەوتە بەر چاوی ـ داوای خوشکەکەی کرد، بەڵام یەکێك لە دەرباریییەکان هەواڵگەلێکی درۆیین دەدا بە ئیمپراتۆر کە پاکی کچەکە لەکەدار دەکات و دواجار نائومێدی بە خێرایی لە دڵی خۆشەویستەکەی و دڵی براکەشیدا، چەکەرە دەکات. داستانەکە بە ئامادەبوونی کچەکە لەناو کۆشك و رووبەڕوو بوونەوەی لەگەڵ رسوایی هەواڵدەرە درۆزنەکە، کۆتاییەکی خۆشی دەبێت. ئەم داستانە پڕیەتی لە سروودی ناسك و جوان.

بەڵام داستانی "سێبەر" لەبارەی قارەمانێکەوەیە کە کچێکی خۆش دەوێت و دەیەوێ بیکات بە هاوسەری خۆی، بەڵام کچەکە وەڵامی نەخێری دەداتەوە. گفتوگۆیەك لەنێوانیاندا درووست دەبێت و دواجار لە دوو توێی ئەو گفت وگۆیەدا قارەمانەکە سەر دەکەوێ کە کچەکە فریو بدات و ئەڵقەیەك بکاتە یەکێك لە پەنجەکانییەوە. ئەم دیمەنەی نێوان قارەمانەکە و کچەکە، لە پەنا بیرێك لەناو قەڵایەکدایە. کچەکە داوای لێ دەکات ئەنگوستیلەکەی وەربگرێتەوە، چونکە نایهەوێ. قارەمانەکەش وەری دەگرێتەوە و دەڵێ: "ئەم ئەنگوستیلەیە دەدەم بە کچێك، کە بتوانم لە داهاتوودا خۆشم بوێ". ئەو کاتە سەیری ناو بیرەکە دەکات کە وێنەی کچەکەی تێدا

(٤٧) Jean Reanart
(٤٨) Guillaume de Dole
(٤٩) Lai de I omber

دەبینرێت. ئەنگوستیلەکەی بۆ فڕێ دەدا و دەڵێ" "بیبینە، ئەنگوستیلەکەی وەرگرت". لێرەدایە کە دڵی کچەکە نەرم دەبێت و رازی دەبێت ببێتە هاوسەری.

لەو هۆنراوە داستانییانەی کە نووسەرەکەیان ناسراو نییە، داستانی "فلۆرا" و "بلانشفلۆر"□□□□ە، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەم. زمانی فەرەنسی لەگەڵ هەردوو جۆری ئەم داستانانەدا، ئاشنایە. هەر بەو جۆرەی کە بە ئینگلیزیش پەیدا بوو ـ کە دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی ساڵی ١٢٥٠□□□□. دوای ئەمە پۆکاچیۆی ئەدیبی ئیتالی، بە داستانێکی پەخشانی هەڵیسەنگاند□□□□. بابەتی ئەم داستانە لەبارەی کوڕ و کچێکی گەنجەوەیە کە پێکەوە گەورە بوون و دواجار خۆشەویستی لەنێوانیاندا درووست بووە، بەڵام کچەکە دەڕفێنرێ و دەبرێ بۆ سەر زەوی بابل و لە کۆشکی یەکێك لە پاشاکاندا نیشتەجێ دەبێ. کوڕەکە "فلۆرا" کە خۆی لەناو سەبەتێکی گوڵدا شاردووەتەوە، دەگاتە ناو کۆشکەکە. داستانی خۆشەویستییەکەیان ئاشکرا دەبێت و دواجار مەحکووم دەکرێن بە مردن، بەڵام جوانییەکەیان و ئەو خۆشەویستییەش کە لەنێوانیاندایە، رزگاریان دەکات. ئەم داستانە پڕە لە سۆز و هەروەها وێنەیەکی خەیاڵیش لە رۆژهەڵات نیشان دەدات. بەناوبانگترین داستانی "سەرهاتی"، داستانی "ئۆکاسان و نیکۆلیت"□□□□ە.

داستانەکە بە پەخشان نووسراوەتەوە و لە گۆشە و کەنارەکانیشیدا هەندێ جار چەند پارچە شیعرێك هەن. ئەم داستانە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی سەدەی سێزدەیەم و نووسەرێکی دیاریکراوی نییە، بەڵام بە یەکێك لە گەوهەرەکانی ئەدەبی فەرەنسی سەدەکانی نێوەڕاست دادەنرێ. داستانەکە بە زمانی باکووری فەرەنسا نووسراوەتەوە، بەڵام رووداوەکانی لەباشووردا روو دەدەن. واتە ئەو جێگایەی کە ناوچەی "بروانس"ی پێ دەڵێن و پەیوەندی لەگەڵ عەرەبەکاندا هەیە.

(٥٠) Floire et Blancheflor
(٥١) Aucassin et Nicolette
(٥٢) Flores and Blancheflour

□□□□ ئەم داستانە ناوی "Filocopo"یە. لە بەشی پێنجەمی داستانەکەی پۆکاچیۆدا، سێزدە بەش هەن، کە باس لە کێشەکانی خۆشەویستی دەکەن و لە ساڵی ١٥٣١دا وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فەرەنسیو هەمیشە لە لێکۆڵینەوەی تایبەت بە کاریگەری دەرەکی لە پەرەسەندنی چیرۆکی فەرەنسیدا، باسی لێوە دەکرێ.

داستانەکە بەسەرهاتی گەنجێکە کە باوکی لە پاشا فیۆدالّەکانە. دەکەوێتە داوی خۆشەویستی کچێکەوە کە وەك دیل هێنراوەتە ئەم ناوچەیە و بووەتە خزمەتکاری دەولّەمەندێك. گەنجەکە رێی پێ نادرێ کە لەگەلّ کچە دیلەکە ژیانی هاوسەری پێکبێنێ و دواجار لەلایەن باوکییەوە دەخرێتە بەندیخانەوە. دواجار هەردووکیان هەلّدێن و زۆر رووداویان بەسەردا دێت. تا ئەوەی کە دەگەنە کەناری ئەفریقیا و پاشای "قرتاجنە" دەزانێ کە "نیکۆلیت" کچە ون بووەکەیەتی کە پێشتر لە دۆزینەوەی نائومێد ببوو.

لەم داستانەدا خەیالّ و راستی، ناسکی و شکۆمەندی دەربڕین نیشان دراون.

د . هۆنراوە داستانییە کورتەکان[٥٤]:

ئەمە، جۆرێکە لەو هۆنراوە داستانییانەی کە لە ناوەڕۆکدا لەگەلّ جۆرەکانی دیکەی داستاندا ـ کە لەبارەیانەوە دواین ـ جیاوازی نییە. ئەم جۆرە، باس لە بابەتگەلێك دەکات کە هەندێکیان کۆنن و هەندێکیان وەك داستانەکەی "ئەرەستۆ"ن لەگەلّ ژنە هیندییەکە[٥٥]. هەروەها هەندێکیشیان ئەفسانەی بەریتانی و هەندێکی تریشیان داستانی گیانلەبەرانن. هەروەها کێشی بەکارهێنراو تێیاندا هەمان کێشی هەشتییە. تەنیا جیاوازی نێوان ئەم داستانانە لەگەلّ داستانەکانی دیکە، لە قەبارە بچووکەکەیاندایە کە بابەتەکە بە چڕی دەردەبڕن.

یەکێك لە هۆنەرەکانی ئەم جۆرە داستانانە، ژنێکی شاعیرە بەناوی "ماری دی فرانس"[٥٦] کە بەرهەمەکانی لە کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەیەمدا چاپ بوون. شتێکی زۆری لەبارەوە نازانین. وەك دیارە لە فەرەنسا لەدایك بووە و بەرهەمە ئەدەبییەکانی لە بەریتانیا نووسیون. گوایە ژنێکی خوێندەوار بووە و ئاشنا بووە بە زمانەکانی ئینگلیزی و لاتینی و فەرەنسیی. دوازدە هۆنراوەیان داونەتە پالّ ناوبراو کە هەندێکیان لەبارەی پاشا "ئارتوور" و هەندێکی تریشیان لەبارەی گیانلەبەرانەوەن کە دەدرێنە پالّ "ئیزۆپ"[٥٧]ی یۆنانی. نوسخە رەسەنە فەرەنسییەکانیان لەنێو چوون و هەندێکیشیان تەنیا وەرگێڕانە

(٥٤) Lais
(٥٥) Le Lai d Aristote
(٥٦) Marie de France
(٥٧) Aesop

ئینگلیزییەکانیان ماون کە دەگەڕێنەوە بۆ سەدەی چواردەیەم. "ماری دی فرانس" بەرهەمەکانی پێشکەش بە "پاشای نەجیب" کردوون و باوەڕی وابوو کە ناوبراو "هێنری دووەم" پاشای بەریتانیایە (١١٥٤ ـ ١١٨٩).

٢. شیعری فێرکاری ـ چیرۆکی گیانلەبەران ـ حەکایەتەکان

میراتی یۆنانییەکان تەنیا لە هونەری داستانی هۆمیرۆسدا بەرتەسك نەبووەوە، بەلّکو ئەدەبی یۆنانی بە جۆرێکی دیکەی داستان ئاشنا بوو کە "داستانی فێرکاری" پێ دەلّێن و لە داستانی "کردەوەکان و رۆژەکان"ی هزیۆد[٥٨]دا، بەرچاو دەکەوێ. "هزیۆد" شێوازی هۆمیرۆس بەکار دەبات، هەرچەندە بێبەرییە لەو بەهێزی و پتەوییەی کە خالّی جیاکەرەوەی شێوازی هۆمیرۆسە. ژیانی "هزیۆد" ناڕوونی زۆری تێدایە. هەندێك باوەڕیان وایە کە لە دوای سەردەمی هۆمیرۆس ژیاوە و هەندێکی دیکەش باوەڕیان وایە کە ئەو و هۆمیرۆس هاوچەرخ بوون. هەندێکی دیکە پێیان وایە کە "هزیۆد" دوای "هۆمیرۆس"یش هەر زیندوو بووە. رەنگە لە هەموویان پەسندتر ئەوە بێت کە لەدوای هۆمیرۆس ژیاوە، بەلاّم ئەم بابەتە لە لێکۆلّینەوە ئالۆزەکانی کلاسیك دادەنرێت کە ئێمە ناتوانین بچینە ناویەوە و باسی لێوە بکەین، چونکە بابەتەکە زۆر لەوە ئالۆزترە کە لە چەند لاپەڕەی کتێبێکدا ـ کە تایبەت نییە بە لێکۆلّینەوە لە سەردەمی کلاسیك ـ وەلاّمێکی یەکلاکەرەوەی پێ بدرێتەوە. رەنگە باشترین بۆچوون ئەوە بێ کە ئەم شاعیرە لە سەدەی هەشتەمی بەر لە زاییندا، ژیاوە.

"هۆمیرۆس" شاعیری قارەمانییەتی و خەیالّی سەرکێش بووە، لە حالّێکدا کە هزیۆد شاعیری حیکمەت (زانیاری) و ژیان بووە. هۆمیرۆس زیاتر سەرنجی چینی ئەشرافی دەدا و بە دوو داستانەکەیەوە چووە پالّیان، بەلاّم هزیۆد سەرنجی هەژاران و جووتیارانی دەدا و لە شیعرەکانیدا نیشانی دەدان. لە شیعری هزیۆددا، سەرنجدانی بەها ئەخلاقییەکانی وەك: راستی، دوورکەوتنەوە لە درۆ، پابەندی بە بەلّێن و وەفاداری، گوێڕایەلّی یاسا، پایەداری و دوورکەوتنەوە لە زولّم و گوناه، بەرچاوە. رەنگە هەندێك لەو سیفەتانەی کە هۆمیرۆس،

(٥٨) Hesiod

ستایشی کردوون ـ سەرنجدانی خود، گەنجێتی، ئازایەتی لە شەڕدا ـ جێی پەسند و ستایشی هزیۆد نەبن! رەنگە خۆشەویستی "هزیۆد" سەبارەت بە دادپەروەری و پایەداری، بووبێتە هۆی ئەوەی کە نازناوی "شاعیری پیرۆز"ی پێ بدرێت.

هۆمیرۆس، شاعیری قارەمانییەتی و خەیاڵە، بەڵام"هزیۆد" شاعیری ئەخلاق و نیشاندانی ژیانی راستەقینەیە. لە بەرهەمەکانی هۆمیرۆسدا، وێنەی شەڕ و ئامرازی شەڕ دەبینین، بەڵام لە بەرهەمەکانی "هزیۆد"دا، هەڵسوکەوتی راست و پایەدار و پەندگەلێك لە پەیوەندی لەگەڵ ژیانی راستەقینە دەبینین، وەك: کشتوکاڵ و لایەنەکانی دیکەی ژیانی گوندی. ریالیزمی "هزیۆد" لە ناوەرۆکی شیعرەکانی و هەروەها لە شێوەی دەربڕینیشدا بەرچاوە. ئەو مرۆڤێکە کە بەرهەمەکانی ئاراستەی براو فەرمانڕەوا و چینە جیاوازەکانی خەڵك دەکات و ئامۆژگارییان دەکات. لە نووسیندا نەرمی و رەقی تێکەڵ دەکات و زانیاریگەلێکی سوودبەخش لە پەیوەندی لەگەڵ کاروبارە جیاوازەکانی ژیان، نیشان دەدات.

تایبەتمەندی شیعری "هزیۆد" ـ لە ئاشکراترین بەرهەمەکانیدا ـ لە داستانی "کردەوەکان و رۆژەکان"دا دەردەکەوێت کە لە ٩٢٨ دێڕ پێك هاتووە.

داستانەکە بە دۆعای خواکانی شیعر دەست پێ دەکات و ئەوکات شاعیر قسە لەگەڵ براکەیدا "پرسیس"[٥٩] دەکات و پێی دەڵێ کە دەست لە دوژمنایەتی هەڵبگرێت. شاعیر لەم هونراوەیەدا باس لەو تێکهەڵچوونە دەکات کە لەنێوان ئەو و براکەیدا لەسەر میراتی باوکیان رووی داوە و هەروەها باس لەوەش دەکات کە "پرسیس" زوڵم لە براکەی دەکات و سوودێکی زۆرتر بۆ خۆی هەڵدەگرێ و دواجار بە بەرتیل دان، هێزە دەسەڵاتدارەکان بۆ لایەنگری کردن لە خۆی، رادەکێشێ. شاعیر هەروەها باس لە دابەزینی مرۆڤ بۆ سەر زەوی و چۆنییەتی زێدەخوازی ژن دەکات ـ کە هۆی ئەو دابەزینە بووە ـ کە دەبێتە هۆی رەنج و ناخۆشی بۆ پیاو. دواجار لە سەردەمی ئاڵتوونییەوە بەرەو سەردەمی نوقرەیی و دواتر سەردەمی زیوی دەچێت و ئینجا پاش ئەوە دەچێتە سەردەمی قارەمانێتی و دواتریش بۆ سەردەمی ئاسن کە باس لە هێز، حەق و هەستی بەرپرسیارەتی مرۆڤ سەبارەت بە یەکتری، دەکات. ئەم بابەتە بە گفتوگۆکردن لەنێوان هەڵۆ و بولبول نیشان دەدات. هەڵۆیەکە بە بولبولەکە

(٥٩) Perses

دەڵێ: ئەم مرۆڤە بێهێزەی کە لە بەهێزی خەڵکانی دیکە دڵگرانە، دەبەنگە، چونکە هێزی خۆی بەسەر حەقدا دەسەپێنی، بەڵام زیۆس (خوای خواکان) رۆحگەلێك لە دنیادا بڵاو دەکاتەوە کە چاودێری کردەوەکانی خەڵکن و خراپەکاری سەبارەت بە خەڵکانی تری بۆ دەگوازنەوە و پێی دەڵێن.

گیانلەبەر و باڵندەکان یەکتری دەخۆن، بەڵام دادپەروەری بەسەر مرۆڤدا فەرز کراوە. کا بۆ مرۆڤ عەیب نییە لە حاڵێکدا کە بێکاری بۆ بە کەم و کورتی عەیب دانراوە. ئەو سەرکەوتنەی کە مرۆڤ بەهۆی کارەوە بەدەستی هێناوە، پێگەی مرۆڤیش بەرزتر دەکاتەوە. ئەوە رێپێدراو نییە کە مرۆڤ بۆ بەدەست هێنانی ماڵ و دارایی ـ کە هیچ مافێکی بۆی نییە ـ دەست بداتە فێڵ و تەڵەکە و خیانەت کردن. مرۆڤ نابێت ئازار بگەیەنێ بە هیچ بێگانەیەك و چوارچێوەی سنووری شەرەف و مەزنی مرۆڤێکی دیکە ببەزێنێ و زوڵم بکات و لە قسەی دایك و باوکی دەرچێ.

ئەو هیچ چارەیەکی نییە جگە لە بەدەست هێنانی رەزامەندی خواکان. دوای ئەمانە نموونەگەلێك دێنێ کە بانگێشتی چاك هەڵسوکەوت کردن دەکات لەگەڵ دراوسێ و دووبارە گەڕانەوە بۆ کارکردن. دوای ئەمە، دێڕگەلێك سەبارەت بە جووتیار دەهێنێتەوە کە لەخۆگری کۆمەڵێك راسپاردەن کە دەبێ جووتیار لە کاتە جیاوازەکانی ساڵدا، لەبەرچاویان بگرێت.

هەندێك کار لە زستاندا دەکرێن "سەخت کۆشی"، لە حاڵێکدا کە هاوین کاتی رابواردن و چێژوەرگرتنە لە سێبەر (حەسانەوە). هزیۆد ئەزموونی "خۆش"ی نین و رقیشی لە دەریاوانییە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا رۆژژمێرێك بۆ دەریاوانی دەست نیشان دەکات، تا دەریاوانەکان بە گوێرەی پێویست کاری پێ بکەن. دوای ئەم بابەتانە ئامۆژگاریگەلێك لە پەیوەندی لەگەڵ: ژن هێنان، پەیوەندی نێوان خەڵك و هەڵسوکەوتی چاك و پاك، وەبیرهێنانەوەی هەندێ وەهمی باو و نیشاندانی رۆژە خۆش و ناخۆشەکان، خۆیان دەنوێنن. کۆمەڵێك وێکچوون لەنێوان هەندێ ناوەرۆکی ئەخلاقی ئەم هۆنراوەیە و کتێبە هاوشێوەکان و هەروەها هەندێك لە حیکمەتی میسری کۆن و بابلدا هەن. ئەم هۆنراوە داستانییە لەخۆگری هزری دابەزینی مرۆڤە بەهۆی هەڵەی ژن و هەروەها جۆرێك عەزاب لەبەر گوناه. ئەگەر مرۆڤ لە دەستی عەزابی دنیا رزگاری بێت، ئەوا سزادان دوای ئەمە دێتە ناو ماڵەکەیەوە. شاعیر باس لە بەرپرسیارێتی مرۆڤ ـ کە خاڵی جیاکەرەوەی

مرۆڤە لە گیانلەبەرانی تر دەکات. لەپەنا ئەمەدا یاسایەك هەیە کە پشتیوانی لە هەژار لە بەرامبەر دەسەڵاتداردا، دەکات.

هۆنینەوەی ئەم داستان فێرکارییانە لە سەردەمی ئەسکەندەردا پەرەی سەند و دواتر گواسترایەوە بۆ رۆما. بۆ نموونە ڤێرجیل داستانێکی هۆنییەوە کە لەبارەی کشتوکاڵە و وەك هزیۆد کاری کردووە و ناوی لێ ناوە "هۆنراوەی کشتوکاڵ"□□□□. ئەم داستانە لەسەر کێشی شەشی کە بۆ هۆنینەوەی شیعرە داستانییەکانە، هۆنراوەتەوە. ئەم بەرهەمە لە چوار کتێب (چوار بەش) پێك دێت کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی ٣٧ و ٣٠ (پ.ز). ئەم بەرهەمە باس لە پیشەسازی کشتوکاڵ دەکات، بەڵام ڤێرجیل نەیهێشت تەنیا وەك شیعرێکی فێرکاری وشك بمێنێتەوە، بەڵکو رۆحێکی شیعری شکۆمەندیشی تێکەڵ کرد، کە لەبارەی ململانێی نێوان مرۆڤ و هێزەکانی سروشت و پەروەردەکردنی جوانی گیانلەبەرانە. تێیدا حەزی شاعیر بەرامبەر بە گیانلەبەران و میهرەبانی لەگەڵ سروشت، بەرچاون. هەروەها بەرهەمەکە بێبەری نییە لە ئەفسانە یان ئاماژە ئەفسانەییەکانیش. شاعیر فەزای شیعری پێ بەخشیوە و لەگەڵ داستانەکانی تردا بەستوونییەتەوە. مەبەستی ڤێرجیل لەم بەرهەمە ئەوەیە کە خۆشەویستی سەبارەت بە زەوی و ژیانێکی سادە بورووژێنێ کە لە رابردوودا زاڵ بووە. هەروەها هەوڵی داوە کە ئاسایش و وابەستەییش بە فەزیلەتگەلێك بورووژێنێ کە لە دڵ و گیاندا هەن. ڤێرجیل عاشقی گوند بوو و لە سەرەتای لاوێتیدا خووی بە ژیانی گوندییەوە گرتبوو. کە دواجار ئەو ئۆگرییەی لەم بەرهەمەدا، رەنگی داوەتەوە و دەرکەوتووە. ئەگەر بمانەوێ ئەندێشەی پێکهێنەری ئەم بابەتانە دەربخەین، دەتوانین بەمجۆرە کورتی بکەینەوە:

١ـ کتێبی یەکەم: باسکردنی چاندنی بەرهەمگەلی جیاواز و باس کردن لەبارەی ئاو و هەواوە.

٢ـ کتێبی دووهەم: باسکردنی ناشتنی دارەکان، بەتایبەتی زەیتوون و دارمێو.

٣ـ کتێبی سێیەم: باسکردنی پەروەردەکردنی ئاژەڵان.

٤ـ کتێبی چوارەم: باسکردنی پەروەردەکردنی مێش هەنگوین.

---

(٦٠) Georgica

ڤێرجیل لەم بەرهەمەدا بانگێشتی خەڵکی کردووە بۆ ژیانی سادە، کارکردن و خۆشەویستی وڵات. خاڵی جێگای سەرسووڕمان ئەوەیە کە ئەم بەرهەمە بە پلەیەك گەیشت کە شاعیرێکی وەك "درایدن"□□□□ی ناچار کرد، لە "ئەنیادە"□□□□ی بە باڵاتر دابنێ.

رەنگە کاریگەرترین شاعیری میراتی شیعری فێرکاری لە ئەوروپادا، "ئۆڤید"□□□□ بێت. هەرچەندە ناوبراو لە هونەرمەندیدا ناگاتە ئاستی "هزیۆد" یان "ڤێرجیل"، بەڵام لە هەبوونی شێوازی جوان و قسەخۆشی و لێزانی لە گێڕانەوەی داستاندا، جیاوازە. لێرەدا ناتوانین لەسەر بەرهەمە زۆر و زەوەندەکانی ئەم شاعیرە راوەستین، تەنیا لەسەر سێ بەرهەمی رادەوەستین کە بوونەتە هۆی بەناوبانگی شاعیر لە سەدەکانی نێوەڕاستدا.

یەکەمین بەرهەمی ناوبراو کە بە شێوەیەکی گشتی درێژترین بەرهەمیەتی، داستانی "پەرەسەندنەکان"□□□□ە، کە هۆنراوەیەکی داستانییە و لە بەحری شەشەمدا نووسراوە و دابەش کراوەتە سەر پازدە بەش یان کتێب و لەخۆگری گرنگترین ئەفسانەکانی یۆنان و رۆمایە و لەبارەی ئاڵوگۆڕ و کۆمەڵێك پەرەسەندنی سەرسووڕهێنەر لە سروشتی شت و بوونەوەرەکان، دەدوێ. ئەم بەرهەمە بە قسەکردن لەبارەی پەرەسەندن و گۆڕانی ماددەی پەرش و بڵاو لە دنیایەکی رێك و پێکدا دەست پێ دەکات و دوای ئەوە زنجیرە حەکایەتێك دێن کە چۆنییەتی گۆڕان و پەرەسەندنی یەکێك لە خواکان یان پیاوەکان بۆ ئاژەڵ، باڵندە یان گوڵێك نیشان دەدات. لەم بەرهەمەدا، توانای "ئۆڤید" لە گێڕانەوەی چیرۆکەکەدا، بە تەواوترین و ئاشکراترین شێوە، دەرکەوتووە.

ئەم بەرهەمە لەسەر بابەتی داستانی لە ئەدەبە جۆراوجۆرەکانی ئەوروپا و هەندێك لە مرۆڤە مەزنەکانی بواری ئەدەب (پەیوەست بە زمانە جیاوازەکان) کاریگەر بووە، لەوانە: "پۆکاچیۆ" و "ئارێوستۆ" لە ئیتالیا و "چاوسەر" لە بەریتانیا.

□□□□ Dryden: لە شاعیرانی بەرجەستەی بەریتانیایە لە سەدەی حەڤدەیەمدا (١٦٣١ ـ ١٧٠٠).

(٦٢) Thomson, J.A.K: the Classical Background of English Literature. London, George Allen and Unwin, ١٩٦٢. (P.٢٧)

□□□□ Ovid: لە شاعیرانی بەرجەستەی رۆمایە، کە لەنێوان ساڵەکانی ٤٣ی پ.زو ١٨ی زایینیدا، ژیاوە.

(٦٤) Metanorphoses

دووەمین بەرهەمی "ئۆڤید" کە کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست دانا، "هونەری خۆشەویستی"□□□□یە. ئەم بەرهەمە بە درێژایی سەدەکانی حەڤدە و هەژدە، پێشوازییەکی باشی لێ کرا. مێژووی "هونەری خۆشەویستی" بۆ سەرەتاکانی سەردەمی مەسیحی دەگەڕێتەوە و لە سێ بەش یان کتێب پێکهاتووە کە دوو بەشی سەرەتای لەبارەی فێرکردنی پیاوانەوەیە کە چۆن دەتوانن دڵی ژنان بەدەست بێنن.

شاعیر لەم بەشەدا، ئامۆژگاریگەلێکی جۆراوجۆر بە قسەی خۆش دەردەبڕێت و نیشان دەدات، بەڵام بەشی سێیەم باسی فێرکردن و راهێنانی ژنان دەکات بۆ بەدەست هێنانی دڵی پیاوان. لەپەنا فەزای گاڵتەئامێزی زاڵ بەسەر ئەم بەرهەمە، خوێنەر دەتوانێ زانیاریگەلێکیش لەبارەی ژیانی رۆما، بەتایبەتی ژیانی سەرگەرمی و خۆشەویستی ئەو وڵاتەوە بەدەست بێنێ. هەروەها وێنەگەلێك دەئافرێنێ کە شانۆنامەکەیان لەسەر بەندە. هەروەها هەندێك لەو گاڵتە و گەپانەشی تێدا بەرچاو دەکەوێ کە لە "ولیمە" و جێژنەکاندا بەرچاو دەکەوتن.

خەڵکی سەدەکانی نێوەڕاست بە سروشتی تایبەتی خۆیان دەیانەویست کە ناوەرۆکی سۆفییانە ببەخشنە ئەم بەرهەمە، وەکو هەندێك لە سۆفییەکانی ئێمە کە ئەمەیان لەگەڵ چەند پارچەیەك لە شیعری ئەبونەواس لە "غەزەل و شەراب"دا، کردووە□□□□. مانای ئەم بەرهەمە لە سەردەمی رێنسانسدا، لەگەڵ واقعیەتەکەیدا، هاوئاهەنگ بوو. لەو سەردەمەدا ئەوە لە "ئۆڤید"ەوە هەڵدەهێنجرا کە شاعیرێکی بت پەرست و خۆشگوزەران و هەستگەرایە و گرنگییەکی ئەوتۆ بە ئەخلاق نادات و دواجار شیفتەی جوانی ماددییە. شێوازە سەرنج راکێش و جوانەکەی، ئەدیبەکانی ئەو سەردەمەی سەرسووڕماو کردبوو، بۆیە هەوڵیان دەدا لاسایی بکەنەوە.

بەرهەمی سێیەمی "ئۆڤید" کە ئێستا لەبارەیەوە دەدوێین، بەرهەمێکە لەبارەی "جێژنەکان"□□□□ەوە [بۆنەکان]. بەرهەمێکە لە شەش بەش لە بارەی شەش مانگی

(٦٥) Art Amatoria

□□□□ سەرنجدانی هۆنراوەی "هونەری خۆشەویستی" لە دوایین ساتەکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا، لە فەرەنسا دەستی پێ کردبوو. ئەم بەرهەمە لەلایەن شاعیرێکەوە بەناوی "کریتان دی تەروا" [نزیکەی ساڵی ١١٦٠] وەرگێڕدرایە سەر زمانی فەرەنسی. ئەم وەرگێڕانە ون بوو، بەڵام دوای ئەوە چەند جاری تریش وەرگێڕدراوە، کە چوار لەو وەرگێڕانانە ، ماون.

(٦٧) Fasti

یەکەمی ساڵ. لە رواڵەتدا شاعیر ویستوویەتی کە لەبارەی هەر دوازدە مانگی ساڵ بهۆنێتەوە، بەڵام دواجار تەواوی نەکردووە. رەنگە ئەو لە رۆمادا بووبێ، کاتێك کە دەیانگوت بە هۆی نیشاندانی وێنەگەلی نائەخلاقی لە هۆنراوەی داستانی (هونەری خۆشەویستی)دا، دوریان خستووەتەوە.

ئەم بەرهەمە لەبارەی کۆمەڵێك بۆنەوەیە کە لەناو ساڵی رۆماییدا دەکرانە جێژن. حەکایەت و ئەفسانەگەلێکی پەیوەست بەم جێژنانە لە ئارادان کە هەندێکیان دەگەڕێنەوە بۆ رۆما و هەندێکی تریشیان بۆ یۆنان. ئەم لێکدانەوەیە لەسەر ئەم بەرهەمە، ئەوەمان پێ ئیلهام دەکات کە تەنیا رۆژژمێرێکە کاتی بۆنەکان دیاری دەکات، بەڵام راستییەکەی ئەوەیە کە زۆر لەمە زیاترە، چونکە پڕە لە داستانی سەرنجڕاکێش، کە شاعیر گێڕاونییەتەوە. شیاوی وەبیر هێنانەوەیە کە دوو بەرهەمی "هونەری خۆشەویستی" و "جێژنەکان" پابەندی کێشی شیعری داستانی نین. هۆنراوەی "پەرەسەندنەکان"یش، بەمجۆرەیە، بەڵام ئەو دوو بەرهەمە تایبەتمەندی فێرکاری داستانییان پاراستووە و ئەمەش هەمان ئەو هۆیەیە کە دەیانهێنێتە ناو چوارچێوەی ئەم باسەوە.

٣ـ هۆنراوە داستانی ـ فێرکارییەکان، لە سەدەکانی نێوەڕاستدا

کاریگەرییەکی زۆر لە ئەدەبی فێرکاری سەردەمی کۆن، لەسەر ئەدبی سەدەکانی نێوەڕاست هەیە. ئێمە لێرەدا ناڵێین کە ئەدیبەکانی ئەو سەردەمە، بێجگە لە بەرهەمەکانی سەردەمی کۆن، ئاشنایەتییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ ئەم جۆرە شیعرە فێرکارییەدا نەبووە. راستییەکەی ئەوەیە کە سەدەکانی نێوەڕاست کۆمەڵێك ئاڵوگۆڕی مەزنی لە داستانە باڵاکانی خۆشەویستی و قارەمانێتیدا بەدی هێنان. گەیشتنی بەرهەمە ئەدەبییەکانی "ئۆڤێد" بەدەستی شاعیرانی ئەو سەردەمە، رەگەزێکی کاریگەر بوو کە بە هۆی بابەتە کۆنە درەخشانەکانیانەوە، کاریگەرییان لە سەر شاعیرەکانی ئەو سەردەمە دانا. ئەوان ناوەرۆکێکی سۆفییانەیان بەخشییە مانای بەرهەمەکانی ئەو سەردەمە، کە لەگەڵ رۆحی ئایینی باو و ئایدیال خوازییان لە وێناکردنی ژن، گونجاو بوو.

لێرەدا لەسەر دوو بەرهەمی گرنگ کە ناوبانگێکی زۆریان لە سەدەکانی نێوەڕاست بەدەست هێنا، رادەوەستین. ئەم دوو بەرهەمە کاریگەرییەکی بەهێزیان لەسەر خوێنەرانی ئەو سەردەمە

دانا. ئەم دوو بەرهەمە یەکیان "داستانی گوڵی سوور"[٦٨]ە ـ بەناوبانگترین چیرۆکی خۆشەویستی لە سەدەکانی نێوەڕاستـ و ئەوی دیکەشیان "داستانی ڕێوی"[٦٩]یە ـ بەناوبانگترین داستان لە ڕەخنەگرتنی کۆمەڵایەتی ـ.

ئەلف ـ داستانی گوڵی سوور:

ئەم بەرهەمە لە ٢٢٧٠٠ دێڕدا، لەسەر کێشی هەشتی هۆنراوەتەوە. هەردوو دێڕ بە یەکەوە، سەروایەکیان هەیە. دوو شاعیر ئەم بەرهەمەیان هۆنییەوە. یەکیان "گیوم دی لوریس"[٧٠]ە، کە ٤٢٦٦ دێڕی هۆنیونەتەوە و لە ناوەڕاستەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی سێزدەیەمدا ژیاوە. ئەوی دیکەشیان "جین دی مونگ"[٧١]ە [١٢٤٠ ـ ١٣٠٥] کە پەنجا ساڵ دوای "گیوم" ژیاوە. واتە نزیکەی ساڵی ١٢٧٠ هۆنیویەتەوە.

بابەتی ئەم داستانە ـ بە شێوەیەکی گشتی ـ خۆشەویستییە، بەڵام تا ئاستێکی زۆر شیعری فێرکاری ئامانجدار لە خۆدەگرێ و مرۆڤ بەرەو پاکی ئەخلاق و ڕەخنەگرتن، ڕێنوێنی دەکات. قارەمانی داستانەکە، وەك هەمیشە پیاوێکی عاشقە، بەڵام قارەمانە ژنەکەی، گوڵی سوورە. کەسانێکی دیکەش لە داستانەکەدا هەن کە هەندێکیان خاوەنی سیفەتی ئینتیزاعین و هەندێکیشیان خوایانی یۆنانن. هەندێك لە سیفەتە ئینتیزاعییەکانی پاسەوانەکانی گوڵی سوور ئەمانەن: خراپی بیستن، غیرەت، ترس، نەنگ و بێڕێزی کردن بە شەرەف و ئابڕوو. ئەمانە بابەتگەلێکن کە مەعشووقەکە لە گەیشتن بە کەسەعاشقەکە دەترسێنن و شاعیر کەسانێکیان (لەو سیفەتانە) لێ درووست دەکات کە پاسەوانی گوڵی سوور دەکەن و دەبنە ڕێگر لە بەردەم گەیشتنی خۆشەویستەکەی.

---

(٦٨) Roman de la Rose

(٦٩) Roman de Renart

(٧٠) Guillaume de Lorris: شتێکی زۆری لەبارەوە نازانین. بەشی یەکەمی چیرۆکی گوڵی سووری لە تەمەنی ٢٥ ساڵیدا هۆنیوەتەوە و لە گەنجیدا (نزیکەی ١٢٣٠) کۆچی دوایی دەکا و کارەکەی بە ناتەواوی بەجێ دەهێڵێ.

(٧١) Jean de Meung

لەو کەسانەی کە لە داستانەکەدا ڕۆڵ دەگێڕن "هاوڕێ" و "پیرەژن"ن، بەڵام خواوەندەکانی یۆنان "کیۆپید" و "ڤینۆس"ن، کە لە کۆتایی داستانەکە دەردەکەون و سەرکەوتنی "پاکی و بێگەردی" دەستەبەر دەکەن. ڕووداوەکانی داستانەکە لە یەکێك لە باخەکاندا ڕوو دەدەن و بە سەرکەوتنی عاشقەکە بەسەر قەڵاکە و دەست پێڕاگەیشتن بەو گوڵەی کە تێیدا دیل کراوە، کۆتایی پێ دێت. دەڵێی هەموو ئەو قۆناغ و دژوارییانەی کە عاشقەکە لێیان تێدەپەڕێت، هەمان ئەو نەریت، ترس و وەهمانەن کە دەبنە ڕێگر لەنێوان مەعشووقەکە و قارەمانەکە. واتە قارەمانێك کە هەموو هەوڵێك دەخاتە گەڕ بۆ ئەوەی پێی بگات. ئەم هێماگەرییە ـ سیمبۆلیزم ـ تا ئاستێکی زۆر ڕەخنەی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی لە دەسەڵاتبەدەستە جیاوازەکان و فێودالیزمی سەدەکانی نێوەڕاست لە خۆیدا جێ دەکاتەوە و وێنەیەك لە شارستانییەت و ئەندێشەی سەردەمی خۆی نیشان دەدات. بەشی یەکەمی ئەم هۆنراوەیە پڕە لە دیمەنی سروشتی و خۆشەویستی ناسك، بەڵام بەشی دووەم کە "جین دی مونگ" هۆنییەتەوە، پڕیەتی لە ڕەخنەی توند و شیعری فێرکاری. لە هەموو داستانەکەدا قسە لەبارەی هونەری خۆشەویستییە و کاریگەری "ئۆڤید" لەمبارەوە، ڕوون و ئاشکرایە. داستانەکە بە ئاماژە کردن بۆ "هونەری خۆشەویستی" دەست پێ دەکات. هەروەها زۆر بەشیشی لەو بەرهەمە وەرگرتووە. بۆ نموونە "پیرەژن" وتارێك دەدات کە نزیکەی دوو هەزار دێڕ لەخۆ دەگرێت و لەبارەی ئامرازێکەوەیە کە ژن لە جوانی ڕواڵەتیدا بەهێزتر دەکات، بۆ ئەوەی زیاتر بتوانێ پیاوان هان بدات و پارە و سامانیشیان لێ وەربگرێت. ئەم وتارە درێژە، بەشێکە کە نزیکەی ٦٠٠ دێڕ لەخۆ دەگرێ و لە بەشی سێیەمی هۆنراوەی داستانی "هونەری خۆشەویستی"یەوە، وەرگیراوە. سەرەڕای کاریگەری داستانی "ئۆڤید" لەسەر "داستانی گوڵی سوور"، بەڵام لەڕووی نیشاندانی خۆشەویستی و بەها و ئامانجە باڵاکانییەوە، لەو بەرهەمەی بەدوور دەبینین. لە حاڵێکدا کە "ئوڤید" باس لە پەیوەندی نێوان ژن و مێرد لەسەر بنەمای هەست و بە مەبەستی چێژوەرگرتن دەکات، لە بەرامبەردا دەبینین کە "داستانی گوڵی سوور" سەرنجی ئەخلاق و ئارمانجە باڵاکان دەدات و ڕەخنەی زۆر توند لەو کەسانە دەگرێت، کە ناتوانن بگەنە ئاستی ئەم ئارمانجە باڵایانە.

"گیۆم دی لۆریس"، شاعیرێکی ناسك بوو و پەیوەندی ئەندێشە و شێوازەکەشی بە سەردەمی خۆیە، بە تەواوی ئاشکرایە. شێوازی هێماگەرایی (سیمبۆلیزم) بەسەر بەشێکی بەرهەمەکەیدا کە ئیمکانی هۆنینەوەی "داستانی گوڵی سوور"ی بۆ بەرهەمـ

کرد، زاڵە. ناوبراو ئەندێشەی خۆی لەسەر بنەمای زنجیرەیەك قۆناغ بنیات دەنێ کە عاشقی راستگۆ بەر لە گەیشتن بە گوڵی سوور، واتە بەر لە دەست گەیشتن بە دڵی مەعشووقەکە، لێیان تێ دەپەڕێت، بەڵام ئەو باغەی کە خەیاڵی ئەو دەیەوێت تا چیرۆکەکەی تێدا روو بدات، باغێکە پڕ لە دار، گوڵ، باڵندە، شادی، ئاواز و مەزنی و سیفەتگەلێکی دیکە کە مرۆڤەکان خۆشیان دەوێن و خوای خۆشەویستی لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئامادەیی هەیە. بەربەستگەلێك ئەم باخەیان لەناو خۆیاندا پاراستووە- واتە ئەو ئەندێشانەی کە شاعیر وەك رەمزی هێزەکانی بەربەستیی خۆشەویستی لێکی داونەتەوە ـ کە هەوڵدەدەن جیایی لەنێوان خۆشەویستەکاندا درێژ بکەنەوە.لە سەرەوەی لەوەڕگای باخەکە، شاعیر کچێکی سەماکەر نیشان دەدات کە لە ژێر فەرمانی خوای خۆشەویستییە. بەمجۆرە دەبینین کە عاشقەکە بۆ گەیشتن بە خۆشەویستەکەی هەوڵ دەدات و ماناگەلی هێمایی (سیمبۆلیك)یش هاوکاری و لە بەرامبەریشدا هێزگەلێك دەبینرێن کە دەبنە رێگر لەنێوانیاندا. لە باخەکەدا قەڵایەکی سیحراوی هەیە کە دەرگاکانی بەڕووی مەعشووقەکەدا دادەخرێن و خەیاڵێکی ترسناك بەناوی "مەترسی" وەك پاسەوانی یەکێك لە دەرگاکانی قەڵاکە راوەستاوە و بەمجۆرە ئەو بەشەی کە "لۆریس" هۆنیویەتەوە کۆتایی پێ دێت. شیعرەکەی لەڕووی خەیاڵی زۆر و پاراوی و روونی مۆسیقاییەوە، جیاوازە. ئەم داستانە هێشتا بە کۆتایی لۆجیکی خۆی نەگەیشتووە ـ کە چاوەڕوان دەکەین لەو بەشەدا روو بدات کە "دی لۆریس" هۆنیویەتەوە ـ کە دواتر "دی مۆنگ" درێژەی پێدەدات و هەلێك بۆ تەواوکردنی دەدۆزێتەوە. خۆشەویستی لە لای ناوبراو لە سۆزێکی زۆرەوە ـ کە ئاوەز دەخاتە لاوە ـ دەگۆڕێت و پەرە دەستێنێ بۆ یاسایەکی سروشتی. بۆیە شاعیر، فەلسەفەیەکی عەقڵانی بە شیعر دەبەخشێ و لە پێکهاتەی داستانی خۆشەویستی ئەفلاتوونیدا دایدەنێت و دواجار گفتوگۆگەلێکی عەقڵانی دوور و درێژ دەبینین کە پێکهاتەی داستانەکە رادەوەستێنێ و یەکیەتیی هونەری داستانەکەش لەنێو دەبات. لەم گفتوگۆیانەدا، قووڵایی هزری شاعیر دەردەکەوێت. بە جۆرێك کە لە داستانەکەدا رێگایەك بۆ پاساودانی رەخنەگرتن لە دامەزراوەکانی سەردەم و کۆمەڵگاکەی دەدۆزێتەوە. ناوبراو لە ئەندێشەی فەلسەفی و رەخنەی ئەخلاقی خۆیدا، پەردە لەسەر

پەرەسەندنی ئاسۆیی هەڵدەگرێت کە هاوشێوەکەی لە فەڕەنسای بەر لە سەدەی شانزەیەمدا، نابینینەوە.

ناوبراو لە زۆرێك لە گوتارە فکری و فەلسەفییەکاندا، پەردە لەسەر ناسینی فەیلەسووفەکانی پێشوو و هەندێك لە شاعیران و نووسەرانی رۆما و هزرمەندەکانی سەدەکانی نێوەڕاست ـ کە بەر لە سەردەمی خۆی بوون ـ لا دەدات□□□□.

لە شیعری "دی مۆنگ"دا، گاڵتەجارییەك سەبارەت بە ژنان لە ئارادایە کە رەنگدانەوەی روانینە ئارمانجیەکەی ناوبراوە سەبارەت بە ژنان و لە شیعری "ترۆبادۆردا" کە لە شێوەی شیعری عاشقانەدایە، رەنگی داوەتەوە. هەروەها رەخنەش لە دەسەڵاتبەدەست، پاشا فیۆداڵەکان و رەبەنە پەست و خراپەکان گیراوە. جگە لەمە باسگەلێکیشی لە پەیوەندی لەگەڵ: بنەڕەتی کۆمەڵگا، دەسەڵاتی پاشاکان، سیستەمی پاشایەتی، هەژاری، ژیانی هاوسەرێتی، پەیوەندی نێوان سروشت و هونەر، وەهمەکان، سیحر و هەروەها زانستە سروشتییەکان، تێدان. تەوەری فەلسەفەی شاعیر کاتێك دەردەکەوێت کە سروشت بە شێوازە رەمزییەکەی لەناو رووداوەکانی داستانەکەدا نیشان دەدات و داوا لە سروشت دەکات کە پەیڕەوی یاسا سروشتییەکان بکات و دواجار هەر شتێك کە لە دژی سروشت بێت، بە پەست و ناشیرین دادەنێ، ئەمەش پێوانەیەکە کە نەریتەکانی کۆمەڵگای پێ دەپێورێن و تەنیا بە گوێرەی ئەم پێوانانە دەتوانین شەرەفی راستەقینە، دەوڵەمەندی راستەقینە و خۆشەویستی راستەقینە بناسین. "کازامیان"ی، مێژوونووسی ئەدەبی فەڕەنسی، دەڵێت: "هێرشی ناوبراو بۆ سەر ستەمی کۆمەڵایەتی و باوەڕی بە یەکسانی مەعنەوی لەنێوان خەڵك و رەتکردنەوی ئەوەی کە بێجگە لە دڵی پاك و بێگەرد، شتێکی دیکە بە پاك و بێگەرد وەسف نەکات، هەموو ئەمانە ناوبراویان لە ریزی مزگێنی دەرانی دیموکراسی نوێ، داناوە"□□□□.

□□□□ ئەم جۆرە بەکاربردنەی شیعر وەك ئامرازێکی دانانی ئەنیسکلۆپیدیا لە ئەورووپا، وێکچوونی رواڵەتی لەگەڵ جۆرەکانی هۆنراوەی فارسی لە سەدەکانی نێوەڕاست نیشان دەدات. بۆ نموونە "سەنایی غەزنەوی" کە لە سەردەمێکی نزیك لەو کاتەدا، بەرهەمە مەزنەکەی بەناوی "حدیقە الحقیقە" هۆنییەوە، وەك فەرهەنگی زانیاری (ئەنیسکلۆپیدیا) سەردەمەکەی ناساندی. ناتوانین ئەم وێکچوونە سەیرە لە روانین، پەیوەست بکەین بە گۆڕینەوەی کاریگەری و کارتێکردن.

(٧٣) Cazamian, L: A History of French Literature (P.٣٨)

بەم جۆرە دەبینین ئەوەی کە ئەم هۆنراوە لە ئەنیسکلۆپیدیا چووە نیشانی دەدات، لە بنەڕەتدا لە بارەی خۆشەویستییەوەیە و دواجار ئەندێشەی هزرمەندانی رابردووش سەبارەت بەم بابەتە بەدوای خۆیدا رەکێش دەکات. بەڵام ئەم خۆشەویستییەی لای ئەو هزرمەندانە بە شێوەی بت پەرستی کەوتە بەرچاو، بۆیە ناوەرۆکێکی سۆفییانە و هاوئاهەنگ لەگەڵ گیانی ئەو سەردەمەی بە بەردا کرد. لەوێوە ئیدی ئەوە شیعرێکی فێرکاری پڕبەرهەم بوو، کە "دی مۆنگ" هۆنییەوە و زانیارییەکانی سەردەمی خۆی تێدا کۆکردەوە. چ ئەوەی کە ئەو زانیارییانە بگەڕێنەوە بۆ سەردەمی کۆن و چ ئەوەی کە بابەتی نوێی سەدەکانی نێوەڕاست بن.

ئەم داستانە شیعرییە پێشوازییەکی باشی لێ کرا. زۆری نوسخە دەستنووسەکان پشتڕاستکەرەوەی ئەم رایەن. هەروەها کاریگەری زۆریشی لەسەر شاعیرانی سەدەکانی چواردەیەم و پازدەیەم، بەجێ هێشتووە. لەو کاتەوەی کە پیشەسازی چاپ لە سەدەی پازدەیەمەوە داهێنرا، چەندین جار چاپ کرا و هێشتا ساڵی ١٥٣٨ دانەهاتبوو کە چل جار چاپ کرابوو.

وەرگێڕانی ئینگلیزی ئەم هۆنراوە داستانییە□□□□ دەدرێتە پاڵ "چاوسەر"□□□□ی شاعیری مەزنی بەریتانی. وەرگێڕانەکە هاوڕێیە لەگەڵ دەستکاری کردنی ئەو بەشەی کە "دی لۆریس" هۆنیویەتەوە و هەروەها گوڵبژێری ئەو بەشەشە کە "دی مۆنگ" هۆنیویەتیەوە.

ب ـ داستانی رێوی:

(٧٤) Romaunt of The Rose

□□□□ Chauser: لە ساڵی ١٣٤٠دا لەدایك بوو و لە ساڵی ١٤٠٠ کۆچی دوایی کرد. وەرگێڕانەکەی ـ داستانی گوڵی سوور ـ ناوبراو دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی کە لەژێر کاریگەری ئەدەبی فەرەنسیدا بوو. گومان لەوەدا هەیە کە ناوبراو هەموو ئەو داستانەی هۆنیبێتەوە، بۆیە دەگوترێ کە ناوبراو بەشێکی لێ هۆنیوەتەوە و پاشماوەکەشی ـ بەو جۆرەی کە لەبارەی نوسخە ئینگلیزییەکەی دەگوترێت ـ لەلایەن کەسانێکی ترەوە هۆنراوەتەوە و کامڵ کراوە.

ئەم ناوە لەبارەی کۆمەڵێك داستانی رەمزییەوە "سیمبۆلیك" بەکار دێت کە لەبارەی گیانلەبەرانن، بەڵام مەبەستەکەیان، رەخنەگرتن لە کۆمەڵگا و گاڵتەکردن بە هەڵسوکەوتەکانی خەڵکە ـ بە شێوەیەکی ئاشکرا ـ. لە پشتەوەی ئەم داستانانە، مەبەستگەلێکی پەروەردەیی ئاشکرا حەشار دراون.

بەکاربردنی گیانلەبەران بە شێوەیەکی رەمزی لەم داستانانە نیشانەدەری بەردەوامی میراتی سەردەمی کۆنە کە دەگەڕێتەوە بۆ شاعیرێکی یۆنانی بەناوی ئیزۆپ□□□□. کۆمەڵێك داستانیان ـ کە بە زمانی گیانلەبەرانن ـ داونەتە پاڵ ئەم شاعیرە.

ئەم داستانە کۆنانە، دوای سەردەمی "ئیزۆپ" بە شیعر هۆنرانەوە و تایبەتمەندی پەند و فێرکردنیان لە پەنا چێژوەرگرتندا لێوە دەردەکەوێ. شاعیرێك بەناوی "بابریۆس" ئەو شیعرانەی هۆنیونەتەوە و "فایدرۆس"یش بە زمانی لاتینی هۆنیونییەتیەوە. ئەم داستانانە باس لە رەخنەگرتن لە ستەمی کۆمەڵایەتی و سەرکێشی بەهێز بەسەر بێهێزدا، دەکەن. داستانەکانی ئیزۆپ، لە رێگەی کۆمەڵە شیعرەکانییەوە، گەیشتنە ئەدیبەکانی سەدەکانی نێوەڕاست. هەندێك لەم داستانانە هەروا تا ئێستا دەگێڕدرێنەوە. وەکو داستانی گورگ و بزن و رێوی و مێوژ.

ئەدەبی فەرەنسی سەدەکانی نێوەڕاست، شاهیدی دەرکەوتنی زنجیرەیەك داستانی فێرکاری بوو، بە زمانی گیانلەبەران. ئامانجی ئەم داستانانە رەخنەگرتن بوو لە کۆمەڵگا، بەڵام لەپەنا ئەوەشدا جۆرێك چێژی ئەدەبیشمان نیشان دەدەن. بنەڕەت و بناغەی ئەو چێژە ئەدەبییە، ئەو داستانە ناسك و جوانانە بوون کە گیانی شادمانی و گاڵتەجاڕیان نیشان دەدا و دەبەنگی زاڵ بەسەر کۆمەڵگای مرۆییان دەنواند.

ناوی "داستانی رێوی"یان، لەم کۆمەڵە داستانانە نا، چونکە رێوی لەو داستانەنەدا رۆڵی قارەمان دەگێڕێ. قارەمانگەلێکی دیکەش لە پەنایدا هەن کە هەر یەکەیان ناوێکی وەك: شێر، گورگ، ورچ، پشیلە کەڵەشێر و قەڵەڕەشکەی، هەیە. هەر یەکەیان هاوسەرێکی هەیە

□□□□ Aesop: وەك نووسەری کۆمەڵێك داستان بە زمانی گیانلەبەران، بەناوبانگە. هیرۆدۆت بەو جۆرە باسی لێوە کردووە، کە لە سەردەمی حکوومەتی ئامازیس (فیرعەونی میسر) ـ واتە نزیکەی ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی پ. ز ـ ژیاوە. هەندێك لەم داستانانە لەلایەن شاعیرێکی یۆنانییەوە بەناوی "بابریۆس" (Babrius) [نزیکەی ساڵی ١٠٠ ز] هۆنرانەوەو شاعیرێکی .... رۆماییش بەناوی "فایدرۆس" (Phaedrus) هەندێکی دیکە لە داستانەکانی بە لاتینی هۆنیونەتەوە. ناوبراو لە دەرباری ئیمپراتۆر "ئۆغستۆس"دا، ژیاوە.

کە بەشداری دەکات لە ناو رووداوەکانی داستانەکاندا. ئەم داستانانە پەیوەندی لەنێوان کۆمەڵگای مرۆیی و کۆمەڵگای ئاژەڵیدا، درووست دەکەن. یەکێك لە داستانە ناسك و جوانەکانی ئەم داستانانە، داستانی "دادگایی کردنی ڕێوی"یە.

داستانی دادگایی کردنەکە بەو جۆرەیە کە مریشکێك ـ مادام پینت ـ شکاتێك لە دەرباری مەزنی شێردا، پێشکەش دەکات، چونکە ڕێوی ، مادام کوپی ـ کە مریشکێکی خزمی ئەو مریشکەیە (مادام پینت) ـ خواردووە. "مادام کوپی" یەکەمین مریشکێك نییە کە ڕێوی خواردبێتی. دادگایی کردنەکە بە لە سێدارەدانی ڕێویەکە کۆتایی پێ دێت، بەڵام حوکمەکە، بەو مەرجەی کە ڕێوی تۆبە بکات و بڕوات بۆ سەرزەوییە پیرۆزەکان و پاشماوەی تەمەنی لەوێ بگوزەرێنێ، دادەبەزێنرێت و کەم دەکرێتەوە. ڕێویەکە رازی دەبێت و گۆچانەکەی دەست دەداتێ و دەچێ بۆ ئەو شوێنەی کە فەرمانی پێ کراوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەی کە کەمێك لە ڕێگاکەی دەپێوێ و لە ترسی شێر ئاسوودە دەبێت، یەکڕاست گۆچانەکەی فڕێ دەدات و دەست دەکات بە جنێودان بە شێر و دەگەڕێتەوە بۆ سەر کردارەکانی رابردووی، بەڵام "مادام کوپی" لەبەر ئەوەی کە دادگاییەکە بە یادی ئەوەوە بەڕێوە دەبرێت، وەك قەدیسەی شەهید ڕێزی لێ دەگرن و دواجار لە پەنا گۆڕەکەشی، پەرجووگەلێك روو دەدەن.

ڕەنگە تەوەری سەرەکی ئەم داستانانە بە شێوەیەکی گشتی هەمان ململانێی نێوان زیرەکی و مەکر بێت لەگەڵ دەسەڵات، بۆ ڕزگاربوون لە تەنگە تاوییە ترسناکەکان. بنەما کۆنەکانی داستانەکانی گیانلەبەران، لە کۆمەڵگای فەڕەنسی و پەیوەندی میراتی ئەوروپایی لەگەڵ ئەو بنەمایانە لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، تووشی ئاڵوگۆڕ بوون. لەم داستانانەدا، لێزانی لە گێڕانەوەی داستان و گفت وگۆ و جوانی دەربڕین، بەرچاوە.

"داستانی ڕێوی" کاری یەك نووسەر نییە بە تەنیایی، بەڵکو کۆمەڵە داستانێکن کە لەلایەن کۆمەڵێك شاعیرەوە، هۆنراونەتەوە. هەروەها ناشگەڕێنەوە بۆ یەك سەردەم، بەڵکو پەیوەستن بە چەند سەردەمێکی جیاوازەوە. کۆنترین کۆمەڵەی ئەم داستانانە لەوانەیە لەنێوان ساڵەکانی ١١٧٥ و ١٢٠٥دا هۆنرابێتەوە. ئەم کۆمەڵە داستانە کۆنە، نووسەرگەلێکی گومناوی هەن، بەڵام ـ سەرەڕای ئەمانەش ـ باشترین داستانێکن لەبارەی گیانلەبەرانەوە کە تا ئێستا نووسراون. خاڵی جیاکەرەوەی ئەم کۆمەڵە داستانە کۆنە لێزانی داستانی و پاراستنی تایبەتمەندی گیانلەبەرەکانە تێیدا کە بە شێوەیەکی ڕەمزی تایبەت بە خۆیان نیشان دراون. سەرەڕای ئەمە، ناسکترین گاڵتەجاڕی و ناسکترین ڕەخنەشیان تێدا دەبینرێ.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی سێزدەیەمدا، جۆرگەلێکی نوێ لە داستانی گیانلەبەران هاتنە کایەوە کە هەندێکیان لاسایی داستانەکانی پێشوو بوون، بەڵام هەندێکی تریان شتی تازەیان پێوە زیاد کردن، بەڵام ئەم داستانە نوێیانە لەچاو داستانە کۆنەکان، لێزانییەکی کەمتریان تێدا بوو و لە داهێنانی رووداودا بێ هێزتر بوون. بەڵام لە ڕەخنەدا ریالیستتر بوون. دەڵێی گیانلەبەرەکان ڕەمزی مرۆییان وەرگرتووە و تایبەتمەندی تایبەتی خۆیانیان لەدەست داوە کە تایبەتمەندی ڕەمزی دەبەخشێ بە داستانەکە و دواجار ڕێوی لە حاڵەتی گاڵتەجاڕانەی بێسوودەوە دەگۆڕێت بۆ بوونەوەرێکی خراپەکار و پەست.

لە نیوەی دووەمی سەدەی سێزدەیەمدا، دوو بەرهەمی دیکە و پەیوەست بە "داستانی ڕێوی" بە ناوکانی "تاج لەسەر نانی ڕێوی"[□□□□] و "ڕێوی نوێ"[□□□□] سەریان هەڵدا. یەکەمیان بە ڕەخنەیەکی توند، باس لە کۆمەڵگا دەکات کە خەم و کۆڤان بە سەریدا زاڵە. ڕێوی لە داستانەکەدا ڕەمزی دوو بەرەکی و تەماع و ناپەسندییەکانی دیکەیە. ئەو تێ دەکۆشێت و فێڵ دەکات تا وەك پاشا تاج لەسەر بنێ و لە جێگای شێردا دابنیشێ، بەڵام دووەمینیان هۆنراوەیەکی داستانی ڕەمزی و درێژە کە گاڵتە بە پیاوانی ئایینی و دامەزراوەکانی کەنیسە دەکات و هەندێك لەلایەنەکانی ململانێی نێوان ڕێوی و پاشاش(شێر) نیشان دەدات. ئەم داستانە، لەلایەن شاعیرێکەوە بەناوی "جاکمارگیلی"[□□□□]یەوە هۆنراوەتەوە کە لە شاری "لیل" [Lill]دا بووە. داستانەکە بە هاوڕێیەتی نێوان شێر و ڕێوی کۆتایی پێ دێت. هەروەها "ڕۆتێبیف"[□□□□] ـ لە شاعیرانی سەدەی سێزدەیەم ـ هۆنراوەیەکی گاڵتەئامێز[□□□□] دەهۆنێتەوە کە تێیدا ڕێوی وەك راهیبێکی فێڵباز و گەدا نیشان دەدات و بەسەر پاشادا سەر دەکەوێت و بەمجۆرە، هەلومەرجی وڵات تێك دەچێت. میراتی ڕۆژهەڵات لە داستانی گیانلەبەراندا، دەچێتە سەر میراتی سەدەکانی نێوەڕاست ـ لەو سەردەمەدا ـ و دواجار کلیلە و دمنە لە عیبرییەوە لە ساڵی ١٢٧٠دا، وەردەگێڕدرێتە سەر زمانی لاتینی[□□□□].

---

(٧٧) Couronnement de Renart

(٧٨) Renart le Nouvel

(٧٩) Jacquemart Gelee

(٨٠) Rutebeuf

(٨١) Reanrt le Bastourne

□□□□ ئەم وەرگێڕانە لەلایەن "جۆن دی کاپۆ"(Jeon de Capoue)وە، ئەنجام دراوە.

لە سەدەی چواردەیەمدا هۆنراوەیەك بەناوی "ڕێوی درۆزن"□□□□، بەرچـاو دەكـەوێ كە نووسەرەكەی دیار نییە. شاعیر تێیدا وێنەی ڕێوی لـە داسـتانە كۆنەكانـدا نیـشان دەدات كە دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمـی سـەدەی دوازدەیـەم. ئـەم وێنەیـە، شـاد و پووچە، بەڵام باسگەلێك لەبارەی بابەتگەلێكی جیاواز لە ئارادان، كـە بـە نووسـینیان شاعیر ئاگایی و وشیاری خۆی نیشان دەدات. هەرچـەندە بـە گێڕانـەوەیان پێكهاتـەی داستانەكە تێك دەچێت. بەمجۆرە دەبینین كە چۆن داستانەكانی گیانلەبەران، بۆ ڕەخنـە گرتن لە كۆمەڵگا بەكار دەبات و چۆن بۆ یەكەمین جار بە شێوەیەكی ڕەمزاوی و شاد دەكەوێتە بەرچاو و دواجار ڕوو دەكاتە ڕەخنەیەكی توند و لـە پێكـەنین و گاڵتـەجاڕی دوور دەكەوێتەوە. ئەمە جۆرێكە لـە ئـەدەب كـە لـە سـەردەمی كلاسـیزمی كۆنـدا، بنەماكانی لە ئارادا بوون كە ـ ئەگەر بۆچوونەكەی هیرۆدۆت ڕاست بێت ـ دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی سەدەی شەشەمی بەر لە زایین.

چارەنووسی هونەری داستان ئەوە بوو كە دووبارە لـە سـەدەی حەڤدەیـەمـدا، لەلایـەن "لافۆنتین" (١٦٢١ ـ ١٦٩٥)ەوە ـ خاوەنی داستانە بەناوبانگەكانی گیانلەبەران، كە بـە ئاماژەگـەلێكی دیكـە كۆمـەڵگای مرۆیـی و هەڵـسوكەوت و ئـەخلاقی زاڵ بەسـەر كۆمەڵگادا، نیشان دەدات ـ زیندوو بكرێتـەوە و سـەر هەڵبداتـەوە. لێزانـی لافـۆنتین و بەهرەكەی لە نووسینی داستان، زۆر ڕوون و ئاشكرایە. بـە جۆرێـك كـە ئـەو سـوود لـە سەرچاوە كلاسیكەكان وەردەگرێت و ڕۆژهەڵاتیش لە هەندێك لە داستانەكانی ئەو□□□□.

داسـتانەكانی لافـۆنتین كاریگـەرییان هـەبوو لەسـەر هونـەرەكان و كاریگـەری داستانەكانی بە جۆرێك بوو، كە وای كرد بابەتی هەندێك لـە داسـتانەكانی بـۆ كـاری هونەری وەربگیرێن. هەندێكیان لەكاری دەستی جواندا ڕەنگیان دایەوە. لافـۆنتین لـەو پێشەكییانەی كە بۆ ئەم داستانانەی نووسین، ئاماژەی بۆ "ئیـزۆپ" و "فایـدرۆس" و

(٨٣) Renart le Contrefait

□□□□ لافۆنتین ئاماژە بە كەڵك وەرگرتن لە كتێبی كلیلە و دمنە دەكات، كە لـە فارسـیەوە وەرگێڕابـوو بـۆ فەڕەنسیو لە ساڵی ١٦٤٤دا، لەژێر ناوی "كتێبی تیـشكەكان" [Le Liver des Lumieres] لـە كۆمەڵـە داستانەكانی ناوبراو لە ١٦٧٨دا، چاپ كراوە.

شاعیرەكانی دیكـەی یۆنـان و ڕۆمـا كـردووە، بـەڵام داسـتانەكانی نـاوبراو، درێـژەی سەدەكانی نێوەڕاست نین.

داستانەكانی سەدەكانی نێوەڕاست، تەنیا لە سەدەی نۆزدەیەمـدا ناسـران و بوونـە بـاو. لافۆنتین شیعرەكانی لە سەردەمێكدا هۆنینەوە كە پەیوەندی لەگـەڵ بەرهەمـە كلاسـیكەكان بەهێز بوو كە ئەویش بە سەردەمی كلاسیزمی نوێ بەناوبانگ بوو، بۆیـە پەیوەنـدی نـاوبراو لەگەڵ پێشینان، بە شێوەیەكی ڕاستەوخۆیە.

ئەم داستانانە بە هەوڵ و كۆششی یـەكێك لـە شـاعیرانی سـەدەی نۆزدەیـەمی میـسر بەناوی "محەممەد عوسمان جەلال"□□□□ ـ كە فەڕەنسیی زۆر بە باشی زانیوە ـ وەرگێـڕدران و ناوبراو نـاوی "العیـون الیـواقظ فـی الأمثـال و المواعظ"□□□□ لێ نـا. وەك دیـاربوو ئـەم بەرهەمە پێشوازی زۆری لێ كرا و چەندین جاریش لە سـەردەمە جیاوازەكانـدا سـەرلەنوێ چـاپ كرایـەوە. لێـرەدا دەتـوانین نموونەیـەك لـە وەرگێڕانەكـەی ـ كـە تایبەتمەندییەكـەی داستانییە ـ بێنینەوە. وەرگێڕ هەوڵی داوە، گیانی پێكەنیناوی زاڵ بەسـەر دەقـە ڕەسـەنە فەڕەنسیەكەی، بپارێزێ□□□□.

((ساڵان و مانگان بەسـەر شـێردا، ئـەم دڕنـدە خـووە بەناوبانگـە، بـە دژواری تێپەڕی و مسیبەتی پیری بەسەریدا هات و ناوچەوانی چـرچ و لـۆچ ببـوو. لەبـەر ئەوەی پیر و پەرپووت ببوو، ناڵەی هیمەتی نەما و ڕۆژگاری تارو لێڵ بوو. شێر بـە تەواوی لە دارستاندا زەلیل و لەسەر جێگا كەوتبوو و تەنانەت مـراویش دنـدوكی لێ دەدا و گیانلەبەرەكانی تریش كە سەردەمانێك ڕەعیەتی بـوون، بـە قـسەكانیان ئازاریان دەدا. بۆیە شێر بـە تـەواوی بوونییـەوە خوازیـاری مـردن بـوو... و چلۆن

□□□□ محەممەد عوسمان جەلال لەنێوان ساڵەكانی ١٨٣٩و ١٨٩٨دا، ژیاوە. ناوبراو لـە پێـشڕەوانی وەرگێڕانـی ئەدەبی فەڕەنسییە بۆ سەر زمانی عەرەبی. ناوبراو دەستی دایە وەرگێڕانی هەندێك لە كۆمیدیاكانی مۆلێر، كە چواریانی لەژێر ناوی "الأربع، ....روایات من نخب التیـارات" لـە سـاڵی ١٣٠٧ی هەتاویـدا (١٨٨٩ی زایینی) چاپكردنو پێنجەمینیشی لە ساڵی ١٣١٤ی هەتاوی (١٨٩٦ز)دا، چاپ و بلاو كردەوە.

□□□□ لە ساڵەكانی ١٢٧٤، ١٢٩٧، ١٣١٣، ١٣٢٤ی هەتاوی، چاپ كراون.

□□□□ ئەوەی لێرەدا هێنراوەتەوە، وەرگێڕانی (پەخشان) دەربڕینە شیعرییەكانی دەقە عەرەبییەكەن، بـۆ سـەر زمانی فارسی و دواجاریش بۆ سەر زمانی كوردی.

خوازیاری مەرگ نەبێت، لە حاڵێکدا کە ئەسپ دەهات بەدوایدا و لەقەی لە پشتی دەدا و گۆلکێك بە شاخەکانی و گورگیش بە کەڵبەکانی رەنج و عەزابیان زۆرتر دەکرد....

چۆن مەرگی نەوێت، لە حاڵێکدا کە [لە بەرامبەر ئەمانەدا] شێرەکەمان، نە ناڵەیەکی هەبوو و نە هێزێك تا بنەڕێنێ... تەنیا، خۆی دابوو بەدەستی ئەوەوە کە بۆی هاتبووە پێشێ و کاروبارەکانی خۆی دابوونە دەست خوا... [رۆژگار بەمجۆرە تێپەڕی] کە رۆژێك شێر، کەرێکی دی کە بەرەو رووی دەهات، (لەگەڵ ئەوەی کەرەکەی لێ نزیك بووەوە) چەندین جوتکی لە سەر و گوێلکی شێرەکە دان و سەرو گوێلاکی خەڵتانی خوێن کرد. پاشان شێر گوتی: ئەی هاوڕێیان! وای بۆ ئەم ریسوایی و بێ ئابڕووییە! زەلیلی و پەستی بەوپەڕی خۆی گەیشت، مردن لە ئازاری ئەم کەرە باشترە و ئاگریش لەم عەیب و نەنگە، شایانترە.))

چەندین ساڵ بەر لە ئێستا، حەکایەتێکم لە زمانی فەرەنسیەوە بۆ خۆم وەرگێڕابووە سەر زمانی عەرەبی، کە بەمجۆرەیە:

"لە گوندێکدا باخێکی سەرسەوز و دلڕفێن هەبوو، کە لقی دارەکانی پڕ بوون لە میوە. گەنجێك خاوەنی ئەم باخە بوو، کە کشتوکاڵ و جووتیاری نەك وەك سەنعەتێك، بەڵکو وەك "ریازەتی نەفس" دەزانی. دارەکانی ئەم باخە بەسەر سەوزەگیاکەیدا زاڵ بوون و گوڵەکانیش سەریان دەرهێنابوو. ئەو گیا سەوز و جوانەی کە لەم باخەدا هەبوو، یا بۆ جوانی و رازانەوە بوو، یا بۆ خواردن. ....

هەمیشە لە رۆژی جێژندا دەهات بۆ باخەکە، بەو ئومێدەی کە دەسکە گوڵێکی زۆر جوان و رازاوە، بچنێتەوە. رۆژێکیان کەروێشکێك هاتە ناو باخەکەوە و سەوازییەکەی خراپ کرد و کشتوکاڵی باخەوانەکەشی تێك دا. پاشان باخەوانەکە شکایەتی بردە لای کەیخوا، کە: ئەی گەورەی گوند! هاتووم تا شکاتی کەروێشك بکەم. بەیانی و ئێوارە دێتە ناو باخەکەمەوە و هەرچی تێدایە دەیخوات و قەتیش ناکەوێتە داومەوە.

نە بەرد و نە دار رێگری نین.

وا هەست دەکەم کە "ئەو" یان شەیتان یان جادووگەرێکە کە لە سیحرەکەیدا ئەفسوون بووە...

گەورەی گوند گوتی: چ وا دابنێی کە ئەو جادووگەرێکی ئەفسوونکەرە و چ وا دابنێی کە جنۆکەیەکی شەیتانییە، بە زوویی دەکەوێتە ناو بەندەوە، هەرچەندە دەست بۆ فێڵ و مەکری جیاوازیش ببات.

سوێند بە گیانم! دەمەو بەیانیان رزگارت دەبێت و ئیدی نە دز دەگەڕێتەوە نە دزی.

دوای ئەوە، سوڵتان، بڕیاری دا و دەمەوبەیان، هاوڕێ لەگەڵ کۆمەڵێك پیاوی چەکدار چوونە لای باخەوانەکە.... [لەگەڵ ئەوەی گەیشتن] دانیشتن و سفرەی خواردن و خواردنەوەیان راخست و مریشکێکی برژاویان خوارد و هەموو تێر و تێراو بوون. لەگەڵ ئەوەی لە خواردن بوونەوە، هەستانەوە تا خراپە و بەڵا لەنێو بەرن. بۆیە یەکێك کەمانێکی خوێنرێژی گرتە دەست و پشتی گەرم بوو و یەکێکی تریش بۆ شەڕ و کوشتار ئامادە بوو.... دەنگی تەپڵ و هەرای شەڕ دنیایان گرتەوە. [لەم کاتەدا] گەنجە باخەوانەکە ترسێکی لێ نیشت و و پەنجەی خۆی گەست کە چی بەسەر هاتووە... چونکە هەنگاوەکانیان سەوزەکانیان شێلا و ئەوەی بە کەڵکی خواردن دەهات، لەنێو چوو. ئەو سەوزەو گژوگیایەش کە شۆربای گەنجەکەیان پێك دەهێنا، لەنێو چوون و شووشە و بلور و دار و حەسارەکانیان شکاند و باخەکە بە تەواوی وێران بوو. ئەمانە لە ماوەیەکی کورتدا توانییان کاری چەندین ساڵەی کشتوکاڵی گەنجەکە لە نێو ببەن کە هەموو کەروێشکەکانی دنیا، بە یەك ساڵ ناتوانن ئەمە بکەن.

کەواتە ئەی پاشایان! پەند لەم رووداو و بەسەرهاتانە وەرگرن. ئەی خەڵکینە، پاشا و فەرمانڕەواکان مەهێننە ناو ئەو ململانێیانەی کە لەنێوانتاندا هەن، چونکە ئەمانە گەندەڵکار و وروژێنەری هەر شەڕ و خراپەیەکن. ئاگری فیتنە بە لێبوردەیی دامرکێننەوە و شەڕەکانیش بە ئاشتی کۆتایی پێ بێنن.

شەوقی، شاعیری "بەتوانامان" لە سەرەتای گەنجیدا، دوای خوێندن لە فەڕەنسا، لە حەکایەتەکانی خۆییدا لاسایی شێوازی لافۆنتینی دەکردەوە و لە دیوانی یەکەمیدا، کۆمەڵێك لەم حەکایەتانەی بڵاو کردنەوە. دوای مردنی شەوقی، ئەم حەکایەتانە، لە بەرگی چوارەمی کۆمەڵەی "الشوقيات"دا، دووبارە چاپ کرانەوە. شەوقی ئەمەی بە شێوازێکی پاراو و نوێ هۆنیوەتەوە، کە زۆرتر لە شێوازی لافۆنتین نزیکتر بوو تا کلیلە و دمنە. لە حەکایەتەکانی

شەوقی دەتوانین ناوی حەکایەتی "شێر و وەزیرەکەی، کەر" [الأسد و وزیره الحمار] ناو ببەین، ناوبراو بە زمانی شیعر، بەمجۆرە دەپەیڤێت:

"رۆژێك رەعیەتەکان بە خەمۆکی و کزۆڵەییەوە هاتنە لای شێر، پاشای بیابان و بێشەزار و پێیان گوت: بژی و هەر بمێنی ئەی چڕنوك خوێنینی سەرکەوتوو و بەتوانا! وەزیر مرد و ئیتر چ کەسێك سیاسەتی کاروباری گیانلەبەرە برسییەکان دابڕێژێت؟ شێر وتی: گوێدرێژ وەزیری من بوو و بە مردنی دەسەڵاتی منیش مرد. رەعیەتەکان [لەگەڵ ئەوەی ئەم قسانەیان بیستن] پێکەنین و گوتیان: چیت لە گوێدرێژدا دیتبووەوە؟ و پاشان بەجێیان هێشت. ئەم هەواڵەیان بڵاو کردە، کە بووە هۆی پێکەنینی ئەوانی تریش. مانگەکان، هەر وەك شەو و رۆژ بەدوای یەکدا دەهاتن و شێر هیچ شتێکی تری بێجگە لەوەی کە فەرمانڕەواییەکەی بەرەو لەناوچوون دەچوو، نەدەدی! مەیموون لەلای راستی و سەگ لەلای چەپی و پشیلەش لە بەرامبەریەوە یاری بە ئێسك و پروسکی مشکێك دەکرد و کاتی تێدەپەڕاند.

شێر گوتی: کام یەك لە باوك و باوەگەورەکانم، وەك من، ئابەم شێوەیە هەیبەت و مەزنی خۆیان لەدەست داوە؟ لە کوێیە دەسەڵات و توندوتیژییەکەم؟ لە کوێیە هەیبەت و بەهاکەم؟

پاشان مەیموونەکە بە نهێنی و ئارامییەوە هاتە لای و دوای ئەوەی داوای لێبووردنی لێکرد گوتی: ئەی خاوەن شکۆ، لە چاوی خەڵکاندا بە گەورەیی و مەزنی بمێنەرەوە و خۆت نیشان بدە. لە روانگەی خەڵکەوە [شایستە نییە] کە رای ئێوە لە رای گوێدرێژێکەوە، سەرچاوە بگرێ."

ئاشکرایە وەها داستانگەلێك لە زمانی ئاژەڵانەوە دەتوانن شایستەی رەخنەی سیاسی بن و وەزیر و کاربەدەستەکان بدەنە بەر رەخنە و گاڵتەیان پێ بکەن.

٤ـ فابلەکان[88]

ئەم زاراوەیە بۆ ناونانی کۆمەڵێك لە داستانە هۆنراوەکان بەکار دەهێنرێ. لە هۆنینەوەی ئەم جۆرە داستانانەدا کێشی هەشتی بەکار دەبرێ. "فابلەکان" لە سەردەمێکی دیاریکراوەوە لە کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەیەمەوە تا سەرەتاکانی سەدەی

(٨٨) Fabliaux

چواردەیەم، سەر هەڵدەدەن کە بۆ خوێندنەوە و بە گۆرانی گوتن بوون. درێژەی ئەم داستانانە لەنێوان سێسەد تا چوارسەد دێڕدایە، بەڵام بابەتەکەیان بە گشتی سروشتی بوو و هەروەها دوور بوو لە هەر جۆرە ئاماژەیەك کە بیانداتە پاڵ ناوچەیەکی جوگرافیایی تایبەت. مێژوونووسەکانی ئەدەب لە رابردوودا باوەڕیان وابوو کە ئەم داستانانە لە رۆژهەڵاتەوە هاتوون، بەڵام ئەمڕۆ ئەم رایە ئەوەندە جێی پەسند نییە.

ئەم داستانانە: شێوازی سادە، ریالیزم، ناوەندگەرایی و هەروەها گیانی پێکەنیناوی و رۆحێکی گاڵتە ئامێزی ناسك یا توندوتیژیان تێدا زاڵە. هەروەها لە لایەکی تریشەوە لە ناویاندا توندوتیژی و ناتەبایی لەگەڵ چێژی پەروەردەکراو، باڵادەستە . ئەو بابەتانەی کە باسیان لێوە دەکەن: رەخنەگرتنە لە کۆمەڵێك گرووپی کۆمەڵگا، بەتایبەتی پیاوانی ئایینی کە ناوەرۆکی داستانەکانی تایبەت کردووە بە خۆی. هەروەها ئەم داستانانە هەڵوێستێك سەبارەت بە ژنان دەگرنەبەر، کە لەگەڵ رۆحی "داستانەکانی چینی ئەشراف" ـ کە پێگەی ژن بەرز دەکەنەوە و جوانی فیداکاری لەبەر بەدەستهێنانی رەزامەندییان نیشان دەدات ـ لە دژایەتی دایە.

نزیکەی سەد و پەنجا داستان لەم داستانانە ماونەتەوە کە هەندێك شاعیر یان هۆنەر یان کارمەندانی دەرباری ئەمیر و ئەشرافەکان، هۆنیویاننەتەوە. لەناو هۆنەرانی ئەم جۆرە داستانانەدا، "فلیپ دی بۆمانواد"[89]ی مافناس و "روتبیف"[90]ی شاعیری سەدەی سێزدەیەم، بەناوبانگن. ئەم داستانانە بە شێوەیەکی گشتی، لە داستانە خورافییەکان دەچن کە کتێبەکانی ئەدەبی عەرەبی پڕن لێیان. لێرەدا باس لە چەند نموونەیەکی ئەو داستانە فەرەنسیانە دەکەین کە ئەم وێکچوونە پشتراست دەکەنەوە.

ئەلف: نابیناکانی کۆمپین[91]

سێ نابینا لە رێگای گەڕانەوە بۆ وڵاتەکەیان ـ کۆمپین ـ لە حاڵی رۆیشتندا بوون کە ئەدیبێکی شادو بە کەیف لەگەڵیان رووبەڕوو دەبێتەوە و لێیان دەچێتە پێشێ و

(٨٩) Philippe de Beaumanoir

(٩٠) Rutebeuf

(٩١) Les Aveugles de Compiegne

دەڵێ: "ئەم چەند درەمە دیارییە بۆ ئێوە". ئەم بەخششە بۆ ئەوان بەخششێکی سەخاوەتمەندانە بوو. هەر یەکەیان وەهای لێکدابووەوە کە هاوڕێکانی دیکەیان پارەکەیان وەرگرتووە. چوونە خواردنگەیەك و خواردنێکی بەتامیان خوارد. کاتێك کە ئیدی دەبوو پارەی خواردنەکەیان دابا، تێ‌گەیشتن کە پارەکان لەلای هیچکامیان نین. لەنێوان ئەوان و خاوەن خواردنگەکەدا شەڕ و تێکهەڵچوون رووی دا. ئەدیبە فێلبازەکە شاهیدی بەسەرهاتەکەیە. نەك تەنیا بەوەوە رانەوەستا، بەڵکو چووە لای خاوەن خواردنگەکە و پێی وت: "یان من پارەکەیان دەدەم یان قەشە". ئەدیب خاوەن خواردنگەکەی بردە کەنیسە و ئەوکات بە ئارامی بە گوێی قەشەکەیدا چرپاند کە ئەم پیاوە لە کەسانی سەر بە کەنیسەیە و جنۆکە پێکاویانە. ئەوجا سکەیەکی دا بە قەشەکە، تا ئینجیل بەسەر سەری پیاوە بەدبەختەکەدا بخوێنێ. قەشەکە بە خاوەن خواردنگەکەی وت: "چاوەڕوان بە تا کارەکەم تەواو بکەم". خاوەنی خواردنگەکە دان بە خۆداگرانە لە چاوەڕوانی بەدەست هێنانی پارەکەی دانیشت. ئەدیبەکە گریا. کاتێك کاری قەشەکە تەواو بوو، قەشەکە رووی لە خاوەن خواردنگەکە کرد و فەرمانی پێدا لە بەرامبەریدا چۆك دابدات.. نارەزایی خاوەن خواردنگەکە سەبارەت بەوەی کە بۆ بەدەست هێنانی سوود و بەرەکەت نەهاتووە، بەڵکو بۆ وەرگرتنی پارەکەی هاتووە، هیچ سوودێکی نەبوو. قەشەکە وای هەست کرد کە ئەم قسەیە جۆرێك وڕێنەیە، کە خووی پێوە گرتووە، بۆیە نوێژی لەسەر خوێند تا لە شێتی رزگاری بکات.

ب) لە داستانێکی تردا، کوڕێکی لاسار دەیەوێت باوکە پیرەکەی لەماڵ دەر بکات. ئەوەی لە مێشکیدا بوو کە لەو کاتەی فڕێی دەداتە دەرێ، پارەی نمەدێکی ـ کە دەیخەنە سەر پشتی ئەسپ ـ بداتێ، تا وەك پاڵتاو سوودی لێ وەرگرێ.

کوڕەکەی (نەوەی پیاوە پیرەکە) نارد تا پارەی نمەدەکە وەدەست بێنێت و دواجار پارەکەی کردە دوو بەش کە بەشێکی هەڵگرت و نیوەکەی تری دایێ. کاتێك باوکەکە هۆی ئەم کارەی پرسی، کوڕەکە وەڵامی دایەوە: "نیوەیم هەڵگرتووە تا کاتێك کە پیر بووی، پێتی بدەم و هەمان ئەو هەڵسوکەوتەت لەگەڵ بکەم کە تۆ لەگەڵ باوکت کردت". ئەمە ئامۆژگارییەك بوو لە منداڵێکی چکۆلەوە بۆ باوکەکەی.

هەندێك لەم داستانانە لە "داستانەکانی کانتر بوری"□□□□ بەرهەمی چۆسێری شاعیری ئینگلیزدا، هاتوون. هەروەها نموونەیەکیشی لە داستانەکانی "دیکامیرۆن"□□□□ی پۆکاچیۆدا ـ ئەدیبی مەزنی ئیتالیدا ـ دەبینینەوە. هەندێك لەو شتانەی کە پەرەگرتنی ئەم داستانانە لەنێوان رۆژئاوا و رۆژهەڵاتدا نیشان دەدەن، ئەوەیە کە هەندێکیان لە کۆمەڵە داستانە رۆژهەڵاتییەکانیشدا، دەبینرێن. لە مەسنەوی شاعیر و عارفی مەزن، جەلالەدین رۆمیدا، داستانێکم دۆزییەوە، کە لەناو داستانەکانی پۆکاچیۆ و "چاوسەر"□□□□دا، هاتووە. ئەم داستانە لەبارەی مەکری ژنانە.

ئەنجامگیری:

لە لێکدانەوەی هونەرە داستانییەکانەوە، بە شێوەیەکی گشتی ئەم راستییانەمان بۆ دەردەکەون:

١ـ کاریگەری کلاسیزمی کۆن لەسەر ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆیە. پێوەندییەکی راستەوخۆ لەنێوان ئەدیبەکانی سەدەکانی نێوەڕاست و شاعیرانی یۆنانی کۆندا نەبووە و ئەوان بەرهەمەکانی "هۆمیرۆس"یان نەخوێندبوونەوە و دواجار ناسیاوییەکی راستەوخۆیان لەگەڵ شاعیرانی شانۆنامە نووسدا نەبووە. شیعری شانۆیی لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، ئەوەندە باو نەبوو. هەندێکیان (نووسەران) دەیانتوانی لە "ڤێرجیل" تێبگەن. ناسیاری ئەوان لەگەڵ کلاسیزم لە رێگەی دوو کتێبی بێ‌هێزی "دارێس"□□□□ و "دێکیتس"□□□□ەوە بوو کە لەخۆگری بابەتگەلێکی درۆیین بوون.

---

(٩٢) Canterbury Tales

(٩٣) De Cameron

□□□□ مەسنەوی، ج ٤، دێڕەکانی ٣٥٤٤ تا ٣٥٥٧. ئەم چیرۆکە لەلای پۆکاچیۆ هاوشێوەکەی هەیە کە دەکەوێتە ئەم بەشەوە: "دیکامیرۆن، رۆژی حەوتەم، چیرۆکی نۆیەم". هەروەها لە داستانی "بازرگان"یش دەچێت کە لە داستانەکانی "کانتر بوری"یە. بەر لە مەولانا، لە کتێبی "**الأذكياء**"ی ئین جوزیشدا کە لە دەوروبەری ساڵی ١٢٠٠ ز نووسراوە، هاتووە.

(٩٥) Dares

(٩٦) Dictys

٢ـ ئەم کاریگەرییەی کلاسیك لەسەر ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست بەهۆی ئەدەبی فەرەنسیەوە بوو. زمانی فەرەنسی، لە بنەماڵەی زمانی لاتینییە، بۆیە بۆ ئەم زمانە ئاسانە کە ئەم کاریگەرییە وەرگرێت و بیگوازێتەوە. سەرەڕای ئەمەش، فەرەنسا لە هەڵکەوتی جوگرافیایی نێوان دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا هەڵکەوتووە و پێوەندییەکی راستەوخۆی لەگەڵ ئەو ناوچانەدا، هەیە، کە نەتەوە لاتینی و توتونییەکانی تێدا نیشتەجێن. ئەم زمانە توانییەتی کاریگەری کلاسیزمی کۆن بگوازێتەوە بۆ بەریتانیا، ئەڵمانیا و تەنانەت ئیسپانیاش.

٣ـ ئەو ناوەرۆکە کلاسیکییەی کە لە ئەدەبی فەرەنسی سەدەکانی نێوەڕاستدا بەکار برا، بە بێ رەخنە پەسند کرا. کتێبەکەی "دارێس" ـ کە بانگەشەی ئەوە دەکات شاهیدی زیندووی شەڕی تەروادە بووە ـ و کتێبەکەی "دیکێتیس" ـ کە بانگەشەی ئەوە دەکات لە سەرەتای شەڕدا لەلای یۆنانییەکان بووە ـ بنەڕەتێکی درووستیان نییە، چونکە ماوەیەکی زۆر دوای شەڕی تەروادە و یۆنان نووسراون. هەروەها داستانی ئەسکەندەر و خورافە پەیوەستەکانیشی لە راستی مێژووییەوە دوورن. سەرەڕای هەموو ئەمانە، وایان هەست دەکرد کە ناوەرۆکەکەیان، راستی مێژوویی نیشان دەدات.

٤ـ بە باوەڕی خەڵکی سەدەکانی نێوەڕاست، ئەم سەردەمە لەگەڵ سەردەمی کلاسیکدا لەڕووی پەرجووەکان و ئەگەری ڕوودانیان، جیاوازە، چونکە ئەدەبی سەدەکانی نێوەڕاست پڕە لە ڕووداوگەلێکی سەیر و سەمەرە کە ڕووداوە داستانییەکان وەجووڵە دەخەن. سەرەڕای ئەمە، خۆشەویستی لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، لە ڕۆمانتسیزمەوە نزیکترە تا لە خۆشەویستی خەڵکانی سەردەمانی پێشوو. لەوێدا خۆشەویستی فیداکارانەیە و ئازایەتی و داب و نەریتەکانی، بریتییە لە ئازایەتی قارەمان و ئۆگریی قارەمان سەبارەت بە خۆشەویستەکەی و فیداکاری کردن لە پێناوی خۆشەویستییەکەی و نەریتە شەریف و باڵاکان کە هەموو ئەمانەش لە دەسکەوتەکانی سەدەکانی نێوەڕاستن. هەر لە بەر ئەمە درووست نییە، نەتەوەیەك کە شیعری خۆشەویستی "لانسیلۆت" و "جنیورا" یان خۆشەویستی "تریستان" و "ئیسولدە"ی هۆنیوەتەوە، تێ بگات کە چۆن "ئینیاس"ی قارەمانی مەزنی ڕۆما، دەستی لە "دیدۆ" ـ کە عاشقی بوو ـ هەڵگرت□□□□.

□□□□ بگەڕێنەوە بۆ کورتەی داستانی ئەلیادە، لەم کتێبەدا.

بت پەرستی لە دنیای رابردوودا کە لە ئەدەبدا باو بووە، لە رۆح و گیانی مەسیحییەتەوە دوورە، چونکە پەیوەندی بە باوەڕی تاکپەرستییەوە هەیە، کە ئەمەش بە روونی لە کتێبی پیرۆزدا هاتووە. مەسیحییەت، ئایینی رەسمی دەوڵەت بوو و کەنیسەش دەسەڵاتدار بوو. ئەم هەلومەرجە ئایینییە، لەگەڵ هەلومەرجی دنیای بت پەرستیدا، ناگونجێ، بۆیە سەدەکانی نێوەڕاست بەو خەسڵەتەی کە لە کلاسیزمەوە وەری گرتبوو، رەنگێکی دیکەی بەخۆوە گرت، چونکە هونەرگەلێك لە داستانی ئەفسانەیی لەبارەی خۆشەویستی و قارەمانێتییەوە ئاڵوگۆڕیان بەسەردا هات و ئەدەب و داب و نەریتە کولتوورییە زاڵەکانی سەدەکانی نێوەڕاست ، تێیاندا جێیان گرت.

٥ـ پێکهاتەی ئەدەبی کۆن، لەو میراتانە نەبووە کە سەدەکانی نێوەڕاست لە یۆنان و رۆماوە، وەری گرتبێ، چونکە داستانەکانی سەدەکانی نێوەڕاست لە پێکهاتەیاندا، لە داستانەکانی سەردەمی کۆن نەدەچوون. هەرچەندە کاریگەرییان لێوە وەرگرتبوون. هونەرە شانۆییەکان لەلای پێشینەکان، لەبیر کرابوون و چارەنووسی پێکهاتەی ئەدەبی ئەوە بوو کە تەنیا لە سەردەمی رێنسانس و سەردەمی دواتردا ـ کە شاعیران لاسایی کلاسیزمی کۆنیان کردەوە ـ بە شێوەیەکی نوێ بگەشێتەوە.

٦ـ هونەرە داستانییە نوێیەکانی سەدەکانی نێوەڕاست، لە سایەی نەریتەکانی ئەم سەردەمە و پەیوەندی ئاڵۆزیان لەگەڵ رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا، ئاڵوگۆڕیان بەسەردا هات، چونکە پێوەندییەك لە ئارادا بوو، کە لەسەر نزیکایەتی نێوان شارستانییەتی رۆژئاوایی و شارستانییەتی ئیسلامی، بنیات نرابوو. واتە سەردەمانێك کە موسوڵمانەکان چەند بەشێك لە ئەوروپایان داگیر کردبوو و ئەوروپییەکانیش لە هێرشە یەك لە دوای یەکەکاندا روویان کردە رۆژهەڵات و بەسەر چەند ناوچەیەکی شامدا زاڵ بوون.